K. SIMONOV

SÕDURIKS EI SÜNNITA

K. SIMONOV

SÕDURIKS EI SÜNNITA

KONSTANTIN SIMONOV

SÕDURIKS EI SÜNNITA

TEINE RAAMAT

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1969

V 2
S 54

Originaali tiitel:
Константин Симонов
СОЛДАТАМИ НЕ РОЖДАЮТСЯ
Роман
Советский писатель
Москва 1965

Tõlkinud *L. Hiedel* ja *O. Samma*

Kunstiliselt kujundanud *Ilmar Torn*

Симонов Константин Михайлович
СОЛДАТАМИ НЕ РОЖДАЮТСЯ, т. II

На эстонском языке
Оформление И. Торна
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja M. Varik
Kunstiline toimetaja A. Jõers
Tehniline toimetaja V. Alev
Korrektorid L. Golberg ja Õ. Kajando

Laduda antud 11. II 1969. Trükkida antud 10. III 1969. Trükipaber 54×84/16. Trükipoognaid 26. Tingtrükipoognaid 21,84. Arvestuspoognaid 23,20. Trükiarv 30 000. Tellimise nr. 383. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 54/58. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Hind 80 kop.

7—3—2
199—67

ESIMENE PEATÜKK

Rong jõudis Taškenti peaaegu hilinemiseta, seitsmendal päeval pärast Moskvast väljasõitu.

Arõssi sõlmjaamas, kust nad nüüdsama olid läbi sõitnud, mangus üks Tanja reisikaaslasi jaama sõjaväekomandandilt välja Taškendi ajalehe «Pravda Vostoka» kolm viimast numbrit, ja edasisõidul kuni sihtjaamani luges Tanja lehest valjusti ette Informatsioonibüroo hommikusi ja õhtusi operatiivteateid kõigi kolme päeva kohta — esmalt vaguni ühes otsas, siis teises.

Teadaannetest selgus, et pealetung jätkub peaaegu igal rindel: Keskrindel, Põhja-Kaukaasias, Doni alamjooksul ja Stalingradi tehasterajoonis.

Nüüd, kus Tanja oli sõidu kolmandal päeval saatnud rongilt Serpilinile kirja, milles ta palus end tema juurde rindele välja nõuda, luges ja kuulas ta kõike, mis Stalingradi kohta käis, niisuguse tundega, nagu oleks ta ise seal ja võtaks kõigest osa. Ta võpatas seesmisest elevusest iga kord, kui ainult kuulis Stalingradi nime.

Õigupoolest oli sellele veel vara mõelda, aga ta mõtles siiski. Mõtles siiski, olgu küll, et tema kiri võis ju hoopis kaduma minna ja üldse mitte pärale jõuda. Ja kui ta ka jõuab, siis ei tea ikkagi, millal ta jõuab, ja ei tea ka, mida Serpilin talle vastab ja kui kaua läheb aega, kuni see vastus talle Taškendis kätte tuleb — kui ta üldse tuleb.

Ta võitles selle mõtte vastu, veenis iseennast, et ei ole hea mõelda ärasõidule, kui ta ei ole veel emaga kokkugi saanud, ja üsna tõenäoline on, et tema ravipuhkus lõpeb enne, kui ta ühtki kirja võiks oodata, siis aga

paneb sõjaväeringkonna sanitaarteenistuse valitsus ta juba oma äranägemist mööda paika — saadab sinna, kuhu aga tahab . . . Aga miski, mis oli tugevam kui kõik need tõsioludest lähtuvad mõlgutused, sundis teda ometi lootma, et Serpilin nõuab ta välja, ja seal rindel on ka Artemjev, kuskil tema lähedal.

Ta sõitles end nende mõtete pärast, pidades neid rumalalt naiselikeks, kuid need ei andnud talle rahu veel nüüdki, kui rong sõitis Taškendi jaama sisse ja ta oleks pidanud sootuks muudele asjadele mõtlema.

Otsekohe, juba vaguniaknast nägi Tanja perroonil oma meest — või pigemini oma endist meest, nagu ta oli nüüd harjunud temast mõtlema. Nii et siis ema ikkagi ütles talle! Mees seisis ja vahtis hoolega rongi aknaid.

Tanja heitis teel õige kergeks jäänud toidupambu õlale, võttis seljakoti rihmupidi kätte ja hüppas vagunitrepilt maha. Perroonil oli paksult lund: selgus, et siin, Taškendis, oli päris tõsine talv. Seda oleks võinud arvata juba hommikul, lummemattunud Arõssi jaamas, aga Tanjal oli kogu aeg olnud tunne, et ilmastik muutub veel ja et Taškendis on märksa soojem, kui ta sinna jõuab.

Ta trügis nüüd rahvamurrust läbi, tagasi sinnapoole, kus ta oli meest seismas näinud, ja õige pea said nad kokku. Ema ei olnud vastu tulnud, mees oli üksi.

Ta ei olnud kuigi palju muutunud, oli niisama ilus kui ennegi, ainult et kõhnem; isegi palitu ja läkiläki olid needsamad, mis omal ajal Rostovis, kui ta Tanjaga kurameerima hakkas.

Kohe kui nad nüüd kokku said, võttis mees Tanjal õlgadest kinni ja jäigi niimoodi kohmetunult seisma, teadmata, kuidas edasi käituda.

«Kus ema on?»

«Tööl. Ta on see nädal hommiku poole. Ta ütles küll, et sa ei taha, et sulle vastu tuldaks. Ma uurisin oma käe peal välja, mis kell rong tuleb . . .» Mees võttis koti Tanja õlalt ning puudutas häbelikult kiirustades huultega tema põske ja lõuga.

Tanja ei pööranud nägu ära, tõmbas vaid korraks pea nagu kõdi kartes õlgade vahele ja vaatas mehele silma.

«Me ei hakka suudlema, eks ole?»

«Kas sa jääd kauaks?» küsis mees, kui rahvavool neid juba vaksali väravast välja oli rüsinud.

«Vist mitte. Sõidan rindele, kui ravipuhkus lõpeb. Mis siis? »

«Ma tahtsin lihtsalt teada. Ja kuhu sa praegu lähed?»

«Eks ikka sinu koju,» vastas Tanja, vaadates mehest mööda, sinna, kus inimesed külma pärast joostes üle kõleda, hangetuisanud väljaku trammipeatuse poole tõttasid. Küll on külm, mõtles ta. Rongis ennustasid inimesed ometi, et siin on sineligagi palav!

«Meil on üks jutt maha rääkida . . .» ütles mees, kui oli tükk aega vait olnud.

«Ära karda, ma tegin nalja,» katkestas Tanja teda poolelt lauselt. «Saada mind ema juurde ja mine siis rahus oma teed. Aitäh, et vastu tulid. Kuigi ma pole seda palunud.»

«Ma tulin sellepärast, et ma tahtsin kõigepealt kohe . . .» Mees otsis sõnu.

Ah või nii! mõtles Tanja. Tal on siis meeles, kuidas ma tookord, enne sõda, lolli peaga ilma ette teatamata tema juurde sõitsin . . . Mõtles ehk, et nüüd siis ka . . .

«Ära muretse,» ütles ta. «Pärast viimast kohtumist pole ma ennast enam sinu naiseks pidanudki. Ainult et pole meelde tulnud lahutada. Noh, kas süda läks kergemaks?»

«Kergemaks või mitte — ega ma sellest ei räägi. Ma tean, kuidas sa mind armastasid . . .»

Ole lahke, mõtles Tanja pahaselt, kas ma teda tõesti nii armastasin, et tal annab seda veel praegugi tagantjärele mäletada?! Küll ma võisin loll olla . . .

«Ma olen süüdlane sinu ees. Ma arvasin, et sa oled surma saanud, ja abiellusin sügisel . . . ühe väga hea naisega.»

«Kas sellesamaga, kes tookord oli? . . .» ei saanud Tanja küsimata jätta.

«Ei, ei,» tõttas mees kinnitama. «See oli midagi muud, hoopis midagi muud . . . Praegune naine on minust isegi veidi vanem, eks ole imelik!»

«Mul on hea meel, et ei ole seesama,» ütles Tanja. «See tookordne mulle küll ei meeldinud: kohkus nii kangesti minu tulekust . . .»

«Sa peaksid nüüd kõigest aru saama . . .»

«Ma saangi aru. Lähme perekonnaseisuametisse ja anname lahutuse sisse. Kas või hommepäev, kui sa tahad. Või andsid sa juba?»

«Jah . . .» kogeles mees. «Sügisel, kui ma . . .»

«Noh, väga hea,» katkestas Tanja teda jälle. «Ma lähen annan siis ka avalduse, või lähme koos, ma ei tea, kuidas need asjad käivad.»

«Jah, muidugi, muidugi,» oli mees päri. Ta oli nagu hämmeldunudki, et nende vahekorra selgitamine nii lihtsalt läks.

«Mille üle sa imestad?» küsis Tanja tema ilmet nähes. «Selle viimase kirja ma saatsin siis, kui me juba ešelo-niga teele asusime . . . Ma arvasin, et sa lähed ka rindele . . . Sellepärast ma kirjutasingi, et loodetavasti me näeme veel. Selles mõttes, et jääme ellu . . . noh, nagu ükskõik kellele. Aga kõigele muule olin ma juba siis kriipsu peale tõmmanud, tänasin õnne, et meil lapsi pole. Ja elasin nagu vaba inimene kunagi. Mul on ka mehi olnud . . . Jah. Mis sa vaatad?»

«See ei ole tõsi,» ütles mees. «Sa tahad lihtsalt . . .»

«Miks ei ole? Kas arvad, et nad olid sinust kehvemad?»

Tanja mõtles Degtjarile, sest kellelegi teisele polnud tal mõelda, ja kinnitas: «Ei olnud, palju etemad olid.»

«Mispärast sa minu vastu nii õel oled?» küsis mees solvunult.

«Mind teeb tigedaks see sinu rumal jaamajooksmine. Hakkasid kartma, et tulen viimati su naisele soolhapet näkku viskama?»

«No millaks selline jutt? . . . Ma pole midagi niisugust mõelnud. Ma tahtsin ainult, et kõik oleks . . .»

«. . . viks ja viisakas, eks ole? Oh sind küll . . . Räägi parem, kuidas ema elab?»

«Ma olen temaga ainult telefoni teel rääkinud. Pole teda kaua aega näinud.»

«Kui kaua?»

«Oktoobrikuust saadik.»

«Ahah . . . selge.»

«Mul oleks raske olnud talle seda seletada. Ma abiellusin, sest arvasin, et sa oled surma saanud. Aga tema uskus ikka, et sa oled elus. Ma leidsin siis, et on mõistlikum, kui ma talle kõige sellega muret ei tee.»

«Oh, Kolja, Kolja, teiste pärast muretsed, aga ennast jätad hätta . . . Ema silma alla sa ei saanud minna, sest kartsid talle öelda, et ma olen surnud, aga nüüd pead naisele ikka teatama, et ma olen elus. Kas sa siis käisid ema vaatamas, kui isa suri?»

«Jah. Mitte küll samal päeval. Ma olin ära, epideemiale piiri panemas. Aga kui tagasi tulin, siis käisin. Viimast korda. Näe, tehas juba paistab . . .»

«Hea küll, saada mind väravani,» ütles Tanja. «Meil tuleb veel kokku leppida, kunas me perekonnaseisuametisse läheme. Kas emal on sinu telefoninumber?»

«Jah on, polikliiniku number.»

«Ma siis varsti helistan sulle.»

See pikk kõnelus, mis oli alanud juba jaamas, jätkus nüüd künklikul lumelagendikul, mille teisest otsast paistis pikk tehase maa-ala piirav plankaed ja väravast sissesõitvad veoautod vanarauakoormaga.

«Tanja!»

Nad seisid tehase värava kõrval samaaniplonnidest valveputka ees, mille uksel oli silt «Lubade büroo». Mees pidi veel võtma koti õlalt ja Tanja kätte andma.

«Anna kott, Kolja!»

«Tahad, ma tulen lubade büroosse kaasa?» küsis mees kotti õlalt võttes.

«Ei taha.»

«Tanja!»

«Noh?»

«Ma tahan, et sa seda teaksid: kõik läks, nagu ta läks, aga ometi pole ma elus kedagi teist nii armastanud kui sind.»

«Ja edasi?»

«Ma ei tea. Ma ütlesin ainult seda, mis on tõsi.»

Mehe hääl oli siiras, ja see ei lasknud Tanjal teravalt vastata. Nojah, võib olla küll, et ta seda teist naist nii väga ei armastagi. Aga mis see kõik ülepea Tanjale korda läheb?

«Anna kott siia, Kolja. See on lõpuks sigadus mind veel kinni pidada. Ma tahan rutem ema näha.»

«Aga mina tahan rutem jälle sind näha! Mõistad sa?»

Tanja vaatas mehele silma ja taipas. Jaamas oli mees veel kartnud, et Tanja püüab oma õigusi tema

suhtes maksma panna. Nüüd aga, kus ta end julgena tunneb, laseb ta heal meelel mälestused käiku.

«Ei tea kohe, mis sulle selle peale vastatagi. Oota ometi, kuni me ametliku lahutuse saame. Muidu ei tea ei mina ega su uus naine, kumb kumba õieti petab.»

Aga mees ei taibanud irooniat ja ütles kirglikult häält väristades:

«Millal me siis kokku saame?»

«Anna ometi kott siia,» ütles Tanja ja tõmbas koti seljarihma järsult mehe käest ära.

«Anna andeks, ma ei tahtnud . . .»

«Küll jumal annab!» Tanja ei vaadanud enam tagasigi, lükkas küünarnukiga lubade büroo ukse lahti ja astus sisse.

Ta näitas luugi juures isikutunnistuse ette, seletades, kes ta on ja milleks tal on vaja tehasesse pääseda. Naine, kes istus luugi taga, pistis pea välja, silmitses Tanjat pealaest jalatallani, vangutas pead, ohkas, istus jälle oma kohale tagasi ja ulatas Tanjale sõna lausumata varem valmiskirjutatud sissepääsuloa tehase parteikomiteesse.

Kui Tanja oli püssiga vahimehele loa esitanud ja läbi vahekäigu hoovi läks, tormas naine lubade büroo tagauksest välja ja hõikas:

«Kas Olga Ivanovna tütar või?»

«Jah.»

«Tulid rindelt?»

«Jah. Tere!» ütles Tanja, püüdes meelde tuletada, kus ta seda naist on näinud.

«Parteikomitee jääb paremat kätt; mine sellest majast mööda — ja kohe enne valukoda esimene barakk.»

Tanja läks veel paar sammu ja vaatas siis tagasi: naine seisis ikka kleidiväel uksel ja vahtis talle järele.

Kümne minuti pärast istus Tanja parteikomitees ja ootas ema. Tanja vastas laua taga istus vanem morni näoga mees, must vatikuub seljas, sõjaväe läkiläki peas, hoidis õlaga telefonitoru vastu kõrva ja võttis telefonogrammi vastu.

Kui Tanja ennist sisse tuli, pistis mees talle käe pihku ja pomises oma nime, aga Tanja ei kuulnud seda hästi ega saanud ka uuesti küsida, sest mees helistas otse-

kohe valukotta, et Ovsjannikova parteikomiteesse tuleks. Ja samas helises laual ka teine telefon, ning mees hakkas telefonogrammi üles kirjutama.

Kuigi teine istus toas vatikuue ja läkiläkiga, tundis Tanja väljast, külma käest tulles, et parteikomitee ruum on soe ja et siin on koguni kivisöevingu; toas küdes silindrikujuline raudahi. Tanja tegi sinelihõlmad lahti.

Mees oli lõpetanud telefonogrammi vastuvõtmise ja vaatas nüüd silmanurgast Tanja poole, märkas ordenit vormipluusi rinnal, tahtis nagu midagi ütelda, aga käratas selle asemel telefonitorusse:

«Mis, veel tuleb või? Ma mõtlesin, et juba läbi! Nii pikk joru!» Ja ta pliiats hakkas veel kiiremini kui seni mööda paberit liikuma.

Pikk, laiaõlgne ja õige noor kindral, kes millegipoolest meenutas Artemjevit, astus baraki uksest sisse.

«Kuule, Malinin,» ütles ta, «ma peän Rahvakomissaride Nõukogusse helistama . . . Noh, kas paneme siis Luzgini tööliskonda varustama või ei pane? Ma tean, et ta hangib, mis vaja, aga aiman, et ta on peenike suli. Ootan sinu otsustavat sõna.»

«Mis sa sellest ootad?» ütles Malinin ja pani toru ära. «Sinu enda otsus oli, et . . .»

«Mis see loeb, et minu enda otsus,» vastas kindral. «Ma tahan, et partorg ka oma «jah»-sõna ütleks, et kui viltu läheb, siis vastutame koos.»

«Koos vastutada on väike asi,» ütles Malinin, «aga pärast koos nutta pole küll miski lõbu.» Ta vaatas jälle silmanurgast Tanja poole ja ütles: «Ma saadan sind kontorisse, siis räägime.»

Malinini pilku märgates vaatas ka kindral vilksti Tanja poole ja küsis:

«Kes see on?»

Tanja oli toolilt püsti tõusnud, kui kindral sisse astus, ja seisis praegugi samal kohal.

«Kolmanda järgu sõjaväearst Ovsjannikova,» ütles ta nüüd.

«Ovsjannikova tütar, tead, kes meil valukojas töötab . . .» Malinin pistis telefonogrammi laekasse, võttis naela otsast sineli ja läks kindraliga koos välja, kes polnud Tanjale ainsatki sõna öelnud.

Kohe lähevad jagelema, mõtles Tanja. See oli nii kindrali kui ka selle laua taga istunud mehe näost selgesti näha. Ainult Tanja pärast polnud nad siin, parteikomitees, seda teha saanud.

Ta jäi üksi barakki. Ja juba tuligi ema. Nad kaisutasid ja suudlesid teineteist tükk aega.

Ema oli nüüd päris vanamutt. Seljas oli tal paks mullane vatikuub ja jalas vatipüksid, kuid tema nägu nähes kohkus Tanja mõttest, kui kõhn ta võib ise nende vattide all olla.

«Tanja, tütrekene! . . .»

«Jah, ema . . .»

«Tulid ometi! . . .»

«Jah, ema . . .»

«Elus! . . . Terve! . . .»

«Jah, ema . . .»

Ema ei pärinud enam midagi, oli pilguke aega vait ja ütles siis:

«Isa . . .» Ja jäi jälle tükiks ajaks vait.

«Mis tal oli?»

«Ei tea,» vastas ema, «ma ei olnud juures . . . Mul oli kopsupõletik, lamasin kolm nädalat haiglas. Ta oli kiirabiautoga ära viidud. Ega mulle kohe ei öeldudki, hoiti mu eest salajas, sest ma poleks niikuinii jaksanud voodist tõusta. Ja kui ma ükskord haiglast välja sain, siis oli ta juba surnud. Puusärgi tegi meie pakkimistsehhi rahvas ka ilma minuta, aga selle äraviimisega viivitasid: mõtlesid, et ehk ma jõuan ise, saan haiglast välja. Aga kui lõpuks kirstu haiglasse viisid, oli isa juba maha maetud. Vabandasid küll meie tehaserahva ees, aga nüüd ei teagi, kus ta haud on. Neil on üks selline koht, kuhu maetakse need, keda taga ei nõuta, noh, need, kelle järele omaksed ei tule. Isa sattus nüüd ka sinna. Ma ei saa seda endale andeks anda. Nii kole on see elu! . . .»

Ema hakkas nutma.

«Ära nüüd . . .» Tanja istus ema kõrvale ja võttis tal õlgade ümbert kinni. «Mis sa endast piinad?»

«Ma ei või, Tanjakene . . . ma ei või kohe mõelda . . . Ühtelugu tuleb meelde: käiks ometi haualgi, aga nüüd pole kuhugi minna.»

«Millal see oli?»

«Seitsmeteistkümnendal septembril . . .»

«Ja Viktor? »

«Ei tea. Möödunud talvel tuli surmasõnum kätte . . . Teatati, et suri neljakümne esimesel aastal kangelassurma. Aga millal, seda seal ei olnud. See oli küll, et edelarindel. Kuidas sul siis reis läks?»

«Hästi läks.»

«Las ma vaatan sind ometigi! Kõhnaks oled jäänud . . .»

«Aga sa ise!»

«Mis sa minust räägid . . . Aga sina olid enne sõda ikka nii kena priske, ja vaata, misuke sa nüüd oled! Kus sa siis oled olnud ja mis sa oled teinud?»

Tanja nägi üle ema õla, et Malinin sisenes, ja ütles:

«Ah, see on nii pikk jutt, ema . . . Kõike ei jõua ikka kohe korrapealt ära rääkida.»

«Ikka elus ja terve . . .» nuuksatas ema. «Haavata pole saanud?»

«Olen küll.»

«Kuskohast?»

«Ema, kunas sa vabaks saad?»

«Oota nüüd . . . Kuskohast sa haavata said?» Ema vaatas talle üksisilmi piinatud näoga otsa, nagu oleks see kõige tähtsam — teada, kuskohast Tanja haavata sai.

«No mis sa nüüd kangutad?» ütles Malinin, kes seisis tema selja taga. «Said kokku, nägid oma silmaga, ja mine nüüd tsehhi tagasi. Anna vahetus üle ja mine koju. Homme võta vaba päev.»

«Mul ei ole homme vaba päeva.»

«Vahetad ringi. Ma õiendan ise selle asja ära!»

«Kas ma tulen sinuga kaasa?» küsis Tanja.

Ema ei osanud midagi kosta, ja Malinin tuli talle appi:

«Pole mõtet tal sabas sörkida, ta tuleb kohe tagasi. Tsehhid on meil väga raskes seisukorras, valukoda iseäranis,» seletas ta Tanjale, kui ema oli lahkunud. «Mis lõbu talle pakub kohe tütrele näidata, missugune tema töökoht on . . .»

«Ma näen selle niikuinii ära. Kui mitte täna, siis homme.»

«See on teine asi. Aga täna on tal püha. Teie pärast

lupjas südatalvel toagi üle. Käis meil parteikomitees abi palumas, andsime siis laost kolm kilo kriiti. Mis sa vaatad? Meie kehva elamist? Jõuad seda veel küll ja küll näha. Me viime sind ise tehasesse. Käid tsehhides ringi, räägid rahvaga. Seda peavad meil kõik rindelt tulijad tegema. Eriti praegu. Viimastest rindeteadetest saati on kõik nagu arust ära. Muud juttu polegi kui aga Stalingrad! Kauaks sa siia jääd?»

«Ma ei tea. Mul on praegu ravipuhkus. Siis lähen komisjoni.»

Telefonihelin katkestas vestluse.

«Malinin kuuleb,» ütles Malinin järsult. «Jah, heitsime küll. Ei, te ei kuulnud valesti, otsus kõlas täpselt nõnda: välja heita sugulase omavolilise töölt vallandamise pärast. Ei ole rumal, vaid just nimelt vajalik tegu. Ei, seda ei muudeta. Ei, mitte põikpea, vaid Keskkomitee poolt kinnitatud partorg. Kui sa hakkad seda korrutama, panen toru ära.»

Malinin hoidis veel natuke aega telefonitoru kõrva ääres ja pani selle siis hargile.

«Viskas ise hargile!»

«Kes see oli?» küsis Tanja.

«Üks suurem nina. Helistas ühe teise palvel, kelle naisevenna me eile parteist välja heitsime — töötas meil kaadriosakonnas.»

«Mille eest?»

«Sa kuulsid, mille eest,» vastas Malinin. Ja väsimusest ja tusatujust võitu saades lisas ta: «Sa mõtled, et kõik tulevad ise tehasesse tööle? On ka selliseid, kes tulevad nii-öelda vitsa varal, sõjaaegsete seaduste hirmuga. Nii mõneltki mittetähtsalt kohalt on neid maha võetud, pass käest ära — ja vabrikusse tööle, teile, rindemeestele, laskemoona tootma! Noh, ja selle mehe vennanaise käsi käis ka just nõnda. Mees aga vallandas naisukese salamahti töölt, et see võiks tagasi kaubandusvõrku pugeda, kus noos on priskem. Ja pani selle eest eile parteipileti lauale — meie seda sorti meestel pead ei paita. Kas teil rindel paitatakse?»

«Ma pole suurt rindel olnud.»

«Aga kus siis see orden saadud on?»

«Ma olin partisan.»

«Kuskohas?»

«Smolenski metsades.»

«Jajah, Smolenski metsades...» ütles Malinin. «Kui mind neljakümne esimese aasta lõpul eesliinilt haavatuna ära toodi, mõtlesin, et varsti võtame Smolenski ära. Enne kui ma väeossa tagasi jõuan, on Smolensk meil käes. Aga siiamaani pole ta meil veel käes... Smolensk pole käes, ja mina pole väeosas tagasi... Tervislik olukord ei lubavat.» Malinin muigas, nagu ajaks teda naerma, et tervislik olukord ei luba tal tagasi rindele minna, küll aga lubab tal siin töötada ja elada, nii nagu ta siin töötab ja elab. «Olid sa kaua partisaniks?»

«Üle aasta.»

«Ja kuidas sa jälle suurele maale pääsesid?»

«Lennukiga toodi, kui haavata sain.»

«Ja kus sa seal täpsemalt olid? Ma tunnen seda kanti väga hästi. Pärast kodusõda sai seal toitlussalkadega viimased kui kolkad läbi käidud, muretsesime töölisklassile leivavilja.»

Tanja hakkas jutustama, ise aga mõtles kogu aeg, et peaks ema ometi tulema...

«Ta tuleb kohe. Annab ainult veel vahetuse üle,» ütles Malinin tema mõtteid aimates ja katkestas pärimise. «Ega ta enne ikka ei tule, kui vahetus pole üle antud. Ta astus parteisse... Just sel päeval võtsime ta vastu, kui tulid esimesed teated Stalingradist. Kas ta sulle pole veel rääkinud?»

«Ei ole.»

See oli Tanjale üllatuseks: ta poleks iial osanud arvata, et ema astub parteisse.

«Ta on hirmsasti rakkes,» ütles Malinin. «Tsehhis niikuinii, ja peale selle veel tööliskontrollina sööklas, ja kas tead, missugune amet see praegu on?... Viimane rist! Kellel palake näpu külge jääb — see on kadunud mees! Aga sinu isaga ma ei saanudki tuttavaks. Kuulnud olen mõndagi, aga tuttavaks ei saanud. Tulin siia tööle just nädal aega enne tema surma. Plaanis oli küll tuttavaks saada.»

Ta vaatas Tanjale otsa ja jäi vait, nagu oleks ta midagi veel ütlemata jätnud.

See oli nii ilmsesti tunda, et Tanja vaatas vastu ja küsis:

«Mis mõttes?»

«Plaanis oli, jah, küll tuttavaks saada,» kordas Malinin. «Kas ema ei rääkinud, mis õnnetus isaga juhtus?»

«Ei.»

«Ta heideti siin, evakuatsioonis, parteist välja. Oli jätnud kaasa toomata Rostovi tehase parteiorganisatsiooni liikmemaksu nimekirjad, mis olid tulekindlas laekas tema hoole all. Jättis sinna maha.»

«See on küll võimatu,» ütles Tanja kaljukindlalt.

«Tookord oli kõik võimalik. Paanikas jäeti linnadki maha, ammugi siis tulekindlad laekad. Kõik oli võimalik. Aga näe, see on tähtis, mismoodi käitub inimene pärast tehtud viga. Sinu isa ei hakanud halisema. Asus tööpingi taha ja tegi tööd, kuniks tal elupäevi oli.»

«Nüüd ma tean, mis teda hauda viis!» hüüatas Tanja nördinult.

«Tühi jutt!» ütles Malinin. «Kannatas, mis ta kannatas, aga hauda see teda küll ei viinud. Hauda viis teda sõda. Toit vilets, magada saab vähe, tervis ka põdur ja töö raske. Keegi meist pole sama saatuse eest kaitstud . . .»

Ema tuli tunni aja pärast. Käes oli tal ämber, mille ta sisse tulles ukse kõrvale maha pani. Vatikuue peal oli tal veel isa palitu; altäär oli lühemaks võetud ja ära palistatud, käiseotsad olid aga lihtsalt kahekorra keeratud. Ümber pea oli mässitud rätik. Oli näha, et ta oli end pärast töö lõppu pesnud, kuid puhtaks polnud ta saanud: näo kortsudesse oli mustade kriipsukestena jäänud nõge, ja neid kortse oli lugemata arv, kogu nägu oli üksainus kortsuderägastik.

Malinin läks ukse juurde ja vaatas mahapandud ämbrisse.

«Ah valukoda sai ikka täna sütt, olgugi ainult pool ämbrit nina peale.»

«Aitäh sellegi eest!» Ema võttis ämbri maast. «Hudainazarov ütles täna lõunaajal, et ega see külm ei saa jaanuarikuu läbi kesta. Ütles, et niisugust talve pole siin veel enne olnud.»

«Nojah, eks tema tea paremini, ta ju kohalik.» Malinin vaatas emale otsa ja ütles veel kord: «Ära sa siis homme tööle tule.»

Ema noogutas.

«Anna luba siia, ma kirjutan peale,» ütles Malinin Tanjale. Luba tagasi ulatades lisas ta: «Tule ülehomme koos emaga hommikuse vahetuse ajal siia, otse minu juurde, parteikomiteesse. Kui mind siin ei ole, siis oota. Arutame läbi, kuidas sinu siinolekut paremini ära kasutada.»

Tanja ja ema jõudsid läbi valveputka välja, tehase ees laiuvale künklikule lumelagendikule.

«Mismoodi ta sind ära kasutada tahab?» küsis ema.

«Tahab, et ma sõjast räägiksin.»

«Ahah . . . Meil käivad siin kõik rääkimas, kes siia sõidavad. Meie tehaserahvast on neli tükki juba rindelt kodus käinud. Ja kõik ikka haiglast.»

«Täitsa loomulik. Puhkust ju ei anta. Keegi ei pääse rindelt tulema, enne kui pole haavata saanud . . . Kas nad sulle suured ei ole?» Tanja silmitses vanu meestekingi ema jalas; need olid isa omad nagu palitugi.

«Ma panen ajalehepaberit ninna, jalad mul pealegi paistes.»

«Millest?»

«Ei mina tea, vist toidu viga,» ütles ema ja jäi vait, ei tahtnud sel teemal enam rääkida.

«Ma jätan oma säärsaapad sulle. Nad on mulle liiga suured.»

«Kas sa lähed siis veel tagasi või?»

«Ei tea, eks näe, kuhu saadetakse, aga küllap ma ikka lähen.»

Tanja jäi ootama, et ema hakkab lähemalt pärima, aga ema ei pärinud midagi.

«See naine, kes mulle loa välja kirjutas, küsis, et kas ma olen sinu tütar. Ma vaatasin ja vaatasin — nägu tuli tuttav ette, aga mitte ei tule meelde.»

«Kuidas sa's ei mäleta?» imestas ema. «See ju Suvorova, sepa naine. Me elasime ühe hoovi peal, kui sa veel kodus olid; pärast kolisid nad teise kohta.»

«Ära räägi!» Tanjale meenus korraga suurt konti punapõskne naine, kes sõitles lausa lusti pärast ja valju häälega, nii et kogu hoov kajas, oma meest, tehase kuulsat seppa Suvorovit, kui see palgapäeval pommis peaga koju tuli. «Kas see on tõesti Suvorova?» Ja emale pilku heites mõtles ta heitunult, et ega emagi pole vähem muutunud . . .

«Ega ta mees praegu ei joo?» küsis ta — lihtsalt selleks, et ema eest oma äsjast mõtet varjata.

«Kes see praegusel ajal joob, kust seda viina võetakse, kui . . .» Ema jättis lause pooleli.

«Aga mul on pudel «tarhuni» kotis,» ütles Tanja. «Võime ära juua, aga võib ka millegi vastu vahetada . . .»

«Ei hakka vahetama . . . Muudkui vaheta ja vaheta — ma olen end puhta paljaks vahetanud, pole korralikku hilpugi enam selga panna. Joome ise ära ja pakume Suvorovitele ka. Me oleme nüüd jälle naabrid, elame vanalinnas ühes toas — usbekkide juures, vabatahtliku majutamise korras . . . Sa tahad muidugi sõidu pealt tulles pesta, aga seepi ei ole . . . Mis sa seal pesed või oled, nühime pärast tööd sauega käsi . . .»

«Mul on seepi.»

«Noh, eks siis hommikul pesed, kui Suvorovid tööle lähevad. Kütame toa soojaks, võtame Halidaa käest — see on meie perenaine — suure pesukausi, ja pesed end ilusti puhtaks. Suvorov tegi meile sügisel «pursuika», aga millega sa kütad? Muud kütet ei ole kui guzapaaja. Noh, aga see ei anna sooja, nagu õletuli.»

«Mis see «guzapaaja» on?»

Ema vaatas Tanjale üllatunult otsa.

«Puuvilla rootsikud. Meil kõik need sõnad juba selged, varsti päris usbekid valmis: guzapaaja, sandaal, noon, šurpaa, kattaa rahmat![1] Tehases on palju usbekke, ja me elame peale selle ju nendega koos. Siin, Taškendis, on praegu selline keeltepuder, ei saa arugi, mis keelt keegi räägib!»

«Kas on pikk maa sõita?» küsis Tanja, kui nad trammipeatuses ootama jäid.

«Esiteks number seitsmega, siis istume kaheksa peale ümber, ja päris lõppu välja . . .» seletas ema, nagu saaks Tanja niimoodi asjast selge pildi. «Sealt siis jala edasi. Kui kohe peale saame, siis oleme poolteise tunniga kodus.»

«Oijah, siis on sul pikk tee küll!»

«Kui ma teises vahetuses töötan, siis jään ikka enamasti ööseks tehasesse. Trügi ettepoole, muidu jääme

[1] Puuvillapõõsas, sandaal, leib, supp, suur tänu (usbeki k.). *Tõlk.*

maha, seitse tuleb juba. Anna kott minu kätte! No küll on ikka talv tänavu! Minevaasta käisime sel ajal juba ilma palituta.»

Tramm jõudis peatusse, inimesed kobaras trepil rippumas. Ema viskas koti õlale ja tõukas Tanjat tagant. Tanja haaras trepi käsipuust kinni, enne veel kui tramm seisma jäi, ja tundis samas, et ema ripub tema selja taga, hoides sel kombel teda maha kukkumast.

«Ema . . .»

«Ära tõuse istuma, sul hakkab külm . . . Tõmba tekk õla peale!»

«Ei, mul ei ole külm. Ütle, ema, mis sa mõtlesid, kui ma ära olin?»

Oli öö, nad lamasid kõrvuti kitsas voodis, olles peale võtnud kõik, mis võtta oli — teki, palitu, sineli, kasuka. Tanja lebas küünarnukile toetudes ema selja taga, kasukas õla peal, ja sosistas talle valjusti kõrva. Ema lamas ja ei liigutanud end, rääkides tütrega üle õla, ilma et ta oleks häält alandanud: ta oli sellega ammust aega harjunud, et paar sammu tema voodist eemal, sealsamas eesriide taga, magavad Suvorovid rasket tööinimeseund. Kindlasti magavad nad ka praegu: vana Suvorov norskab sügavas unes, Sima Suvorova aga ohkab ja nuuksatab aeg-ajalt, ilma et ta seejuures üles ärkaks. Küllap tal on uneski see meeles, millele ta mõtleb hommikust õhtuni — teise, noorima poja surmasõnum, mis tuli sel nädalal. See tuleb tal unes meelde, ja ta nuuksub, aga ei ärka, sest väsimus nõuab oma osa.

Õhtul oli olnud kõike läbisegi: küll juttu, küll pärimist, küll Sima õnnitlusi sel puhul, et tütar on elu ja tervisega tagasi, küll pisarate valamist, et tema enda pojad on langenud ja ei tule enam kunagi . . . «Tarhun» joodi üheskoos ära ja söödi koos kõvasti kõhud täis — kellelgi polnud omast kahju: söödi ära kõik, mis õhtuks keedeti, ja ka see, mida Sima oma tagavarast välja otsis, ja veel purgikonserv, mille Tanja kotist lauale pani . . . Joodi, valati pisaraid ja peeti peiesid. Ja ka onni perenaine Halidaa toodi vastupuiklemisest hoolimata lauda ja sunniti külalise terviseks klaasi põhjani jooma. Siis käis Halidaa oma toas ära ja tuli kireva

kimpsukesega tagasi, tõi rosinaid tee juurde. Ja siis istuti veel oma tunnijagu rosinatega teed juues. Ja Suvorov kahetses, et peremeest pole kodus — töötab öises vahetuses —, ja kiitis Tanjale Halidaad. Ja Halidaa — lahja nagu emagi, teravad rangluud kleidikaelusest näha, vahtis Tanjale oma nukrate mustade silmadega tükk aega vaikides otsa, siis aga hakkas korraga kiiresti-kiiresti usbeki keeles vadistama, ja ema kuulas ja muudkui noogutas — sai ta siis ka midagi aru või ainult aimas.

Oli olnud kõike läbisegi, mis niisuguse kojutuleku pühitsemisel olla saab. Nüüd aga oli see möödas ja kõik peale nende magasid juba.

«Ütle, ema, mis sa mõtlesid, kui ma ära olin? Miks sa ei vasta?»

«Mis ma mõtlesin? Mõtlesin ühte ja teist. Algul mõtlesin, et naisarste ehk ei saadeta rindele... Olin rumal küll... Pärast sain sult kirja, et sõidad ära, ja pärast ei tulnud enam kirjagi. Aasta otsa mitte üht kirja, teine aasta niisamuti. Siis, kui Vitja surmateade tuli, siis arvasin, et ega sinagi enam elus ei ole... Aga siis, kui isa suri, ja ma ei saanud teda mahagi matta, tead, siis tuli korraga niisuke mõte, et olgu mis on, aga ühel päeval oled sina kopsti kodus. Lähen tehasesse ja ise mõtlen, et ehk sa ootad juba valveputkas. Tulen koju, küsin perenaise käest, nagu päris narr kohe: «Halidaa, ega mind keegi pole otsimas käinud?» Tema muudkui vastu, et: «jok» ja «jok»... Ei hakanud talle ka kõike rääkima. Tal omad mured — sai just vanema poja surmateate... Mina aga käin ja mõtlen, nagu päris peast segane: kui koju jõuan, oled sa väravas vastas; või jälle: kui tehasesse lähen, ootad sa seal putka ees...»

«Ema, see partorg rääkis mulle isast.»

«Mis tal rääkida oli? Tema ei tea ju midagi. Mina üksi tean.»

«Ära pahanda, ta rääkis ainult head.»

«Ega ma ei pahandagi.»

«Mis haigusesse ta suri?»

«Ta oli ära kurnatud. Üks kord saatis tehas ta puhkekodusse, oli seal kaks nädalat. Anti talle piima, siis kosus natuke; kui koju tuli, oli nagu parem, aga siis tuli see pellagra jälle tagasi — jalad läksid paiste ja igemed hakkasid valutama... Ma ei tea ka, mis tõbi see õieti oli... enne sõda polnud midagi niisukest kuulda, aga nüüd on paljudel tehases seesama tõbi küljes. Mina olin veel haavunud, et ta mind haiglasse vaatama ei tulnud. Aga ta oli juba surnud.»

Ema hakkas hääletult nutma. Ta nuttis, ikka vaikselt küljeli lamades; Tanja puudutas tasakesi tema nägu, pühkis ta põselt pisaraid, ja käsi sai märjaks; ja sellesama soolasest silmaveest märja käega pühkis ta ka oma nägu, sest see oli samuti pisaratest märg.

«Ei tahtnud elule alla vanduda,» ütles ema, kui ta nutust jagu sai. «Üks ja sama mõte oli tal kogu aeg: olgu peale, et teda parteist välja heideti, aga kui ta juba tehasesse jäi ja tööpingi taha läks, katsugu siis keegi temast kangem töömees olla! Tema pidi olema ikka kõige parem!»

«Ütle, ema, kas isa oli süüdi?»

«Ise ta rääkis küll, et oli. Tema võttis kas või teise süü enda peale. Eluaeg oli niisuke.»

«Ja mis siis õieti juhtus?»

«Neil oli raudkast: kirjad ja nimekirjad ja liikmemaksud — kõik seal koos. Kui nad tehasest ära hakkasid tulema, pidi tema selle kasti tsehhist kaasa võtma; mulle ütles seekord veel, et «ma lähen tsehhist läbi, võtan kasti ja jooksen sulle järele». Ei jõudnud isegi kodunt läbi tulla, ma panin üksipäini asjad kokku... Noh, aga kui nad siis meistriabiga, selle Krotoviga — see oli parteibüroo liige —, tsehhi tagasi läksid, ütles Krotov talle, et «paneme kasti kogu täiega müüri alla auku...» Sinna olid augud raiutud, sest tehas pidi õhku lastama, aga ei lastud; et jah: «peidame selle kasti siia ära, muidu, kui lähme läbi linna, võivad sakslased meil juba teel vastas olla... Ja meid lastakse maha, ja kõik partei dokumendid satuvad fašistide kätte...»

Isa jutustas pärast, et ta oli siis ka ära kohkunud: ümberringi käis juba laskmine — noh, ja oli siis selle Krotovi nõu kuulda võtnud. Aga kui hakkas tehasest ära tulema, nägi, et Krotovit pole kusagil. Läks siis rongi peale; kolmandal päeval küsitakse tema käest, kus nimekirjad on. Tema rääkis kõik ära, kuidas lugu oli. Kus Krotov on? Krotovit pole kusagil. Tee peal ei hakatud õiendama, aga kui kohale jõudsime, siis tuli

kohe päevavalgele, kes oli inetult talitanud: üks oli pakku jooksnud, teine, kelle hoolde anti lapsed, oli need sinnapaika jätnud; kolmanda käest ei saadud sadat tuhandet palgaraha kätte, ütles, et oli ära põletanud; viis inimest visati seekord parteist välja. Ja meie isa ka — selle kasti pärast. Tema võttis süü omaks. Pärast, kui Rostov jälle meie kätte langes, sõitis meie tehase brigaad sinna, et veel üht-teist tehase sisseseadest ära tuua, mis algul kiiruga maha jäi. Isa seletas neile täpselt ära, kus kast peab olema. Ütles, et «siis on minu süü ikkagi väiksem, kui kõik on ilusti alles...» Kaks kuud oli juba möödas, kui ta välja visati, aga parteikomitee ei olnud ikka otsust kinnitanud, ootas veel. Tema aga oli juba niikuinii tööpingi taga tööl, hakkas jälle otsast peale, kust ta kunagi oli alustanud.

Meie omad tulid tagasi ja rääkisid, et olid, jah, käinud ja vaadanud. Kast olnud alles, aga tühi mis tühi! Ja Krotovit Rostovis ei olnud! Olla teda nähtud sakslastega ühes, kui need linna sisse tulid. Asi võis tõesti nii olla, et ta andis paberid fašistide kätte ja raha võttis endale. Seda peeti igatahes tõenäoliseks ja küsiti siis isa käest: «Mis sa arvad, kui asi nõnda on, kes peab siis vastust andma?» Ja tema ütles: «Mina!» Parteikomitee kinnitaski kohe otsuse ära ja rajoonikomitees võeti tal siis pilet käest. Seda usuti küll, et ta kõik viimaseni ära rääkis, kuidas nad Krotoviga kasti peitsid, aga andeks ei antud. Ta ei hakanud ka viha kandma, ütles veel, et tänan teid, et ikka uskusite; kui te mind poleks uskunud, oleksin pea siinsamas tehase vastas trammitee peale pannud.

Ta lõppes tööga kohe täiesti otsa. Eks see vaevas teda väga. Meil oli mineva suvel enne Malininit teine partorg, Alferov. See kutsus isa välja — isa täitis maipühadeks kõige suurema normi tsehhis — ja ütles, et «anna, Ovsjannikov, uus parteisse astumise avaldus». Aga isa ütles, et «oota, las ma töötan veel...» Tahtis veel rohkem teha, et inimeste silmis süüst priiks saada, aga ise oli ta ju põdur, sa tead. Ma kohe tundsin, et ta lõpeb kätte ära. Küll ma siis otsisin, mida veel täikale saaks viia! Mitmel-setmel korral seisin seal ja lihtsalt mangusin, et «ostke ometi, jumala pärast!» Noh, ja mis meil siis müüa oligi. Ei võtnud ju midagi kaasa, tead ju

küll, kuidas me kodunt ära tulime... Tahtsin teist ikka üles poputada, tegin, mis vähegi suutsin. Ja nüüd ei tea, kus ta haudki on. Seda ma küll endale kunagi andeks ei anna...»

«Nonoh, ema, jäta nüüd, jumala pärast...» ütles Tanja. «Sul pole mingit süüd. Kui sa teaksidki, kuhu ta on maetud...»

«Kui, kui,» ütles ema. «Ma käiksin teda vaatamaski. Nüüd ta lamab kuskil, ja mina ei tea... Ma käisin surnuaial — ilmatu lagamik. Vaatasin seal ringi: ei oska muud teha kui nutta...»

«Kas sa oled kogu aeg Suvorovitega koos olnud, ema?»

«Ei ole,» vastas ema. «Esiotsa elasime nelikümmend perekonda koos tekstiilitööliste klubi saalis. Aga siis kolis sinna üks tsehh ja meid majutati laiali; Suvorovid ja mina sattusime siia. Halidaa mees ise kutsus, ta töötab sepikojas Suvoroviga koos. Nende juures elas enne üks naine kahe lapsega, Leningradist evakueerunud, aga see suri kevadel ära. Nad võtsid siis tema lapsed endale ja toa andsid meile. Nii me siis nüüd elame. Miks sa seda küsid?»

Tanja mõtles, kui raske on kahel perel elada niimoodi ühes toas, mis on kaks sammu lai ja kolm sammu pikk, nii et voodidki seisavad kõrvu, ainult eesriie on vahel, ja iga kõpsu on kuulda, mida need kaks seal toa teise poole peal teevad, nii päeval kui öösel.

«Ah niisama,» ütles Tanja, ja emale ei võinud see pähegi tulla, mida tütar nüüdsama oli mõelnud, — tema enda mõtted rändasid teisi radu.

«Jääd ehk siiski Taškenti?» küsis ema. «Jääd siia, hakkad arstina tööle, annavad siis viimati kahe peale omaette toagi...»

«Ma ei tea, ema,» ütles Tanja õrnalt. «Ma olen ju lõppude lõpuks sõjaväelane, ja pealegi...» Ta kõhkles pisut aega, kas rääkida või mitte, ja ütles siis: «Ma saatsin rongi pealt kindral Fjodor Fjodorovitš Serpilinile kirja — ma rääkisin sulle temast. Palusin, et ta mind välja nõuaks. Ma olen temaga ikkagi tuttav, ta andis mulle veel oma välipostinumbri, kui me Moskvas kokku saime.»

«Kus ta praegu on?»

«Stalingradi all.»

«See ju praegu see kõige koledam koht,» ütles ema heitunult.

«Kuidas nii? Praegu ei ole enam meie seal kotis, vaid sakslased.»

«Ikkagi on see kõige koledam koht,» kordas ema veendunult. «Ma olen ise tsehhis mitu korda teistele lehest ette lugenud, missugused lahingud seal käivad! Stalingradist tuli Suvorovi vanadele ka see teine surmateade . . .»

Ja Tanja sai aru, et siin, selles toapugerikus, ei saa ta nagunii ema oma nõusse. Eks seal, kust viimane surmateade tuli, ole muidugi see kõige koledam koht! Seal saab kõige rohkem inimesi otsa ja võib otsa saada ka tema, Tanja, kui ta sinna läheb!

«Ma ei tea ju,» ütles ta, «kas mu kiri talle kättegi läks ja kas ta hakkab mind üldse välja kutsuma.»

«Küll kutsub, kui ta lubas,» arvas ema. «On see kindral noor mees?»

Tanja ei taibanud kohe, kuhu ema sihib, siis aga taipas ja hakkas ema selja taga naerma.

«Mis sa naerad? Meil räägitakse siin kindralitest igasuguseid jutte, ja kõik pole mitte head jutud.»

«Sa ära kuula igasugust loba,» ütles Tanja pahaselt. «Ma hakkan sulle rindelt raha saatma, sul on siis kergem. Kui läheksid valukojast ära, teise töö peale . . . Nojah, palka saad küll vähem, ja rasketöölise toidukaarti ka ei saa, aga . . .»

«Mis teise töö peale? Mis ma teistest parem olen? Ära räägi rumalat juttu, Tanja!»

«Pole see rumal jutt midagi. Kõik ei ole sugugi nii raske töö peal. Eks ole õigus?»

Aga ema kuulas teda ja mõtles omakorda, et temal on samuti õigus ja et ta ei lähe valukojast ja oma brigaadist kuhugi, olgu küll, et kõik ei ole tõesti mitte nii raske töö peal, ja see on ka arusaadav, et tütar muretseb tema pärast ja tahab, et emal oleks kergem.

«Aga partisaniks nad sind enam ei saa saata, ega?» küsis ema, kui nad mõni aeg olid vaikides teineteise kõrval lamanud.

«Saavad küll, kui ma soovi avaldan.»

«Aga vägisi ei saadeta?»

«Ei, vägisi ei saadeta. Ma ütlen, et ma ei taha, tahan rindele minna.»

Ta pidi juba emale seletama hakkama, miks ei saa kedagi vägisi partisaniks saata, aga ei hakanud: ema polnud ju mitte selleks küsinud, et selgitust saada, vaid selleks, et olla täiesti kindel, et tütar enam partisaniks ei lähe.

«Kui sa niikuinii siia ei jää, siis on mul Suvorovitega koos parem elada,» ütles ema. «Üksi oleks halvem. Nendel oleks küll muidugi mugavam ilma minuta, aga eks nad ole ka juba ära harjunud. Ja teinekord on hea koos Serafimaga nutta; kui tal mees on öövahetuses ja kui juhtub, et meie kahekesi oleme päevases, siis tuleme koju ja istume koos, ja temal muudkui silmad vees. Et tal need pisarad ka otsa ei saa! Mina kuulan, kuulan, kui ta räägib, mõnikord nutan kaasa, mõnikord ei nuta. Halidaa aga ei nuta kunagi. Halas poja pärast kolm päeva, kui teade tuli, ja enam ei nuta. Tal pole selleks aegagi: neli oma ja kaks kasulast. Ja kõigile anna süüa!»

«Ja mida?» küsis Tanja.

«Noh, neil on ikka kergem: külades ümberkaudu on velikseid ja kälikseid. Ikka midagi saavad, kas või natukenegi. Kiita nende põli muidugi ei ole. Võtta sõjaajal oma neljale lapsele lisaks veel kaks võõrast kaela — see peab küll kuldse südamega inimene olema! Ja kui neile külast midagi tuuakse, siis katsub iga kord ikka mulle ja Serafimale ka külakosti pakkuda. Aga ega meie ei võta: laste eest palakest ära rabada — see patt jääb meist küll tegemata! . . . Ma tahtsin sinuga Nikolaist rääkida . . . Kas ta käis sul vastas? Mis sa vaikid?»

«Mida ma peaksin ütlema?»

«Käis ta sul vastas või ei käinud?»

«Käis küll.»

«Noh, ja siis?»

«Ei midagi. Kuule, kas mina tunnen seda Krotovit, kelle pärast isaga see lugu juhtus?»

«Ei tunne. Ta tuli tehasesse viimasel aastal, siis kui sina olid juba sõjaväes.»

«Mis inimene ta oli?»

«Mina olen teda kõigest kaks korda näinud. Pikk mees, mustade juustega, mitte kuigi vana. Ma küsisin

isa käest, tema vastas siis, et «kes teda teab, ta on isegi sõjaväes olnud, oli reservohvitser, olemise poolest hakkaja ja mõistlik mees, nii et minagi võtsin teda sel korral kuulda». Isa ei osanud arvatagi, et niisugune inimene võib äraandja olla.»

«Kas tal perekond on?»

«Naine oli, aga lapsi ei olnud. Naine olla asumisele saadetud. Nii kui teada saadi, et meest nähtud sakslastega koos, nii saadeti asumisele. Äraandja asemel!»

«Aga võib-olla ta ei olnudki äraandja? Võib-olla ta kaevas need dokumendid välja ja peitis kuhugi mujale, pärast aga sai surma? Ja võib-olla polegi teda sakslastega koos nähtud, keegi laskis heast peast jutu lahti — ja see hakkas suust suhu käima...»

«Räägitakse, et nähti.»

«Paljugi, mis räägitakse,» ütles Tanja.

Ei, ega temagi ei usaldanud inimesi pimedast peast. Ja mõttega, et maailmas on ka reetureid olemas, oli ta paraku juba ammu harjunud. Ta tahtis ainult kangesti uskuda, et isa süü polegi vahest nii suur: võib-olla oli ta ilmaaegu hingepiina tundnud, et ta seda Krotovit uskuma jäi; ja selle Krotovi naine läks ilmaaegu asumisele ja kannatab seal ilmsüütult kõigi põlgust. Maailmas tuleb igasuguseid asju ette! Kui ta selle poolteise aastaga, mis ta sakslaste tagalas viibis, midagi juurde oli õppinud, siis kahtlemata just seda, et maailmas tuleb igasuguseid asju ette!

«Ma tahtsin sinuga Nikolaist rääkida,» alustas ema uuesti oma juttu.

Tanja ohkas. Ta ei tahtnud Nikolaist kõnelda.

«See on muidugi sinu enda asi,» jätkas ema, «aga minu kohus oli talle ikkagi teatada, et sa siia sõidad.»

«Pole sul tema vastu mingeid kohustusi...»

«Kuidas ei ole? Te olite ju enne sõda ikkagi abielus.»

«Mis see loeb, et olime,» vastas Tanja. «Ja me läksime juba enne sõda lahku.»

«Noh, elasite teine teises kohas,» ütles ema, «aga see oli ju ajutiselt, sellepärast, et sa sõjaväes töötasid. Ega see kahel pool elamine muidugi hea ei ole...»

«Mis sa nüüd räägid? Mis elamine? Mis kahel pool?»

ei suutnud Tanja end enam pidada. «Mis tähtsust sel kõigel enam on? Asi pole ju üldse kahel pool elamises... Nojah, ma olen süüdi, et ma teile juba siis ei kirjutanud, ei teatanud teile tõtt, et meie vahel on kõik läbi. Piinlik oli tunnistada...»

«Mispärast siis piinlik?»

«Sellepärast, et ma poleks pidanud temaga abielluma.»

«Tema igatahes peab sind praegugi oma naiseks,» ütles ema, ja ta hääl kõlas Tanja pahameeleks veidi etteheitvalt.

«Väga kena, pidagu edasi,» ütles Tanja end rahulikuks sundides. «Kas sa seda tahtsidki rääkida?»

«Seda ka. Kui ma talle polikliinikusse kõlistasin, et ma sain sult telegrammi — ta töötab esimeses polikliinikus, selle alla kuulub ka meie direktor, Nikolai ravib tema lapsi, — kõlistasin, jah, sinna, ja tema kohe karjatas, käskis telegrammi talle valjusti ette lugeda, pärast kõlistas veel kaks korda mulle — küsis, et ega sa pole teatanud, kunas sa kohale jõuad. Uuris siis ise välja ja tuli vastu... Ta armastab sind, mul jäi küll tema käitumisest selline mulje...»

«Armastab, ei armasta, suudleb, sülitab...» ütles Tanja südametäiega. «Millal sa teda viimati nägid?»

«Oktoobrikuus.»

«Isa suri, ja tema käis sind ainult üks kord vaatamas! Aga sina muudkui, et «armastab ja armastab»! Sul ka päris tallekese süda sees!»

«Milleks ta peaks siia tulema? Võõrast silmavett kuivatama?... Praegu on kõigil endalgi muret küllalt. Kui isa veel elas, käis ta meil mitu korda külas, tõi veel üht-teist kaasagi, katsus ikka aidata. Ja ega ta polnud kohustatud. Kui sina siin olid, siis küll, aga nüüd, kus sind ei olnud, — mis tal siis meistki enam? Ja meist ei olegi praegu jutt, vaid sinust. Ega ta meid ei pea armastama, vaid sind. Millest te temaga rääkisite? Ma ei tahtnud teiste kuuldes küsida, aga ise mõtlen kogu aeg sellele.»

«Algasime ja lõpetasime sama jutuga: aitäh, et vastu tulid; niipea kui aega saame, lahutame ära...»

«Mis te's nüüd hakkate lahutama, kui siiamaani pole lahutanud?» küsis ema nördinult.

Ja Tanja tundis, et olgu muud mis tahes, aga selle koha pealt pole nad teineteist mõistma hakanudki. Ema tahab kangesti, et tütar oleks õnnelik, aga mis see õnn väärt on, seda ta ei mõtle! Mõtleb, et see ongi juba õnn, kui inimene pole üksi! Ja iseenda peale mõtleb ka. Tahab, et tütar jääks Taškenti, tema juurde, kui mitte ema pärast, siis vähemalt mehe pärast! Ükskõik, kui ta aga jääks!

«Ja mispoolest ta siis nii halb on?» Ema ei tahtnud kord pähevõetud mõttest loobuda.

«Minu jaoks on halb,» vastas Tanja.

Ta oli juba ette otsustanud sellest vaikida, et mees on vahepeal uuesti abiellunud, ta ei tahtnud seda emaga arutada. Aga praegu nägi ta suurt vaeva, et seda ütlemata jätta.

«Sa tahad siis, et ma temaga jälle kokku läheksin, tahad või? Sõidan ise rindele ja saadan teile kahe peale iga kuu oma atestaadi?»

«Milleks?» vaidles ema vastu. «Kui mees on siin, jääd ehk sina ka siia . . .»

«Ah et kui tema pole rindel, mis siis minagi sinna otsin? Aga mispärast ta ei ole rindel? Mina olen kahekümne kuue aastane, ja tema on kahekümne kuue aastane! Mina olen naine, aga tema on mees! Mina olen arst, ja tema on arst! Miks mina olin seal, tema aga siin?»

«Kuidas juhtub. Ta on lastearst, saadeti koos lasterongiga siia. Noh, ja jäigi siia tööle. Ta rääkis mulle, mismoodi ta siia jäi . . . Lastearste polnud kusagilt võtta, igasugused nakkushaigused olid liikvel. Ta kippunud küll rindele, aga teda ei lastud.»

«Kui oleks ikka kõvasti kippunud, küll siis oleks lastud.»

«Aga ei lastud, näed.»

«No, olgu, olgu sul õigus,» hüüdis Tanja valjusti. «Ta ei läinud rindele, sest teda ei lastud, ta on hea ja kõigile vajalik inimene, ja sulle on ta ka vajalik, aga mulle ei ole, saad sa ükskord aru!» Ta jäi kohkunult vait — mõtles, et naabrid ärkasid üles. Aga ei, vana Suvorov norskas raskes väsimuseunes edasi ja tema naine hingas katkendlikult ning oigas läbi une.

Tanja oli natuke aega vait ja sosistas siis:

«Ta jäi sellepärast siia, et ta on memm, aga mina ei saa memme oma meheks pidada. See oli mul juba enne sõda selge!»

«Mispärast sa teda siis üldse armastama hakkasid?»

«Sellepärast hakkasin, et ta oli mu esimene mees — kas pean selgemini seletama või? See on nüüd lõplikult läbi, saad aru? Ja pealegi oli mul seal, partisanide hulgas, teine . . . Oli, ja ma ei kahetse.»

«Paljugi, mis oli,» ütles ema. Ta oli juba isegi mõelnud, kui Tanja mehest sellise vihaga rääkis, et küllap on tütrel mõni teine olnud. «Sa oled nii palju kannatanud ja läbi elanud, ja pääsesid ometi eluga! Niisugune patt on sel puhul andeksantav!»

«See polegi patt,» vastas Tanja tõredalt, «tahtsin, ja tegin.»

«Noh, ja mis oli, see on möödas, pole mõtet sellest temale rääkidagi.»

«Ma rääkisin juba.»

«Mis valu sul oli rääkida?»

«Kippus kohe keelele, kui ma talle otsa vaatasin, et muidu seisab seal ja arvab viimati, et . . .»

«Ja kus ta praegu on?» küsis ema areldi, kui nad olid tükk aega vait olnud.

Ta mõtles seda meest, kellega Tanjal oli seal midagi olnud. Võib-olla on ta oma mehe vastu sellepärast nii sallimatu, et armastab praegugi veel seda teist? Võib-olla on ta selle teisega õnnelik?

«Kes?» ei taibanud Tanja.

«Noh, see . . . kellest sa rääkisid.»

«Surma sai.»

«Ah surma sai,» kordas ema. «Ja sa ei saa teda unustada?»

«Miks ei, saan küll,» vastas Tanja.

Kõik see, mida ta rääkis, kõlas kuidagi järsult, väljakutsuvalt ja äratas võõrastust.

«Mis sinuga lahti on, Tanja?»

«Mitte midagi, minuga pole midagi lahti . . . Elame siin mõne aja koos, siis lähen rindele ja hakkan sulle sealt kirjutama. Aga Nikolaist ei maksa enam rääkida, elagu rahus jumala nimel, halba ma talle ei soovi. Ainult ära määri teda mulle kogu aeg kaela, eks?» ütles Tanja, võideldes viimast korda kiusatusega emale

rääkida, et mees, kelle pärast ta nii väga muretseb, on ammu teisega abielus.

«Nii et lased ikka lahutada?»

«Jah lasen.»

«Oota ometi sõja lõpuni, eks siis näe.»

«Pole seal midagi enam oodata... Ma tahan praegu. Tahan olla täiesti vaba. Äkki tuleb mõni õige mees ja hakkab armastama,» ütles Tanja väljakutsuvalt, sest talle tuli korraga Artemjev meelde. Kui talle aga samas meenus Artemjevi mittemidagilubav, ükskõikselt lahke ja lõbus pilk seal jaama perroonil, lisas ta ohates: «Ja kui ka ei hakka, siis on ikkagi parem olla vaba: teen, mis tahan. Targad inimesed ütlevad, et on sõda, ja kuniks elu... Ongi ehk kõige õigem?»

Ta oli seda kuulnud väga erinevate inimeste suust ja väga erinevatel puhkudel, oli sellise mõtteviisi vastu olnud, oli sel puhul isegi jämedalt vastanud, aga see mõte oli temas endaski juba kõlapinda leidnud ja mõnikord üksi olles oli raske sellele vastu tõrkuda.

«Võib-olla ei saadeta siiski päris tuleliinile, vaid kusagile haiglasse?» katkestas ema vaikuse.

«Kõik võib olla...»

«Ja võib-olla üldse mitte rindele, vaid hoopis tagalasse. Siin on ju meil ka haiglad, ja siin töötab ka sõjaväearste...»

«Ema, ma ei oska sulle seda seletada,» ütles Tanja, «aga ma tahan rindele. Ma ei taha tagalasse... Kui mind tagalasse määratakse, siis lähen ja palun, et mind rindele saadetaks.»

«Aga miks siis, mispärast?» küsis ema õnnetult. «Sa ju olid juba seal...»

«Ma ei tea isegi...» vastas Tanja. «Ma olin ka põranda all, ja mul on raske ette kujutada, et ma peaksin sinna veel tagasi minema. Ma kardan. Aga rindel ma ei karda. Ma ei kujuta ettegi, et see nii võiks olla: sõda kestab veel, ja mina pole rindel!... Kui ma põranda all olin, elasin ma ühe mutikese juures, mõnikord ei tulnud öösel und, me lamasime seal kahekesi — ta oli ka arst —, lamasime, und ei tulnud, ja ma ütlesin talle: «Sofja Leonidovna, ma ei tea, mis ma annaksin selle eest, et praegu rindel olla! Töötada mõnes medsanpatis omade hulgas — mis õnn see oleks! Kas te saate

minust aru?» Meie jaoks oli rindele pääsemine õnn. Me elasime ju kogu aeg sakslaste keskel, saad aru? Iga minut võidi meid kinni võtta. Ma käin tänaval sakslastest mööda, ja nemad käivad minust mööda. Meie omad sõdivad sakslastega, aga mina elan nende hulgas ja pean teesklema, ja teesklengi... Sa võib-olla ei usu, aga ma leian, et pärast seda ei ole rinne minu jaoks sugugi kohutav.»

«Jah,» ohkas ema raskelt. «Ega meie ei oskagi vist seda ette kujutada.»

Ega vist ei oska jah, mõtles Tanja.

«Tead, ema, mis ma sulle veel ütlen: ma pole oma elus näinud nii halbu ja nii häid inimesi, nagu ma seal nägin. Ma ei osanud ette kujutadagi, et maailmas üldse selliseid inimesi leidub. Kui sakslased tulid, keerati meid kõiki nagu ühel hoobil pahupidi... Ja ära parem küsigi, mis elu meil seal põranda all oli. Ega ma ei kahetse seda, ma läksin ju vabatahtlikult. Ma ainult seletan sulle, et ära siis imesta, kui minagi olen tüdinud ja võib-olla isegi toores. Sa anna see mulle andeks, palun.»

Ta surus pimedas hiljukesi ema kätt, ja ema vastas talle samaga ja ütles:

«Küll tahaks, et võit tuleks rutem... Meil on kõik siin sestpeale nii ülevas meeleolus, kui sakslased Stalingradi all sisse piirati... Detsembris tegime «katjušade» jaoks nii palju miine, et ise ka imestasime pärast... Saaks see talv kord ometi mööda — suvel on ikkagi kergem: aiast saab midagi. Verhne-Tširtšiki rajooni kolhoosnikud saatsid detsembrikuus tehaserahvale kaks punavoori. Džugaraad, köögivilja, maisi — olid majast majja korjamas käinud. Varustamine on meil ju tükk maad viletsamaks jäänud... Kõigest on puudus. Ja veel üks suur puudus on see unepuudus. Milleks minagi tihtipeale ööseks tehasesse jään — poen valukojas mullahunnikusse nagu mõni mutt, kohe häbi mõelda — ja magan. Seal on soe ja uneaeg on pikem; vahetus kestab meil ju kaksteist tundi, ja siis veel see aeg otsa, mis sa vahetust üle annad ja mis tehasest koju ja kodunt tehasesse käimisega kulub... Ükskord pidin äärepealt surma saama, läksin trammipeatusse ja jäin käigu peal magama...»

«Maga vähemalt tänagi välja,» ütles Tanja. «Ma muudkui räägin, ei lase sul magama jääda . . .»

«Küll jõuame magada — homme ju puhkepäev. Ma aitan sul pesta. Palju sul seepi on?»

«Poolik tükk.»

«Siis saab pea ka puhtaks, ma pesen siis ennast ka natuke. Mõnikord, kui oled mitu ööd järgemööda tsehhis maganud, tuleb ennast vaadates sihuke mõte, et kas sa oled veel üldse naisterahvas või ei ole? Oled sa inimene või ei ole? . . . Niisugust elu poleks ma küll ette aimata osanud. Sa ütlesid, et ma peaksin teisele tööle minema, aga ei lähe mina oma valukojast kusagile, olgu mis on. Seal sa vähemalt tead iga päev, et su töö läheb otse sõja heaks, tead, mida sa teed ja kui palju . . . Teed tööd ja mõtled ise, et selle tööga ostan tütre surma käest ära! Ei saa ju ometi olla, et kui ma niimoodi töötan, et siis sina ka mul veel otsa saad.»

«Ja ostsidki, näed,» ütles Tanja pisaraid neelates.

«Ära naera midagi!»

«Ma ei naera.»

Tanjal oli emast korraga hirmus kahju. Ta oleks tahtnud tal pead silitada ja üksisõnu korrata: «Maga, maga . . .» Ta andis sellele tahtmisele järele ning hakkaski kordama: «Maga, maga . . .» ja silitas emal pead nagu väikesel lapsel. Ja Tanja tundis, kuidas ema nagu lõtvus korraga, otsekui oleks ta vabanenud sellest pingest, mis teda siiani üleval hoidis, lõtvus, nihutas end lähemale, surus paar korda pisaratest märga põske vastu Tanja kätt ja hakkas siis vaikselt ja rahulikult hingama — uinus magama.

Aga Tanja oli veel kaua üleval, ihuüksi kogu maailmas, siin Taškendis, selles väikeses toas, lebas ema kõrval ja mõtles tema peale: kuidas ta küll on muutunud, hoopis teiseks, kui ta enne oli, — õnnetumaks, ja ometi tugevamaks ja lähedasemaks kui enne. Enne polnud emal muud huvi kui kodu ja ainult kodu — miski muu temasse ei puutunud. Isa oli ta peale päris pahane, pistis talle ikka raamatuid pihku, sundis raadiot kuulama. Imelik on sellele tagantjärele mõeldagi . . . Aga Nikolai suhtes on ema endisel seisukohal, sellest ta ei tagane: kui saatus on kord kokku viinud, siis peab elu lõpuni ükskõik mis hinna eest kokku jääma. Aga kes

teab seda lõppu ette? Vend kirjutas viimases kirjas enne sõja algust, et kaks eksamit on veel anda. Ja teda pole enam. Ja isa pole. Ja pole Sofja Leonidovnat, kes oli talle pool aastat emaks olnud.

Tanja mõtles äkki Kaširinile: mida ta seal küll teeb, nüüd, kus ta on jälle brigaadis tagasi? Ja teda ennast heidutas see ärevus, mis teda selle mõtte puhul valdas, nagu võiks ta oma ärevusega kogu brigaadile õnnetuse kaela manada.

«Sa ei magagi?» küsis ema murelikult läbi une.

«Magan,» vastas Tanja. Ja pärani silmi kordas ta veel kord: «Magan, magan.»

TEINE PEATÜKK

Juba hommikul oli Malinin otsustanud Tanja emaga rääkida, jõudis aga alles esimese vahetuse lõpuks valukotta. Nagu alati pidas teda teel kinni mitu inimest eri tsehhidest, küll isiklikes, küll mitteisiklikes asjus. Kuigi temast räägiti, et ta on jõhkard — ja selles mõttes oli see koguni õige, et ta ütles sõnu valimata igaühele tõtt otse näkku, — ei saanud ta ometi sellega hakkama, et ta oleks teise juttu poole sõna pealt katkestanud ja oma teed läinud. Otsustavust oleks tal selleks kindlasti jätkunud, aga ta pidas oma otseseks kohustuseks just nimelt inimesi ära kuulata.

Selles suhtes läksid tema ja direktori vaated lahku. Direktor oli täpne mees, pidas oma sellest iseloomujoonest lugu ja sõitles Malininit, et see viibib tehases rohkem, kui hädapärast tarvis on. Direktor ise ei viibinud tehases rohkem, kui hädapärast tarvis oli: ta oli seal küllalt palju, aga lõunaks ja ööseks sõitis ikka koju. See-eest ei olnud küll vist ühelgi alluval korda läinud direktorit kõneluseks ettenähtud ajast kauem kinni pidada. Direktor sai sellega väga hästi ja meelsasti hakkama, et katkestas inimest poole sõna pealt, pidades seda distsipliini õpetamiseks. Kas tal oli selleks õigust või mitte, selle üle ta pead ei murdnud, sest tal oli juba ette selge, et temale jääb alati õigus.

Aga Malinin oli ühtelugu ajaga kimpus . . . Oma mee-

lest ta ei raisanud seda tühja-tähja peale, oli ööd-päevad ühtejärge tehases, ei armastanud ta ka pikalt-laialt rääkida, — ja ometi juhtus õige harva, et ta jõudis kõik ära teha, mis tal päevaplaanis oli. Võib-olla on viga selles, et inimesi on tehases liiga palju ja elu on neil liiga raske, igaühel omad hädad. Kui igaüks ainult korra aastas sinu jutule tuleb, siis on ka juba kolmkümmend jutuajamist päevas kindlustatud! Ja kui ta kord aastas sind kinni peab — mismoodi sa saad siis teda ära kuulamata jätta?

Tänagi oli üpris kirju päev! Üks palus kirstu tegemiseks laudu, teine küsis korterit, kolmas luba poja juurde rindele sõita — poeg saanud Lenini ordeni ja väeosast tulnud isale kutse, et sõitku seks puhuks kohale. Asi on küllaltki tähtis, see pole niisama, et isa sõidab pojale külla, see on kogu polgu poliitkasvatuse seisukohalt oluline. Aga isa on treial, ja kui ta kaheks nädalaks ära sõidab, jääb seitsesada mürsukesta tegemata — mees saab sellest isegi aru. Muidugi tahab ta sõita, aga oma õigust ta ajama ei hakka, vaatab ainult sulle niimoodi otsa, et see koorem tema südamelt ära oleks, et sa selle endale võtaksid! Tuleb tal lasta minna, see on selge, ainult mitte seitsmesaja mürsu hinnaga. See ei oleks lubatav ega ka mitte andeksantav. Järelikult on vaja, et ta sõidaks, teised aga teeksid tema eest need seitsesada mürsku valmis. Sel juhul ei aita ükskõnes käsu kätteandmisest — peab inimesed nii kaugele saama, et nad asjaga päri oleksid. Neil on aga niigi kogu aeg plaaniga tuli takkus, vanguvad jalgel, kui tööpingi tagant lahkuvad... Tuleb nendega veel rääkida, ja siis peab veel koosoleku kokku kutsuma, et nad isaga sellele polgule kogu tsehhi nimel kirja saadaksid... Siis on naistel peenramaaga oma mure — kas antakse igaühele jälle mullune tükk kätte? Montöör Šaripov tuli ja rääkis — ta on usbekk, põline taškentlane, tema peaks asja tundma —, et möödunud aastal anti kehv maa: liiga kuiv. Võiks võtta samast nõost küll, ainult et ülevalt otsast. Aga selle maa ülevalt otsast on rajooni täitevkomitee mõõtnud juba vist ühele teisele numbritehasele... Kovaljov puusepatsehhist käis palumas, et astutaks seadusest üle ja võetaks tema poeg tehasesse tööle; poiss on kaksteist aastat vana,

kodus pole teda kellegi hooleks jätta, süüa pole, aga tehases saab ikkagi sooja lõunat. Rääkis, et poisile võib kasvu järgi kuusteistki anda, aga Malinin on seda poissi näinud — laps mis laps! Ole lahke ja tee siis nüüd nii, nagu on õige!

Kõik need jutud räägiti maha teel ühiselamust valukotta. Ja puha nii-öelda isiklikud asjad. Lao sinna otsa veel tööalased asjad — ja need on ka niisugused, et neid kuidagi käigupealt ära ei lahenda. Tuleb jälle seletamine direktoriga kinniste uste taga, et keegi ei kuuleks, sest mehhaanikatsehhis jäi üks mees jälle käest ilma — tuleb katted peale panna. See tähendab, et tee katted valmis ja pärast pane veel tsehhis töö mitmeks tunniks seisma, aga tööd seisma panna ei või. Ja kui hakata seda töö ajal tegema, siis võib jälle mõni sandiks jääda. Ja see on juba ette teada, mida direktor ütleb! Ütleb, et: «Kui meil sellepärast jääb kakssada «katjuša»-mürsku tootmata, siis jääb rindel palju rohkem inimesi sandiks, kui meil siin ilma nende kaitsekateteta.» Ka see on tõsi. Aga mingi lahendus tuleb ometi leida. Sõja heaks on inimesed valmis ükskõik milleks! Kas või tulisesse sulatusahju ronima! Aga tuleb ikka piiri pidada ja neid teinekord sabast tagasi hoida!

Ja kui Malinin valukotta jõudis, peatas teda juba uksel tsehhi parteibüroo sekretär, ütles, et parteikomitees tuleb see asi igal juhul arutusele võtta: täna pugesid kaks plikaohtu abitöölist öisest vahetusest tulisesse vormimulda sooja ja said vingumürgituse. Hea, et nad veel üldse hinge jäid! Ei tohi lasta inimestel valukojas magada — see võib halvasti lõppeda.

Malinin põrnitses sekretärile tükk aega tõsiselt otsa ja küsis mõttes: on see sul tõesti südamel, et keegi enam öösel valukojas ei magaks, või tahad sa küsimuse ainult selleks üles tõsta, et õnnetuse korral mulle nina peale visata — et sina rääkisid mulle, aga ma ei võtnud midagi ette? Sest niikaua, kui külmad kestavad ja kütet ei ole, ei saagi midagi ette võtta. Selle poole ämbri söe puhul, mis rahvale lõpuks üleeile anti, ei saa ka veel midagi ette võtta.

«Selle asemel, et seda arutusele võtta,» ütles ta, «mõtle parem sellele, keda sa teise vahetusse valvesse paneksid, kes jääks siia ja käiks tsehhi aeg-ajalt läbi,

vaataks, et keegi magades vingu ei jääks... Ainult et kaks tükki korraga tuleb määrata, et nad teineteist peale passiksid, üks keerab muidu ise magama...»

«Mina tahaksin seda asja siiski arutusele võtta,» ütles parteibüroo sekretär, sest ta taipas, et Malinin pakub talle kõige raskemat lahendust.

«Ei taha sa arutada midagi, tahad selle lihtsalt minu kaela veeretada. Otsusta aga ise!»

«Väga raske on selleks kohaseid inimesi leida, Aleksei Denissovitš.»

Malinini nägu läks pilve.

«Midagi teha on üldse raske. Ainult suud pruukida on kerge...» ütles ta, jättis teise sinnapaika ja astus tsehhi.

Tanja ema istus vormimisosakonnas kärnikasti peal.

«Ma kartsin, et sa oled juba ära läinud,» ütles Malinin tema juurde jõudes.

«Eks ma kohe lähengi, andsin vahetuse üle.» Ta tegi kastil Malininile ruumi.

«Tütar kindlasti ootab juba, aga sina ikka veel siin,» ütles Malinin ja istus tema kõrvale.

«Kus ta on?»

«Jäi minust ühiselamusse. Vestleb meie tehasekooli perega... Ma ei kuulanud lõpuni — kutsuti telefoni juurde. Mis sa's nüüd veel istud ja ootad?»

«Midagi ei oota,» vastas Tanja ema. «Jäin korra istuma, ja nüüd ei saa enam üles... Istun natuke, eks ma siis lähen ka. Kuidas see Tatjana jutt siis ka oli?»

«Mehhaanikatsehhis, lõuna ajal, oli ta nagu natuke ähmis — hulk rahvast koos... Aga lastele rääkis küll kenasti, kohe väga hästi! Nüüd hakka kartma, et mõni lippab veel minema, läheb partisaniks!»

«Miks sa ta kõigepealt mehhaanikatsehhi saatsid, miks mitte meile? Ma olen päris haavunud.»

«Rumal oled, kui haavud,» ütles Malinin. «Tanja ise palus, kui ta hommikul minu juurde tuli: «Ainult mitte kohe sinna, kus ema on... Mul on siis paha...»»

Tanja ema muheles.

«Tubli naine,» ütles Malinin.

Ema ei taibanudki, kas ta ütles seda tema enda või tütre kohta.

«Noh, kas saite vaba päevaga kõik jutud ära räägitud?... Kuidas ta perekonnaga lood on, korras või?» küsis Malinin, sest selleks oli ta siia tsehhi tulnudki, et Tanja emaga nelja silma all kõnelda.

Enne Tanja tulekut oli ema Malininile rääkinud, et tütrel on mees siin, ja Malinin sai aru, et vaene naine loodab kõigest väest tütart mehe abiga Taškendis kinni pidada.

Ema kehitas õlgu.

«Mina ei tea küll, mida tal vaja on. Mees helistas enne tema tulekut, kuulas ilusti järele, läks jaama vastu, aga tema ei taha mehest enam kuuldagi.»

Ta pidi äärepealt ütlema, et tütrel oli keegi teine, sel ajal kui ta mehest lahus oli, aga sai veel sõnasabast kinni, kartis, et kisub sellega tütre prestiiži alla.

«Mis nad siis lõpuks mõtlevad teha?» küsis Malinin — mitte uudishimust, vaid selleks, et anda Tanja emale võimalust temalt abi paluda, kui tal seda peaks tarvis minema.

«Ei mina tea,» vastas Tanja ema. «Küsisin küll, aga ta ei räägi.»

«Võib-olla on mees siin midagi...» ütles Malinin, aga jättis lause pooleli. Ta otsustas endamisi, et katsub järele uurida, mis inimene see Tanja mees on, aga seni, kuni ta pole uurinud, pole mõtet suud kulutada. «Paarkolm päeva ekspluateerime veel sinu tütart, ega sa pahaks ei pane?» ütles ta ja tõusis püsti. «Rahvas kuulab suure huviga... Esimene partisan, kes tehasesse on tulnud.»

«Mis siin pahaks panna? Ta peaks paariks nädalaks puhkekodusse saama... Üsna otsa jäänud teine seal haiglas.»

«Kas ta sai raskesti haavata?» küsis Malinin.

«Raskesti neh. Igavene suur arm, mul tuli kohe nutt peale, kui ta eile ennast pesi...»

«Puhkekodusse minekut võiks kaaluda,» ütles Malinin. «Ainult küsi enne tema käest, kas ta üldse tahab sinu juurest ära minna, et ma asjata sekeldama ei hakkaks.»

«Hea küll,» lubas Tanja ema, mõeldes ise, et ega Tanja ei taha.

Õieti kuluks teil mõlemal seal ära käia, mõtles Malinin, kui ta Tanja emale otsa vaatas. Aga selleks ei saa ma kõige parema tahtmisegi juures samme astuda, sest järjekorras on teisigi, kelle tervis on viletsam kui sinul... Ma ei või neist mööda minna, olgu pealegi, et sul tuli tütar koju! Kuidas nad sööklas pärast vestlust võidu talle oma pirukaid pakkusid... Kohe vee võttis silma. Tütrega on muidugi teine lugu, igaüks loobub rindelt tulija heaks. Aga ema — pole muud teha, kui oota aga kannatlikult oma järjekorda, ja väga võimalik, et sõda lõpeb veel enne, kui sinu järg kätte jõuab.

«Nii et väimehega on vahekord praegu veel lahtine,» ütles Malinin, hüvastijätuks Tanja ema kätt surudes.

Ema ei vastanud, vangutas vaid pead. Malininilt nõu küsida, ilma et seda Tanja lugu teise mehega ära räägiks, oleks ju igal juhul Malinini ninapidi vedamine.

Valukojast läks Malinin sepikotta, sealt veel teise mehhaanikatsehhi, sinna, kuhu oleks olnud tarvis kaitsekatteid, ja lõpuks kontorisse.

Direktor üksi oligi seal. Laual olid laiali tsehhide skeemid, ja direktor arvestas parajasti midagi arvutuslükatil. Ta armastas üksikasjadesse süveneda ja alluvatele näidata, et ta tunneb asja vähemalt sama põhjalikult kui nemad.

Asja ta tundis tõepoolest. Ja kui ta tehase välknõupidamistel, mis iial pikale ei veninud, paljastas õela vaimukusega teiste ebatäpsusi või tehnilist asjatundmatust, tajus Malinin iga kord tusatundega oma küündimatust tema kõrval. Mõnikord mõtles ta, et kui nende vaidlused, mille puhul Malinin polnud harjunud oma pead pahutama, kord sellesse järku jõuavad, kus direktor annab valida — «kas mina või sina», siis lõpeb lugu sellega, et kohale jääb direktor, ja mitte tema. Kohale jäetakse see, keda on tehases raskem asendada. Malininile aga seletatakse, et teisiti polnud võimalik toimida, ja ta saadetakse kuhugi mujale...

Salajas sisimas tundis ta küll, et kuigi tema pole insener ja kuigi ta orienteerub tootmise tehnoloogias pigem terve mõistuse kui asjakohaste teadmiste abil, tunneb ta see-eest inimesi, kes tööd teevad, tunneb sootuks paremini kui tehase direktor, inseneriväe kindralmajor Nikolai Ivanovitš Kapustin. Tunneb siin ja õpib

tundma seal, kuhu teda iganes saadetakse, igatahes paremini kui Kapustini-taolised inimesed.

Kuid halb tunne, et kategooriline küsimus «kas mina või sina» on üldse mõeldav, kripeldas sellistel puhkudel ikkagi ta südames.

«Istu, Aleksei Denissovitš,» ütles Kapustin ja pani arvutuslükati käest. «Plaanitäitmise kindlustamiseks lubati teisele mehhaanikatsehhile tööpinke juurde anda.»

«Ajavad veel suuremaks?»

«Ajavad veel suuremaks,» noogutas Kapustin. «Kontrollin just peamehhaaniku arvestust, kuidas praegu pinke ära mahutada... Mis sind siia tõi?»

«Õnnetusjuhtumist kuulsid?»

«Kuulsin küll.»

«Tuleb kaitsekatted peale panna.»

Direktor vaikis tükk aega ja ütles siis:

«Minu vastust tead sa vist juba ette.»

«Jah, tean.»

«Milleks sa siis tulid?»

«Anna käsk, et oleks tehtud!»

«Noh, ja kui teemegi! Tsehhis ma tööd seisma panna ikka ei luba. Mis mõte on seda siis teha?»

«Teeme nii, et tööd ei katkestata,» ütles Malinin.

«Riskantne.»

«Võtame kõik ettevaatusabinõud tarvitusele. Olgu parem üks kord riskantne, kui et riskitakse kogu aeg!»

«Rääkisid augu pähe. Ma annan käsu,» ütles direktor. «Aga ma tahaksin teada, millele sa rohkem mõtlesid, kui sa rindel olid — kas sellele, et sinu pataljonile antud käsku täita, või sellele, et sul jumala pärast ükski sõdur surma ei saaks? Mis oli sinu meelest tähtsam?»

«Mine rindele, ole seal natuke aega, siis tead, millele inimesed mõtlevad... Ega sa muidu seda teada ei saa.»

«Jäme jutt.»

«Sinu jämeda mõtlemise vastu...»

Mõlemad olid natuke aega vait.

«Kui ma poleks juhuslikult ühe inimese käest kuulnud, kuidas sa selle kirja pärast Keskkomitees käisid ja mind vintsutamisest päästsid, kui ma seda ei teaks...»

Kapustin jättis lause pooleli ja vangutas ainult pead.

Ah nii, mõtles Malinin. Ikkagi ei pidanud see mees oma sõna! Ta küsis:

«Miks sa pooleli jätsid? Kui oleks nii, kui oleks naa... Kui sa seda ei teaks, siis me enam koos ei töötaks, eks ole? Sa oleksid andnud valida — «kas mina või Malinin»?»

«Võib-olla küll.»

«Minupoolest oleksid võinudki seda teha. Sest ega ma suurest armastusest sinu vastu tookord Keskkomitees ei käinud. Ma arvasin lihtsalt, et ega sa veel naise pärast tööd maha ei maga, ja leidsin, et naine, kes täna sinuga magab, aga homme sinu peale kaebuse kirjutab, ei ole seda väärt, et numbritehase direktor tema pärast kohalt lahti saab. Ja igal juhul pole ta küünemustagi väärt...» ütles Malinin.

See, mis ta rääkis, oli poolik tõde, sest ta oli tookord ometi läinud Keskkomiteesse peale kõige muu ka armastusest selle kindralifrentšiga puusliku vastu. Sest oma hoolimatusele ja muudele vigadele vaatamata oli ta vabriku eest väljas, ta oskas öelda «jah» ja «ei», oskas vastutust enda peale võtta, oskas kõik mängu panna, kui tarvis; ta võis tulekahju korral puusepatsehhis tormata paljakäsi, kindralisineli väel tulle inimesi päästma, ta võis muidki tegusid teha: kaitsta rinnaga laboratooriumi ülemat ja mitte lasta teda kahjuriks tembeldada — selle eest, et tal hinnaline aparatuur kildudeks plahvatas... Ja see on vahest kardetavamgi kui tulletormamine. Tal oli seda sorti julgust, mille eest Malinin armastas isegi neid inimesi, kes talle kõige muu poolest täiesti vastuvõetamatud olid.

«Mina võin kas või vanakuradi endaga koos töötada, kui ta ainult oma töö ära teeb,» ütles ta mõningase vaikimise järel. «Aga kui sina leiad, et sa minuga koos töötada ei saa, eks siis mine ja tee asi klaariks.»

«Aga mis siis, kui lähen ja teen, aga klaariks ei saa?» küsis Kapustin muiates.

«Siis töötame edasi, nagu me siiamaani oleme töötanud,» vastas Malinin.

«Nüüd on juba hilja minna, ma olen sinuga harjunud... Kust nad mulle veel niisuguse ingli leiavad nagu sina?...»

Malinin vaatas silmanurgast Kapustini poole ja muigas samuti. Ta teadis väga hästi, et ingliks ta nüüd küll ei kõlba. Aga Kapustini nägu muutus pärast neid sõnu ootamatult lahkeks, just nagu oleks ta sellisel kummalisel moel ilmutanud omapoolset sümpaatiat Malinini vastu.

«Kuule, Nikolai Ivanovitš,» ütles Malinin, küllalt selgesti taibates, et seda teemat, mis neil viimati käsil oli, pole kummalgi enam mõtet jätkata. «Mul on sulle üks eluoluline küsimus...»

Kapustin kergitas vaevalt märgatavalt kulme.

Ära karda, mõtles Malinin, jutt pole sinust. Sinu eluolu ma tean. See mulle peavalu ei tee... Õienda ise oma naisega...

«Kas sa doktor Koltšinit tunned?»

«Koltšinit?»

«Lastearst... Noh, sealtsamusest... polikliinikust. See valukoja Ovsjannikova ütles mulle, et ta olla sinu lapsi ravinud.»

«Tunnen küll,» ütles Kapustin, kui talle noor ilus doktor meelde tuli, keda ta oli viimase aasta jooksul mitu korda oma kodus näinud. Paar kuud tagasi, kui mõlemad pojad korraga düsenteeriasse jäid, siis aga õige kiiresti paranema hakkasid, oli ta selle suure rõõmu puhul doktori õhtust sööma palunud ja joonud temaga koos pool välipudelit piiritustki ära, oli viinud ta veel autoga koju ja sõitnud siis öövahetuseks tehasesse.

«Mis mees ta on?»

«Täitsa tubli mees... Ravis mul lapsed terveks... Miks ta sind huvitab?»

«Ovsjannikova tütar tuli koju, ta on partisan, eile käis minu juures, sa nägid... Täna pidas tsehhis miitingu.»

«Ma tean.»

«See on tema mees.»

«Tema mees?»

«Oli igatahes, enne kui naine sõjaväkke läks.»

Kapustin toetas selja vastu toolileeni, vahtis lakke ja jäi mõttesse: millest tal tookord selle noore doktoriga juttu oli, kelle naine on partisan, nagu nüüd selgub?

«Oot-oot, tema naine? Tal on naine siin...»

«Misuke naine?»

«Tema naine, noh!» Ja Kapustin rääkis, mida ta sellest öisest jutuajamisest arstiga veel ähmaselt mäletas: nimelt oli doktor tema juurest koju naisele helistanud, oli veel talle kurtnud, et naine on armukade, oli koguni öelnud, kes ta naine on — ka arst, vist günekoloog... tervishoiuosakonna juhataja naise õde.

«Mul tuleb meelde, et ma mõtlesin veel tol korral, et õige noor mees, sihukest tagalas näha on päris ime...» jätkas Kapustin. «Aga siis, kui ta rääkis, et nad on tervishoiuosakonna juhatajaga kälimehed, oli mul selge, et poisil pea töötab, teab, kelle külje alla pugeda, et bronni kindlalt peos hoida... Ta on siis järelikult teist korda abielus?»

«Kuidas seda asja võtta,» ütles Malinin. «Võib ka nii öelda, et ta on kahes abielus korraga. Endise naise emale ta igatahes pole rääkinud, et ta on teist korda abiellunud.»

«Nojah, väga võimalik.» Selline asjade seis tegi Kapustinile nalja. «Kui ta tahab nüüd teise juurest esimese juurde tagasi minna, siis võib ta kergesti bronnist ilma jääda. Aga kui ta jääb teise juurde, pistab esimene talle püstoli nina alla: kas tuled minu juurde tagasi või saad kuuli kulmude vahele!»

«Mis sa lõmpsid,» ütles Malinin Tanjale mõeldes. «Aga võib-olla ta pole ka oma esimesele naisele midagi rääkinud...» Ta tõusis püsti. «Hea küll, ma lähen...»

«Sul on nii sünge nägu peas,» ütles Kapustin ikka veel muheldes. «Vaata, et sa selle doktori bronni ei puutu, muidu pole enam lästele kuskilt arsti võtta, naine lööb mu maha...»

Aga Malinin jättis naljale vastuse võlgu. Kapustinile otsa vaatamata ulatas ta mornilt käe ja hakkas siis üle uskumatult raamas õue, räbu ja raualaastude hunnikute vahelt parteikomiteesse minema.

Jalgu vaevaga nätsuvast mudast välja tirides mõtles ta vihaga mehele, kelle naine sõidab Venemaa teisest otsast siia, et meest näha, tuleb sakslaste tagalast ja haiglast, aga mees veab teda ehk ninapidigi, salgab maha, et ta ammu teise naisega elab... Võib ju olla, et armastuse pärast, aga võib ka olla, et korteri pärast,

aga võib-olla selle pärast, et bronni käest ära ei võetaks... On ju ka meeste hulgas prostituute...

Parteikomitee korrapidaja kandis ette, et viimase tunni aja jooksul pole ühtki telefonogrammi tulnud, helistati ainult toorikute tsehhist: kas õhtul, teise vahetuse lõunatunnil toimub ajalehe materjalide tutvustamine? Referent on haigeks jäänud.

«Võta lugemistoast lehemapid ja lehitse läbi, tutvustad sina,» ütles Malinin.

«Mul on valvekord.»

«Pole midagi, ma ei lähe täna koju, jään ööseks siia... Mine, mine!»

Korrapidaja lahkus, ja Malinin võitles laua taha istudes mitu head minutit sooviga pea kätele panna ja tukkuda, siis aga võttis telefonitoru ja hakkas polikliinikusse helistama. Ta helistas visalt ja järelejätmatult, ilma et tal oleks kahju olnud selle peale aega raisata, nagu tal polnud kunagi ajast kahju, kui ta oli kord juba midagi ette võtnud. Lõpuks vabanes number, ja ta nõudis, et doktor Koltšin telefoni juurde kutsutaks.

«Koltšin kuuleb,» kõlas torust hääl.

«Malinin räägib. Ma pean teiega rääkima teie kahenaisepidamise pärast,» ütles Malinin, võttes härjal meelega kohe sarvist kinni: las sõimab läbi, kui ta sellest patust puhas on.

«Ma ei saa aru! Kes seal räägib?» Hääl väratas.

«Tehase number... partorg Keskkomitee poolt. Teate niisugust tehast?»

«Muidugi tean...»

«Ühe teie naise ema töötab meil... Ma tahan teiega rääkida...»

«Palun,» kostis torust kiire vastus. «Teid on valesti informeeritud. Ma olen muidugi valmis seletust andma. Võin kas või täna tulla, niipea kui ma valvekorra üle annan.»

«Ma ootan teid parteikomitees. Kuidas on teie ees- ja isanime algustähed? N. I.? Ma lasen loa välja kirjutada.» Malinin pani telefonitoru hargile, siis võttis selle uuesti kätte ja helistas lubade büroosse; seejärel võttis ta lauasahtlist esimese mehhaanikatsehhi viimase parteikoosoleku protokolli ja hakkas vaatama, millest inimesed seekord rääkisid.

Koosolek polnud kuigi pikk, protokoll aga oli hoopis lühike. Selle kahelt poolt tihedat tindipliiatsikirja täiskirjutatud vihulehe põhjal poleks keegi, kes ise kohal ei olnud, saanud õiget pilti sellest harukordsest koosolekust, kus mehhaanikatsehhi rahvas andis Stalingradi all viibivate sakslaste ümberpiiramise teate puhul esimesena sõna, et suurendab kümne protsendi võrra «katjuša»-mürskude tootmist.

Pidulik tõotus täideti, detsembris toodeti miine koguni kaheteistkümne protsendi võrra rohkem ja jaanuari esimese dekaadi jooksul pigistati veel kaks protsenti välja. See-eest aga kasvas ka praagi protsent, iseäranis jaanuaris, nii et homme tuleb sellessamas mehhaanikatsehhis uus parteikoosolek maha pidada — praagi pärast. Seepärast uuriski Malinin praegu novembrikuu koosoleku protokolli...

Sõjaväe esindaja major, kes toodangu vastu võttis, ei hoolinud auastmetest, kui ta eile direktori kabinetis oma sõnadevoolul tulla laskis. Rinde huvides oli talle antud õigus mitte kedagi arvestada...

Hiljem helistati Keskkomitee tööstusosakonnast — nüüd juba otse Malininile — ja jällegi oli kõige õrnem väljend, mida ta kuulis, et ta vastutab praagi eest oma peaga. Direktorile helistati peale selle. Ta oli eile pärast neid telefonikõnesid vihast kaamena Malinini juurde parteikomiteesse tulnud ja soovitanud järjekordse välklehe pealkirjaks panna: «Esimese mehhaanikatsehhi praagitegijad on meie rindevõitlejate mõrtsukad!»

Malinin polnud sellega nõus, ta leidis, et selline loosung võib inimesed enesetapmiseni viia, et mehhaanikatsehhi vanadel veteranidel on peaaegu kõigil pojad rindel. Ei saa ju ometi neile näkku hüpata, et nad on oma poegade mõrtsukad! Kapustin andis järele, sai isegi aru. See ettepanek näitas ainult, et ega temagi põli kerge polnud. Talle oli otse Moskvast helistatud ning tehtud ta telefoni teel pihuks ja põrmuks...

Välklehele niisugust pealkirja küll ei panda, aga praak on praak, ja halastamatu parteikoosolek seisab ees. Raske on seda läbi viia, sest südamepõhjas tead isegi, millest see praak on tingitud — sellest, et pärast Stalingradi teateid pingutati kõigest väest, pingutati nädal, kaks nädalat, kuu, ja jaanuari keskel ei pidanud

jõud enam vastu... Siis veel see kole talv, võtab tsehhis sõrmed kangeks, ja kui koju lähed, lõdised seal samuti; see mängib ju ka oma osa...

Kõik see on nii, aga praagitootmine tuleb ometi lõpetada, ilma et toodang seejuures väheneks. Normi vähendamise käsku nagunii ei tule.

Malinin vaatas protokollist järele ja meenutas, mida kommunist brigadir Kolodnõi, tsehhi parim treial, sel koosolekul oli rääkinud. Protokollis oli kirjas, et Kolodnõi lubab oma treipingil anda sada kakskümmend protsenti ja teatab oma lubadusest pojale, kes on Stalingradi rindel. Oma lubadusest oli ta kinni pidanud, aga viimasel nädalal ütles jõud üles: seitse tema treitud mürsukesta läks praaki. Tema kõne oli tol korral rahvale meeldinud, talle plaksutati, aga mida talle homme öeldakse?

Malinin pani protokolli mapikaante vahele ja pistis sahtlisse tagasi, sulges siis silmad — ja Kolodnõi, kes pidi homme esimese mehhaanikatsehhi parteikoosolekul vastust andma, kadus ta silme eest, selle asemel nägi ta lõpmatut lumelagendikku. Ja suitsu, aina suitsu vasakul ja paremal, piki kogu silmapiiri... Tuisk lõõtsub näkku, ja suits tuprub haigutava mürsulehtri kohal. Sumpad sügavas lumes, pole juba kaks ööd-päeva maganud ega sooja sööki näinud, ja ometi pead sa veel minema selle külani, mille kohal on suits ja kus täristavad sakslaste kuulipildujad. Ja kui vallutad selle küla, võib juhtuda, et ei lastagi seal peatuda ega ööd magada, vaid kästakse minna edasi järgmise külani...

Need olid tema mälestused viimastest päevadest, enne kui ta haavata sai. Jah, siin nõutakse inimeselt küll väga palju, aga seal, rindel, nõutakse veel palju rohkem...

Barakis oli vaikne ja külm. Vaikne sellepärast, et see oli üldse vaikne kellaaeg, teise vahetuse alguse ja õhtuse lõunatunni vahel; külm aga oli sellepärast, et ta oli väikese raudahju kütmise õhtuti ära keelanud. Ta oli märganud, kuidas inimesed, kes asja pärast siia tulid, meelega viivitasid, et sooja saada, siis aga läksid külma tsehhi tagasi. Malininil oli piinlik, ja ta ei lubanud kütta rohkem kui üks kord päevas.

Ta istus röötsakil laua ääres, läkiläki peas, sinel seljas ja selle all veel vatikuub, vahtis üksisilmi seina enda vastas ja mõtles sellele, millele ta muidu harva sai mahti mõelda, — oma elule. Vaevalt tundis keegi huvi Malinini isikliku elu vastu, ja nii see pidigi tema meelest olema; aga kui ta ise vahel ometi sellele mõtles, siis oli tal selge, et kui sõda venib pikale, siis tema selle lõppu siin, tehases, küll ei näe. Möödunud aasta septembris, kui ta pärast üheksat haiglakuud, pärast kolme mao- ja soolteoperatsiooni tehasesse tuli, tundis ta end selle esialgse heameelega, et saab jälle midagi teha, peaaegu päris terve mehena. Aga juba kuu aega ei andnud närivad valud kõhus talle tundigi asu, iseäranis õhtuti. Seepärast ta istuski niimoodi röötsakil laua ääres, nagu oleks ta püüdnud valu sel teel vaigistada, et ta seda vastu lauda surus. Haiglast väljakirjutamisel oli talle pikalt-laialt seletatud, et peaasi on dieet. Et seda võib süüa, seda ei või, ja et süüa tuleb korraga vähe, aga see-eest sageli... Tema oli kuulanud, kuid mõelnud ise, et peaasi on töö, küllap tööga ununeb kõik muu juba iseenesest. Algul ununeski, kuid nüüd tuletab ennast ikka tõsisemalt meelde! Ja mis dieedisse puutub, siis vähesöömise osas saab seda tõesti peetud, aga kõigest muust ei tule midagi välja. Noh, ja mis dieeti saab sõja ajal üldse pidada, pagana pihta, kui sa ei taha vargil käia!

Naine püüab küll igatemoodi, keedab hommikuks sihukest kördi moodi putru — leiab, et on kasulik. Võib-olla ongi kasulik. Räägitakse, et sõja ajal olevat maohaigete arv koguni vähenenud, ju siis seesamune kört ehk aitabki. Aga teda küll ei aita. Nähtavasti nüsiti teda nende kolme operatsiooni jooksul liiga palju, võtaks neid see ja teine!...

Malinin istus, mõtles iseendale, oma naisele ja pojale, kes on arvatavasti juba mõlemad kodus ja joovad teed suures külmas toas, mis neile anti, kui Malinin nõustus haiglast välja saades tehasesse tööle tulema. Ta kõhkles veel tookord, kas võtta kolme peale nii suurt tuba. Teadis, missugune korterikitsikus on igal pool ümberringi. Aga võttis toa siiski vastu, pojavaesekese pärast, kes on invaliid: las tal olla vähemalt oma nurk, kus ta võib magada ja õppida. Enne oli ta

olnud poja vastu vali, mõnikord koguni järsk, aga nüüd, kus poiss seitsmeteistkümneaastasena sõjast tagasi tuli, paljas könt parema käe asemel, hakkas ta poega hoidma, võib-olla isegi üleliia...

Keskkomitee tööstusosakonna sekretär oli aidanud tal tuba muretseda, tema oli keelitanud teda ka tehase partorgiks hakkama. Algul oli Malinin kahevahel: ta polnud enne tööstusega tegemist teinud — parema meelega oleks ta läinud juba tuttavale alale, kaadritöötajaks. Aga sekretär oli teda veennud, öelnud, et kaadriosakonda võib ta ükskõik kelle panna, aga sinna, kus inimesed «katjuša»-mürske teevad, on tal Malininitaolist meest vaja. «Seal see kõige kõvem kaadritöö sind ootabki! Ja mis asjatundmisse puutub, siis — sa oled rindelt tulnud mees. Sellest üksi juba aitab, et praegu inimeste lugupidamist võita...» See on ehk päris õige, seda koges Malinin pärastpoole ka ise, kas või sellise kõva pähkli puhul, nagu on direktor.

Keskkomitee sekretär oli kunagi olnud samas Moskva rajoonikomitees instruktoriks, kus Malininginiljem aga käinud aina tõusuteed. Malininit hindab ta vana mälestuse põhjal üle, peab teda kõvemaks meheks, kui ta tegelikult on. Pakkus talle suures tehases partorgikohta ja ei hakanud kaalumagi, kas ta üldse toime tuleb. Jah, Malinin teeb, mis suudab, aga tunneb ise, et tema võimete piir on käes... Töö on raske ja tervis on läbi... Kui jätta kõrvale pidev surmaoht, siis oli neljakümne esimesel aastal kergem olla pataljonikomissar kui praegu partorg numbritehases...

Ja pidev surmaoht — see on ju ka õige veniv mõiste. Kui tunned end erakordselt halvasti nagu täna, siis arvad, et ei pea sõja lõpuni vastu. Aga et seda viimast terviseraasukest igal võimalikul moel hoida — selle peale pole sa osanud rõhku panna. Oled elanud ja sellest mitte hoolinud.

Kui ta surmamõtteid mõtles, seostusid need enamasti ikka pojaga, keda ta viimasel ajal nii väga hoidis, nagu oleks tal oma armastuse täielikuks avaldamiseks liiga vähe aega jäänud. Poeg ja ema sõitsid poole aasta eest talle Taškenti järele, et olla tema juures, kui ta pärast kolme operatsiooni ellu jääb, või matta ta maha, kui ta peaks surema. Nad tulid teda haiglasse vaatama, poeg

seisis ema kõrval — päris poisike alles, juuksed külje peale lahku kammitud nagu koolijütsil, aga parem kuuekäis tühi... Jooksis salaja rindele, sai kõigest kolm nädalat sõdida, ja esimese suurema lahinguga olid tema sõdimised jäädavalt sõditud...

Malininil oli kogu aeg tunne, et ta peaks poja heaks midagi tegema, midagi hüvitama; mitte selle vapruse pärast, mis sundis poissi kodunt ära jooksma ja rindele minema, kus ta nõudis, et teda sõduriks võetaks, olgugi et ta polnud veel õieti kuusteistki täis, vaid hoopis selle vapruse pärast, mis aitas tal praegu elada, õppida ja uskuda, et kui ta kevadel kooli lõpetab, võetakse teda kas või kantseleijõunagi uuesti rindele. Selle vapruse pärast, mis ei lubanud tal lasta end milleski abistada ega millegi üle kurta, olgugi et käe opereerimine polnud päris õnnestunud: kõnt tegi haiget, mõnikord valutas nii, et karju või appi... Malinin oli mitu korda öösel üles ärgates kuulnud vaikuses poja rasket, katkendlikku hingamist. Magaja ei hinga nii; niimoodi hingab see, kellel on valus.

Alati, kui Malininil surmamõtted peas ringlesid, mõtles ta pojale, mõtles sellele, kui raske on temast enneaegu lahkuda. Mõtles ka naisele, aga teistmoodi — rahulikult, nii nagu ikka. Naine töötas enne Moskvas ja nüüd ka siin korteriosakonnas, ainult et töö oli praegu märksa raskem, sest tuli ühtelugu kodudes uurimas käia, tuli ikka ja jälle mõnes korteris või toanurgas ruumi leida neile, kes olid selle poolteise aastaga Taškenti elama asunud, kitsalt koos nagu silgud pütis! Aga naine tegi ka nüüd oma tööd rahulikult, vaikselt, ja ei rääkinud sellest kuigi palju. Ta oli üldse tubli naine; ja olgugi et Malinin teadis, kuidas naine teda armastab ja on temaga harjunud, ei muretsenud ta ometi oma surmale mõeldes niivõrd naise kui poja pärast. Ta teadis, et naine leinab teda ja ei lähe tõenäoliselt uuesti mehele — mitte ainult vanuse tõttu, vaid ka oma iseloomu tõttu; aga samal ajal oli tal kuidagi kummaline tunne, et tema sureb, aga naisega ei juhtu sel puhul midagi erilist. Naine elab endist viisi edasi, töötab ja kannab poja eest hoolt... Kõik on nii nagu enne, ainult et teda, Malininit, ei ole enam...

«Kas teie olete seltsimees Malinin?» küsis ukse vahelt pikk noormees palitu ja talvemütsiga.

«Jah... Pange uks kinni, külm on. Koltšin, jah?»

«Jah.»

«Istuge.»

Tulija istus pingile teispool kirjutuslauda ja rapsis mütsilt lund maha.

Malinin võttis ka läkiläki peast ja pani enda ette lauale.

Direktori jutu järgi oli ta kujutlenud, et tema juurde tuleb hoopis teistsuguse välimusega mees — vanem paksukssöönud lõust. Doktor aga oli, vastupidi, kõhn ja noor.

«Te olete arst?» küsis Malinin. Mitte et ta oleks kartnud otsejoones asja juurde minna — ta tahtis kuulda selle verinoore poisi suust veelkordset kinnitust, et ta on ikka tõepoolest arst.

«Jah,» vastas Tanja mees. Ja lisas: «Lastearst.»

«Ja töötate esimeses polikliinikus?»

«Jah.»

«Ja käisite meie direktori kindral Kapustini lapsi ravimas?»

Tanja mees noogutas.

«Tema jutust selgus täna juhuslikult üht-teist, mille pärast ma teile helistasingi.»

«Ja ma tulin ka kohe, nagu te näete,» ütles Tanja mees. «Teie jalustrabava telefonikõne peale.» Ta muigas.

«Ma tahtsingi, et te kohe tuleksite. Kas te Tatjana Ovsjannikovat tunnete?»

Tanja mees kehitas õlgu.

«Ma olin temaga abielus.»

«Aga praegu?...»

«Praegu olen teisega abielus.»

«Kas te temale olete öelnud, et te olete teisega abielus?»

«Käisin tal just selleks jaamas vastas, et ei oleks mingeid arusaamatusi.»

«Räägite ikka tõtt?»

«Teie pole minu teada papp, ja mina pole praegu pihil.»

«Just nimelt olen,» väitis Malinin mornilt. «Ma olin rindel politruk, sõjamehed kutsusid meid seal just pappideks — mõnes mõttes näitas see vähest poliitilist teadlikkust, aga mõnes mõttes tabas see tõtt. Kas teie pole kuulnud?»

«Ei.»

«Nii et te pole rindel olnud.»

«Siiani mitte.»

Malinin tajus selle mehe valvelolekut. Niimoodi valvel on inimene, kes kardab, et nüüd kohe võidakse temalt midagi küsida, mis teeb olukorra ohtlikuks, ja loodab samal ajal ometi, et ehk ei küsita.

«Miks te Ovsjannikova maha jätsite?»

«Ma ei jätnud teda maha,» kehitas Tanja mees õlgu.

«Jätsite ju ometi?»

«Ma arvasin, et ta on surma saanud. Meil on see asi omavahel juba ära räägitud, meile mõlemale on kõik selge, ja kõrvalistel inimestel pole minu meelest sellega asja!» Tanja mees kõrgendas häält.

«Lugu on nimelt nõnda,» ütles Malinin vaikselt ja kõlatult, nii vaikselt ja kõlatult, et Tanja mees pidi end ettepoole kallutama ja hoolega kõrvu teritama, mistõttu kadus paratamatult ka kõrk hoiak, millega ta oli öelnud, et kõrvalistel inimestel pole sellega asja. «Lugu on nimelt nõnda,» kordas Malinin, «et tema ema on meie parteiorganisatsiooni liige ja töötab meil, tehase valukojas.»

«Ma tean,» ütles Tanja mees. «Ma olen Olga Ivanovnat mitu korda vaatamas käinud ja jõudumööda ka aidanud.»

«Väga hea, kui oled aidanud,» ütles Malinin. «Aga halb on see, et ta ei tea siiamaani, et sa oled uuesti abiellunud. Ja ka tütar pole talle seda öelnud. Mispärast?»

«Selle kohta ei tea ma midagi ütelda. Tatjanale ma rääkisin kõik ära, aga emale küll ei rääkinud; ma käisin tema pool just pärast tema mehe surma, ja mul ei olnud ausalt öelda lihtsalt südant talle sellest rääkida; aga Tatjanale ma rääkisin küll absoluutselt kõik ära. Ja tema tunnistas muide ka üles, et tal on vahepeal teisi olnud. Me pidime tegelikult juba enne sõda lahku minema — aga sõda tuli vahele. See ongi kõik.»

«Jah, see ongi kõik, siis ei olnud sõda, aga nüüd on sõda,» ütles Malinin, «seda sa ütlesid õigesti. Nii et sa andsid alles siin, Taškendis, lahutuse sisse?»

«Jah.»

«Ja mis põhjuse sa avalduses ette tõid? Et naine on teadmata kadunud ja sina ei jaksa teda enam oodata? Või et iseloomud ei sobinud kokku: naine on sõjas, aga sina oled Taškendis? . . .»

«Kirjutasin, et ta on langenud, et ta on teadmata kadunud,» ütles Tanja mees kiiresti.

Midagi, mida Malinin veel ei teadnud, hoidis seda meest hirmul. Ja sedavõrd hirmul, et ta ei vastanud isegi Malinini irooniale samaga.

«Kas esitasid tõendi ka, et ta on teadmata kadunud?»

«Jah,» vastas Tanja mees jälle õige kähku. Ta pilgust oli näha, et ta mõtleb hoopis millelegi muule.

«Ja kuhu sa selle avalduse andsid?» küsis Malinin, kes hakkas taipama, et teine polegi mingit avaldust andnud, et ta tõmbas vanale loole lihtsalt kriipsu peale ja ei ole võib-olla oma uuele naisele rääkinudki, et esimene üldse olemas oli.

«Endisesse elukohta,» vastas Tanja mees ikka sama varmalt.

«Ja kus see endine elukoht on?» küsis Malinin. Kuigi ta ei mõelnud midagi üles märkida, tõmbas ta lauanurgalt märkmiku lähemale.

Nüüd vaatasid nad vaikides teineteisele otsa.

«Mis te minust tahate?» küsis Tanja mees pärast kaua kestnud vaikust kuidagi haleda, mõlkis häälega.

«Ei taha ma sinust midagi,» vastas Malinin ja lükkas märkmiku jälle eemale. «Homme tulen sinu töökohta ja uurin kõik ise välja, mis tarvis on. Mingit lõbu see asi mulle muidugi ei paku, aga tuleb tulla, kui sa tõtt rääkida ei taha.»

«Miks ma ei taha?» ütles Tanja mees ikka haleda häälega. «Just vastupidi!»

Malinin vaatas talle tükk aega vaikides otsa. Kust kuradi kohast küll sihukesi välja ronib? mõtles ta. Tal ei olnud enam mingit tahtmist selle inimese käest midagi pärida. Seda ta juba teadis, mida ta teada oli tahtnud: nähtavasti oli see sell tõepoolest Ovsjannikovale üles tunnistanud, et ta võttis vahepeal uue naise,

kui teine sõdis, ja Ovsjannikova lõi käega... Mis ma tast enam pinnin? Nagu oleksingi tõesti papp, tõsijutt...

«Hea küll. Vabandage, et ma teid tülitasin. Meie jutt on otsas.» Malinin kergitas end veidi toolilt, andes seega teisele märku, et hakaku astuma.

«Ei,» ütles Tanja mees äkki. «Oodake. Ma tahaksin teid tõsiselt paluda, et te mitte minu töökohta ei läheks. Uskuge, sellest pole kellelgi mingit kasu.»

«Ma pole mõtelnudki sinu töökohta minna,» pidi Malinin äärepealt ütlema. «Hakka selle peale veel aega raiskama! Ma lihtsalt hirmutasin sind, tahtsin näha, mida sa selle peale kostad.»

«Ma seletan teile ise, kuidas see kõik oli. Ma ei rääkinud teile seda lahutamise asja mitte päris täpselt. Kui ma teist korda abielluda otsustasin, oli Tanja minu arvamise järgi ammu surnud, ma läksin siis perekonnaseisuametisse, ja et mingit ütlemist ei oleks... tahtsin kõigepealt lahutada ja siis uuesti registreerida. Aga mulle öeldi seal, et kui naine on teadmata kadunud ja ma tahan sellega oma lahutust motiveerida, siis on vaja ametlikku tõendit. Aga kui põhjendada sellega, et iseloomud ei sobi, siis peab ka teise poole aadressi andma, et nad saaksid teda informeerida. Aga mul polnud aadressi kuskilt võtta! Ja poleks olnud ka päris aus kirjutada, et iseloomud ei sobi. Ja lõpuks, kui ma olin seda asja nii ja teisiti kaalunud, ei hakanud ma naisele üldse rääkima, et ma olin enne sõda abielus. Nii et kui me perekonnaseisuametisse registreerima läksime, ütlesin ma, et see on mul esimene abielu. Saate nüüd aru, milline situatsioon tekkis. Tatjana ei ole mulle üldse pahane, võite tema käest küsida. Ja naine on rahulikum, kui ta teab, et tema on mu esimene ametlik naine. Ta on minust vanem ja võtab seda väga südamesse. Kui te lähete polikliinikusse, saab ta kohe kõik teada, me töötame ju ühes polikliinikus, ja ongi tõsine draama lahti! Asja ees, teist taga! Sest Tatjana ütles mulle kohe, niipea kui ta mind jaamas nägi, et ta ei jää siia kauaks ja sõidab tagasi rindele.»

Jajah, kardab oma praegust naist, see on selge, mõtles Malinin.

«Kui vana te olete?»

«Kakskümmend kuus.»

«Ja kuidas tervis on?»

Tanja mees vaatas Malininile otse silma ja taipas, et sinna ta just sihibki: miks ei ole rindel?

Ta ei võinud tõtt öelda. Kõikidest põhjendustest, mida ta pidevalt kord siin, kord seal tõe pähe välja pakkus, valis ta kiiruga kõige sobivama.

«Ma olen mitu korda avaldanud soovi rindele minna, aga minu eriala tõttu pole mult broneeringut ära võetud: liiga palju on lastehaigusi liikvel. Te võite isegi ette kujutada, kuidas nakkushaigused evakueeritud laste keskel leviksid, kui igaüks meist ei töötaks kahe eest. Aga tervis on mul korras, tervisega ma küll vabandada ei saaks, minu vanuse juures pealegi.» Selle seletuse andmisel tundis ta ise, et seletus on küllalt hea. Sest see oli nakkushaiguste osas jumala tõsi. Ja see, et tööd on hirmsal moel, oli ka tõsi. Ja esimest korda selle jutuajamise jooksul tundis ta, et tema tavaline enesekindlus tuleb tagasi.

Kindlasti töötab igaüks kahe eest, mõtles Malinin. Aga miks teed sina kahe eest, kui mõni teine võiks teha hoopis sinu eest?

«Te olete Rostovist pärit, kuidas te Taškenti sattusite?»

«Esimese laste ešeloniga. Minu ülesandeks oli lapsed kohale tuua, ja pärast jäetigi mind siia. Ma ise plaanitsesin küll tagasiminekut, aga anti käsk jääda.»

«Ja sul ei olnud häbi, noor mees, kui sinu naine pani sõdurisineli selga ja läks läände rindele, sina aga tulid mudilastega itta ja pugesid siin nende selja taha peitu?» oleks Malinin hea meelega küsinud. Oleks, aga ei küsinud, sest Tanja mehel, kes oli saanud enesekindluse tagasi, oli nüüd hoopis teine ilme: rahulik, ligipääsmatu, otsekui aitaks bronni võim, mis tema keha kuulide eest kaitseb, kaitsta ka tema hinge.

«Nii et saite meie rajooni tervishoiuosakonna juhatajaga sugulaseks, olete nüüd tema abikaasa õemees, või ei vasta see tõele?» küsis Malinin selle märksa toorema küsimuse asemel, mida ta ennist oli tahtnud küsida.

«Seda küll, mis siis?»

«Ei midagi. Kas naine on teist palju vanem?»

«See ei ole tõesti kellegi teise asi,» ütles Tanja mees oma väärikust säilitada püüdes ja tõusis püsti.

Ka Malinin tõusis püsti.

«Lapsi ei ole?»

«Ei ole.»

Tanja mees vaatas Malininile otsa, tema südames heitlesid üksteisele risti vastu käivad tunded: ta oleks tahtnud sellele isehakanud prokurörile öelda: käi kus kurat, niikuinii sa mulle midagi teha ei saa! Aga samal ajal ei kadunud ka hirm: äkki võtabki kätte ja läheb polikliinikusse, ja naine saab Tatjana tulekust teada. Ta kujutles elavalt, kuidas naine kodus uluma pistab ja õe enda juurde kutsub, ja see ulub ka kõigepealt tükk aega, siis aga jätavad mõlemad ulumise järele ja hakkavad kisendama; ja hilja õhtul tuleb siis peremees koju, istub väsinult teed jooma ja küsib: kuidas siis teil läheb? Ja mõlemad naised vaatavad siis sulle niisuguse näoga otsa, nagu nad alati vaatavad, kui nad on mingil põhjusel vihased, ja see nägu ütleb: nüüd räägime talle kõik su patud ära. Naine on palju väiksemalgi põhjusel aru kaotanud, helistanud tont teab kuhu, uurinud järele, kas ta ikka sõitis haige juurde. Ja korraga Tatjana! Naine saab hüsteerika ja hakkab lahutust nõudma. Ja kui tal ei õnnestu teda sel kombel vaigistada, nagu ta teda ikka on vaigistanud, siis — kes teab, mis need naised võivad kõik ära teha, kahekesi, ja pealegi ühel nõul. Ei taha kohe mõeldagi sellele, mis nad kõik ära võivad teha. Jah, ega ta ei ripu selle naise küljes mitte ainult sellepärast, et naise armust on tal siin korter ja osalt ka kost raskel sõjaajal priilt käes, abikaasa pealekauba, vaid peamiselt sellepärast, et kõigele lisaks on tal passis leheke, mis võib sealt iga hetk kaduda. Jah, seda ta kardabki. Just seda kardab ta kõige rohkem, olgugi et ta on mitmes kohas ja mitmel puhul rääkinud, et ta on valmis kas või hommepäev rindele sõitma, ja on purjuspäi isegi uskuma hakanud, et ta räägib tõtt.

«Ma siis lähen, kui teil enam küsimusi ei ole,» ütles Tanja mees suurivaevu kättevõidetud rahuga.

«Ei ole,» vastas Malinin. «Ah siiski. Kas te olete parteitu või partei liige?»

«Ma olen kommunistlik noor,» vastas Tanja mees. Ja

nähes Malinini näol kõverat muiet, sundis temagi end vägisi naeratama. «Jah, pole kaugemale saanud. Astusime veel kooliajal Tatjanaga koos.»

«Jahah, või astusite koos . . .» ütles Malinin ja ohkas. «Mul ei ole enam küsimusi. On ainult üks ettepanek.»

Tanja mees vaatas talle küsivalt otsa.

«Kui ma nädala pärast ei kuule, et sa oled ise rindele sõitnud, siis pea meeles — mina seisan selle eest hea, et su bronn läheb. Ja võta teatavaks, revolutsiooni piimavend, et mina juba ilmaasjata suud ei pruugi.»

«Õige pentsik ja rumal jutt,» ütles Tanja mees jälle häält kõrgendades.

«Rumal või tark, aga kui sa ise rindele ei lähe, oled bronnist ilma,» ütles Malinin, mõeldes sel hetkel tõsiselt, et jah, tingimata tuleb seda teha! Tõesti ülekohus! Vanad kohalikud arstid, nagu temagi rajooniarst, viiskümmend aastat turjal ja suur pere toita, saavad käsu kätte ja ei ütle poolt sõnagi vastu — jätavad jumalaga ja lähevad rindele. Aga see tuleb evakuatsiooni korras siia, smugeldab end ühele kärbatanud krõhvale meheks ja istub siin nagu padakonn, istub senikaua, kuni võidukellad helisema hakkavad. Aga et pea iga päev teistele matusekella lüüakse, see pole tema asi! Jah, ma teen, mis minu võimuses, mõtles Malinin. Ole sa nii sile ja libe kui tahes, küll ma juba ikka kuskilt kinni haaran ja nii sinu kui ka sinu kälimehe päevavalge kätte tirin. Sellisel puhul panen kas või tutvused mängu, kui vaja, mõtles ta Keskkomitee sekretäri meelde tuletades.

Nad olid tükk aega niiviisi vastamisi seisnud: Tanja mees ei teadnud, mida ta peaks peale selle «pentsiku ja rumala» veel samas vaimus ütlema; Malinin aga ootas, et ta ära läheks.

«Küll te kord veel häbenete neid sõnu,» ütles lõpuks Tanja mees.

«Nojah, küllap ma häbenen ja palun ka vabandust, kui te tulete sõjast ordenitega ja haavatasaamise paeltega tagasi,» vastas Malinin, mõeldes samal ajal rahulikult, et teiste hulgas käis neljakümne esimesel aastal rindel tema käe alt läbi ka selliseid mehi nagu see siin. Kartsid samamoodi sõda, ainult et olukord oli teine. Kartsid ja läksid ometi, ja sõdisid, ja said surma, ja lebasid

laatsaretis, ja tegid mõnikord koguni kangelastegusid, kuna muud ei jäänud üle — kas tapad või sured ise!

Tanja mees kahmas mütsi laualt, pani selle pähe ja läks ukse poole.

«Oodake,» ütles Malinin, «ma kirjutan loale peale.»

Ja kui ta oli sissepääsuloale oma nime visanud, vahtis ta minejale järele ja mõtles: jah, sõjas on ka selliseid, ka niisugustega tuleb tegemist teha, ja muud pole nendega peale hakata kui sõtta saata.

Tanja mees lahkus, Malinin aga vajus laua äärde röötsakile: teda vaevanud valu ei olnud täna mööda läinudki, oli ainult üürikeseks ajaks ununenud, nüüd aga hakkas jälle sisikonda pahupidi pöörama.

Lubasin, et võtan ta nädala pärast käsile, mõtles ta pahuralt. Aga võib-olla ma ei pea nii kaua vastugi. Kes teab, millal see viimne tunnike tuleb ja mitu päeva sa seda ette aimad, et nüüd on ta käes!

Laual plärises telefon. Esimese mehhaanikatsehhi ülem helistas.

«Kuule, Malinin... hea, et ma sind kätte sain. Kolodnõiga juhtus õnnetus.»

«Noh?»

«Ta jäi täna teise vahetusse, tahtis oma praagi tasa teha ja varises pingi taga kokku. Me kutsusime arsti.»

«Ma tulen kohe,» ütles Malinin ja mõtles ise laua tagant tõustes ja mütsi silmile tõmmates: seda sa nüüd said Kolodnõi kritiseerimisest! See kibe etteheide pidi käima tema enda kohta, kuigi tal ei olnud õigupoolest põhjust endale midagi ette heita...

KOLMAS PEATÜKK

«Hiivas» jooksis juba kolmat päeva «Rajoonikomitee sekretär». Kui Tanja kuulis, et see on partisanifilm, tahtis ta seda emaga koos vaatama minna; aga ema oli nii eelmisel kui ka üle-eelmisel päeval väga hilja töölt koju tulnud, ja Tanjal polnud südant teda kutsuda...

«Ära minu pärast muretse, mine päeval üksi,» ütles ema nüüd hommikul, kui Tanja teda ja Serafimat tööle saates nendega tehase valveputka ees jumalaga jättis.

«Hea küll, ma käin ära. Ja vahetuse lõpuks tulen sulle vastu, siis lähme koos koju.»

«Küll ma saan üksigi, ega ma laps pole, jaluta niisama, kuniks sul puhkust on! Niikuinii jooksutatakse sind nende vestluste ja kõnedega ühest kohast teise — lased nagu värten ringi! Ära sa tehases parem oma nägu näitagi, teab mis nad veel välja mõtlevad,» ütles ema pahaselt, aga see torisemine reetis pigem uhkust kui tõelist pahameelt, ja Tanja naeratas, ema pilguga ukseni saates.

Naeratas ja kõndis siis hommikuselt tühje tänavaid pidi ühest linnaservast teise. Enne kino tuli igatahes jaamahoone kõrval asuvas varustuspunktis ära käia ja oma toidunorm atestaadi alusel välja võtta. Eile sai kõik, mis ta Moskvast kaasa oli toonud, viimseni otsa

Tanja kõndis mööda tänavaid ja uudistas ikka veel seda linna, kuigi ta elas siin juba teist nädalat. Linn erines kõigist teistest linnadest, kus ta varem oli olnud, ja ka talv oli siin kõigist teistest talvedest erinev. Algul, esimestel päevadel näis, et talv on nagu talv ikka, aga eile ja üleeile, kui ilm läks sulale, sai talvest korrapealt kevad, juba vulises lumevesi ojadena rentslis, ja äkki märkas Tanja, kui palju on siin igal pool puid — küll tänavate ääres, küll hoovides, ja ta kujutles, kui ilus on see linn mõnel soojemal aastaajal, kui siin on nii palju rohelust, et taevaalune jääb sellele kitsaks.

Täna hommikul oli ilm küll jälle pilves ja lompidel jää peal, kuid Tanja nägi nüüd linna eilse pilguga — kevadisena, ja tal oli tunne, et külm ei saa enam kaua kesta.

Varustuspunkt asus vaksali taga, sellesama suure väljaku nurgal, kuhu Tanja oli rongilt tulles välja jõudnud. Ainult et nüüd ei olnud see väljak enam lumest valge, vaid kevadiselt viiruline munakivide vahel kilgendavast jääst.

Kui Tanja oli ligi poolteist tundi hämaras varustuspunktis seisnud ja oma normitoidu kätte saanud, läks ta üle väljaku, üsna kerge kott õlal, rõõmustades heleda päeva üle ja otsides silmadega korkjääd munakivide vahel, et kuulda selle kriginat kontsa all. Eilsest saadik oli ta heas tujus. Üleöö saabunud sula oleks nagu õige natuke kergendanud teise sõjatalve ränka väsimus-

koormat inimeste turjal. Soe ilm ja päikesepaiste tegi kõigil meele rõõmsaks, ja Tanjale näis koguni, et kui ta eile sööklas lõunatunnil tehaserahva ees rääkis, kuulasid inimesed teda kuidagi teistmoodi kui siiani, ohkasid vähem ja naeratasid rohkem. Pärast, kui ta parajasti tehase uksest välja astus, sõitis hoovi mitu punaste lippudega ehitud veoautot: esimese auto veokastis seisid kaks usbeki ätti ja puhusid kõigest väest ilmatu pikka pasunat, mida oli vist küllalt raske ülevalgi hoida. See oli niisiis üks neist punavooridest, millest ema oli rääkinud; nüüd nägi Tanja seda oma silmaga ja kuulis teiste käest, et autod tõid sööklale džugaraad, kapsast ja naereid, et neid pikki vaskpasunaid nimetatakse usbeki keeles karnaiideks ja et neid mängitakse pulmade või mõne muu piduliku sündmuse puhul. Ja need päikese käes helkivad vaskpasunad lõid samuti kuidagi kevadise meeleolu; Tanjale meenusid ema sõnad, kui ta džugaraakottide kööki tassimist vaatama jäi: «Saaks see talv kord ometi mööda, suvel on ikkagi kergem!» — ja ta mõtles rõõmuga: jah, jah, kindlasti on kergem, palju kergem! Eriti kui rindel läheb nii nagu nüüd viimasel ajal — võit võidu järel!

Eile õhtul oli maja peremees Marif-akaa, Halidaa mees, tulnud esimest korda päevase vahetuse lõpul koju — siiamaani oli ta ikka öösel tööl olnud — ja kutsunud nende toa rahva enda poole melonit sööma. Melon oli ilmatu suur, Tanja polnud nii suurt enne näinudki, ja risti-rästi ümber meloni oli keritud õlgedest punutud nöör. Selgus, et ta rippus sügisest peale keldri lae all ja oleks rippunud seal edasi, kui Tanja poleks siia sõitnud. Marif-akaa võttis noa, hoidis ühe käega melonit kinni ja sähvas talle noaga kiiresti mitu sälku sisse, laskis siis meloni lahti, ja melon vajus kandikule nagu hiiglasuur avanev lilleõis. Igaüks sai meloniviilu, nagu polekski talv, vaid suvi. Melon oli õige natuke mõru, aga maitsev oli ta sellegipoolest. Ja kui täiskasvanud olid oma tüki ära söönud, kutsus Halidaa lapsed lauda — ainult tüdrukud, perekonna väiksemad, sest mõlemad poisid olid tehases teises vahetuses tööl. Ja tüdrukud tulid ridamisi teisest uksest, võtsid oma meloniviilu ja kadusid jälle sõna lausumata, toa hämaruses vilksatasid vaid nende mustad ja valged usbeki tava järgi punutud patsikesed. Ja peale nende patsikeste värvi ei olnud midagi, mis oleks lahutanud võõraid lapsi omadest; Tanja, kes tundis seda terve õhtu jooksul, oli sellest salajas pisarateni liigutatud.

Need eilsed sündmused olidki põhjuseks, miks Tanja meel tänagi veel rõõmus oli. Mingit muud põhjust ei olnud. Ema katsus veel paaril korral sama jutu juurde tagasi tulla, et kuidas siis ikka Nikolaiga jääb? Aga Tanja ei vastanud, oli lihtsalt vait. Ka Artjemevile ei saanud ta õieti mõtelda. Ta katsus kujutleda, kuidas nad kunagi ootamatult kohtuvad, aga kuidagi rahulikum oli mõelda vastupidist — et midagi ei olnud ega tulegi, seda enam, et Serpilinilt pole ikka veel vastust, ja vaevalt on tal kirjutamiseks mahtigi, nüüd, kus sakslased lükkasid meie ultimaatumi tagasi ja Stalingradi all käivad niisugused hirmsad lahingud!

Stalingradist pöördusid Tanja mõtted tagasi sellele väljakule, millest ta praegu üle läks: Malinin oli talle jutustanud, et septembris, kui sakslased Volga äärde jõudsid, oli siin ühel õhtul lamanud reastikku maas mitu tuhat sõjapõgenikku; hommikuks aga polnud neist enam ühtegi lageda taeva all — kõigile oli peavarju antud, nii hästi-halvasti, kui saadi. «Ma olen venelane,» oli Malinin öelnud, «ja kui keegi minu juuresolekul minu suguvennale varba peale astub, olen ma valmis rusikad mängu panema. Aga seda, kuidas siin võõrastele ulualust antakse ja võõraid lapsi kasvatada võetakse, seda tasuks küll avaral vene loomuselgi nende käest õppida. Ma tean, mis ma räägin. Mul töötab nimelt naine majutamise alal, tema on näinud.»

Kas see väljak on kunagi tõesti olnud täis lebavaid inimesi? mõtles Tanja, silmitsedes peaaegu tühja ja seetõttu eriti suurena paistvat väljakut. Seal, sakslaste tagalas, mõeldi rohkem neile, kes jäid okupeeritud territooriumile, siin aga vapustab ikka ja jälle nende inimeste hulk, kes on jõudnud Venemaalt ja Ukrainast siia põgeneda.

«Juba Usbekistanis üksi on neid poolteist miljonit,» oli Malinin talle öelnud. Aga kui palju on neid veel sattunud üle kogu maa sinna-tänna — ajutist «veerevat» rahvast, nagu nad ise kibeda muigega enda kohta ütle-

vad! Sõda on üldse üks suur häda ja viletsus, võta kust otsast tahes, aga uus, esmakordselt avastatud häda vapustab rohkem kui teised, millega sa oled juba harjunud.

Kui Tanja kinno jõudis, selgus, et esimesele seansile polnud enam pileteid, oli ainult järgmisele — kella kolmesele. Ta ostis pileti ära ja kõndis linnas niikaua ringi, kuni tal külm hakkas ja ta otsustas minna kino ooteruumi sooja, kui äkki hakkas järgmise tänava nurga tagant kostma puhkpillimarss — orkester mängis «Püha sõja» avatakte.

Algul sibasid lapsed Tanjast mööda tänavanurga taha, kus mürtsus orkester, siis jooksid juba ka täiskasvanud inimesed, enamasti naised; üks mutike lõi mööda joostes Tanjale võrgus oleva leivapätsiga vastu jalgu ja vaatas ise veel etteheitvalt tagasi, et miks Tanja ei jookse nagu teised. Ja Tanja hakkas siis jooksma nagu teisedki, keeras kõrvaltänavasse ja tõttas järgmise põiktänavani, kus marssisid keset tänavat orkestri järel täies varustuses sõdurid, püssid seljas, ja noortest karedatest kõridest kõlas valjusti «Püha sõda».

Alles äsja oli Tanja imestanud, kui vähe on sel kellaajal linnas inimesi näha, nüüd aga ummistas tänavanurga orkestrihelide peale igast ilmakaarest kokkujooksnud rahvasumm.

Orkester mürtsus juba eemal. Sõdurid marssisid, ja poisikesed jooksid nendega kaasa, ja mõlemal pool tänavat tunglevad inimesed vaatasid neile järele; hetkeks oli Tanjal tunne, nagu poleks sõda veel alanudki, et see kõik on enne sõda Rjazanis, kus 176. Punalipudiviisi pataljonid lähevad mööda Rjažski tänavat õppuselt koju; ja tema on just alles saabunud komsomoli kutsel hambaarstina kadunud sanitaarteenistuse ülema Gorjatškini käsutusse — ja näeb elus esimest korda, kuidas sõdurid õppuselt koju marsivad, ja diviis pole veel sattunud Mogiljovi all piiramisrõngasse, ja keegi neist pole veel saanud surma ega haavata, kedagi pole veel tükkideks rebitud tema silme all, nagu see juhtus hiljem Gorjatškiniga, ja orkester ei mängi mitte seda karmi viisi, vaid mängib «Homme sõda kui on . . .» ja inimesed tema kõrval vaatavad neid nagu temagi ja naeratavad, naeratavad, naeratavad . . .

Tanja kuulis, et keegi nuuksub valjusti tema selja taga, ta vaatas tagasi ja nägi sedasama leivavõrguga mutikest.

«Meie Lenini sõjakoolist!» ütles mutike. «Südame teeb soojaks, kui nad marsivad!» Ja seda öeldes naeratas ta läbi pisarate ja tõstis pea uhkelt püsti, nagu oleks temagi endine sõjaväelane, ja mitte võrguga vanamutt.

Tanja silmitses teisi nägusid enda ümber ja nägi, et paljud naeratavad ja nuuksuvad ühtlasi, vaadates möödamarssivat sõjakooli, ja lehvitavad neile poistele kätt järele, nagu läheksid nad selle lauluga nurga taha kadudes otse praegu lahingusse.

Tanja kõrval seisis kahvatu keskealine naine ja pures hääletult nuttes huult, ja kuigi ta ei nuuksunud, vaid nuttis hääletult, võis Tanja tema näoilmest lugeda, et temal jäi keegi igaveseks tagasi tulemata; Tanja võttis võõral naisel käe alt kinni ja ütles talle tasakesi:

«Ärge nutke, ei maksa nutta!»

«Varsti on neil kool läbi ja . . .» ütles naine õige vaikselt, ikka veel huult puredes, ja jättis lause pooleli; aga niigi oli selge, mida ta ütlemata jättis, ja tema sõnad tõid korraga jälle sõja silme ette . . .

Ikkagi jõudis Tanja liiga vara kinno, pool tundi enne seansi algust. Kütmata ooteruumis oli külm, tungil täis saalis aga hakkas nii soe, et ta tegi poole seansi ajal sinelihõlmad lahti.

Paiguti meenutas film küll pigem muinaslugu; kuid Tanjale meeldis väga näitleja Vanin, kes mängis peaosa. Tema naabrid igatahes olid niivõrd põnevil, et nad mitmel korral tedagi küünarnukiga müksasid; ja Tanja süda paisus uhkusest, et kõik inimesed siin meie partisanidega kogu hingest kaasa elavad. Kui ta kinost välja tuli, hõigati teda korraga:

«Tanja!»

Ta vaatas ringi ja nägi, et tema endine mees jooksis üle tänava tema poole.

«Tere, Kolja!» Tanja viskas toidukoti õlale ja teretas meest kättpidi. Õhk oli jahe, mehe käsi aga kuum ja higine.

«Mis sul on, oled haige või?»

«Ei ole. Millest sa seda arvad?»

«Käsi on niiske.»

«Ma ei tea,» ütles mees, «võib olla, et olengi haige. Ma ei tea enam üldse midagi.»

«Mis sul siis viga on?» küsis Tanja. Mehel oli nägu kuidagi loppis, nagu oleks ta pikka aega lamanud näoli vastu patja.

«Ma otsin sind juba hommikust peale taga,» ütles ta, jättes Tanja küsimusele vastamata. «Käisin teil koduski ja tehases ka. Arvasin, et ehk saan su sealt kätte. Lasksin juba sissepääsuloagi välja kirjutada. Aga siis ütles valvur, see teie naaber, et sa pidid minema päevasele seansile «Rajoonikomitee sekretäri» vaatama. Tulin siis hea õnne peale «Hiivasse». See jookseb praegu kahes kinos.»

«Ja kas meeldis?» küsis Tanja.

«Ma võtsin esimesele seansile pileti ära, aga sa ei tulnud ja ma läksin minema. Sellele seansile aga jäin hiljaks, ootasin siis väljas, kartsin, et muidu ei saa sind kätte. Miks sa mulle ei helistanud?»

«Mulle öeldi, et lahutamiseks polegi sinult midagi tarvis. Et ma võin ka üksi minna.»

«Mul on vaja sinuga rääkida, on sul aega?»

«Muidugi on.»

Nad jõudsid puiesteele, mis oli praegu õhtuhämaruses kõle ja lage ja kus kiilasjääga kattunud mustendavate paplite all oli veel määrdunud ribadena lund. Kaks usbekki, vanaätt ja noor poiss, mõlemal must vatikuub seljas, saagisid tormi murtud paplit.

Pingil, mille juurde nad seisma jäid, polnud seljatuge — keegi oli selle öösel lahti kangutanud ja kütteks viinud. Istelaud aga, mis oli neetidega raudjalgade küljes kinni, oli alles, ainult serv oli maha raiutud, nagu oleks sealt peerge kistud.

«Mis me ikka istume?» Tanja silmitses ärarüüstatud pinki. «Kõnnime parem. Mis siis juhtunud on?»

«Ei midagi erilist,» vastas mees äravaevatud, kõlatu häälega. «Mina arvasin, et ma ei seisa kellelgi tee peal ees, aga tuleb välja, et seisan. Mõtlesin, et ma ravin hommikust õhtuni haigeid lapsi, maadlen küll ühe, küll teise epideemiaga — nii et ikka teen midagi. Aga nüüd tuleb välja, et ei tee, et hoian lihtsalt sõjast kõrvale.»

«Kuule, ma ei saa midagi aru!»

«Mis siin aru saada on! Tuleb avaldus anda ja sinel selga panna, alles siis olen ma inimene, nagu selgub. Muidu mind inimeseks ei peeta.»

«Said mobikäsu või?» küsis Tanja.

«Ei saanud ma mingit käsku. Oleksin saanud, oleksin läinud! Asi pole üldse selles.»

«Mis avaldusest sa siis räägid? Otsutasid vabatahtlikult minna või mis? Kui sul minu ees piinlik hakkas, siis on see küll rumal,» ütles Tanja, kuigi ta tundis südamepõhjas, et pole see sugugi rumal.

«Kuule, sa pead minu heaks midagi tegema . . .» Mees võttis Tanjal käest kinni ega lasknud tal edasi minna. «Ma olen küll sinu ees süüdi, aga sa tead, et ma ei ole õel ega halb inimene, ma olen alati püüdnud head teha — ka teistele, mitte ainult iseendale . . .»

Tanja oleks võinud selle peale vastata, et endale head teha õnnestub tal küll sagedamini kui teistele. Ja lõppude lõpuks tuleb peaaegu alati nii välja, et mitte tema ei tee teistele head, vaid teised temale. Ja praegugi selgub, et Tanja peab tema heaks midagi tegema. Ja mis häda pärast õieti? Ainult sellepärast, et ta ei ole ei õel ega halb. Jah, ei ole õel, ei ole halb. «Ei ole» seda, «ei ole» toda, mida ta siis ka «o n»? mõtles Tanja vihavimmaga.

Ta kuulas vaikides mehe jutu ära, ja mees rääkis, kuidas ta peaaegu et igal öösel voodist üles aetakse, ja kui raskeid difteeriajuhte on tal viimase paari-kolme kuu jooksul tulnud ravida, samuti meningiiti, ja kuidas tal tuleb ühtelugu ühest linna äärest teise joosta, nii et kuku või väsimusest pikali . . . ja veel ja veel — ikka sellest, kui hea ta on.

«Mis mõttega sa seda kõike mulle räägid?» ei saanud Tanja viimaks küsimata jätta.

«Et sa minust täielikult aru saaksid.»

«Aga kui ma ei tahagi sinust täielikult aru saada? Ela edasi, nii nagu sa elad, palun väga! Mis see minule korda läheb?»

«Tõepoolest, ma räägin kogu aeg asjast mööda,» ütles mees ja naeratas. «Ma nagu kardan selle päris jutuga lagedale tulla. Nädal aega olen seda kaalunud, ja täna alles võtsin südame rindu. Las ma kannan su kotti,» taipas ta äkki Tanja õlalt kotti enda kätte küsida.

«Oh tühja, see pole raske.» Tanja taganes sammukese. Mees seisis liiga lähedal, ja Tanjale ei meeldinud, kui keegi talle näkku hingas.

«Ega sina pole tehase partorgile minust midagi rääkinud?»

«Oma teada küll mitte.»

«Tuleta meelde.» Mehe häälest kõlas umbusk.

«Ma mäletan ju väga hästi,» vastas Tanja pahaselt. Tal polnud mõttessegi tulnud Malininile oma mehest rääkida. Kui Malinin ise oleks küsinud, siis oleks ta küll rääkinud. Aga Malinin ei küsinud.

«Siis on sinu ema minu peale keelt kandnud!»

«Seda ma küll ei usu...» Tanja jäi poolelt sõnalt vait. Teda solvas selline arvamine emast, kes Nikolaisse liigagi hästi suhtus.

«Siis ma tõesti ei tea,» ütles mees. «Järelikult on see partorg ise üks vänge vend. On ju selliseid inimesi — topivad oma nina sinna, kuhu neid sugugi ei paluta. Ta kutsus mind enda juurde, sõimas kahenaisepidajaks, vähe puudus, et oleks mind sinuga uuesti vägisi paari pannud. Alles siis jäi rahule, kui ma ütlesin, et sina ei taha seda, et sul on vahepeal teisi mehi olnud.»

«Küll sa oled ikka siga,» ütles Tanja.

«Mispärast ma siga olen? Sa ju ise ütlesid mulle.»

«Sinule, aga mitte temale. Sellepärast, et ma pidasin oma kohuseks sulle seda öelda, et sa ei...» Tanja jättis lause lõpetamata ja lõi käega. «Kes palus sul seda talle rääkida?»

«Häbened või?»

«Ei häbene, mitte üks põrm. Aga ma pole sul palunud seda rääkida. Ja kõik.»

«Palun vabandust,» ütles mees. «Kui sa tõesti arvad, et mul pole selleks õigust... Aga see pole ju lõppude lõpuks oluline.»

«Muidugi mitte,» ütles Tanja.

Ta nägi juba mehe näost, et see tahab talt midagi paluda, — see ilme oli talle juba vanast ajast tuttav. Nüüd kohe hakkab paluma. Aga mida?...

«Kas sina saad selle Malininiga hästi läbi?» küsis mees.

Tanja kehitas õlgu.

«Kolm korda olen üldse temaga rääkinud. Mis siis?»

«Ta käskis mul teatavaks võtta, et kui ma ise nädala jooksul vabatahtlikult rindele ei lähe, siis hoolitseb ta selle eest, et mul bronn ära võetaks. Ja selgub, et tal on siin, Taškendi kõrgemates sfäärides kõva tugi olemas... Mul ei olnud enne aimugi, alles eile kuulsin.»

«Ja miks ta käskis seda teatavaks võtta?» küsis Tanja.

«Pole udust aimugi. On endale nähtavasti pähe võtnud, et kõik minuvanused arstid peavad rindel olema. See temasse ei puutu, et mina pole endale mingit bronni palunud, et mulle ise pakuti seda, ja järelikult oli see vajalik. Aga nüüd on mul nuga kõri peal. Mis hea pärast?...»

«Mis sa sellest nii ärritud? Võib-olla ta ütles lihtsalt ägedast peast. Ja lõppude lõpuks, kui sind saadetaksegi...»

Mees ei lasknud tal edasi rääkida.

«Seaduslikus korras — palun väga!...» hüüdis ta. Ja kordas tulise vihaga: «Palun väga!... Aga surma minna ainult sellepärast, et kedagi on parm saba alla hammustanud!... Sa pead temaga rääkima. Ma palun sind südamest!»

«Ja mida nimelt?»

«Ütle talle, et sul pole minu vastu mingit vaenu. Et ta kargas mulle ilmaasjata ninna... Selgita talle seda, et ta jumala pärast selle totra mõtte peast välja viskaks. Lõpuks...» Ta kõhkles pilguke aega, kuid ütles siis ikkagi: «Sulle ei loe see ju nüüd enam midagi... Ütle talle, lihtsalt selleks, et ta mind rahule jätaks, et sa armastad mind ikka veel ja palud teda...»

«Ole, palun, vait...» ütles Tanja. «Kui ma sind, näed, kas või nii natukenegi (ta näitas nimetissõrme ja pöidlaga, kui natukene) armastaksin, siis teeksin ma kõik, mis minu võimuses, et sa rindele läheksid. Kuidas sa sellest ometi aru ei saa!...»

Ja ikkagi ei taibanud Tanja mehe seletustest, miks tahab Malinin tema bronni tühistada. Nähtavasti jättis mees talle veel midagi rääkimata... Aga Tanja ei tahtnud ka pärima hakata. Ta tundis, et selle taga peitub midagi häbiväärset, millele on vastik isegi mõtelda.

«Aga sa ehk siiski räägid temaga?» küsis mees.

«Ei räägi ma midagi,» vastas Tanja. «Õienda ise oma asjad. Ja mine nüüd, palun, oma teed!»

Ta pööras ringi ja hakkas ise vastassuunas minema, aga kuuldes, et mees tuleb talle järele, jäi ta järsult seisma.

«Ma ütlesin ometi — mine minema! Kuulsid või?»

«Mul on sama tee.»

«Hästi. Kuhupoole siis mina pean minema, kuhupoole, et meil poleks sinuga ühte teed... Kuhu, noh?...»

Tanja vaatas mehele otsa ja läks temast mööda, jälle vastassuunas, ilma et ta isegi oleks teadnud, kuhu ta õieti läheb — peaasi, et mehest kaugemale...

Paarikümne sammu järel oli tal selge, et mees ei hakka talle enam järele tulema. Trammiga tehasesse, emale vastu sõita oli riskantne: võis juhtuda, et nad lähevad teineteisest mööda. Ei jäänud muud üle kui koju sõita. Küllap ema annab praegu juba vahetust üle ja jõuab ka varsti koju. Ta läks tänavaristini ja keeras siis põiktänavasse, et trammipeatusse minna. Tänavanurgal, kust ta alla keeras, asus perekonnaseisuamet, seal oli ta kolme päeva eest käinud küsimas, kas ta peab lahutuse puhul koos endise mehega sinna tulema.

Praegu, kui ta sellest majast mööda läks, meenus talle perekonnaseisuamet Rostovis, kus nad olid oma abielu registreerinud. Samuti tänavanurgal, ukse kõrval samasugune, õige silmapaistmatu silt. Ja tagantjärele oli piinlik ja imelik meenutada seda tunnet, mida ta tookord Nikolai vastu oli tundnud. Jah, oli...

Kaks ja pool tundi läks tal trammisõiduga kaduma: algul ei saanud ta kuidagi number seitsmele ja siis kaheksale peale, ja kui ta lõpuks koju jõudis, oli ta üsna kindel, et ema ootab teda juba ees, kuid selgus, et ema ei olnud veel tulnud. Ka Suvorovat polnud: täna algas tal öine vahetus ja tal tuli seega öö ja päev järjest valves olla. Toas oli ainult Suvorov, kes istus palitu ja mütsiga laua ääres, pea käte vahel. Tanja arvas, et sepp on purjus, kuid niipea kui ta sisse astus, tõstis Suvorov pead ja võttis mütsi maha.

«Jah, töölt koju ikka saad, aga pole jaksu enam vattegi maha võtta... Ma ei jäänud sinu ema ootama — tulin üksi tulema. Tal on täna sööklas komisjon. Juhataja tabati varguselt: oli liha kõrvaldanud. Plakatid on

meil küll väljas, et: «Iga gramm töölise katlasse!» Aga püüa, mis sa püüad — ikka ei aita!... Kus sina käisid?»

«Kinos, «Rajoonikomitee sekretäri» vaatamas.»

«Kuidas oli ka? See oli ju teie elust, partisanifilm...»

«Täitsa hea,» vastas Tanja, vaikis pilguke aega ja lisas siis: «Kuigi kõik ei klapi tõega kokku.»

«Mis sest, et ei klapi,» ütles Suvorov. «Katsu kas või meistki niisugust filmi teha, kus kõik tõega klapiks! Oled sa meie tehase nüüd kõik ära näinud?»

«Olen küll.»

«Noh, ja mis sa ütled?»

«Raske on... Lastest on eriti kahju.»

«Minul küll ei ole,» väitis Suvorov Tanja üllatuseks. «Mul on tsehhis kakskümmend alaealist... Leningradist toodi, Lassalle'i tehasekoolist. Siis oli neist küll tõesti kahju... Neid, kes eluga kohale jõudsid, peeti kuu aega puhkekodus, turgutati direktori korraldusel kõikide fondide arvel, kust vähegi võtta andis. Nüüd teevad siis tööd. Minul ei ole kahju sugugi, las teevad, peavadki tegema. Mul on siis kahju, kui nad peaksid parajasti nii suureks saama, et nad veel sõtta võetakse, süda valutab, et jõutakse nad veel enne maha tappa, kui sõda lõpeb. Aga muidu, las rügavad peale, ega meiegi rauast ole.»

Ta võttis palitu seljast, riputas naela otsa ja istus uuesti laua äärde.

«Pane pudel lauale — ja ma räägin sulle meie tehasest kõik, mis rääkida on.»

«Kust ma selle võtan, Vassili Petrovitš?»

«Ei ole kuskilt võtta, ma tean! No paku teed, siis räägin poole. Sulle on sellestki küll...»

Tanja võttis hommikul soojapandud leige teekatla ümbert kaltsud ära, soendas katelt natuke tühja priimuse tahi kohal, istus siis ka laua äärde, valas Suvorovile ja endale teed, võttis kotist normileiva pätsi ja lõikas paar hästi jämedat viilu lahti, et Suvorov ei häbeneks, vaid võtaks julgesti. Seni kui ta seda kõike tegi, ei ütelnud Suvorov sõnagi, istus vaikides, rusikas käed lõua all ja silmad kinni. Tanja arvas juba, et ta on magama jäänud.

«Hakkame teed jooma,» ütles ta ja tõmbas Suvorovit käisest.

Suvorov tegi silmad lahti, võttis klaasi ja jõi paari sõõmuga tühjaks, sõi tüki leiba peale ja kattis klaasi käega, kui Tanja tahtis talle veel teed valada.

«Ei maksa praegu.»

«Rääkige siis nüüd tehasest,» ütles Tanja.

«Mis seal ikka rääkida. Eks sa nägid oma silmaga... Niisuguse müraka siiatoomine oleks rahu ajal terve aasta aega võtnud, ja uues kohas oleks teda veel kaks aastat paigale pandud. Ma mäletan: neljakümne esimesel aastal Rostovis, ma tulin viimast korda tehasest — ešelon oli ära minemas — ja jooksin veel korraks kodunt läbi. Me olime alles poole aasta eest korteri saanud. Läksin koju. Keerasin ukse lukust lahti. Korter oli soe: tehase kaugküttekeskus töötas alles, polnud veel õhku lastud. Valjuhääldajast tuli muusikat. Aknad olid kinni, lilled aknal närtsinud — olid ju kastmata. Pere kolistas mul juba kolmat päeva ešeloniga teel... Ei tea isegi, mispärast see mulle praegu kõik meelde tuli. See korter on Serafima ja minu jaoks juba kauge minevik — meie kodu on nüüd siin, Taškendis! Siit saatsime ühe poja sõtta, ja siin saime ka tema surmateate... Siit läks teine vabatahtlikult rindele, ja ka tema surmateade tuli siia... Tead, mismoodi ta läks? Ta oli mul ju tsehhis sepaks, ja mina lootsin, et ega teda ei mobiliseerita — õppinud oskustööline. Siis vigastas poiss tööl käe ja oli haiguslehel. Oktoobrikuus sai ta sõjaväkke võetud sõpradega kokku... Noh, ja mis oktoobrikuus muud räägiti kui — Stalingrad, Stalingrad, Stalingrad!... Nemad ütlesid, et: «Lähme Stalingradi». Tema tuli koos teistega veel kodunt läbi, võttis pool pätsi leiba ja kateloki ka, jättis meile kirja lauale ja läks. Järgmine kiri oli juba surmasõnum... Ma olen veel noor mees, võtsin kahekümneaastaselt naise, märtsis saan alles nelikümmend kolm, aga poegi mul enam ei ole, sõda tappis mõlemad... Mis ma peale hakkan, mismoodi me nüüd Serafimaga edasi elame?

Me käisime eelmisel puhkepäeval Simaga puiesteel kõndimas... Istume seal, päike paistab, lumi sulab... Ma ütlen talle: «Sima, kuule, Sima, kui sõda tänavaasta

lõpeb, siis teeme veel poja ja tütre valmis... Me pole ju veel vanad!» Tema vastu: «Ei, enam ei taha.» Ma ütlen nii lõõbi mõttes: «Vaata ette, ma võtan veel mõne noore, kui sina ei taha, muretsen temaga lapsed...» Ütlesin, ja ise kahetsesin kohe, et mis ma niisugust lora suust välja ajan, teine solvub veel... Aga ei solvunud, vastas ainult sama tõsiselt: «Ongi hea, ma hakkan siis neile vanaemaks. Ma olen ju vana eit, näed isegi!» Muidu nutab ikka tema, aga nende sõnade peale hakkasin mina nutma. Istusin tema kõrval ja nutsin. See kõlas ju nii, nagu oleks ta omal tahtel surma läinud... Mina nutsin, tema aga istus, ei rääkinud ega nutnud. Lõpuks ütles: «Lähme parem koju...»

Näed siis, Tanja, mis käänakuid see elu teeb. Muidugi, igas peres see ehk ei ole nii, aga meil on. Hea, et sina ikka eluga tagasi tulid, ära sõida ema juurest ära, kui saad sõitmata jätta...»

«Ei, Vassili Petrovitš, ma lähen kohe rindele, kui puhkus lõpeb. Ma juba ütlesin emale...»

Suvorov lõi ainult käega, ei hakanud vastu vaidlemagi. Natukese aja pärast küsis ta:

«No kuidas meie valukoda sulle meeldis? Ütle ausalt! Hullem kui põrgu, kui esimest korda tulla, eks ole? Inimesed magavad liiva sees otse ahju suu ees, alaealised töötavad lahtise tule juures... Naisterahvad kakestavad end ära, tarivad niisuguseid kaste, mida iga laadija ka maast ei tõsta. Eks ole?... Aga ma räägin sulle, kuidas me selle valukoja valmissaamist ootasime — nagu taevaõnnistust... Täpselt kolm kuud võttis selle ehitamine aega, kogu vabriku rahvas muudkui luges päevi. Zotov, see oli see insener, kes ehitas, ei saanud seitse viimast ööd üldse silma kinni, ronis katusele toestikku kontrollima, suigatas korraks ja kukkus alla, murdis selgroo ja suri pool päeva enne valukoja käikulaskmist... Valukoda on meil vägev! Üks paremaid Taškendis. Ma ütlen sulle, me lausa nutsime rõõmu pärast, kui see käiku lasti: järgmine päev pidid Rostovist kaasatoodud toorikud otsa saama, ja meil tuli just esimene sats ahjust välja. Tootmine ei jäänud ühekski päevaks toppama... Kindralid ja polkovnikud tulevad siia «katjušasid» saama, ja nende ainuke jutt on: «aitäh» ja «anna veel!». Muudkui anna ja anna...

Ja annamegi — nagu vett kuumale kerisele! Novembris andsime, nii et naba paigast, aga detsembris andsime veel kümme protsenti rohkem kui novembris! Mitte «aitäh'i» pärast, ka mitte preemia-pontšikute pärast, vaid selle pärast, et rindel käib pealetung... Ometi kord! Sealt on Rostovinigi lühike maa. Ma olen kaardil mõõtnud. Me otsustasime Simaga, et me ei sõida enam sinna tagasi. Liiga raske on. Aga kaardil mõõdan ikkagi.

Ma võtsin minevaasta oktoobris nina täis... Poeg sõitis ära, jättis meile ainult kirja... Samal päeval ma ei joonud, ootasin puhkepäeva ära, siis võtsin poja valged põdranahast kingad, mis talle veel Rostovis ostetud said, läksin vahetasin täikal poole liitri viina vastu ja jõin end elus viimast korda täis. Aga kui magama jäin, nägin unes vanemat poega, kes oli siis juba langenud. Oli voodi ees põlvili, sõdurimunder seljas... Ma ütlesin talle: «Tõuse püsti!» Tema vastu: «Ma ei saa, mul on jalad otsast ära...» Vaatab muudkui mulle otsa. Viimaks küsib: «Sa jood?» Aga mina olen vait kui sukk, ei saa sõnagi suust. «Noh, joo, joo,» ütleb ta siis ja läheb sedasi põlvedel ära... Sa, Tanja, kirjuta ikka emale, kui sa rindele lähed. Parem on vabriku aadressil saata, siis ei lähe kirjad kaduma...»

«Vassili Petrovitš, kuidas see isa lugu oli?»

«Nii, nagu sa ema käest kuulsid.»

«Kas ta oli süüdi?»

«Nii ta ise arvas.»

«Aga teie?»

«Hääletasin väljaheitmise poolt. Teisi ettepanekuid ei olnud.»

«Noh, aga kas see oleks parem olnud, kui ta oleks kõik endaga kaasa võtnud ja sakslaste kätte sattunud, ja kõik paberid samuti?»

«Või meie teame siin ütelda, mis see parem ja mis see halvem oleks olnud, aga fakt on, et tal oli käsk nimekirjad ja liikmemaksud kaasa tuua, ja ta ei toonud! Üks mis kindel: nii mõnigi mees rabeles hullemastki supist puhtalt välja, ja nüüd käib, parteipilet taskus, ja häda pole midagi. Aga tema rääkis kõik ausalt ära. Ja seda juhtus sel ajal teistegagi küll ja küll — mõtled, et teed hästi, aga teed hoopis halvasti.

Uhiuued kombainid, meie oma tehtud, aeti hunnikusse tankitõrje kraavide ette — tõkete asemel... Mõnes tsehhis anti käsk õhku lasta, mõnes mitte lasta... sammastesse olid augud valmis puuritud, vatimadratsid või bensiiniämbrid olid tsehhis käepärast — ettevalmistused tehti nii õhkulaskmiseks kui tule otsa panemiseks. Kas lastakse õhku või pistetakse põlema... Ja sakslased kuulu järgi juba linnas sees... Mine tee seal selgeks, mis või kes...»

«Ma mäletan seda aega...» ohkas Tanja.

«Jah, õudne pardakk oli küll — vabanda väljenduse pärast —, aga tehase tõime ikka ära,» ütles Suvorov. «Ja tsehhe ei demonteeritud ka ligadi-logadi, vaid nii, et pärast ikka ilusti kätte leiaks, mis ja kus! Kuue nädala pärast andsime siin juba esimese partii. Vanadest toorikutest muidugi. Ja needki said sealt ilusti kaasa toodud, ei jäetud maha. Aga see Krotov, see, kes sinu isa alt vedas, oli minu arvamise järgi küll täitsa lurjus, ja muud midagi!»

«Aga äkki ei olnudki?»

«Miks sa selles kahtled? Kas sa seal sakslaste hulgas elades vähe selliseid nägid?»

«Oh, ma nägin seal nii koledaid asju, et te ei oska kõike ette kujutadagi. Ma nägin seal niisuguseid lurjuseid...»

«Aga kui sa meil tsehhis kõnelemas käisid, siis sa ei rääkinud nendest poolt sõnagi,» muigas Suvorov. «Maalisid meile rohkem neid teie partisanide kangelastegusid ette...»

«Valejutt, rääkisin küll,» ütles Tanja. «Rääkisin sedagi, kuidas me neid surma mõistsime ja hukkasime.»

«Seda ka, aga nii muuseas...»

«Mis mõttega ma oleksin pidanud teile pikalt-laialt kirjeldama, missugused nad on? Nagu te ise ei teaks! Arvate, et mul on mõnus rahvale rääkida, kuidas ma käsule vastavalt mõne sellisega koos viina pidin võtma ja grammofonimuusika saatel foksi tantsima, ja ära kannatama, kui ta ligi tükkis, ja siis käest ära lipsama ja lubama, et mõni teine kord kindlasti... Ja siis kaks korda õhuakna avama ja sulgema, märguandeks teistele, et ta tuleb kohe üksi välja ja on purjus — et nad talle tänavanurgal otsa peale teeksid... Ma ei taha sel-

lest jutustada, missugused nad olid ja mismoodi neid tapeti. Praegu oli vastav meeleolu, sellepärast siis rääkisin...»

«Ohhoo, missugune sa oled!... Ja mina mõtlesin, et sa oled sihuke vagur.»

«Mis olnud, see läinud,» ütles Tanja, ikka veel Suvorovi peale pahane olles.

Ta ei saanud Suvorovile andestada, et see nagu kahtles tema jutu õigsuses. Jah, ta ei olnud rääkinud seal sepatsehhis töölistega vesteldes kõike, mida ta teadis. Kõike polnud tal lubatudki rääkida, ja kõigest ta ei tahtnud rääkida. Aga iga sõna, mida ta rääkis, oli puhas tõde. Kõik see oli tõsi, mida ta nendest inimestest jutustas, nende kangelaslikkusest, nende üllastest tegudest... Ja Kaširinist ja teistest, ja Degtjarist samuti, sest see ei puutu kellessegi, mis Tanjal temaga oli, igal juhul oli ta tõeline kangelane.

«Ära sellepärast solvu,» ütles Suvorov, nähes, et Tanja pahaselt vait jäi. «Sinu jutt seal sepatsehhis oli ju väga huvitav. Ma tahtsin sind niisama väheke nokkida, aga sina kohe lõrinal kallale... Kas kõik partisanid on teil seal nii okkalised või?»

Ta vaatas küsivalt Tanjale otsa, ilmatu suur rusikas lõua all ning selle kohal väike tedretäheline nägu ja kavalalt kissis silmad; ja see korraga nagu jälle nooreks muutunud nägu meenutas Tanjale Rostovi maja hoovi, kust Vassili Petrovitš palgapäeviti tublis tuuris koju koigerdas, tõrjudes teda tagantsudivat Simat leplikult eemale, lauldes riivatuid laule ja pöörates seejuures oma tedretähelist nägu väljakutsuvalt ülemise korruse akende poole.

See meeldetulnud pilt pani Tanjat muigama.

«Mis sa muigad?» küsis Suvorov.

Aga Tanja ei öelnud talle, miks ta muigab, sest tal oleks olnud piinlik hakata seda kahe sõjas langenud poja isale meelde tuletama.

Tanja mõtles, et ema tuleb koju surmväsinuna ja vajub kohe voodisse, aga asi oli hoopis vastupidi. Ema tuli ja hakkas kohe suure innuga Tanjale ja Suvorovile jutustama, kuidas see lugu seal sööklas õieti oli ja kuidas see lõppes. Korraldati nii, et söökla juhataja ei saanud vahepeal kusagil ära käia, tehti protokoll ja kut-

suti algul miilits välja, pärast aga ka uurija, kes juhataja sealsamas üle kuulas ja otse tehasest kinni laskis viia. Kümme aastat on tal nüüd igal juhul soolas!

Ema rääkis veel, kuidas kõrvaldatud liha leiti ja kui kaval see juhataja oli — ega see tal kindlasti esimene kord ei olnud... Alles hiljuti, seitsmendal novembril, sai ta veel aukirja ja preemiaks riidetalongi — hoolsa töö eest, ja tal ei olnud häbi, võttis vastu! On ikka ilmas inimesi! Mis talongi talle veel vaja oli, kui ta on varas! Tal on vist kodus kõike küllalt. Sinna mindi nüüd läbi otsima, eks homme kuuleb, mida sealt leiti...

«Tea, kas leitaksegi midagi,» kahtles Suvorov. «Seda, mida ta kokku on varastanud, varjab ta sugulaste juures. Neil on selle koha pealt kõik knihvid selged...»

«Kas tal meest ja lapsi on?» küsis Tanja.

«Mees olevat sõjaväes major, relvastatud raudteevalves või kuskohas... Sõidab edasi-tagasi,» seletas ema.

Tanjale tuli korraga silme ette too «suhkrumajor» Moskvas.

«Lapsed on ka — kaks tüdrukut, käivad koolis... Üks kord selle aja jooksul tõi nad sööklasse. Ütles veel mulle, et: «Mul ei ole neid kellegi hooleks jätta, aga oma töö juures ei taha ka neil lasta käia, muidu on kohe jutt lahti, et poputab siin oma lapsi.» Näh, mismoodi oskas ennast näidata, vana reo! Lapsed ennast nii täis puginud,» ütles Tanja ema lausa vihaga.

«No mis sa nüüd lastest nii...» ütles Tanja. «On täis puginud, no olgu! Oleks sul sellest parem, kui nad näljas oleksid?»

«Ah, ole sina vait,» jättis ema Tanja küsimuse vastamata. «Mis sina sellest tead! Ma olen pärast tööd nagu laip ja pean ometi sööklasse minema, pean selle eest hea seisma, et iga gramm patta läheks... Aga tema tassib liha koju! Viimane reo, just, muud nime ei oska talle küll anda!»

«Hea küll, ära ägestu... Kas teen sulle tee soojaks?»

«Pole vaja, ma joon leigest peast...»

Ema võttis lahtilõigatud leivaviilu, hammustas suure suutäie, rüüpas teed peale ja küsis hoopis teise, vaikse ja lahke häälega:

«Olete juba ammu kodus? Mis te siin rääkisite ka?»

«Ah ei midagi,» ütles Suvorov laua tagant üles tõus-

tes, «ma seletasin siin meie elu-olu, tema jälle oma. Tuleb välja, et ole sa siin või seal — sõda rapib inimesi ühteviisi.»

«Nooh, nendel on ikkagi raskem kui meil.» Tanja ema vaatas tütart, ja kohe hakkas tal jälle hirm, et kaks nädalat veel, ja Tanja läheb rindele.

«Olgu nii,» ütles Suvorov, «eks me ükskord, kui sõda lõpeb ja me veel ikka hinges oleme, võtame arved kokku.» Ta heitis palitu õlgadele ja läks õue.

«Nikolai käis täna miskipärast tehases, otsis sind taga, Serafima rääkis mulle,» ütles Tanja ema, niipea kui Suvorov enda järel ukse sulges. Ta tahtis selle jutu enne sepa tagasitulekut nelja silma all ära rääkida.

«Ma nägin teda,» vastas Tanja.

«Noh, ja siis?»

«Ei midagi. Ma ütlesin sulle ometi, et meie vahel on kõik jäädavalt läbi.»

«Paljugi, mis sa ütlesid... Nii et leidis su ikka üles?»

«Jah.» Tanja ohkas.

Nagunii räägivad nad teineteisest mööda, niikaua kui ta pole emale seda öelnud, mida ta siiamaani pole tahtnud öelda.

«Millest te siis rääkisite?» küsis ema kiiresti, vaadates jälle vilksti ukse poole.

«Ta abiellus sügisel,» vastas Tanja valjusti ja lõbusalt, rõõmustades oma ootamatult tulnud otsuse üle.

«Mis?» küsis ema.

«Sa kuulsid ju, ta abiellus siin, Taškendis,» kordas Tanja, tundes koguni isesugust kahjurõõmu, kui ta ema jahmunud nägu nägi. Ta teadis, et paratamatult on nüüd ees pikk öine jutuajamine Nikolaist, kuid igatahes on see siis viimane jutuajamine sel teemal.

Suvorov jõudis ukse taha, aga ei tulnud kohe sisse: oli kuulda, kuidas ta trepil tammub ja kraapraua vastu saapataldu puhtaks kaabib.

Mõlemad naised ootasid vaikides, kunas ta sisse astub. Tanja kergendust tundes, ema tusaselt.

«Vaatasin taevast, homseks tõotab jälle selget ilma,» ütles Suvorov sisse astudes, vaatas pinevalt mõlemale vaikivale naisele otsa, kuid ei küsinud midagi. Viskas palitu varna, istus voodile ja hakkas sõna lausumata saapaid jalast ära võtma.

NELJAS PEATÜKK

Hommikul oligi tõesti ilus ilm. Suvorov ja ema läksid juba enne valget tööle, Tanja aga magas edasi, magas niikaua, kuni ta ärkas selle peale, et päike paistis talle aknast otse silma.

Ta tõusis üles, jõi teekatlasse jäetud sooja teed, mis oli nagu alati kaltsude sees soojas hoitud ja pistetud veel padja alla, ning sõi ära «preemia»-pontšiku, mille ema oli niisiis ikkagi tehases söömata jätnud; õhtul polnud ta seda Tanjale pakkunud, et ilmaasjata vaidlemist ei tuleks, hommikul aga oli ta selle lihtsalt lauale pannud.

Praegu, üksinda kodus istudes, mõtles Tanja ärasõidule. Ligi kaks nädalat on veel puhkuse lõpuni aega, siis aga jääb ema jälle üksipäini. Kui ema järgmisel hommikul pärast Tanja kojujõudmist end kausis pesi, oli Tanja päris ära kohkunud, nähes, kui kõhn on ema. Kõik need päevad oli ta ema päris vägisi sööma sundinud, oli üksteise järel lahti teinud kõik kaasatoodud konservipurgid... ja eile oli ta atestaadiga saanud veel... Aga edasi? Ta sõidab ära, ja mis saab siis? Saadab atestaadi rahas emale? Raha eest ei saa ju praegu suurt midagi... Ema lohutab teda kogu aeg, et paljud elavad veel halvemini. Võib olla, et elavadki, aga kõige halvem on ikkagi, kui inimene jääb üksi... Jah, ta peab täna, kuni ta on veel siin, täikale minema ja vahetama seal kõik asjad, mis Artemjev talle oli andnud, riisi vastu. Muidu võib juhtuda, et ta jätab asjad siia, aga ema ei lähe neid vahetama; ise on näljas, asjad aga hoiab alles, mõtleb, et küll siis vahetab, kui Tanja teine kord jälle koju tuleb.

Tanja koukis voodi alt seljakoti välja, mida ta polnud puutunud ei teel ega ka siin, tegi ohates kotisuu lahti ja hakkas asju välja võtma. Talveriideid kotis ei olnud peale sinise ševiotkostüümi, jakk ja seelik mõlemad kulumata, uhiuued. Selle eest saab kindlasti õige palju, mõtles Tanja. Kõik teised olid suveriided: kõrge kontsaga kingad, sandaletid, kaks sitskleiti, kaks pihtseelikut ja üks siidikleit, ilma käisteta ja suure kaelavälja-lõikega.

Tanjale tuli meelde, mida Maša talle oli rääkinud:

tema ja Sintsov olid sõja puhkemisest kuulnud Simferoopolis, niipea kui nad rongist maha astusid.

Võttis need puhkusele kaasa ja ei saanud kordagi selga panna, mõtles Tanja täiesti rahulikult Mašale — nii nagu ta oli juba ammu aega harjunud mõtlema üldse inimeste surmale.

Ta hakkas asju tagasi kotti laduma; siidikleiti ja kõrge kontsaga kingi kätte võttes jäi ta aga mõttesse. Kange tahtmine oli kleiti proovida — mis sest, et see oli kortsus. Talle tundus praegu, et ta polnud sõja algusest peale kleiti selga saanud, kuigi see ei olnud tõsi. Smolenskis, konspiratiivkorteris, oli ta just nimelt kandnud erariideid, ja tal oli isegi üks väga elegantne kleit, millega ta käis saksa ohvitseride klubis tantsimas, ja ükskord oli ta sellega olnud Sofja Leonidovna naabri nimepäeval ning tantsinud sellesama naabri vennapojaga — politseinik Šurikuga, kelle tapmist ta aitas organiseerida.

Aga ometi ei olnud tal niisugust tunnet, et ta oleks seal Smolenskis kleiti kandnud. Seal kuulus kleidikandmine teenistuskohustuste hulka, see kleit oli nagu võõras kest, millesse tal tuli pugeda. Ta vihkas tookord seda kleiti ja unistas ainult ajast, millal ta pääseb jälle partisanibrigaadi, omade hulka... Küllap see lugu Degtjarigagi oli juhtunud sellepärast, et ta oli selle põrandaaluse tööga nii ära piinatud, kokku kägardatud, käsist-jalust seotud... Ja ta lihtsalt pidi, kui ta oma salka tagasi jõudis, end jälle sirgu ajama, liigutama käsi ja jalgu, naeratama, laulma, armastama inimesi ja ütlema neile, et ta neid armastab. Ja oli suvi, soe, päikesepaisteline august, ja ööd olid nii ilusad...

Oma esimest ülesannetki oli ta läinud täitma koos Degtjariga, kellel oli partisanibrigaadis kõige hulljulgema õnnelapse kuulsus. Tanja oli selle ülesande puhul, silda õhku laskmas käies, ise näinud, et Degtjar on tõesti hulljulge; ja et ta on õnnelaps, seda nägi ta ka, sest kui sakslased pärast silla õhkulendamist metsa mürske täis külvasid, pühkis suur kild Degtjaril mütsi peast maha, tema ise aga pääses ainult tühise nahahaavaga. Verd tuli küll koledal kombel, Tanja sai sidumisega kurja vaeva näha...

Siis läksid nad kaugemale metsa ja jäid sinna ööseks, sest nad ei jõudnud enam laagrisse minna. Ja käisid öösel koguni metsaojas suplemas, pärast aga istusid kergelt lõdisedes kahekesi, muust maailmast lahus, oja veerjal kaldal. Tanja küsis Degtjarilt, kas ta pea valutab, Degtjar aga ainult naeris selle üle, et ta seda küsib, naeris ka haavatasaamise üle, ja siis ütles ta, et ta armus täna Tanjasse ja et see tunne on tõsine ja miski ei sunni teda oma armastusest taganema.

Ka Tanja oli tookord tundnud, et ta armastab Degtjari, tema hoolimatust ja ilu, sest Degtjar oli tõesti ilus mees, ja sedagi, et ta niimoodi oma haava üle naeris ja ei oianud kordagi, kui Tanja haava õmbles, tõmbas hoopis samal ajal suitsu ja küsis: «Noh, doktor, kuidas on? Kas saaks ilusa ühetasase õmbluse, et oleks nagu masinaga lastud?...»

Jah, Degtjar sattus Tanja ellu just siis, kui Tanja põranda alt tuli, kui ta jäi korraga nagu peatuks suurest õnnest, pinge alt vabanemisest ja piiritust usaldusest kõigi oma võitluskaaslaste vastu. Ta oleks tahtnud kas või kepselda, kui ta metsas kõndis, oleks tahtnud pea kuklasse heita ja taevast vahtida, seisatada noore kase all ja hõõruda põske vastu selle tüve.

Ja Degtjaril polnud vaja mingit vastupanu murda, nagu ta pärast kõigile jutustas, hoobeldes teiste ees, et ta oli ühe õhtuga Tanja vastupanu murdnud. See ei olnud tõsi, Tanja ei pannud üldse vastu. Ta teadis, mis ta teeb, ja ei läinud pimesi, kui ta selle öö Degtjariga koos oli.

Nii oli see tegelikult. Pärast oli ta veel Degtjarile öelnud, et ta ei taha, et kõik seda teada saaksid, ja Degtjar oli vastanud «muidugi». Ja kui nad jälle laagris olid, käisid nad veel kaks korda kahekesi öösel metsas, ja siis olid nad üks kord veel ühist ülesannet täitmas ja olid jälle öö koos. Pärast seda aga läks Degtjar üksi mingit ülesannet täitma ja Tanja oli tema pärast mures, ja kui ta siis alles kuuendal päeval tagasi tuli, nii et kõik arvasid juba vahepeal, et ta on sakslaste kätte sattunud, nägi Tanja teda juba kaugelt, ja Degtjar nägi Tanjat. Tanja kõndis südaööni metsas teda oodates, aga ta ei tulnud, ja Tanja mõtles, et küllap ta on väsinud ja magab end pärast raske ülesande täitmist välja, ja

sõitles ennast selle eest, et ta oli ilmaaegu Degtjari peale pahane. Aga Degtjar ei tulnud ka järgmisel ööl; ja kolmandal päeval tuli ta Tanjale vastu ning noogutas tervituseks, nagu poleks nende vahel iial midagi olnud. Õhtul aga tuli brigaadist üks naine, kes oli muidu hea naine, isegi väga hea, ainult et meeste vastu liiga lahke, nagu tema kohta öeldi, ja ütles Tanjale:

«Tead, Degtjar oli eile minu juures. Ma mõtlesin sinu peale ja küsisin: «Miks sa siia tulid?» Tema vastas: «Ah, see oli meil niisama paariks korraks. Ma vedasin Dutikoviga kihla, et pole see Tanja mingi süütu lilleke, et kui ma tahan, saan ta kohe kätte, niipea kui me ainult kahekesi jääme . . .»

Tanja tundis seda Dutikovi juba ammu; kohe algusest peale, niipea kui ta partisanide hulka tuli, veel enne põranda alla minekut, oli see mees talle vastumeelne olnud. Ta oli kuidagi räpane, olgugi et ta oli vapper, ja hakkas talle kohe külge ajama. Ja kui see naine nüüd Tanjale rääkis, et Degtjar oli just nimelt Dutikoviga kihla vedanud, valdas Tanjat hetkeks õudus ja siis kohe tuim masendus: ta uskus korrapealt, et kõik oligi just nii, nagu see naine rääkis. Ainult et milleks ta tuli seda Tanjale ütlema?

«Miks sa mulle seda rääkima tulid?» küsis ta naise käest.

«Mul on sinust kahju. Ma ei taha, et sa ilmaasjata tema pärast südant valutaksid. Ära ole mulle pahane!»

«Ma ei ole sulle pahane! Aga kus ta praegu on?»

«Ma ei tea,» vastas naine.

Tanja läks Degtjari otsima. Degtjar märkas teda juba kaugelt, aga tegi näo, nagu poleks ta teda näinud, ja läks muldonni, kus mehed elasid. Tanja kõndis tund aega ümber muldonni ja ootas, sest ta ei võinud seda kõnelust edasi lükata. Kui siis Degtjar lõpuks välja tuli, ja saamata enam teeselda, et ta Tanjat ei näe, talle naeratades tere ütles ning käe sirutas, andis Tanja talle samuti kätt — sest nad olid ikkagi võitluskaaslased — ja küsis:

«Kas on tõsi, et see kõik oli ainult kihlveo pärast Dutikoviga?»

Degtjar sai tema näost aru, et valetamine ei aitaks, ja tunnistas vastu tahtmist: «Jah, midagi taolist oli

meil kord jutuks küll, aga paljugi, mis mehed omavahel kemplevad! Ära võta seda südamesse.»

Tanja oleks tahtnud talle vastu nägu virutada, aga ei virutanud, sest Degtjar oli ju ikkagi tema seltsimees; ta ütles ainult: «Jumalaga siis!» ja läks minema. Degtjar jooksis talle järele, haaras tal selja tagant kätest kinni, pööras ta näoga enda poole, surus teda vägisi enda vastu ja kummardus siis, kindel oma mõjus, et teda suudelda. Siis rebis Tanja käe lahti ja lõi Degtjari — olgugi et ta oli tema seltsimees —, lõi talle kõigest jõust serviti käega vastu silmi. Degtjar kattis käega silmad ja vankus jalgel. Tanja aga keeras talle selja ja läks tagasi vaatamata minema.

Ta pidi olema küll vist ebanormaalne, aga võib-olla oli ta just õnnelik, et ta polnud selline, nagu ta oli teistest kuulnud või lugenud. Teist korda elus juhtus, et mees, kellega ta elas ja keda ta oma teada ka armastas, muutus tema silmis äkki rumalaks lurjuseks, ja ühel hoobil ei olnud seda meest enam tema jaoks olemas. Ta ei saanud enam kujutleda, et ta võiks temaga veel elada, ja kui mees tema poole kummardus ja teda enda vastu surus, ei tundnud ta midagi muud kui ainult valu käerandmetes, mida mees pigistas, ja vastikustunnet, kui ta temale raskelt näkku hingas — tema hingeõhkki oli Tanja meelest korraga räpane.

Küllap Degtjar oli tema peale vihane, sest mõne päeva pärast, kui ta juhtumisi tule ääres istuvatest meestest mööda läks, kuulis ta, kuidas Degtjar teiste ees nilbelt hooples. Seepeale kutsuski Kaširin Degtjari enda juurde, et ta jätaks selle «pasundamise», seejärel aga kutsus välja ka Tanja ja küsis: «Oli see nii või ei olnud?» — «Mis teie sellest pärite?» küsis Tanja vastu. «Kui oli, siis on sellest küllalt, et ma ta läbi sõimasin, aga kui ei olnud, siis karistan ma teda.» — «Oli,» vastas Tanja, «aga enam ei ole. Võite mureta olla.»

Nädala pärast, kui sakslased alustasid metsa kammimist, toodi Degtjar kanderaamil laagrisse. Ta oli meelemärkuseta, mürsukild oli ta kõhu lõhki rebinud. Tanja võttis tal sõrmepikkuse killu välja, lõikas sooltest lõhkirebitud osa ära, õmbles haavad kinni ja tegi kõik, mis oli tema võimuses, et Degtjari elu päästa, aga kui Degtjar ometi rohke verekaotuse tõttu suri, ilma et ta

oleks teadvusele tulnudki, oli Tanjal temast kahju — lihtsalt nagu seltsimehest ja brigaadi vapraimast võitlejast. Siis tuli üks surm teise järel, tulid rasked haavatasaamised ja operatsioonid, ja iga päev pidi laager asupaika vahetama — kaks nädalat järgemööda. Seni kui nad olid alles piiramisrõngas, mis tähendas tõelist põrgut, ei tulnud Degtjar talle peaaegu üldse meelde — ei olnud aega. Pärastpoole, kui sai hinge tagasi tõmmata, oli ta temale mõeldes ükskõikne, endale mõeldes aga tundis hilinenud kahetsust; liiatigi nüüd, kus mees oli surnud, ei saanud ta selles, mis nende vahel oli juhtunud, kedagi teist süüdistada kui iseennast.

Mälestused ei jää kunagi nii kaugeks, et nad üldse enam midagi ei tähenda. Isegi need, millele oled oma teada risti peale tõmmanud, tulevad korraga ja hakkavad jälle midagi tähendama.

Ja see, et Degtjar praegu Tanjale meelde tuli, tähendas seda, et kuigi tal läks nii oma mehega kui ka Degtjariga nõnda, nagu läks, polnud see ometi tapnud vajadust armastada, luua õnne iseendale ja teisele inimesele. Õnne looma — nii ei öelda. Nii öeldakse pigem õhulosside kohta. Aga mis sellest, tema mõtleb enda puhul just nimelt: õnne looma.

Ta võttis kleidi, hoidis seda õlgadest enda ees ja jäi niimoodi paariks minutiks seinal rippuva peegli ette seisma. See oli kolme poolega peegli üks tiib. Tanja vaatas peeglisse ja talle meenus, kuidas Suvorova rääkis, et ta oli Rostovi kodus peeglil lihtsalt ühe tiiva ära kangutanud: «Kangutasin küljest ära ja pistsin kohvrisse, mõtlesin, et hakkan siin ennast peeglist vahtima . . .»

Kleiti endal ees hoides vaatas ta silma järgi, kui palju peaks alt lühemaks keerama ja kui palju taljest sisse võtma. Vaatas hoolega, nagu asuks ta seda tõepoolest kohe tegema.

Ta naeratas peeglisse — kleidi meeldiva, sügavsinise põhja pärast ja ühtlasi oma narrika naiselikkuse pärast —, keeras siis kleidi kahekorra ja veel kord kahekorra kokku, pistis koos kingadega seljakotti ja asutas end täikale minema: pani vatikuue selga ja ema rätiku pähe, sest ta ei tahtnud sõjaväevormis täiturule minna.

Keegi koputas kõminal uksele.

«Sisse!»

Tuppa astus lendur, jalas karusnahksed saapad, mille säared olid madalale alla keeratud, ja peas pikkade, hagijakõrvu meenutavate, laperdavate kõrvadega lendurimüts.

«Ma otsin sõjaväearst Ovsjannikovat,» ütles lendur võõrapärase häältusega ja vaatas Tanjale niisuguse näoga otsa, nagu ei saaks see tema meelest mingil juhul olla sõjaväearst Ovsjannikova.

«Mina olengi,» vastas Tanja ja võttis rätiku peast.

«Saame tuttavaks!» Lendur ulatas Tanjale käe. «Mansurov.»

Ta oli kõhn ja tõmmu, väga noor mees, sineli helesinistel lõkmetel olid nooremleitnandi nelinurgad. Minust vist viis aastat noorem, mõtles Tanja. Ta ootas, mis edasi tuleb, sest tal ei olnud aimugi, mis asjus see usbeki lendur tema juurde võis tulla. Üleeile oli Malinin talle öelnud, et tehasega šeflussidemetes olev sõjaväeosa tahaks Tanjat kõnelema kutsuda. Võib-olla on mõni sealt, nende šeffide juurest?

«Kui tahate meiega ära lennata, siis tulge homme hommikul kell kuus sõjaväeringkonna staabi juurde,» ütles lendur. «Ülehomme viime teid Doni rinde staapi ja sealt lähete juba ise edasi.»

«Oodake,» ütles Tanja. «Ma ei saa midagi aru.» Korraks vilksas tal mõte peast läbi, et see kõik kokku peab tähendama Serpilini vastust tema kirjale, kuid ta tõrjus selle mõtte eemale, sest see oli nagu liiga ime moodi.

Lendur hakkas tema üllatust nähes naerma.

«Te olete ju sõjaväeringkonna sanitaarteenistuse valitsuses arvel?»

«Olen küll.»

«Me tõime sinna kolmekümne esimese armee staabiülema väljakutse.»

«Serpilinilt!» hõiskas Tanja.

«Ma nime ei tea. Meeskonna ülem andis eile isiklikult kirja sanitaarteenistuse valitsuse ülema kätte ja ütles, et kui teie rindeleminek otsustatakse jaatavalt, siis võtame teid homme kaasa; me tulime tehasest kolme lennukit ära viima. Sanitaarteenistuse valitsuse ülem ütles talle, et te lähete siis, kui ta teid välja kut-

sub ja teiega ise räägib. Meeskonnaülem võttis siis üldosakonnast aadressi ja käskis mul teid hommikul üles otsida ja teile teatada, et vastav paber on sanitaarteenistuse valitsuse ülema käes.»

«Tänan teid väga,» ütles Tanja ja pigistas tugevasti nooremleitnandi kätt. «Kuidas te mind küll üles leidsite?»

«Eks me mingil määral ikka orienteerume, nii õhus kui maa peal,» naeris nooremleitnant, «seda enam, et ma olen siit — Bešagatšist pärit. Isa ja ema elavad siinsamas teie lähedal... Mis te ise arvate, kas te saate meiega koos ära lennata?» küsis ta elavalt. Mõte, et see noor naine tuleb nendega kaasa, meeldis talle väga.

«Muidugi saan!» ütles Tanja, ilma et ta oleks üldse järele mõelnud, kas ta jõuab kõik ühe päevaga korda ajada ja mis ütleb ema, kui ta seda kuuleb. «Kuhu te praegu lähete, kas südalinna?»

«Jah.»

Tanja piilus seljakoti poole ja lükkas selle siis tagasi voodi alla.

«Meil on siis üks tee. Ma lähen kohe praegu sanitaarteenistuse valitsusse.»

Ta kiskus vatikuue seljast, ja ilma et ta oleks nooremleitnanti häbenenud või sellele õigupoolest üldse mõelnudki, võttis ta tooli seljatoelt sõjaväepluusi ja tõmbas sealsamas selga, samuti sineli, millele ta veel rihma peale pani.

«Minge ees, ma tulen kohe.»

Tanja jäi veel minutiks tuppa, heitis pilgu peeglisse ja vaatas siis järele, kas ta dokumendid on ikka kaasas; ust kinni pannes mõtles ta jälle emale, ja mitte enam nii põgusalt kui enne, vaid väga raske südamega: kui tema on homme õhtul lennukiga juba teab kus maal, tuleb ema töölt koju ja heidab üksi voodisse.

Õues rääkis perenaine lenduriga, rääkis usbeki keeles õige kiiresti ja pahase häälega. Halidaa oli viha pärast näost valge, niisugusena polnud Tanja teda veel näinud, lenduril aga oli heitunud ja nõutu ilme, ta ei rääkinud midagi, kordas ainult noogutades «hop» ja «hop» — oli niisiis nõus sellega, mida Halidaa ütles. Sõna «hop» tähendust teadis juba Tanjagi.

Kui Halidaa Tanjat nägi, pöördus ta tema poole ja naeratas talle lahkelt nagu alati. Ja tema näoilme oli ühel hoobil jälle selline nagu alati — rahulik ja nukker, kuigi ta naeratas.

«Riidles minuga mis kole, et ma teid ära viin,» ütles lendur, kui Tanja ja tema tänavale jõudsid, «ütles, et ma poleks tohtinud tulla seda ütlema, et ma poleks tohtinud teid emalt jälle ära võtta. Ütles, et ma olin halb külaline — tõin ainult muret majja. Šum kadam[1] — nii ütleb meil vanarahvas sel puhul.»

Tanja ohkas ainult — mida tal olekski olnud selle peale kosta? Siis küsis ta:

«Kas te tunnete teda?»

«Muidugi tunnen, me oleme temaga ühest mahhallast. Kui meie peres on pulmad, siis kutsume meie teda külla, aga kui tema peres on pulmad, siis kutsub tema meid. Ta on minu vanaonu naine.» Lendur hakkas naerma. «Meil usbekkidel on üldse väga palju sugulasi, vanadel inimestel on kõik täpselt meeles, kedagi ei unustata.»

Nad läksid mööda vanalinna kitsast tänavat. Varju pool küljes oli veel lund, aga teisel pool, päikese käes oranžikalt eretavate saviseinte ääres vulas lõbusalt lumevesi, ja usbeki jõnglased, vanad räbaldunud halatid seljas, mille alt paistis paljas rind, kükitasid maas ja ajasid kepikesega vett edasi või tegid sellele tamme ette, lahutades sel moel voolu mitmeks nireks.

«Vaata, kus miraabid[2]!» ütles lendur naerdes.

Ja kuigi Tanja ei teadnud sõna «miraab» tähendust, hakkas ta samuti naerma ja tõkestas säärsaapa ninaga veenire jooksu, vaadates ise, kuidas vesi sulinal üle saapa voolab. Tal oli hea meel, et Serpilin oli ta kirja kätte saanud, et ta polnud teda unustanud ja et lendurid polnud jätnud nõudekirja niisama sanitaarteenistuse valitsusse, vaid otsisid ta ikka üles. Ja sinna juurde veel nii ilus päikesepaisteline ilm! Ja tema sõidab homme Stalingradi rindele! Rohkemat ei oska tõesti tahta! Ainult ema pärast on mure...

---

[1] Head teed sul minna! (usbeki k.).

[2] Veteisandad, vetehiiud, ülekantud mõttes põldude niisutajad (usbeki k.). Tõlk.

«Mille eest te ordeni saite? Kas te olite meie rindel?» küsis nooremleitnant. Ta oli näinud ordenit Tanja rinnal, kui Tanja pluusi selga pani, oli näinud ja imestanud: Punalipu orden oli üldiselt väga vähestel, veel vähem siis naisterahval.

«Ei olnud,» vastas Tanja, «ma olin partisan. Kunas te Doni äärest ära tulite?»

«Kolme päeva eest. Öö olime Aktjubinskis ja teisel päeval jõudsime siia.»

«Ja mis sealt kuulukse?»

«Kümnendast jaanuarist peale, kui nad ultimaatumi tagasi lükkasid, põrutame nende pihta iga päev tuhandest suurtükist. Maa vappub kogu aeg, nüüd pole neil enam pikka pidu. Kui me ära tulime, oli just nende viimane lennuväli kõva suurtükitule all. Langevarjudega visatakse neile veel üht-teist alla, aga see on igatahes lõpumäng! Kuigi lahingud on praegu veel rasked!»

Nooremleitnant püüdis igati selle Punalipu ordenit kandva noore naise huvi paeluda, kuid selleks polnud tarviski eriti pingutada. Tanja kuulas teda nii suure põnevusega, et jäi aeg-ajalt koguni tänaval seisma, pärast aga, kui nad trammiga sõitsid, trügis ta kogu aeg tihedalt mehe kannul, et ühtki sõna kaotsi ei läheks. Olukord Doni rindel — see, et sissepiiratud Saksa armeedel pole enam mingit pääsu, ja see, et me tulistame iga päev oma kolmkümmend «Junkersit» alla, — oli ju küll operatiivteadetestki teada, aga inimese suust, kes on alles äsja sealt tulnud, oli seda ikkagi väga huvitav ja põnev kuulda.

Nad tulid trammilt maha ja jätsid sanitaarteenistuse valitsuse ukse ees hüvasti. Lenduri näost oli näha, et ta soovib Tanjale kõigest südamest kordaminekut.

«Ärge siis omast taganege. Meeskonna ülem andis kirja isiklikult tema kätte ja nõudis ümbriku koos tema allkirjaga tagasi.»

«Ärge kartke, ei tagane, homme kell kuus näeme,» ütles Tanja, avas raske ukse ja lehvitas veel ukse vahelt lendurile käega.

Sanitaarteenistuse valitsuse ülemat ei olnud kohal, tema asetäitja aga, kelle jutul Tanja oli juba üks kord käinud, kohe teisel päeval pärast siiajõudmist, oli tema

oma sõnade järgi kõigiti valmis Tanjat aitama, kuid ei saanud midagi teha: kiri oli brigaadi sõjaväearsti käes.

Alles kahe tunni pärast, kui Tanja hakkas juba kartma, et täna ei jõuagi enam ja sõit läheb nurja — tuleb rongiga kohale logistada —, ilmus brigaadi sõjaväearst koridori teises otsas nähtavale; Tanja hüppas püsti, tervitas ja palus end vastu võtta.

Sanitaarteenistuse valitsuse ülem vaatas silmanurgast Tanja poole, ei jäänud seisma ega vastanud midagi, kuid kümne minuti pärast kutsuti Tanja tema juurde.

«Istuge,» ütles ta. «Mul on siin kindralmajor Serpilini kiri. Ta hindab kõrgelt teie seniseid võitluskogemusi ja palub teid saata tema käsutusse, vastavalt teie erialale. Ma ei saa seda käsitada ametliku nõudmisena, aga kui teie ise avaldate soovi, võin ma vastu tulla... Seda enam, et jutt on Doni rindest.» Ülema näol vilksatas midagi naeratusetaolist. «Ma lasksin tuua teie dokumendid.» Ta patsutas toimikut. «Te viibite praegu haiguspuhkusel, esimesel veebruaril tuleb teil komisjoni ilmuda, kus teid siis olnud operatsiooni põhjal demobiliseeritakse või tunnistatakse osaliselt kõlblikuks...»

«Osaliselt kõlblikuks?!» ütles Tanja. «Ma olen täiesti kõlblik! Operatsioon õnnestus erakordselt! Ma olen ju ka arst ja tunnen seda asja!»

«Ma tean, et te olete arst,» ütles ülem ja lõi lapiti käega pahaselt vastu toimikut. «Aga ma pean siiski vajalikuks teid veel kord informeerida teie õigusest kuni arstliku läbivaatuseni haiguspuhkusel olla ja igasugusest suunamisest keelduda.» Laskmata Tanjal midagi vahele öelda, küsis ta siis: «Ühesõnaga, kas ma kirjutan teile suunamislehe?»

«Aitäh, seltsimees sanitaarteenistuse ülem!»

Mees võttis laualt Serpilini kirja, kirjutas sellele punase pliiatsiga resolutsiooni peale ja vajutas lauaplaadi külge monteeritud kellanupule.

Kella peale tuli sisse vanemapoolne kõhetu tehnik-intendant.

«Kirjutage suunamisleht,» ütles talle brigaadi sõjaväearst. «Teie minge tehnik-intendandiga kaasa. Ja olgu teil sõjas õnne!»

Ta tõusis püsti ja ulatas Tanjale käe. Teist kätt tal

ei olnud, vormipluusi varruka ots oli altpoolt küünarnukki sisse keeratud ja kinni õmmeldud. Tanjaga jumalaga jättes ei öelnud ta, et «ma kadestan teid» või «tahaksin olla teie asemel» — mitte mingeid ülearuseid sõnu, mida inimesed sel puhul tavaliselt kipuvad ütlema.

Juba tunni aja pärast esitas Tanja tehase valvurile ajutise sissepääsuloa, mis oli talle Malinini korraldusel välja kirjutatud. Alles üleeile sain selle loa, ja täna ei ole teda enam vaja, sest ma lähen sinna viimast korda, mõtles Tanja.

Valvur oli tuttav. Tema valvekorras olles oli Tanja temaga kahel korral rääkinud. Teda kutsuti onu Mišaks ja ta oli juba vana mees, üle viiekümne. Sellele vaatamata oli ta jõudnud sõjas ära käia ja tuli alles hiljuti haiglast, kus tal jalg viie sentimeetri võrra lühemaks oli võetud.

Sissepääsuluba ulatades ei saanud Tanja endast võitu ja ütles onu Mišale esimesena, et ta läheb homme lennukiga Stalingradi.

«Kae, kae, või kohe Stalingradi!» ütles valvur. «Noh, head teed siis!» Mõtlikult andis ta Tanjale kätt, ning tema näost võis sel hetkel tema mõtteid lugeda: sul on hea meel, ma näen küll, aga kas sa sealt tagasi ka tuled, seda ei tea ei mina ega sina, keegi ei tea . . .

Ja Tanja, kes seda tema näost luges, mõtles ka ise esimest korda selle päeva jooksul, et ta võib otsa saada.

Valutsehhis käis kibe töö: kiiresti valmistati valu jaoks muldvorme, et konveier seisma ei peaks. Tanja ei pääsenud tükil ajal ema juurde, vaid vaatas eemalt, kuidas ema ja teised naised palavikulise kiiruga viimaseid vorme valmis seadsid. Ja alles siis, kui hakati sulametalli valama, läks ema koos teiste naistega kaugemale ja istus šlakihunnikule, pühkides väsinult käeseljaga nägu, ja kui ta käe jälle näo eest ära võttis, nägi ta Tanjat.

«Oled sa ammu siin?»

«Ei, alles tulin.»

«Ja miks sa tulid? Eile ütlesid, et lähed täikale . . .»

«Ma lähengi. Tulin ainult korraks sinu juurest läbi . . .»

«Mis siis on?»

Selle poole tunni jooksul, mis Tanja ema ja teiste tööd pealt vaatas, mõtles ta mitmel korral igatekanti läbi, kuidas ta emale ääri-veeri rääkima hakkab, et ta sõidab homme rindele. Aga nüüd oli see kõik korraga nagu peast pühitud.

«Ema, ma sõidan homme hommikul kell kuus rindele, õigemini lendan lennukiga.»

Ema ei vastanud sõnagi, tõmbas ainult veel kord käeseljaga üle otsaesise ja silmade, laskis siis käe langeda ning vaatas Tanjale üllatunult otsa, nagu oleks ta praegu unest ärganud ega saaks aru, mis on juhtunud.

«Ära ole pahane, ema,» ütles Tanja. «Kindral Serpilin kutsus mind sanitaarteenistuse valitsuse kaudu välja. Ja homme läheb siit lennuk otse Stalingradi.»

Ema pani käed risti rinnale, haarates kummagi käega õlavarrest kinni, nagu oleks tal külm, sulges silmad, vangutas vaikides mitu korda tasakesi pead — nagu ei saaks ta ikka veel aru, mis on juhtunud, või nagu ei suudaks ta oma meeleliigutusest jagu saada või nagu oleks tal äkki pea hakanud ringi käima.

Tanja istus nõutult ema kõrvale ja surus oma õla tugevasti tema vastu.

«Ema . . .»

Ema hoidis ikka silmi kinni ja kallutas end kord tütrest eemale, siis tema poole ja siis jälle eemale. Siis tegi ta silmad lahti, pööras oma mullase ja nõgise näo Tanja poole ja küsis:

«Kas sa ülehomseks ei saa jääda?»

Tanja seletas, et ei saa, et lennuk läheb ainult homme, edaspidi ta ei lähe, ja et rongisõit võtaks ümberistumiste tõttu kole palju aega.

Ema ainult noogutas ja ütles:

«Jajah. Muidugi. Ma saan aru . . .»

Aga kuigi ta ütles «jah, muidugi» ja «ma saan aru», käis see kõik ometi nagu ainult asjade välise külje kohta: ta sai aru, et lennuk läheb homme ja ülehomme ei lähe, ta sai aru, et rongisõit võtaks kaua aega, sest mitmes jaamas tuleks ümber istuda, ja sel poleks mõtet. Aga sellest kõige olulisemast ei saanud ta ikka veel aru. Ta ei saanud aru, miks see nii on, et homme samal ajal on ta jälle üksi ja Tanjat ei ole enam Taškendis.

Ja keegi ei oska öelda, millal ta jälle tuleb ja kas ta üldse tuleb, sest keegi ei tea seda.

«Hei, Ivanovna!» hõikas teda üks naistest.

Kõik tõusidki juba istumast ja läksid tsehhi teise otsa, tuli hakata uue valu jaoks mulda segama.

«Kohe!» hüüdis ema vastu, tõusis šlakihunnikult üles, ajades end vaevaga ja lausa rauga kombel püsti, nii et Tanjal võpatas süda sees.

«Ema, ma käin veel täikal ära, siis lähen katsun toidunormi ette kätte saada, ja siis tulen sulle vastu, eks?»

Ema noogutas vaikides ja hakkas minema.

«Ema!» tõttas Tanja talle järele. «Ära ole mulle ainult pahane!»

Ema keeras ringi, vaatas talle otsa ja ütles kõlatu häälega, täis niisugust ahastust, mille puhul ei ole enam jaksu kisendada ega nutta:

«Ma ei ole pahane . . . mis siin pahandada . . . nüüd on mu elu läbi.» Pööras ümber ja läks.

Tanja seisis tükk aega oimetult paigal ja saatis ema pilguga, enne kui ta minema hakkas. Ta otsis aina vastust ema viimastele sõnadele, otsis, aga ei leidnud, sest nendele sõnadele ei olnud ega saanudki vastust olla.

Tehase hoovis tõukasid kaks lapseohtu poissi, usbekk ja venelane, kõrvuti rasket vanarauavagonetti. Usbekk vaatas Tanjale otsa, pöördus siis vene poisi poole ja ütles talle midagi. Vene poiss pööras samuti pead ja vaatas Tanja poole.

«Tulge meile jälle külla!» hüüdis ta. «Me saime uued pasunad, eile esimest korda mängisime!»

Tanja ei vastanud midagi, ainult naeratas ja viipas neile käega.

Kui ta ühiselamus rääkimas käis, olid Leningradist evakueeritud tehasekooli kasvandikud talle kurtnud, et tehase direktor ei osta neile puhkpille. Leningradis oli neil olnud oma orkester, ja olgugi et kogu orkestrist on järel ainult neli poissi — teised on kõik surnud —, on tehases küllalt poisse, kes tahaksid mängida. Nad ei kurtnud lihtsalt niisama, vaid selle tagamõttega, et Tanjaga kaasatulnud Malininil hakkaks rindevõitleja ees piinlik, et nad on direktoriga siiani ainult lubanud neile pille osta.

Nii et ikkagi ostsid, mõtles Tanja. Ja sellega seoses tuli talle meelde, et ta peab Malininiga jumalaga jätma. Ja mitte ainult jumalaga jätma, ta peab temaga emast rääkima. Tanja ei teadnud veel isegi, mida ta talle emast räägib. Aga midagi tuli teha, et ema seda nii rängalt südamesse ei võtaks, kuigi Tanja ei osanud mõelda, mida võiks Malinin ema heaks teha — vaevalt et ta siin aidata suudab.

Parteikomitees Malininit ei olnud. Algul öeldi, et ta tuleb varsti, siis tuli neile aga äkki meelde, et täna on tööriistatsehhis koosolek ja Malinin on seal. Tanja läks tööriistatsehhi, aga koosolek oli lõppenud ja Malinin pidi olema juba esimeses mehhaanikatsehhis, Tanja läks hoovi teise otsa, esimesse mehhaanikatsehhi. Aga ka seal ei olnud Malininit — oli käinud ja kohe ära läinud.

Mõeldes endamisi, et otsib Malinini õhtul üles, kui ta emale vastu tuleb, läks Tanja tehase värava poole ja nägi samas Malininit. Malinin tuli pikkamisi üle hoovi ja tahtis arvatavasti parteikomiteesse minna. Ta tuli, pea rinnal, kiskudes vaevaga jalgu mudast välja.

«Aleksei Denissovitš!» hõikas Tanja teda, kui nad kohakuti jõudsid.

«Mis sul südamel on?» Malinin pistis talle käigu pealt käe pihku ja läks peatumata edasi, vahtides jalge ette maha.

«Ma lendan homme lennukiga Doni rindele, Aleksei Denissovitš. Ma sain kutse. Lennuk läheb otse rinde staapi, ja mind võetakse kaasa.»

«Ega midagi, soovin õnne!» Malinin tõstis viimaks ometi pilgu. «Kas sa emale seda rõõmusõnumit juba teatasid?»

«Jah, ma ütlesin talle.»

Tanja vaatas Malininile otsa, ja Malinin taipas ta palvet enne, kui Tanja jõudis midagi öelda.

«Hea küll,» ütles ta. «Kõik on selge. Kirjuta talle sealt. Mis sest, et kirjad kaua tulevad; kui sa sageli kirjutad, siis hakkab neid ka sageli tulema. Ma olen juba mõnele pidanud pinna peale käima, et jätku naljad ja kirjutagu kodustele. Vaata, et ka sinu väeosa poliitasetäitja äkki sellesisulist kirja ei saa!»

«No kuulge! Kui ma oleksin rongiga sõitnud, oleksin ma juba teelt kirjutanud.»

«Teelt võib ka saatmata jätta. See on juba ülearune õrnutsemine.»

«Ma kirjutan talle sageli. Ainult et olge talle esiotsa toeks. Täna oli ta küll väga . . .» Tanja jättis lause lõpetamata ja vangutas pead.

«Mis sa's mõtled . . .» ütles Malinin. «Võib-olla oli see ta ainus lootus, et sa ei sõida ära. Sa ütlesid talle küll kohe, aga ta mõtles siiski: äkki ei võeta, jäetakse siia — ikkagi naisterahvas, ja mitte mees. Ega ta pime ei ole, näeb ju, et siin käib samuti sineliga arste ringi, kõik pole sugugi rindel . . . Käib neid sinelitagi . . . Aga sina põrutad otse: sõidan rindele. Ja näost kohe näha, et lähed rõõmuga. Eks ema märkas sedagi, ega ta minust rumalam pole. Arvad, et tal on kerge?»

Kui Malinin ütles, et «käib neid sinelitagi», tundus Tanjale, et Malinin vihjab tema endisele mehele.

«Aleksei Denissovitš, kas Koltšin käis teie jutul?»

«Ja pärast tuli sinu juurde hädaldama, jah? Imestad, et kuidas ma tean? See mees on mulle selge kui ükskordüks. Kardab surma, aga elada ei oska. Hirm on nahas, et ma uurin järele, kust ta bronni sai ja millega ta selle eest maksis, — noh, ja jooksis siis sinu juurde.»

«Kas te siis ainult hirmutasite teda?»

«Mis ma tast hirmutan,» vastas Malinin süngelt. «Mu elu pole enam nii pikk, et ma niisama tühja vigurdaksin. Ja sa tulid tõesti tema pärast paluma?»

«Ei tulnud,» vastas Tanja. «Ma ainult mõtlesin, et mis niisugusega rindel peale hakata.»

«Ei-ei! Nüüd sa vaatad küll asja vale kandi pealt. Küll talle tegemist leitakse, kui ta kord rindel on. Kui seda sinu tarkust õpetama ja levitama hakataks, siis oleks neid kõlbmatuid kõik kohad täis: hea meelega tuleksin, aga ma kardan, et minust ei ole midagi kasu! . . . Pole midagi, küll tast kasu on! . . .»

«Kuskohast niisugused inimesed küll tulevad?» ütles Tanja mõtlikult, nagu oleks ta praegu veel kord vaaginud möödunud kooselu selle mehega.

«Sealt, kust kõik teisedki,» vastas Malinin. «Aga kust tulevad niisugused inimesed nagu sina, kuskohast, ma tahaksin teada?» Ta pidas pausi ja vaatas Tanjale silma.

«Kuskohast tulevad sellised rumalad naised, kes sellistele mehele lähevad? Tema on tema, aga kuidas sina nii loll võisid olla?»

«Tõesti loll . . .» oli Tanja alandlikult päri.

«Ema pärast ära muretse,» ütles Malinin, kui nad olid vaikides paar sammu edasi läinud. «Ma ei lase teda silmast. Rügab ta küll rohkem, kui jõud kannab. Kohusetundest üksi ei aitaks, peab ka iseloomu olema, et pärast tööpäeva lõppu, söömata nagu ta on, minna keedupadade ja leivalõikamise juurde vahti pidama. Aga mis parata! Sa kuulsid seda lugu, mis söökla juhatajaga oli, ema rääkis sulle või?»

«Jah, rääkis. Ütles, et ta saab kümme aastat.»

«Ah naistel otsus juba enne kohut valmis?»

«Kas kohus on varsti?»

«Ma ei tea. Ega ta polnud üksi. Kolm spekulanti saadi veel kätte, ja tema mees võeti eile rongis kinni. Riideäri käib. Veab Frunzest suhkrut, siit riisi ja Moskvast riiet.»

«Kas ta on tõega major?» küsis Tanja, sest eilne kahtlus tuli jälle tagasi, nimelt et see ongi võib-olla seesama «suhkrumajor», keda ta Moskvas nägi. Ta tahtis kangesti, et oleks seesama, et maailmas niisuguseid inimesi peale selle ühe rohkem ei oleks.

«Majorina ta igatahes esines,» vastas Malinin. «Temaga pikka juttu ei aeta. Lõkmed maha ja tribunali ette: määratakse surmanuhtlus, see muudetakse ära trahvirooduks — ja läs seal sõdib! Aga sellel reol on ju lapsed ka. Lapsed tuleb panna lastekodusse. Ja neile tuleb öelda, kus nende ema ja isa on ja miks me neist orvud tegime . . . Aga tegemata jätta ka ei saa. Nii et homme sõidad ära — ümber ei mõtle?»

«Ei mõtle.»

«Kahju. Ma oleksin sind veel kord ära kasutanud. Nõukogude Liidu kangelane seersant Rahhim Ahmedov, põline taškentlane, tuli pärast haavatasaamist puhkusele ja käib juba kolmat päeva tehastes vestlemas; mulle teatati, et homme lõunaajal esineb ta meil. Võib-olla toob Keskkomitee sekretär Jussupov ise teda kohale. Ma pidasin juba plaani, et sa võiksid ka sellel miitingul kõnelda. Aga noh, olgu, ela siis hästi! Sa oled nüüd juba nii-öelda minu kari alt väljas.» Malinin

surus tugevasti Tanja kätt, silmitses ümberringi laiuvat porist lainetavat tehaseõue ja ütles korraga: «Mis oleks, kui sa võtaksid mind õige rindele kaasa? . . .»

Tanja võpatas tema häälekõla peale: nii suurt nukrust ja väsimust ilmutasid need sõnad, nii suurt lõkkele pahvatanud igatsust minna rindele, ilma mõtlemata ja kaalumata, minna saatusele sülitsi vastu ja põleda tuhaks, kui see nii peab olema, — raginal, üheainsa päeva jooksul, aga mitte niimoodi hingitsedes!

«Mina võtaksin suure rõõmuga, Aleksei Denissovitš,» ütles Tanja täielikus nõutuses, sest ta ei osanud midagi leida, mida selle peale üldse võiks vastata.

«Sina võtaksid suure rõõmuga, ja mina tuleksin suure rõõmuga,» ütles Malinin. «Jäägu need meie suured rõõmud parem selleks ajaks, kui sõda on läbi! Ela hästi!» Ta surus veel kord tugevasti Tanja kätt ja hakkas siis parteikomitee baraki poole minema, lai selg kühmas ja käed seljal.

VIIES PEATÜKK

Zahharov tuli uksest sisse, heitis põgusa pilgu nurgast lavitsalt püstitõusvale väikest kasvu naisele, võttis käigu peal lahtiselt õlgadele visatud kasuka ära ja küsis appi tõttava adjutandi käest:

«Kas staabiülem on siin?»

«Just nii.»

«Üksi?»

«Just nii.»

Zahharov lükkas onni teise ruumi viiva ukse lahti.

Serpilin, kes oma laua taga istus ja kaarti uuris, vaatas häiritult üles: ta oli adjutandile öelnud, et see kella kolmeteistkümneni kedagi ilma äärmise vajaduseta tema juurde ei laseks.

«Tere, istu.» Zahharov pigistas Serpilini kätt ja võttis tema vastas istet.

«Missugune saab edaspidi olema sinu vahekord Batjukiga?»

«Niisugune, nagu staabiülema ja armeejuhataja vahekord peab olema.»

«Jäta see jutt,» ütles Zahharov vihaselt. «Ma ei räägi formaalsest, vaid tegelikust vahekorrast.»

Tal oli just praegu olnud Batjukiga suurem sõnavahetus ja ta pahameel polnud veel lahtunud. Ta oli algul kavatsenud staabiülema enda juurde kutsuda, aga mõtles siis ümber ja tuli ise, tahtes sellega rõhutada asja mitteametlikkust.

«Kui kaua ma pean teie kahe vahel ülemlepitajat mängima? Mulle ei istu see roll.»

«Põhiliselt on vahekord normaalne, ma arvan,» ütles Serpilin.

Zahharov põrnitses talle altkulmu otsa. Natuke aega olid mõlemad vait.

Üldiselt oli Serpilini arvamus üsnagi õige. Vastu ootust leidis ta Batjukiga ühise keele. Ja mitte põrmugi nurkade mahasilumise taktikaga, vaid hoopis pärast kaht ägedat kokkupõrget.

Pärast esimest tüli — see oli enne pealetungi algust — katsus Batjuk temast lahti saada, aga rindestaabis laideti see nõu maha.

Pärast teist tüli — juba pealetungi ajal, kui rindejuhataja ilma pikemata toetas lahenduse seda varianti, mida ka Serpilin oli pooldanud, ei andnud Serpilin poole sõnagagi mõista, et Batjuk oli olnud teise variandi poolt, ta ei kergitanud kulmugi. Ja Batjuk mõistis ja hindas seda, et kuigi staabiülem on põikpea, ei varitse ta parajat juhust.

Pärast seda läks kõik enam-vähem normaalselt — kuni täna hommikuni.

Batjuk närvitses, ta tahtis tingimata olla esimene, enne teisi sakslaste väed pooleks lõigata ja stalingradlastega, 62. armeega ühineda. Õhtul sõitis ta ise ühte oma mahajäänud diviisi — tagant tõukama —, sest ta oli mures, et 111. diviis, mis oli kiiluna ette jõudnud, jääb külgedelt kaitseta. Ta nõudis — kas või nui neljaks! —, et naaberdiviisid oleksid hommikuks 111. diviisiga samal joonel.

Öösel aga, kui Batjuk oli sõitnud vasakule tiivale, kandis teise, parempoolse diviisi komandör Serpilinile ette, et luurelahing kinnitab sakslaste tugeva kaitse olemasolu ja et tema ei saa sellest määratud tähtajaks läbi murda, sest suurtükke ja laskemoona ei jõuta

vägedele järele tuua; ta palus Serpilinilt veel kuus-seitse tundi ettevalmistusaega.

«Kus te varem olite?» küsis Serpilin.

«Tuisk vedas alt.»

Aga see ei vastanud päriselt tõele. Alt vedas hoopis iseloom: ei olnud mehisust armeejuhatajale kohe öelda, et tema poolt määratud tähtaeg ei ole reaalne.

«Oodake, ma võtan armeejuhatajaga ühenduse, ja helistan teile,» ütles Serpilin pahaselt ning asus Batjukki otsima.

Batjuk oli teel sellesama tuisu kätte jäänud — ühest diviisist oli ta ära läinud, teise aga polnud veel jõudnud. Serpilinil tuli vastutus enda peale võtta.

Südames uskus ta, et kujunenud olukorras ei võta sakslased aktiivset operatsiooni ette — ei hakka meie kiiluselga ründama, seepärast ei tundnud ta 111. diviisi pärast muret. Aga teiselt poolt oli ettekannetest näha, et parempoolsel diviisil on tõesti kõva pähkel pureda. Sakslased on veel tugevad. Hurraa peale ei maksa välja minna; ja kuni suurtükivägi pole löögiks valmis, pole ka mingit mõtet jalaväge tulle paisata. Kuus-seitse tundi on küll ehk liiga palju tahetud, aga mingil määral tuleb lisaaega anda.

Serpilin helistas diviisi ja andis armeejuhataja nimel loa pealetungi aega edasi lükata.

Sellest tuligi tüli ja pahandus, kui Batjuk tagasi jõudis.

Öö jooksul ei juhtunud midagi: sakslased ei rünnanud kiilu, suurtükivägi jõudis juba kohale ja diviis asus väeüksuste kaupa pealetungipositsioonidele. Selgus, et Serpilin oli talitanud õigesti, ja Batjuk taipas seda. Aga tema eelneva käsu äramuutmine — olgugi et tema nimel — ajas ta marru.

Serpilin jälle taipas, et tema tegu on korravastane, kuid õigustas käsu muutmist sellega, et ta oli arvesse võtnud tekkinud olukorda ja diviisikomandöri ettekannet, mille põhjal sakslased osutavad tema rindelõigus erakordselt visa vastupanu. Seda tuli arvesse võtta.

«Ah fritsudega sa arvestad — see on sinu jaoks peamine!» ütles Batjuk.

Serpilin vastas selle peale, et vaenlase kaitsejõududega on tulnud arvestada kogu sõja kestel ja seda tuleb nähtavasti ka edaspidi teha.

«Fritsudega sa arvestad,» kordas Batjuk maruvihaselt, «aga armeejuhatajaga ei arvesta! Minu käsk ei maksa midagi! Sa oled kolhoosnik, aga mitte staabiülem!» Ta raksas rusikaga vastu lauda ja käratas: «Mine! Mina kinni ei pea!»

Serpilin andis au ja läks staapi.

Käsk, mille ta oli andnud armeejuhataja nimel, oli igatahes jäänud muutmata — niipalju oli Batjukil siiski aru peas. Diviisi pealetung kulges edukalt, ja see oli peapõhjus, miks Serpilin tasakaalu ei kaotanud ega endast välja ei läinud.

Aga raske oli mõelda, et täna tuleb päeva tulemuste kokkuvõtmisel Batjukiga kohtuda ja talle silma vaadata.

«Vahekord on põhiliselt normaalne,» muigas Zahharov. «Aga muide, armeejuhataja esitab juba teist korda alternatiivi, kas sina või tema.»

«Kellele?» küsis Serpilin.

«Antud juhul minule. Inimesed annavad oma elu, panevad kõik mängu, et Stalingradiga oleks kord asi klaar, aga teie jagate puid-maid! Need on siis kommunistid!»

«Seda ma poleks teie suust küll oodanud.»

«Mis see loeb, et ei oodanud,» kähvas Zahharov. «See veel puuduks, et me hakkaksime keset palavaid lahinguid staabiülemat vahetama! Sa oled siin kasulik ja tead seda ise ka väga hästi.»

«Ma olen siin kasulik niikaua, kuni ma viin ellu seda, mida ma pean õigeks ja asjalikuks,» vastas Serpilin. «Aga kui ma olen olukorra ees, kus ma ei saa seda teha, siis ei ole ma siin enam kasulik. Võib-olla olen ma siis kasulik kusagil mujal, mõne teise armeejuhataja käe all, aga mitte siin. Lasku lahti, kui saab! Ta sõimas mind selle eest läbi, et mina arvestan vaenlasega. Mõte oli see, et ma olen argpüks. Tuleb tegutseda, vaatamata vaenlase jõududele, eks ole?! Kes on meile seda õpetanud, ja millal?»

«Nüüd on lugu lahti, sõimas läbi!» ütles Zahharov. «Ega sa mõni preilike ei ole!»

«Täpselt õige, ma ei ole preilike, vaid armee staabiülem.»

«Võiksid sellest ka aru saada, et tal on närvid pingul,» ütles Zahharov lepitavalt. «Näeb uneski, kuidas ta esimesena stalingradlastega ühineb.»

«Näeb uneski!» osatas Serpilin. «Ma näen seda samuti unes. Ega ma sellepärast veel asjatundmatult sõdima ei hakka. Sellepärast, et teised jõuavad tund aega varem pärale kui meie, ei kaota me veel sõda ega lase nõukogude võimu hukkuda. Mina olen argpüks, sest et ma kardan ilmaasjata mehi ohverdada. Tema aga kardab vana viisi iga kaitsmata kilomeetrit tiival ja on valmis selle pärast «imesid» tegema. Tema on julge, aga mina olen argpüks! Mina arvestan sellega, et sakslased kaitsevad end erakordselt visalt ja läbimõeldult, — mina olen argpüks! Tema aga väriseb, et nad meie kiilu maha nüsivad, kuigi nad selliseks agressiivseks tegevuseks antud momendil ja antud kohas enam võimelised ei ole, — tema on julge! Mina hindan üle, eks ole, aga tema . . .» Serpilin lõi vihaselt käega.

«Noh? Mis sa vait jäid — räägi edasi!»

«Teenistuskoht ei luba kõike rääkida, mida sa mõtled!»

«Räägi, räägi! Ikka parem kui endasse jätta. Seda enam, et me omavahel oleme.»

Serpilin vaatas Zahharovile otsa ja ohkas.

«No ütle sina, Konstantin Prokofjevitš, kuivõrd me tõepoolest omavahel oleme. Tema ainus jutt on — jalaväge ja jalaväge! Meie jalaväge on suuteline imesid tegema! Ise aga ei tunnegi muud kui jalaväge, ja midagi muud ta juhatada ei oska, kuigi arvatakse, et ta on suurtükiväe asjatundja, sest omal ajal oli tal kuus kolmetollist käes. Mis au me sellega jalaväele osutame, tahaksin ma teada, kui me nõuame talt, et ta arutult, palja «hurraaga» tulle läheks? Ei, seda laulu ma temaga koos laulma ei hakka.»

«Kes sul käsib seda laulda?» ütles Zahharov. «Aga asja huvides pead sa ikkagi armeejuhatajaga ühise keele leidma, sa tead seda väga hästi. Mis ma sulle seletangi! Ega sa laps ei ole. Leia moodus, kuidas sellest jagelemisest auga välja tulla! Kui sa targem oled, siis pead leidma!»

«Vabanda väga,» ütles Serpilin, «aga sa õpetad mulle seda, mida sa ise ei tee.»

«Valejutt! Teen, kui asjaolud seda nõuavad! Jätan oma laulu laulmata. See pole tõsi, sa tead ise ka, et see pole tõsi. Nüüd on lugu lahti, sõimati kolhoosnikuks! Ja oled solvunud!»

«Ei ole ma solvunud midagi, aga Batjukiga on raske ühes kolhoosis töötada.»

«Olgu peale,» ütles Zahharov. «Kuhu me siis nüüd lõpuks välja jõudsime?»

«Selle juurde, et ma leian ühise keele. Veel üks kord.»

«Ütled, et veel üks kord, aga mõtled, et viimast korda? Kas ma pean sellest nii aru saama?»

«Ei pea.» Serpilin ohkas. «Veel üks kord, veel üks kord, veel ja veel ja veel üks kord . . . Nii mitu korda, kui on vaja. Oma enesearmastuse arvel. Aga ma ei saa vanduda, et ka võõraste elude arvel.»

«Seda ma sult ei nõuagi. Oleksid lurjus, kui sa seda vannuksid.»

«Seletage seda Batjukile, aga mitte mulle.»

Ta arvas, et Zahharov vihastab selle vastuse peale, läheb kärinal põlema — seda on temaga juhtunud —, aga Zahharov ei vihastanud ega läinud põlema, vaid hakkas hoopis naerma, sest talle tuli meelde, kuidas nad tunni aja eest olid Batjukiga kakelnud. Mõlemad olid häälegi ära karjunud.

«Ma siis lähen,» ütles ta ja tõusis toolilt. «Muuseas, sinu keel on sinu vihamees. Milleks sa pidid eile sööklas Bastrjukovi juuresolekul armee ajalehe maani maha tegema? Ta käis juba minu juures kaebamas ja lõrisemas. Nagu mul muud teha polekski kui kuulata tema kaebusi sinu peale!»

«Mispärast ta kaebas? Mis temal sellega tegu?»

«Miks siis ei ole? Ta on ju ikkagi poliitosakonna ülema asetäitja. Leht kuulub tema alla.»

«Või nii, siis on kahju, et kuulub tema alla,» ütles Serpilin. «Mis ma talle siis nii santi ütlesin? Ütlesin, et viimasel ajal oleme hakanud lehes sakslastest lolli juttu ajama: nagu oleksid nad pähklid — muudkui kraksti katki ja koored suust välja! Niimoodi kirjutada tähendab iseendast ja oma jõupingutustest mitte lugu pidada.»

«Leidsid paraja, kellele seda kuulutada,» ütles Zahharov. «Sa ütlesid paar sõna, tema aga pidas selle põhjal pika palve maha. Agitatsiooni ja propaganda alahindamine ja teab mis veel. Koukis isegi su mineviku lagedale, viimane raisk!»

«Tühja temast! Minu minevik on ju teada. Parem võiksite tema minevikus sorida. Kui ta raisk on, mis te tast siis hoiate?»

«Kas mina hoian? Ta hoiab end ise küljes nagu puuk,» vastas Zahharov. «Noh, nüüd ma tõesti lähen.» Kui ta Serpiliniga koos ukse juurde jõudis, jäi ta veel korraks seisma ja küsis: «Kas saja üheteistkümnenda diviisi tiivad sulle tõesti muret ei tee?»

Serpilin vaatas talle otsa. See küsimus võis tekkida ainult sõjanõukogu liikme ja Batjuki omavahelise vestluse tulemusena. «Miks ei tee? Teevad küll, sel määral, nagu nad peavad tegema. Mitte rohkem.»

Serpilin tegi ukse lahti, laskis Zahharovi ees välja ja astus tema järel onni eesmisse ruumi. Adjutant kargas püsti. Ja nurgas kargas veel keegi püsti — väike sõjaväekasukas kogu.

«Oleme siis kokku leppinud, Fjodor Fjodorovitš? Võta arvesse, mida ma sulle rääkisin,» ütles Zahharov käsi kasuka varrukatesse pistes.

«Olgu nii, Konstantin Prokofjevitš!» Serpilin vaatas uuesti nurka, valveseisangu võtnud kogu poole. «Jõudsid kohale! Tule siis ometi valguse kätte! Mis sa nurka poed?»

«Just nii, jõudsin kohale, seltsimees kindralmajor.» Tanja võitles kõigest jõust sooviga Serpilinile vastu joosta ja tal käest kinni haarata.

«Ega ei pea tingimata «majorit» juurde lisama.» Serpilin sirutas Tanjale käe ja pöördus siis kasukat kinninööpiva jässaka nõsuninalise brigaadikomissari poole: «Lubage esitleda, seltsimees sõjanõukogu liige. Kolmanda järgu sõjaväearst Ovsjannikova. Või nagu meie teda piiramisrõngast läbimurdmisel omavahel nimetasime — väike doktor. Ma rääkisin teile temast, kui ma kutse ära saatsin.»

«Väike on ta küll tõesti.» Brigaadikomissar surus oma paksude jämedate sõrmedega üllatunult ja ettevaatlikult Tanjal kätt nagu väikesel lapsel. «Kust teile küll paras kasukas võeti?»

«Ma lõikasin tüki alt ära.»

«Raiskasid kroonu varandust. Ei peljanud sellist tegu.» Brigaadikomissari väikesed silmad mõõtsid Tanjat põgusalt pealaest jalatallani. «Tõepoolest väike doktor. Kuhu me ta siis nüüd paneme, kui ta kord siin on? Staabi sanitaarväeossa?»

«Ei tema staapi jää,» ütles Serpilin. «Tema kipub eesliinile.» Ja kuigi ta seejuures muheles, kõlas tema sõnadest kübeke uhkustki Tanja üle, et see staapi ei jää.

«Küll ta jääb, kui paneme,» ütles brigaadikomissar ümaral pealael lühikesi halle juukseid siludes ja mütsi pähe pannes. «Nii et oleme kokku leppinud?» ütles ta veel kord Serpilinile.

«Just nii, seltsimees sõjanõukogu liige,» vastas Serpilin, saatis Zahharovi uksest välja ja tuli siis Tanja juurde tagasi.

«Võta kasukas maha ja tule sinna,» näitas ta peaga ukse poole ja läks ise ees, ootamata, kuni Tanja kasuka seljast võtab.

Kui Tanja sisse astus, istus ta juba laua taga.

«Lükka uks kinni. Ja istu.»

Tanja istus tema vastu.

«Said kaua oodata?»

«Päris kaua.»

«Mis sa teed ära! Esiteks andsin ma adjutandile käsu mitte kedagi enne kella kolmeteistkümmend minu juurde lasta. Ja pärast istus ülemus siin.»

«Teie adjutant rääkis mulle juba.»

«Noh, kas käisid teatris?»

Küsimus oli nii ootamatu, et Tanja ei saanud algul arugi, millest jutt on, siis aga taipas ja naeratas.

«Käisin küll, aitäh.»

«Keegi kohta ära ei võtnud? Ei võinudki võtta!» ütles Serpilin. «Mis ikka õigusega sulle kuulub, seda ei tohi käest ära anda. Pealegi on sul nüüd selline orden, et võid nina püsti ajada. Millal sa said?»

«Kaks päeva pärast seda, kui ma teid nägin.»

«Miks sa's ei kirjutanud?»

Tanja kehitas õlgu. Talle tuli meelde, kuidas ta oli

tookord rongis tükk aega kõhelnud, kas kirjutada ordenist või mitte, aga oli siis endast võitu saanud ja jätnud ikkagi kirjutamata.

Ta istus ja vaatas Serpilinit, kellel oli nüüd rohkem kui üks orden rinnas — see suur ja vana, tükati ärahõõrdunud emailiga, mis tal oli juba siis, kui ta piiramisrõngast läbi murdis, ja veel kaks uut: Punalipu orden ja Lenini orden.

«Jah,» ütles Serpilin Tanja pilku märgates, «nüüd on lugu juba päris lustlik. Peksame sakslasi ja saame ordeneid. Aga sinusugustel on tööd veel küllalt. Igal sammul voolab veri, ja iga samm on vajalik. Pealetung kestab ööl ja päeval. Asi tuleb lõpule viia.»

«Ma kartsin, et kui ma siia jõuan, on teil siin kõik juba lõppenud.»

«Sina kartsid, aga meie lootsime. Kui me otsa lahti tegime, mõtlesime, et nädalaga on lõpp, aga tänasega algab juba kolmas nädal. Ei anna alla, raiped! Ja jõudu on neil nähtavasti rohkem, kui luurajad oletasid. Kui palju rohkem, eks seda näe siis, kui me kord päid-jalgu hakkame kokku lugema. Ega lõpp ei ole enam kaugel. Täna-homme murrame keskelt läbi.»

«Ma kirjutasin teile just sel päeval, kui pealetung algas. Teateid polnud veel, aga ma kohe tundsin kuidagi. Meie rong seisis parajasti Kuibõševis.»

«Sa arvad, et ma ei mäleta, mida sa mulle kirjutasid?» ütles Serpilin. «Lugesin su kirja omaette kaks korda ja siis veel valjusti sõjanõukogu liikmele ette. Kirjade poolest olen ma nüüd vaene, sinu oma ongi ainuke.» Ta tõmbas lauasahtli lahti, nagu oleks ta tahtnud Tanjale kirja näidata, siis aga lükkas selle jälle kinni.

Ja Tanja mõtles esimest korda nende kõneluse kestel Serpilinile ja mitte iseendale — sellele, et Serpilinil on nüüd naine surnud.

«Teil on vist väga raske, Fjodor Fjodorovitš?»

«Jah, ja kergemaks ei lähe.» Serpilin vaatas Tanjale otsa. «Võtan õige kätte ja abiellun mõne noorukesega, mõne sinuvanusega; võib-olla on siis kergem.» Tanja taipas tema toonist, et see on niisama jutt: ei kavatse ta kellegagi abielluda ega mõtlegi üldse sellele. Ütles vaid suusoojaks. «Hea küll, jätame nüüd selle

teema,» ütles Serpilin mõningase vaikimise järel. «Räägime parem sinust. Sa kirjutasid, et tahad polgu medpunkti.»

«Jah, kui saaks,» ütles Tanja. «Haiglasse küll mitte, ma oleksin võinud ju sealgi haiglasse jääda.»

«Haigla ja haigla vahel on ka vahe,» arvas Serpilin telefonivänta keerates ja ütles siis torusse: «Katsuge kakskümmend kätte saada ja helistage... Nad otsivad armee sanitaarteenistuse ülema üles, ma räägin temaga läbi.»

«Aga tingimata polku, eks?»

«Seda otsustab juba tema. Minu võim sinnamaale ei ulatu. Ega sa pole mulle külla sõitnud.» Telefon helises ja Serpilin võttis toru. «Hea küll. Kui ta tuleb, helistagu mulle.» Ta pani toru jälle hargile, vaatas kella ja küsis: «Kas sa lõunat oled söönud?»

Tanja tõusis minekuks püsti, arvates, et ta segab Serpilinit.

«Lennuväljal söin. Ma lähen ootan seal ees.» Ta näitas peaga ukse poole.

«Istu, istu edasi! Mul on veerand tundi aega. Küll ma sind ise ära ajan, kui sa segama hakkad. Räägi siis ka Taškendi elust. Me saime sealt hiljuti kingitusi. Muu hulgas ka halatte. Sõdurid võtsid saba ja varrukad lühemaks ja kannavad vatikuue asemel sineli all. Kuidas see rahvas seal Taškendis praegu elab? Ma pole seal hiljem käinud kui esimesel viisaastakul.»

«Nende elu on väga raske.» Tanja rääkis tehasest ja emast.

Serpilin istus käsipõsakil ja kuulas teda vaikides; kui Tanja rääkis «preemia»-pontšikutest, katkestas ta tema jutu:

«Jah, inimesed ei heida endale armu. On valmis või surema.»

«Jah,» ohkas Tanja. «Minagi ei osanud endale seda täielikult ette kujutada, enne kui ise nägin. Ainult et ega seda ei või vist siin, rindel, rääkidagi?»

«Miks mitte?» küsis Serpilin. «Just vastupidi — võib ja peabki rääkima... Kus aga juhust on, seal räägi! Ega me sellepärast halvemini sõdima ei hakka. Ennem paremini. Teeme kiiremini lõpu. Arvad, et inimestel pole küllalt poliitilist teadlikkust? On.» Ta jäi vait,

otsekui kaaludes, kas öelda või mitte. «Ma toon õige värske näite. Sõjanõukogus oli arutusel poliitiline kaebus. Saavutati kohalik edu — oli üks väga oluline kõrgendik, tükk aega näkkisime teist ja lõpuks võtsimegi ära. Tähtsa sõlmpunkti saime kätte. Miinipildujapatarei komandör võttis suure rõõmuga topeltnormi ja põrutas võidu puhul kogupaugu õhku. Heast peast, ilma igasuguse eesmärgita. Divisjoni komandör oli alles paari päeva eest Uraalist tulnud, haiglast. Talle kanti asi ette. Mees läks patarei juurde ja andis sellele leitnandikesele kõikide sõdurite silma all plärtsti vastu lõugu. Patarei poliitasetäitja saatis kaebuse. Süüdlane kutsuti diviisi staapi. Miks ta oma ohvitseri läbi peksis? Tema vastas selle peale: «Ma nägin, millist verehinda iga miin maksab. Tema aga põrutab neid asja ees, teist taga õhku! Ma ei tunnista ennast süüdi. See polnud ainult vastu lõugu virutamine, vaid ühtlasi selgitustöö tegemine sõjameeste hulgas.» Mis teha? Asi läks sõjanõukogusse. Oli hääli tribunali poolt. Ja oli hääli arusaamise ja andeksandmise poolt. Mis otsuse sina oleksid teinud?»

«Mina muidugi . . .»

«Noh?»

«Oleksin andeks andnud. Tal on ju õigus.»

«Nii et kui on õigus, siis anna aga kätele voli?» muigas Serpilin.

«Ma pidin ise . . .» Tanja tahtis öelda, et tema ise pidi selle «suhkrumajori» äärepealt maha laskma, aga sai sõnasabast kinni ja jättis ütlemata.

«Mida sa pidid? Pidid ise kätele voli andma?»

«Ei. Ma lihtsalt . . . Mis siis otsustati?»

«Otsustati nii, nagu sinagi otsustasid,» vastas Serpilin. «Isegi mina, kuigi ma seda sugugi ei salli, võtsin selle patu oma hinge peale.»

Serpilin vaatas Tanjast mööda. Tanja pööras ka pead. Uksel seisis adjutant.

«Seltsimees kindral, te kutsusite operatiivosakonna ülema abi kella neljateistkümneks enda juurde.»

«Noh, kui kutsusin, siis tulgu aga sisse! Milleks sa üldse küsid? Sa ju tead, kuidas kord ette näeb.» Serpilin naeratas Tanjale. «Oli oma meelest peenetundeline. Näeb seal, kus pole, seda, mida pole.»

Hääl, mis kõlas ukse juurest, sundis Tanjat teist korda pead pöörama.

«Seltsimees kindral, alampolkovnik Artemjev saabus teie käsul.»

Uksel seisis Artemjev.

Serpilin tõusis püsti, võttis lauanurgalt kokkupandud kaardi ja asus seda laiali laotama. Artemjev tuli ümber laua talle appi.

Tanja istus sealsamas kõrval, aga Artemjev ei vaadanud tema poole, kuigi Tanja taipas, et ta oli teda juba ukselt märganud.

«Miks sa püsti kargasid?» küsis Serpilin, silmanurgast Tanja poole vaadates.

«Ma segan teid.» Tanja võttis tabureti ja istus kaugemale.

«Sa sõidad saja üheteistkümnendasse diviisi,» ütles Serpilin Artemjevile. «Nende vaatluspunkt asus kell kolmteist, näed, siin.» Ta näitas pliiatsiga kaarti.

«Kuzmitš pole veel midagi teatanud,» ütles Artemjev.

«Teile mitte, aga mulle küll. Näed, kuhu ta on juba trüginud. Raporteeris, et kuuleb sakslaste selja taga lahingukära ja kavatseb öö jooksul, näed, siia välja jõuda.» Serpilin näitas jälle pliiatsiga. «Loodab heal juhul hommikuks kuuekümne teisega ühineda. Paremal ja vasakul on teised temast kõvasti maha jäänud, näed? Tema küll teatas, et ta ei karda tiibade pärast ja jätkab edasitungi. Õigesti teeb. Aga mine siiski ja vaata oma silmaga, kuidas ta on tiibadelt kindlustatud. Kõik tahavad esimesena kuuekümne teisega ühineda, seepärast võib juhtuda, et ta riskib ehk ülearu. Sel juhul nõua kindlalt olukorrale vastavaid korrektiive. Ainult delikaatselt. Ta tunneb isegi asja. Kas ülesanne on selge?»

«Just nii.»

«Küsimusi on?»

«Millised on edasised korraldused, kui nad ühinevad?»

«Kui nad ühinevad, veendu selles oma silmaga. Ja tule siis tagasi!»

Artemjev astus laua juurest sammu eemale ja võttis valveseisangu.

«Lubage lahkuda?»

Ja kuni Serpilin kaardi kohalt pea tõstis, pilgutas Artemjev Tanjale rõõmsalt silma. Kuid Serpilin tõstis pea kiiremini, kui Artemjev arvas.

«Mis te silma pilgutate? Kas olete tuttavad?»

«Just nii, oleme tuttavad.»

«Kui te tuttavad olete, miks te siis ei tereta?»

«Lubage pöörduda seltsimees sõjaväearsti poole!»

«Pöörduge!»

«Tere,» ütles Artemjev Tanja juurde astudes. «Siin ma küll ei lootnud teiega kokku saada.»

Nende sõnade juures hoidis ta hetke vältel Tanja kätt oma peos.

«Tere,» vastas Tanja, oodates, et Artemjev ütleb veel midagi. Aga Artemjev laskis ta käe lahti ja astus sammu tagasi.

«Lubage käsku täita!»

«Täitke,» vastas Serpilin.

Tanja oli lootnud, et ehk peab Serpilin Artemjevit vähemalt ühe minuti veel kinni, andes neile seega võimaluse omavahel rääkida. Aga Serpilin ei pidanud teda millegipärast kinni. Ja alles siis, kui Artemjev ukse poole pöördus, taipas Tanja korraga talle järele hüüda:

«Ma jään siia armeesse. Ma otsin teid üles.»

Artemjev pööras ümber, nagu oleks talle äkki midagi meelde tulnud, mida ta tahtis Tanjale öelda, kuid Serpilini pilku kohates noogutas ta ainult ja läks uksest välja.

«Pole midagi, küll otsib ise, kui tal tarvis on,» ütles Serpilin ja vaatas uurivalt Tanjale otsa. «Miks sa punastad?»

«Ah ei midagi.»

«Tunned sa teda ammu?»

«Ei. Moskvas tutvusin. Ma olin tema õega koos partisanibrigaadis. Ja tema aitas mul Taškenti sõita.»

«Ja see on kõik?» Serpilin vaatas talle ikka veel ainiti otsa.

Tanja, kellel polnud mingit tahtmist sel hetkel Serpilinile silma vaadata, sai endast jagu ja sundis end seda tegema.

«See on kõik.»

«Noh, siis on teine asi. Ma juba mõtlesin, et nii kui seelikut näeb, kukub kohe silma pilgutama. Temast

võiks seda oodata. Mul oli juhus veenduda, et ta on naistekütt.»

«Tema? Üldse mitte!»

Serpilin vaatas Tanjale veel kord uurivalt otsa.

«Sina nüüd tunned teda! Ta polnud veel nädalatki siin olnud, kui üks jultunud tädi talle Moskvast siia järele lendas. Ma mõtlesin, et tema naine, ei osanud muud mõeldagi, aga selgus, et ei olnud. Teisel hommikul saime teada ja saatsime minema.» Serpilin muigas. «Siiamaani uuritakse, kuidas ta siia oskas tulla ja kelle abiga ta end läbi poetas! Artemjevi õnn, et see nähtus ilma temalt küsimata siia kihutas ja et ta ise on eeskujulik ohvitser, kahju oleks teda kaotada. Muidu oleks tal küll minek olnud. Nii et võta teatavaks: naisemees ta ei ole, aga poissmees ka mitte.»

«Mis mul sellega asja?»

«Siis on hästi.» Serpilin vaatas kella ja hõikas adjutanti: «Jerjomin!»

«Kuulen, seltsimees kindral.»

«Saatke sõjaväearst armee sanitaarteenistuse ülema juurde. Öelge Tšeptsovile, et ta viiks. Kaks kilomeetrit on minna.» Seda ütles ta juba Tanjale. «Kui kohale saad, on mul temaga ehk juba jutud maha räägitud.»

«Tänan, seltsimees kindral. Autot pole vaja, ma lähen ise.»

Talle tulid meelde Serpilini enda sõnad adjutandi kohta: «Näeb seal, kus pole, seda, mida pole.» Ta ei tahtnud, et teda viidaks kindrali autoga armee sanitaarteenistuse ülema juurde.

«Nagu sa soovid,» ütles Serpilin. Ta andis Tanjale kätt ja vaatas sel viimasel hetkel esimest korda talle jälle nii soojalt otsa nagu vanasti. «Kui aega saan, otsin sind üles. Siis, kui Stalingradiga on lõpp. Enne küll ei saa. Mine siis.» Ja Tanjat pilguga saates ütles ta samal ajal uksest sisseastuvale kõhetule suurtükiväekindralile:

«Hilinesid, Aleksei Trifonovitš. Ma ootan sind juba viis minutit.»

«Kandsin uut seisu kaardile,» ütles kindral ja istus laua äärde.

«Kaaluv põhjus. Seis muutub tõesti kiiresti.» Serpilin võttis prigisema hakanud telefonitoru. «Jah, ma

tahtsin teiega rääkida. Saadan teie käsutusse sõjaväearst Ovsjannikova. Oodake,» ütles ta torusse ja hõikas toru kõrva äärest võtmata: «Jerjomin!»

«Kuulen, seltsimees kindral!»

«Kas ta läks juba?»

«Just nii. Kas kutsun tagasi?»

«Ei ole vaja.» Serpilin polnud mõelnudki Tanjat tagasi kutsuda, ta tahtis ainult kindel olla, et teda pole enam siin, sest ta poleks tahtnud, et Tanja poole kõrvagagi kuuleks tema jutuajamist armee sanitaarteenistuse ülemaga. «Mul on teile ebaametlik palve,» ütles ta nüüd telefonitorusse. «Ta on vilunud arst, ma tunnen teda — ta tuli minuga koos piiramisrõngast välja. Oli partisan. Autasustatud Punalipu ordeniga. Ta palub, et te suunaksite teda polgu medpunkti. Ärge seda taotlust rahuldage. Ta sai alles hiljuti raskesti haavata, las töötab mõni aeg haiglas. Eks edaspidi näe. Ärge keeldumisel minu nime nimetage.»

Ja vastuse peale «võtan teatavaks» pani Serpilin toru hargile.

«Keda sa talle sokutad, Fjodor Fjodorovitš,» küsis suurtükiväekindral. «Seda, kes mulle uksel vastu tuli? Sinu tuttav või?»

«Rohkem kui tuttav,» vastas Serpilin. «Ma tahan, et ta siin maa peal kauem elaks, niivõrd kui seda üldse saab ja võib tahta.» Pikemat seletust andmata lükkas ta telefoni küünarnukiga kaugemale ja ütles: «Noh, vaatame siis seda sinu uut seisu.»

KUUES PEATÜKK

Armee sanitaarteenistuse ülem ei olnud vaba. Tanja trügis suuri vaevu külma eeskotta, mis oli ootajaid puupüsti täis. Kõik nad rääkisid kellestki Verežnikovist, kes oli tulnud 111. diviisist ja istub nüüd juba kakskümmend minutit armee sanitaarteenistuse ülema juures — raporteerib talle täna hommikul vabastatud sõjavangide laagrist.

Räägiti, et laager on suur ja olukord seal kujuteldamatu: ellujäänud on nälga suremas, piki traataeda

aga on laipade virnad. Räägiti, et meie sõjamehed, kes esimesena laagrisse tungisid, tapsid laagri valvemeeskonna viimse meheni maha, kui nad neid laibavirnu nägid.

Kui Tanja oli seda juttu küllalt kaua kuulanud, läks ta õue ja hakkas maja ees edasi-tagasi käima. Siin oli arvatavasti olnud enne küla: hangedest vahtis välja majakorstnaid. Aga ainult üks maja oli terveks jäänud — seesama. Võib-olla sellepärast, et see oli telliskividest ja teised puust. Aga võib ka olla, et kõik olid kivimajad, ja ometi jäi terveks ainult see üksi.

Nagu inimestegagi vahel juhtub, mõtles Tanja. Kõik saavad ümberringi surma, aga üks jääb millegipärast ellu.

Polnud karta, et armee sanitaarteenistuse ülem vahepeal, kuni ta siin kõnnib, teda enda juurde kutsub, sest teiste jutust taipas Tanja, et kõik need arstid, kes eeskojas ootavad, on kutsutud välkkoosolekule, ja ta näeb ju, kui nad pärast koosoleku lõppu hulgakesi majast välja tulevad.

Kindlasti oli see Nadja, kes Artemjevile külla sõitis. Tanjal oli see kohe selge, kui Serpilin pahameelega rääkis, et naine oli imelikul kombel läbi pääsenud.

Muidugi oli see Nadja, kui ta sel kombel läbi pääses. Ja kohale tõi teda mõni tuttav lendur, mõni tema langenud mehe sõber. Ainult et ega ta vist ei öelnud neile, milleks. Aga võib-olla ütles ka, mine teda tea.

Ja õigesti tegi, kui tuli, mõtles Tanja äkki, kuigi neil lasti ainult hommikuni koos olla.

Tal oli halb tunne, kui ta sellele mõtles, aga valjusti — ise seejuures märkamatagi, et ta valjusti räägib, — ütles ta:

«Kõik on siis kõige paremas korras.»

Ütles seda iseenda veenmiseks, et see ei puutu põrmugi temasse. Aga kuigi see põrmugi temasse ei puutunud, oli tal ometi halb olla.

Halb oli sellepärast, et Serpilin oli talle niimoodi otsa vaadanud ja rääkinud meelega seda lugu Artemjevist. Kui see poleks olnud meelega, poleks ta seda kunagi rääkima hakanud — ta pole selline mees. Ta kartis ainult, et Tanjal juba on Artemjeviga nagu midagi, ja tahtis teda hoiatada.

Ja Tanja mõtles praegu tagantjärele, mida ta oleks pidanud Serpilinile vastama.

Hommikul, kui ta lennukist maha tuli, oli ta mõelnud, kuidas ta küll Artemjevi üles leiab. On seda kerge või raske teha?

Selgus, et polnud sugugi raske. Vaid väga lihtne!

Artemjev tuli Serpilini juurde, aga kuigi ta Tanjat kohe nägi, ei teinud ta temast väljagi. Ja kui nad koos Serpiliniga kaarti vaatasid, ei heitnud ta pilkugi Tanja poole.

«Eeskujulik ohvitser,» kordas Tanja haavunult Serpilini sõnu. Niivõrd «eeskujulik», et ei võinud isegi teretamiseks luba küsida! Teab mida ma seekord Moskvas endale lolli peaga ette kujutasin! Mõtlesin rongis kogu aeg talle. Taškendis küll enam suurt ei mõtelnud. Aga teel siia hakkasin jälle mõtlema. Ja mis kõige hullem — tema pole küll absoluutselt süüdi! Mitte kõige vähematki! Aitas mind lihtsalt heamehe poolest, ja mina kujutlesin juba teab mida!

Kui ta silma pilgutas, oli tal õnnelik nägu peas. Aga mitte sellepärast, et ta Tanjat nägi, vaid sellepärast, et ta sõitis rõõmuga Serpilini käsul sinna diviisi, mis pidi 62. armeega ühinema.

Tanjaga pole tal vähimatki pistmist, see on selge. Tanja tundis seda veel enne, kui Serpilin Nadjast rääkima hakkas.

Ja väga hea, et tema Nadja talle külla tuli! Ta sai siis ometi Nadjaga õnnelikuks, kuigi ta tädi Poljale ütles, et see kõik on möödas. See ei tähenda mitte midagi, kui inimesed nii ütlevad. Pigem tähendab vastupidist.

Ja oh kui hästi see kõik nüüd läks, muidu oleks ta veel hakanud Artemjevit taga otsima — ja see oleks siis hiljem kokku saades silma pilgutanud!

«Kas sul praegu tõesti midagi targemat mõtelda pole?» ütles Tanja vihaga iseendale, häbenedes oma solvumise tõsidust. «Mul on lihtsalt meest vaja, muud midagi!» Ka selles jõhkras tõlgenduses oli omajagu tõtt. Ta kordas seda endale mitu korda, kuni tal hakkas sellest kergem, sest see jõhker hinnang tähendas, et midagi erilist polnud juhtunud ja et ta vajab endist viisi armastust, ootab selle tulekut.

«Küll ma olen ikka loll!» Tanja surus hambad risti ja katsus kujutleda, kuidas Nadja mõne päeva eest hommikul Artemjevi juurest lahkus, ja kui ta oli seda kujutlenud, leidis ta, et ta on valmis igal ajal, kas või praegu, Artemjevit nägema. Palun väga! Ja teda nähes mitte kordagi enam nii mõtlema, nagu ta oli temast siiamaani mõelnud!

Ta ütles mitu korda valjusti: «Oh, ma lollide loll!» — ja vaatas häälte kõma peale tagasi.

Arstid tulid omavahel rääkides trepist alla.

Armee sanitaarteenistuse ülem oli vägevate puhmaskulmudega elatanud mees. Kulmud olid tal nii vägevad, et silmi nähti ainult siis, kui ta pead tõstis; kui ta istus, pea õige pisut kumaras, kadusid silmad täiesti kulmude varju. Aga need silmad, kui nad kulmude alt siiski Tanjale otsa vaatasid, olid head.

Kohe sisse astudes palus Tanja end mõne polgu medpunkti määrata, kuid brigaadi sõjaväearst vastas järsult, et kuskil polgu medpunktis ei ole vaba kohta ja seda pole ka ette näha.

Tanjat ei kohutanud tema vali käre hääl, mis tuli nagu tõrrepõhjast; ta ütles, et ta on selles asjas palunud juba kindral Serpilinit ja palub nüüd ka teda.

Armee sanitaarteenistuse ülem langetas kulmud täiesti silmade ette ja vaikis hea tüki aega.

Mida ta nüüd mõtleb, see puhmaskulm? arutas Tanja endamisi. Aga puhmaskulmuline ülem vaatas salamahti läbi oma kulmude Tanjat ja lahendas mitme tundmatuga võrrandit. Talle meeldis, et see väike naine tahtis polgu medpunkti tööle minna. Ja ka vabu kohti oli. See aga, et ta ei tulnud tema käsutusse mitte tavalises korras, vaid saabus Taškendist armee staabiülema isikliku kutse peale, ja see, et Serpilin eraldi helistas, et teda eesliinile ei saadetaks, ei meeldinud talle.

Viiesajast arstist, kes tema alla kuulusid, oli vähem kui neljandik polkudes, üks neljandik medsanpattides, kõik ülejäänud aga hospidalides. Ja kui ka Serpilini telefonikõnet poleks olnud, oleks brigaadi sõjaväearst määranud ta tõenäoliselt nagunii hospidali ja mitte medpunkti, sest sealgi oli inimestest puudus. Kuid

armee staabiülem oli talle eraldi sellepärast helistanud, et seda naist eesliinile ei saadetaks, ja sellest järeldus, et tema vastas istuv naine tahab üht, Serpilin aga teist.

Puhmaskulmuline sanitaarteenistuse ülem istus ja mõtles ülemuste igasugustele käskudele, palvetele ja vihjetele, millega tal mitmesugustel puhkudel oli tegemist olnud. Lahingute ajal vähem, nende vahepeal rohkem. Selge see: mis on inimene muud kui inimene!

Aga tal oli asjasse oma suhtumine. Käskude puhul, mis tema paremale äratundmisele vastu hakkasid, võis ta väga resoluutne olla; vihjeid ja palveid aga polnud ta harjunud arvestama.

Serpilin ei olnud küll — ei siis, kui ta diviisi juhatas, ega ka siis, kui ta armee staabiülemaks sai, — kordagi seda sorti küsimustega tema poole pöördunud, niipalju kui ta mäletas. On see vana känd viimati sellesse nähvitsasse armunud? Tahab endale lähemal hoida? Või on tal lihtsalt kahju?

Otsusele jõudmata, mis selle taga tegelikult on, tõstis armee sanitaarteenistuse ülem pilgu ja ütles Tanjale:

«Kandke teenistuskäik ette. Lühidalt.»

Tanja hakkas kiiruga rääkima, alustades ajast enne sõda: instituudist, armeesse kutsumisest ja määramisest 176. laskurdiviisi hambaarstiks.

Ta rääkis esimesest ja teisest piiramisrõngast ja sellest, kuidas ta partisaniks sattus, siis veel sellest, kuidas ta Smolenskis põranda all töötades linna haiglasse tööle sai, — ja alles nüüd vaatas ta esimest korda ülemale otsa.

See kuulas ja vaatas teda, tõstes oma peletud kulmud kõrgele üles, nii et tundus, nagu oleks tal neid raske niimoodi üleval hoidagi.

«Sellest üksikasjalisemalt,» ütles ta, «kuulen esimest korda.»

Aga kuigi ta ütles «üksikasjalisemalt», oli Tanjal ometi meeles, et ta algul oli käskinud «lühidalt» rääkida, ja niisiis rääkis ta ikka kiirustades, püüdes mitte midagi vahele jätta; nimetas isegi operatsioonide üldarvu, mida ta oli partisaniks olles teinud.

Talle tundus, et sellest oleneb tema suunamine polgu medpunkti. Aga ülem ei küsinud operatsioonide

kohta midagi lähemalt, peatas teda vaid teist korda, kui ta rääkis enda haavatasaamisest. Küsis üksikasjaliselt mao resektsiooni ulatust ja seda, kes opereeris. Kui ta kuulis, et Tanjat oli Sklifossovski kliinikus opereerinud Vainberg ise, noogutas ta:

«Ma tean.»

«Ongi kõik,» ütles Tanja. «Nüüd tulin siis teie juurde.»

Puhmaskulm vaikis. Kes seda teab, mõtles ta, kuidas sa seal opereerisid? Mis kirurgi võib hambatohtrist tulla? Seal, partisanide juures, tee, mis sa teed, kõik on tänuväärt. Üks on selge: külma verd jätkus, ja ordenit ei anta ka päris muidu. Ja selle mõtte järel oligi tal lõplik otsus valmis: ta jätab selle naise enda juurde välievakuatsioonipunkti evakueerimisosakonda. Seal on sageli tähtsam südamega asja juures olemine, tahtejõud ja energia kui see, mismoodi sa nuga käes hoiad. Ja naiste võimele olla südamega asja juures ning ilmutada tahtejõudu ja energiat oli ta seda kindlam, mida kauem sõda kestis.

«Jääb siis nii,» ütles ta.

Tanja ootas järge, et mismoodi see siis jääb, aga samal hetkel astus sisse ratsaväelase välimusega kongninaline teise järgu sõjaväearst, pikk sinel seljas, läkiläki viltu ühe kõrva peal ja silmil turritamas pigimust kasakatukk. Ta tuli taaruval sammul lähemale, lõi kannad kokku ja viibutas käe hooletult kõrva äärde.

«Seltsimees brigaadi sõjaväearst, grupp on koos ja minekuvalmis.»

Puhmaskulm vaatas esiteks tulijale, siis Tanjale ja siis jälle tulijale otsa.

«Võtke tema ka kaasa,» näitas ta näpuga Tanja peale. «Praegu saabus. Pärast jätke enda juurde evakuatsioonipunkti.»

«See ülesanne nõuab vilumust.» Ratsaväelase välimusega sõjaväearst silmitses Tanjat üleolevalt.

«Tal on rohkem vilumust kui meil sinuga kahe peale kokku,» ütles puhmaskulm.

«Kuulen!» Sõjaväearst viskas jälle käe kõrva äärde ja pöördus Tanja poole: «Rosljakov.»

Oma juuksetuka ja kõrva peale viltulükatud läkiläkiga oli tal ehtsa rindemehe välimus, nii et Tanjal oli

hea meel, kui ta mõtles, et tal tuleb selle mehega koos kuhugi sõita.

«Te lähete meie sõjavangide laagrit vastu võtma.» Brigaadi sõjaväearst tõusis raskelt püsti ja andis Tanjale kätt. Ja kui nad juba uksest väljas olid, hõikas ta neile järele: «Kontrollige tüüfuse levikut!»

Nad sõitsid uue, tõmbininalise ameerika veoautoga — «Studebakeriga». Tanja oli neid alles täna hommikul esimest korda näinud, kui ta juhusliku «polutorkaga» aerodroomilt armee staapi sõitis.

Lund rataste alt õhku pekstes kihutas möirgav «Studebaker» mööda teed.

Teise järgu sõjaväearst Rosljakov istus juhi kõrvale, Tanja ja kõik teised läksid üles veokasti.

Teisi oli viis. Prillidega vanamees — pataljonikomissar, Rosljakovi asetäitja poliitilisel alal; pesu- ja saunagrupi komandör ja tema poliitasetäitja — ka mitte enam kuigi noored mehed — ning kaks arsti: laialivalguvalt tüse naine, kes krimpsutas iga kord valuliselt nägu, kui autokast rappus, ja noor mees, kelle arstisineli rinnal oli kaardiväemärk. Mees istus mugavalt küljeti veokasti tagaäärel, võttis sõidu kestel mitu korda mütsi peast ja heitis uljalt pea kuklasse — ei tea, kas rõõmu tundes vastu nägu vihisevast vingest tuulest või siis edvistades oma varakult halliks läinud juustega.

Oli külm päikesepaisteline ilm, ja Tanja, kes poole kõrvaga kuulas, mida ta kaaslased aeg-ajalt üksteisele hõikasid, vaatas põnevalt uudistades kõike, millest nad mööda kihutasid.

Tee viis läbi paikadest, mis alles hiljuti olid olnud sakslaste käes. Lumi laius kahel pool teed, kohati valge ja peaaegu puutumatu, kohati must ja tahmunud kuni silmapiirini välja.

Mõnes kohas oli lumeväljal nii palju mürsuauke, et need olid lausa servapidi üksteise küljes kinni nagu pliiatsiringid paberil.

«Räägitagu veel, et mürsud ei kuku kaks korda samasse paika!»

Seda hüüdis Tanjale kui uustulnukale arst, kes istus veokasti tagaäärel. Tanja noogutas arusaamise märgiks.

Auto hakkas kiirust vähendamata mäkke tõusma. Tee viis kitsa nõo kaldast üles; paremalt ja vasakult

paistsid kõrgendikud, täis musti mürsuauke ja purukskistud okastraattõkete vaiu. Piki küngaste külgi jooksid siksakjoontena kaevikud.

Kogu maapind ümberringi oli üles tuhnitud, segi pööratud ja kujuteldamatult risus. Kõikjal, ligidal ja kaugel, vedeles pooleldi lume alla mattunud laipu ning maast väljarebitud kõveraks väändunud raudtalasid ja plekilatakaid. Lumes haigutasid mustendavad augud, tõenäoliselt purukspommitatud blindaažid. Ja jälle traattõkete riismed, ja jälle laibad, ja mahajäetud suurtükid, ja lumest väljaulatuvad võikalt väändunud tankitornid, ja otse tee ääres põlenud veoautokered. Veidi eemal aga mõned kummalised justkui kimpuseotud jämedad torud, mis meenutasid samovari suitsutorusid.

«Nende «vanjušad»!» hõikas sõjaväearst ja nihutas end veokasti äärt pidi Tanjale lähemale, kiskus läkiläki peast ja näitas sellega nende kummaliste riistapuude poole.

Auto jõudis üles kaldanõlvale.

«Me sõidame praegu nende esimesest kaitseliinist läbi,» karjus sõjaväearst. «Oli ikka vägev liin küll! Kümnendal ja üheteistkümnendal murdsime läbi!»

Tanja vaatas vastujooksvat allamägeteed ja tõusis äkki instinktiivselt püsti, kui nägi eespool mingit kummalist, maadligi litsutud kogu, mis oli nagu inimese moodi ja ei olnud ka, — nagu oleks ta tahtnud auto raskust vähendada, kui nad üle selle inimest meenutava lameda kogu sõitsid.

Hetke pärast oli ta juba selja taga. Ja see oligi inimene — auto rataste all vastu jääd laiaks litsutud sakslase laip.

Jälle haigutasid mõlemat kätt küngaste külgedel, mille vahelt tee alla viis, aina mürsuaugud; ja edasi polnud enam auke, vaid üksainus tahmast must riba. Ja sellel ribal ja selle taga lumel kägaras laibad.

««Katjušade» töö!» hüüdis sõjaväearst ja nihutas end veokasti äärt pidi Tanjale veelgi lähemale. «Panite tähele: mitte üht hobusekorjust pole maas! Lahing oli üheteistkümnendal, nii et nad olid juba siis kõik hobused patta pannud.»

Üsna tee ääres seisid kõrvuti kolm tanki, kahel

kahurisuud auto poole pööratud, kolmandal aga polnudki torni. Torn vedeles eemal lumes nagu peast paisatud kiiver.

«Need ei ole enam nende omad, need on meie «kolmekümneneljased».» Sõjaväearst istus nüüd Tanjale nii lähedal, et tal polnud enam vaja karjuda. «Ei jõudnud kohale, vaesekesed, pandi enne põlema.»

Ja Tanja vaatas veel tükk aega tagasi üha väiksemana paistvate ärapõlenud «kolmekümneneljaste» poole. Vaatas nii kaua, kuni nad silmist kadusid.

Kõik, mida ta täna oli näinud, jaotus «meie» ja «nende» omaks. Meie oma oli see auto, millega nad teel olid, ja teised, mis neile vastu kihutasid, ja neli pika toruga suurtükke vedavat traktorit, mis roomasid mööda teeperve, ja seniitkahurite patarei kingul, ja möirates üle nende pea lendavad uut tüüpi terava ninaga lennukid, mille kohta sõjaväearst tähendas: «Lähevad rünnakule.»

«Meie» oli elus, «nende» oli elutu. Elutu okastraat, elutud kaevikud, elutud laibad lumes, elutud, mahajäetud suurtükid ja autod.

Esialgu näis Tanjale, et kõik elus, millest nad mööda sõitsid, on «meie», ja kõik, mis on elutu, — «nende». Kui aga sõjaväearst näitas talle «kolmekümneneljaseid», vahtis ta neid nii kaua, kuni ta nad silmist kaotas, sest need olid esimesed meie surnud, mida ta täna oli näinud. Neid nähes mõtles ta, et küllap on siin ümberringi väga palju ka seda, mis on meie oma ja surnud, nagu need tankid, ja kindlasti on meilgi palju langenuid, ainult et nad on juba üles korjatud ja maha maetud, sakslasi aga pole veel keegi hakanud matma.

Muidugi, nõnda see oli, ja rumal oli teisiti mõeldagi. Ta oli senini mõelnud teisiti lihtsalt sellepärast, et oli esimest korda sattunud sellisele sõjatandrile, kus meie olime sakslastest tugevamad. Mida ta oli siiamaani näinud? Sõja algust, taganemist, ümberpiiramist, sakslaste sõjavarustust, mis liikus kõikidel teedel edasi. Mitte surnud, vaid elavat — jultunult müürisevat ja möirgavat võõraste laulude saatel, mida röögiti autokastidest. Sõjavarustust, millest mindi kaugelt mööda, millest murti läbigi, mida lasti mõnikord ka õhku — üks auto sajast.

Hiljem aga nägi ta sakslaste tagalat ja meie sõjavangide kolonne. Nii talumatult pikki, nagu oleks kogu Venemaa vangi langenud. Ja meie tankide ja soomusautode keresid roostetamas mahajäetuna tee ääres kraavides.

Ja sakslaste ešelone, üksteise järel teel rindele, ja karistuspataljone, ja politseiväeosi, ja SS-komandosid, ja linnade komandantuure. Sakslaste autosid ja sakslaste patrulle Smolenskis Hauptstrassel...

Jah, muidugi, pärast juba, kui teda Moskvasse viidi, kui ta haiglas lamas ja pärast haiglast lahkumist Taškenti sõitis, sai ta teada, kuulis raadiost ja luges lehest, et kõik on muutunud, et meie tungime peale. Aga üks asi oli t e a d a ja hoopis teine asi oli t u n d a seda, mida ta praegu esimest korda kogu sõja kestel tundis.

Juba hommikul oli ta sõjaväe-aerodroomil maandudes ohanud heast meelest, kui ta nägi ümberringi tohutul lumeväljal meie undavaid pommilennukeid õhkutõusmiseks mootoreid soojendamas.

Ja see tunne ei kadunud terve tänase päeva jooksul — ei teel lennuväljalt armee staapi ega nüüdki, veoautoga sõites. See kasvas üha, paisus ja muutus nagu mingiks õnnejoovastuseks; ta ei tahtnud õieti kuulatagi, mida talle seletati, ta tahtis vaid seda kõike oma silmaga näha, ikka rohkem, küllastuseni — nagu oleks tal lõputu nälg.

Tema kaaslased, välja arvatud see noor sõjaväearst, ei vahtinud teel ringi, vaid arutasid oma asju. Rääkisid, et sõjavangid on kindlasti täisid täis ja sinna peab saatma pesu- ja saunagrupi, sest inimesed tuleb puhtaks pesta, ennekõike puhtaks pesta. Pesta ning juuksed ja habe maha ajada. Ja söögiga tuleb väga ettevaatlik olla, sest inimesed on ära nälginud ja läbimõtlemata toidunorm võib esile kutsuda soolesulguse.

Auto sõitis jälle ülesmäge. Tükeldades teeveerset lund vasakpoolsete mustriliste rattakummide all, ronis ta raskelt üles, mööda veoautode kolonnist, mille igas veokastis rappus mingi suur presendiga kaetud kolakas.

Tanja ei saanud algul aru, et need ongi «katjušad», siis aga taipas, tõusis püsti ja hakkas õhinal lugema, kui palju neid on.

«No on vägev masin,» ütles sõjaväearst Tanja selja taga; Tanja noogutas vastuseks ja taipas alles siis, et mees ei räägi mitte «katjušadest», vaid nende autost, mis kindlalt mäkke ronis ja kolonnist mööda kihutas. «Jõudu kui palju!» lisas mees vaimustusega. «Liitlased saadavad neid Iraanist.» Ja ta ütles veel kord: «Jõudu kui palju! Hoopis midagi muud kui nende «Wellingtonid».»

«Mis need «Wellingtonid» on?»

«Nende tankid. Ma olin tankiväes, ma tean, missugust häda ja viletsust nendega näha saab. Täielik rämps meie «kolmekümneneljastega» võrreldes. Saab tankitõrjemürsuga pihta ja kohe põleb kui küünal. Ühesõnaga — läbi see noor elu!»

Kuigi Tanja kuulas, ei saanud ta mõelda sellele, mida teine rääkis: «Wellingtonid», «jõud», «rämps»! Ta luges ikka veel õhinal «katjušasid».

Neid oli kolmkümmend kuus tükki. See on küll vist terve polk, mõtles Tanja, kui nad kõige eesmisest veoautost mööda olid sõitnud. Ja ta ohkas, sest talle tuli korraga meelde, et ema lõpetab praegu Taškendis vahetust ja asub koduteele, üksipäini . . .

«Studebaker» keeras vasakule teeharule ja sõitis nüüd hiigelsuurtükkidest mööda. Nende torud vahtisid otse üles taeva poole, ja Tanja arvas algul, et need on seniitkahurid, siis aga meenus talle, et seniitkahurid ei ole nii suured ja et need peavad olema hoopis kaugelaskesuurtükid.

«Rinne liigub aina edasi. Varsti lähevad needki siit teele,» ütles sõjaväearst, kui suurtükid silmist kadusid.

Otsekui vastuseks tallè kostis korraga selja tagant kõrvulukustav kärgatus, nii et Tanja ootamatusest istmelt püsti kargas ja pidi äärepealt veokastist välja lendama. Käis veel üks kõmakas ja siis veel üks.

«Ei, ei viida neid veel kuhugi. Põrutavad siitsamast,» ütles sõjaväearst Tanjal käsivarrest kinni võttes.

Suurtükid aga tulistasid muudkui edasi ja mürsud lendasid valju raske vilinaga üle nende pea kuhugi õige kaugele ette.

«Kas kuulete plahvatust?» küsis sõjaväearst ühel vahepealsel vaikusehetkel.

Tanja kuulatas, aga ei kuulnud midagi.

«Ei ole, jah, kuulda,» ütles mees, «täna on tuul sakslastele vastu.»

Auto keeras veel kord kõrvalteele, ja korraga oli ees näha koht, kuhu nad pidid sõitma: lage veerjas küngas, mida piiras kahekordne okastraataed. Väljaspool seda oli barakk, seespool, piki kogu traataeda paistis aga midagi valkjashalli.

Ja kuigi Tanja oli sellest kuulnud juba siis, kui ta armee sanitaarteenistuse ülema jutule pääsemist ootas, ei saanud ta ometi kohe aru, mis see on. Seda taipas ta alles siis, kui nad olid päris lähedale jõudnud ja auto seisma jäi.

Need olid laibad madala katkematu müürina üksteise peal virnas.

Kõik ronisid autolt maha ja jäid korraks seisma, enne kui edasi läksid. Nagu oleksid nad pidanud esmalt millegagi jäädavalt hüvasti jätma ja siis sootuks midagi uut alustama.

Tee pervel, auto kõrval, lebasid ridastikku üksteise peal alles lumme mattumata laibad saksa sinelites. Vististi need, kes olid laagri vallutamisel maha tapetud, nagu seal ennist räägiti, mõtles Tanja.

«Noh, meedikud, läki siis!» pöördus Rosljakov, kes seisis kõige ees, Tanja ja teiste poole.

Ta pilk oli kummaliselt tardunud ja sõrmed, mis muljusid kätteununenud suitsukoni, värisesid nagu halltõves.

SEITSMES PEATÜKK

Okastraatvärav baraki kõrval oli pärani lahti. Värava ees seisis «polutorka», mille külge oli haagitud tossav väliköök. Köögi kõrval tammus sõdur.

«Mis seal keeb?» küsis Rosljakov.

«Sulatan teist katlatäit lund, seltsimees sõjaväearst,» vastas kokk. «Esimesele täiele panime suhkrut sisse, nii palju kui teda oli, ja andsime suhkruvett, õige lahjat küll. Nüüd kästi puljongikuubikuid vette panna. Tahtsin tatrakontsentraati sisse segada — aga ei lubatud.»

«Ja õigesti tehti,» ütles Rosljakov. «Kui paljud teie arvestust mööda juua said?»

«Minu arvestust mööda ligi kuussada meest. Igaüks sai pool kruusi. Aga ega kõik ei joo... Ei võta enam vettki suhu.»

«Nii näljas peetud,» ütles Rosljakov. «Kas käisite seal, nägite, mis seisukorras nad on?»

«Mis ma sinna lähen, ma näen siitki,» ütles kokk ja lõi nördinult käega.

Rosljakov tõukas jalaga baraki ukse lahti ja läks kõige ees sisse.

Barakk polnud kuigi suur. Naride arvu järgi pidi valvemeeskond olema üsna väike, umbes kakskümmend meest. Praegu oli barakis ainult kolm meie meest. Kaks neist — lausa mustaks võidunud kasukaga autojuht ja sineliga vanem — kargasid ülemuste sisse astudes laua tagant püsti ja panid põlevad plärud käest. Kolmas lebas kummuli naril, ilma mütsita, käed üle nari ääre rippu.

Vanem raporteeris, et ta on 111. diviisi medsanpati majandusrühma komandör.

«Aga kus on medsanpati komandör ise?»

«Läks raporteerima.»

«Ma tean, et läks. Kas ta pole tagasi tulnud?»

«Ei ole.»

«Nähtavasti ei meelita see paik. Keda ta enda asemele määras?»

«Sõjaväearst Hrjukini, aga see jäi haigeks.» Vanem nooksas lõuaga liikumatult naril lebava mehe poole. «Minestas ära.»

«Mis esimese kursuse preilit ta mängib?» ütles Rosljakov pahaselt.

«Käisime kõik barakid läbi, ja nii kui siia tagasi jõudsime, oli ka silmapilk hüsteerika lahti, kui nii võib öelda. Ei saanud väljagi mindud, öökis siiasamasse.» Vanem vaatas silmanurgast baraki nurga poole, kus oli okselasu. «Ei kannatanud seda välja, mis ta nägi.»

Naril lebav mees liigutas end. Rosljakov astus tema juurde ja sikutas teda sinelikraest.

«Tõuske üles! Mis te põõnate siin!»

Mees tõusis istuma ja laskis jalad üle nari ääre rippu.

Ta sinel oli rinna eest oksega koos, nägu oli lumivalge, nutetud silmade ümber olid punased rõngad.

«Tõuske üles ja kandke ette!» käratas Rosljakov.

Oksese sineliga mees katsus püsti tõusta, kuid ei jaksanud ja prantsatas uuesti narile istuma.

«M-ma ei s-saa,» ütles ta hüsteeriliselt luksudes. «P-palun mind siit ära s-saata.»

«Mis arst te olete — vana memm!» Rosljakov vaatas vilksti tema kõrval seisva Tanja ja teise naisarsti poole. «Raporteerige siis teie, vanem, kui teie ülemus nii nõrkade närvidega on! Käisite kõik barakid läbi?»

«Just nii.»

«Palju seal inimesi oli, kas lugesite?»

«Kuuesaja ümber on elus,» vastas vanem. «Seltsimees sõjaväearst luges üle. Ega seal pole selget vahet, kes on veel hinges, kes mitte, — otsisime pulssi.»

«Hea küll, viige mind kohale,» ohkas Rosljakov. Ja märgates, et vanem heitis haleda pilgu lauale pandud pooliku pläru poole, ütles ta: «Tõmmake ära.»

Vanem pistis kiiresti suitsu suhu ja plõksas välgumihkli põlema.

«Suitsuhimu on tõesti suur, seltsimees sõjaväearst. Tubakas sai siin kohe otsa...» Ja ta pöördus autojuhi poole: «Mine pane korraks mootor käima!»

«Kui te käsite, ma saadan teid,» ütles naril istuv arst ja tõusis püsti. Ta vankus silmanähtavalt ja seisis vaevalt jalul.

«Jääge siia,» lõi Rosljakov käega, «saame ilma teietagi hakkama.»

Baraki taga oli veel teine traataed ja teine traatvärav, samuti pärani lahti.

Ligi viiskümmend sammu eemal oli madal lumitunud küngas — kõige lähem muldonn; kaugemalt paistis nii paremalt kui vasakult veel selliseid künkaid. Aga kogu lage maa peaaegu kohe värava eest kuni lähema lumekünka all mustendava muldonni ukseavani oli kaetud laipadega. Nad ei lamanud lume peal, vaid olid lumme tallatud, sisse tambitud, sest juba pikemat aega käidi nende peal, ja polnudki võimalik muudmoodi käia — kogu maa-ala kuni muldonnini välja oli tihedalt laipu täis. Kõvakskülmanud poolpaljad laibad lebasid, käed-jalad risti-rästi üle teiste, nii et võimatu oli selgustki

saada, mis õieti kellegi juurde kuulub. Ja põiki üle nende laipade läks inimjalgade tallatud nähtav rajake teise traataia taga asuva väikese baraki juurde.

«Seal olla neil toidujagamispunkt olnud, seni kui neile veel süüa anti,» näitas vanem peaga väikese baraki poole.

Samal ajal, kui ta seda ütles, jõudsid nad kõik esimeste laipade juurde ja jäid seisma. Nad teadsid juba, et neil tuleb nüüd kohe üle laipade minna, kuid jäid ometi seisma, otsides silmadega tühja maalapikest, kuhu astuda. Aga sellist maalapikest ei olnud.

«Andke meile andeks, seltsimehed,» ütles Rosljakov tuhmi, võõra häälega, võttis korraks mütsi peast, pani selle kohe jälle pähe ja astus esimesena täie tallaga ühele paljale jäätanud seljale.

Paari esimese sammu juures püüdis Tanja veel kohta valida, mitte astuda pea või näo peale. Siis aga, suutmata enam vaadata muljutud, tagaspidi väänatud, kõvakskülmunud, elutuid nägusid, nende suletud või päraniaetud tardunud silmi, hakkas ta komistades ja koperdades minema, kogu aeg hirmul, et ta võib kukkuda, vahtides ise kramplikult kaugele ette, muldonni mustendava ukseava poole.

Ta kõndis inimeste peal — nende peal, kes kunagi olid olnud inimesed. Igaüks neist oli teeninud mingis väeosas, oli tulnud kusagilt kodukohast, oli saatnud omastele kirju. Ja keegi nende hulgast ei kuulunud veel langenute nimekirja: niisiis igaüht neist oodati veel. Nemad aga lebasid siin, rammituna jäässe ja lumme, ja iial ei saada teada, kes keegi on! Sest võimatu on seda enam mingil moel teada saada.

«Kus teie mehed on?» kuulis Tanja Rosljakovi häält, samal ajal kui ta jalge ette vaatamata ikka edasi läks.

«Minu mehi ei ole siin,» vastas vanem.

«Sanitarid, noh?»

«Sõjaväearst jaotas kõik sanitarid muldonnide peale ära.»

«Sanitarid jaotas ära, ja ise kaotas meelemärkuse . . .» Rosljakov lisas vägeva vandesõna.

Ta jõudis enne teisi muldonni juurde ja tõmbas ukseauku riputatud külmast kangunud musta presendi krobinal eest ära. Närvipinge tõttu tõmbas ta nii

kõvasti, et present kukkus koos ülemise ukselengiga maha. Ta astus, pea kumaras, pimedast ukseavast sisse.

Ja Tanja, kes järgmisena tuli, astus tema kannul samuti jalge all krobisevale presendile.

Väljast valguse käest tulles ei näinud muldonnis esiotsa mitte midagi. See paistis olevat päris suur; kaugel, teises otsas põles vilkuv tuluke, õhk oli sumbunud ja kuidagi suitsune. Äkki hakkas keegi kiledalt oigama, ja seepeale oli kohe kuulda liigutamise kahinat, ägamist ja korisemist.

«Sanitar, kus on sanitar?» hõikas Rosljakov.

«Ma olen siin,» kuuldus hääl õige ligidalt.

«Pange present tagasi, kui me ära oleme läinud,» ütles Rosljakov, «muidu ei näe siin midagi. On siin külm? Väljast tulles ei saa aru . . . »

«Ei ole väga külm. Inimeste kehad annavad sooja.»

«Kui palju neid siin on? Kas lugesite ära?»

«Kui tulime, siis lugesime — siis oli kaheksakümmend kuus. Aga üle kahekümne on surnud. Nad on kõik väga otsas; viimastel päevadel polevat nad enam jaksanud laipu välja viia. Mina oleksin viinud, kui muldonni peale oleks jäetud kakski meest . . .»

«Tuleb need välja viia, kes elus on,» ütles Rosljakov. «Surnud võivad siingi lamada. Minge ees, ma ei näe midagi. Astun veel mõnele peale.»

Kõik läksid hanereas edasi, muldonni teises otsas põleva tulukese suunas.

«Suur onn,» ütles Rosljakov.

«Nad rääkisid, et esiti oli siin igas onnis üle viiesaja mehe.»

«Ja kui palju neid muldonne on? Seitse?»

«Seitse jah, me lugesime ära. Üks on tühi, mitte tühi, aga kõik on surnud. Ükski polnud elus.»

«Tuleb veel kord kontrollida, ei saa olla, et ühtegi pole elus!» Rosljakov jäi seisma ja hõikas tagasi: «Kes on seal kõige viimased, seal ukse juures, minge tagasi! Vaadake kas või kaks muldonni veel kord läbi: palju seal inimesi on? Lugege ära ja tulge siis barakki tagasi.»

Tanja kuulis, kuidas muist inimesi tema selja taga keerasid tagasi muldonni ukseava poole, ta ise aga läks

Rosljakovi kannul edasi. Nüüd, kus nad olid tulukesele juba õige lähedale jõudnud, sai ta aru, miks onnis nii tugev riidepõlemise hais on. Onni põrandale kahe plekitüki peale oli pandud katelok, ja selle all kärssasid nõrga sinise leegiga vatikuueräbalad. Selle kärsahaisulise tule ääres külitas mitu meest. Nende selja taga mustendas veelgi inimkehade siluette.

Nüüd, kus Tanja oli juba mõnevõrra pimedusega harjunud ja seletas ähmaselt tule ääres lamajate nägusidki, vaatas ta tagasi ukse poole ja nägi, et ka tema taga, kahel pool kitsukest vahekäiku lamavad inimesed külg külje kõrval.

«Tere,» ütles Rosljakov, aga keegi ei vastanud. Alles pärast tükk aega kestnud vaikust küsis üks jõuetu, kustuv hääl:

«Millal te meid ära viite?»

«Kahe-kolme tunni pärast hakkame teid siit ära vedama, seltsimehed,» ütles Rosljakov. Ta kummardus ja vaatas katelokki. «Mida te siin keedate?»

«Sulatame lund,» vastas teine hääl, samuti kustuv ja jõuetu, kuid ometi teine.

«Kas teile siis juua pole antud?»

«Ikka on janu. Sõdur, hea mees, tõi puhast lund... sulatame seda... Polnud siin ju puhast lundki.»

«Mispärast?»

«Ümber onni on ära reostatud, aga kaugemale, traataia äärde, kus on puhas, valvurid ei lasknud, tulistasid kohe.»

«Praegu keedetakse puljongit, me anname teile veel enne äraviimist süüa,» ütles Rosljakov.

Ja jälle oli vaikus vastuseks, nagu oleks neil inimestel vaja vastamiseks enne tükk aega jõudu koguda. Küllap see oligi nii.

«Ettevaatust söögiga,» ütles pikkamisi mees, kes esimesena rääkima oli hakanud. «Ärge midagi muud andke kui vedelikku.»

«Me teame,» vastas Rosljakov.

«Ma olen ise ka arst, sellepärast ma räägin,» ütles hääl mõningase vaikimise järel.

«Mitmendast armeest?»

«Kuuekümne teisest, kuuesaja üheksakümne kolmandast laskurpolgust, nooremarst.»

«Kaua te söömata olete?»

«Kümnendast peale. Viisteist päeva...»

«Neliteist,» ütles Rosljakov.

«Ma siis eksisin. Mõtlesin, et mu arvestus on õige.»

«Ja enne seda?»

«Kui ära viite, küll siis räägime.»

«On siin veel keegi minuga kaasas?» Rosljakov vaatas ringi.

«Mina, Ovsjannikova.»

«Minge välja. Kõik on selge, pole mõtet aega viita, tuleb nad siit kohe ära viia,» ütles Rosljakov. «Minnes vaadake valiku korras mõned inimesed läbi.»

Kuulates, mida räägib Rosljakov ja mida vastab see aeglaselt, vaevarikaste pausidega kõnelev mees, silmitses Tanja ühtlasi kogu aeg tule ääres lebajate nägusid. Need silmini habemesse kasvanud kurnatud inimesed, lausa luu ja nahk, äratasid ühtaegu kaastunnet ja kuidagi kummalist võõrastust. Otsekui polekski nad samasugused inimesed nagu Tanja ise, vaid ainult inimestega väga sarnased ja samas ometi mitte inimestega sarnased olendid — niisugused olendid, nagu inimesed ei ole. Samal hetkel tekkinud ängistustundega igatses ta kõigest hingest teha otsekohe midagi, et need inimesed jälle sellisteks muutuksid, nagu inimesed peavad olema ja on, ja teadis samas, et otsekohe pole see võimalik, ja nii mõnegi puhul nende hulgast on kõik kindlasti juba hilja.

Rosljakovi lause peale, et pole mõtet aega viita, pööras ta tagasi ja hakkas minema, peatudes kord ühe, kord teise liikumatult lebava keha juures ja kobades neid kätega. Ühel võttis ta käe ja kuulas õige kaugeid, vaevalt aimatavaid pulsilööke; paar sammu edasi kobas ta jälle kellegi kätt, kuid käsi oli külm, jääkülm. Veel üks käsi, samuti jääkülm. Edasi natuke leige, elus käsi ja aukuvajunud silmad, mis käepuudutuse puhul hetkeks väratasid. Siis täiesti karvadesse kasvanud kael, peenike nagu lapsel. Sõrmede all aga liikus miski — täid!

«Õde, õeke...»

Miks ta ütles «õde, õeke»? Ei näinud, aga ütles ikkagi? Seda kuuldes ei võtnud Tanja oma kätt ära,

vaid sundis selle sinna paigale jääma, kus ta oli, ja küsis:

«Mis on, kallis?...»

Mees ei vastanud, kordas ainult:

«Õde, õeke...»

«Mis on?»

«Õeke...» sosistas mees veel kord ja jäi siis vait.

Tanja läks paar sammu edasi ja nägi päris ukse kõrval õuest tuleva valguse käes läkiläkiga pead, vastu vatikuube vajunud põske, kõhna, mustas habemetüükas nägu ja tema poole vaatavat pärani silma. See inimene ütles midagi, ja Tanja põlvitas tema juurde maha.

«Mis on?... Noh, mis on?...» Ja leides, et ta ei ole suuteline praegu midagi paremat ütlema kui see, lisas ta: «Kohe anname teile süüa, toome puljongit...»

Aga mees raputas vaevalt märgatavalt pead. Ta tahtis midagi muud.

«Noh, mis on?»

«Kui ma suren, teatage... Mu nimi...»

«Mis teie nimi on, öelge.»

«Ma...»

Kuid tal ei jätkunud enam jõudu oma nime öelda. Ta pomises midagi, millest Tanja aru ei saanud. Pomises uuesti, ja ka seekord ei saanud Tanja aru, nägi vaid, kuidas mehe silmanurgast veeres pisar alla, ning imestas, et nendel inimestel on veel pisaraid, kui neis pealtnäha ei ole enam mitte midagi inimlikku.

«Lähme,» ütles talle järele jõudnud Rosljakov. «Ei maksa aega raisata...»

Tanja läks ees välja, kissitas valguse käes silmi, langetas siis pilgu ja vaatas oma kätt, mida mööda ronisid täid, ja neid maha raputades märkas ta, et ka Rosljakov pühib sineli varrukalt täisid maha.

«Nii on lood...» ütles Rosljakov. «Näed, meie omad tulevadki juba.» Ta vaatas kõrvalasuva muldonni suunas ja hakkas tagasi laagri värava poole minema.

Ja ka Tanja läks tuldud teed tagasi, üle kõvakskülmanud laipade.

Kõik kogunesid auto juurde. Vana pataljonikomissar soovitas minna barakki ja asja arutada, kuid Rosljakov lõi käega.

«Aega pole raisata. Sõidame kohe!» Ja ta lükkas ägedalt käeseljaga oma pigimusta juuksetuka mütsi alla. «Ma arvan, et pilt on igal pool enam-vähem üks ja sama.»

«Ühes barakis on ainult surnud, ma ise kontrollisin,» ütles tüse naisarst. «Sinna olla viidud haavatud.»

«Siis on selge,» ütles Rosljakov. «Aga teistes?»

Kõik kinnitasid, et teistes barakkides on veel paljud elus.

«Õigemini ilmutavad elumärke,» ütles see noor arst, kes oli kohale sõites Tanja kõrval veokasti äärel istunud.

«Nii et keskelt läbi — viissada kuni kuussada,» ütles Rosljakov. «Kõik on täisid täis, kõik võivad olla tüüfusest nakatatud, suur osa on lootusetuid. Armee sanitaarteenistuse ülem käskis kohe, kui ta raportit kuulis, kolmesaja kaheksanda hospidali ühe baraki vabaks teha, aga ühest on meile antud juhul vähe...»

«Ja Kostjukovski just rõõmustas täna hommikul, et sai need barakid oma valdusse. Nad pidid stepis ära külmama!»

«Pole parata, teeme talle siis tuska,» ütles Rosljakov. «Rõõmu teha praegu ei saa. Läki siis! Kohapeal midagi ette võtta on ainult paljas enesepetmine. Ainus pääs on nüüd kiire evakueerimine. Jah,» pöördus ta noore sõjaväearsti poole, «kutsuge see hüsteerik ka, mis ta siin ilmaaegu tolkneb, las sõidab kaasa.» Siis pöördus ta pataljonikomissari poole: «Stepan Nikanorõtš, sina jääd siia, hoolitsed selle eest, et puljong välja jagataks ja et poleks seni mingisugust isetegevust, kuni me ära oleme! Ei mingeid visiite, ükskõik kui hästi nad oleksid ka mõeldud! Värav lukku, ja sina vastutad! Ühe arsti jätan sulle abiks...» Ta tegi pausi, kaaludes nähtavasti, keda jätta.

Tanja poleks ehk ennast pakkuma hakanud, kuid noor arst, kellega ta koos oli sõitnud, läks barakki, tüse naisarst aga, kes oli raporteerinud, et ta ise käis surnute barakki üle kontrollimas, seisis ja hammustas huulde, ja ta huuled värisesid, nagu oleks tal nutt varuks.

«Lubage, mina jään!» ütles Tanja.

Rosljakov vaatas talle otsa.

«Hästi, jääge teie.» Ta nägi hädist arsti barakist välja vankuvat, näitas arstiriistade kohvrile, mis tollel käes oli, ja nooksas lõuaga Tanja poole: «Andke see tema kätte!»

«Ja pärast? See on ju minu oma...»

«Pärast arutame seda asja arstlikus komisjonis,» ütles Rosljakov kurjalt. «Kui olete haige, lähete haiglasse, aga kui olete terve...» Ta jättis lause pooleli, kuid tema näoilme ei tõotanud midagi head. «Andke kohver ära!»

Ta võttis ise kohvri teise käest ja ulatas selle Tanjale.

«Ärge hakake esmaabiga jändama. See on siin nagu tilk vett kerisele. Aga et puljongi jagamisel ükski, kes veel süüa saab, vahele ei jääks, see on palju tähtsam ja palju raskem ülesanne... Läki siis!» Rosljakov pöördus saunagrupi leitnandi ja poliitjuhi poole: «Teie ei sõida minuga kaasa. Haakige köök lahti, võtke sohver ja sõitke kohe «polutorkaga» minema. Ja et kogu teie salk oleks kolme tunni pärast Kostjukovski juures. Pärast saadate masina tagasi, olgu olla!»

«Ära unusta juuksurite asjas käsku anda,» tuletas pataljonikomissar talle meelde.

«Jah, kõik juuksurid tuleb armeest kokku korjata,» ütles Rosljakov. «Igalt poolt, kus karvu kasvab, peab need maha ajama...»

«Rabage siis nii palju tekke kaasa, kui saate. Ja presenti ka, külm on. Ja nii palju autosid, kui kätte saate, meie bussidest on vähe! Autosid on hädasti vaja.»

«Ärge muretsege, Stepan Nikanorovitš, niipea kui ma kohale jõuan, helistan Kostjale,» ütles Rosljakov, kui auto juba liikuma hakkas. «Kostja annab kõik, mis vaja.»

«Kes on Kostja?» küsis Tanja pataljonikomissarilt, kui auto oli läinud.

«Armee sõjanõukogu liige.»

Tanjale meenus nüüd väikeste silmade ja nösuninaga hallipäine mees, keda ta täna Serpilini juures oli näinud.

«Sõdurid panid talle selle nime,» ütles pataljonikomissar. «Sellist nime juba ilmaaegu ei anta. Ise armee sõjanõukogu liige — ja hüütakse Kostjaks! Ta

sõidab ise siia, ei tema jõua ära oodata, küll te näete...»

Autojuht haakis pahuralt porisedes väliköögi «polutorka» küljest lahti. Kaks saunagrupi meest tammusid tema kõrval, üks aitas teda, et kiiremini saaks. Niipea kui köök oli lahti haagitud, ronisid nad autosse ja sõitsid minema.

«Teterin, tule siis kähku tagasi!» hõikas kokk autojuhile järele.

«Ära karda,» ütles pataljonikomissar, «tark sohver juba kokka ja kööki kauaks maha ei jäta. Kas puljong saab varsti valmis?»

«Kuni ma vee keema saan ja puljongipulbri sisse panen ja kuni see ära sulab, läheb nelikümmend minutit.»

«Miks nii kaua?»

«Oleks vett, aga see ju lumi,» vastas kokk. «Seda tuleb enne sulatada. Ma alles panin sulama, kui te siia jõudsite, ja siis panin veel juurde, tuupisin katla täis. Ma teen isegi eluga. Ühe narigi ajasin juba alla, et head tuld saada...»

«Lähme korraks barakki sooja,» ütles pataljonikomissar Tanjale.

Ta oli sinelikrae üles tõstnud. Tema punaste soonekestega kaetud rauganägu oli külmast sinine. Ja Tanja mõtles, et pataljonikomissar on vist vanemgi, kui ta esialgu oli arvanud. Isegi imelik oli nii vana meest rindel näha.

«Minu meelest pole neil mingit tüüfust,» ütles pataljonikomissar, kui nad barakki jõudsid. «Täid on küll, aga tüüfust ei ole. Täi otsib lihtsalt sooja ja ronib sinna. Tuled väljast barakki ja tunned, et üsna soe, aga tegelikult on alla nulli. Ja nad on siin juba üle kahe kuu... Nägite, surnud on paljaks kooritud — kõik on läinud kütteks või ellujäänutele pealevõtmiseks. Surnutel pole tarvis, aga elavatel on tarvis. Ma kükitasin seal ühe juurde maha ja ütlesin, et küll on teil siin palju täisid. Tema vastu: «Ära karda, doktor, tüüfust meil ei ole, igasugune tüüfus on külmaga kadunud. Nüüd on meil veel üksainus tõbi — ja see on surm. Muid haigusi küll enam ei ole.» Näed, mis see mees nende elust rääkis...»

Ta käis barakis edasi-tagasi, tagudes käsi rinna ja selja peal kokku, aga ei saanud kuidagi sooja.

«Kui nad on kümnendast saati söömata, siis tähendab see seda, et niipea kui meie pealetung algas, jäeti vangid toiduivata. Ja mismoodi neid sinnamaanigi toideti? Mismoodi?» karjus ta Tanjale, nagu oleks Tanja suutnud sellele vastata.

Tanja võpatas ja mõtles: kas siis varem tõesti midagi nende heaks teha ei saadud? Teda vapustas mõte, et samal ajal, kui ta Taškenti sõitis ja seal oli, kui ta koos kõigi teistega rõõmustas, et on alustatud pealetungi ja et sakslased on kotis, samal ajal olid seal kotis ka meie inimesed, nagu nüüd selgus! Nad olid kotis, olid sakslaste meelevalla all. Ja meie ei võinud neid kahe nädala jooksul kuni tänaseni mingil moel aidata! Mis see siis ometi olgu!

«Kas me tõesti enne sellest laagrist midagi ei teadnud?» hüüdis ta sellest mõttest vapustatuna.

«Kust me võisime teada? Ja kui oleksimegi teadnud, mis see parem oleks olnud?»

«Hoidku, siis oleks ehk ometi midagi ette võetud!» ütles Tanja. «Oleks kas või paar päevagi varem vabastatud!»

Pataljonikomissar kehitas õlgu.

«Vaevalt küll. Sõda on sõda, jõud jõu vastu! Sa võid tahta, aga ei suuda! Teinekord on ju nii, et lähed eikellegimaalt haavatut ära tooma — ja pane kas või mitu elu kaalule, aga ära toodud ei saa. Siin aga...»

Ta lõi käega ja küsis siis: «Olete algusest peale sõjaväes?»

«Jah.»

«Mina ka... Algul olin sanitar, siis anti auaste ja pandi medsanpati komissariks...»

«Ja mis tööd te enne sõda tegite?» küsis Tanja, taibates teise jutust, et kui see mees alustas sõda lihtsõdurina, siis pole ta enne sõjaväes olnud.

«Ah et mis tööd ma enne sõda tegin?» kordas pataljonikomissar kuidagi vastu tahtmist, nagu ei tahaks ta seda meenutada. «Üht ja teist. Sõja algul läksin maakaitseväkke. Enne sõda olin neli aastat pensionär, sain haiguspensioni. Ja enne seda,» — ta viivitas jälle, nagu ei tahaks ta sellest rääkida, — «olin Baikali—Amuuri

raudtee ehitusel, KKO-s... Laagrites on niinimetatud KKO — kultuuri- ja kasvatustöö osakond! Ja enne seda olin töökommuunis, tundsin muuseas Anton Semjonovitš Makarenkot.» Ta ohkas ja jäi vait.

«Kui vana te olete?» küsis Tanja.

«Ei ole veel viitkümmendki täis,» vastas pataljonikomissar ja muigas. «Laager tegi vanaks. Oli küll neid ka, kes ei vananenud, aga mind tegi ta vanaks... Nii et ma sain haiguse pärast lahti...»

Ta heitis Tanjale niisuguse pilgu, nagu peaks Tanja ise taipama kõike, mida ta ütlemata jättis, aga Tanja ei taibanud, aimas ainult, et selle mehe elukäik on olnud mingil määral ebatavaline. Ja et see ebatavalisus peitub just nendes sõnades, et ta «sai haiguse pärast lahti».

«Lähme nüüd välja,» ütles Tanja.

Nad olid juba kümme minutit barakis olnud, ja Tanja tundis, et häbi on seal kauemini viivitada. Nad peavad mõlemad muldonnidesse minema. Võib olla, et polegi vaja, aga minema peab.

«Lähme pealegi... Vanem on arvatavasti seal. Peab sanitarid kokku kutsuma ja puljongit tooma minema.»

Nad läksid vaikides veel kord, kolmandat korda üle laipade. Läksid sellest muldonnist mööda, kus Tanja oli enne käinud, ja jäid järgmise ees seisma.

«Minge teie siia, eks,» ütles pataljonikomissar, «ma lähen heidan pilgu kaugematesse.»

Ütles ja läks edasi.

«Kohe lähen,» vastas Tanja.

Ta tahtis äkki suitsetada. Enne sisseminekut paarkolm minutit seista ja suitsu tõmmata. Ta võttis kasuka taskust «Belomori»-paki. Pakis oli veel kolm suitsu järel, teised oli ta ära tõmmanud. Taškendis, ema juures, oli ta end vaos hoidnud, polnud suitsetanud, et mitte emale meelehärmi valmistada. Ta ei suitsetanud isegi siis mitte, kui ema juures polnud, et suitsulõhna ei oleks. Aga teel tõmbas ta suure erutuse ja ootuspõnevusega peaaegu terve paki ära...

Sõjas ei olda just eriti peps, aga ometi ei suutnud Tanja teadvus vastu võtta kõiki tänase päeva vastakaid muljeid. Ja päev polnud veel lõpul! Hommikul viimane maandumine pommitajate lennuväljal, ja lendurid, kes ta kohale tõid, — rõõmsameelsed ja toredad... Ja tei-

sed lendurid, kes neid lennuväljal vastu võtsid ja küsisid, kas nad ka Taškendist õunu kaasa tõid. Samuti rõõmsameelsed ja toredad poisid, kes lubasid naljatoonil, et kolm päeva veel, kõige rohkem neli, ja siis on fritsudel päkad püsti...

Ja nüüd see laager siin ja need inimesed muldonnides...

Tanja otsustas, et tõmbab paberossi korraga ära, mõne mahviga, ja läheb kohe, niipea kui suits on tehtud. Kõik, mis oli teda erutanud mõne tunni eest, siis kui ta veel seal kõndis ja armee sanitaarteenistuse ülema jutule pääsemist ootas, mõtted iseendast ja Artemjevist ja sellest, kas see on hea või halb, et kõik nii ruttu ja naeruväärselt lõppes, — see kõik oli nüüd läinud, kuhugi kadunud, nagu poleks seda iial olnudki.

Eemal, traataia ääres, mustendas surnukehade müür, mis nii kaugelt vaadatuna oleks võinud olla mis tahes madal müür. Nii näeb välja ka tankitõrjekraavi pervele loobitud mullavall. Nüüd, kus ilm juba hämardus, oleks võinud seda pidada lihtsalt jäätunud mullavalliks, Tanja aga teadis sinnapoole vaadates, et see ei ole ei jääst ega mullast, vaid inimeste laipadest.

«Kuule, õde, anna paar mahvi!»

Tanja vaatas tagasi ja nägi ümara südamliku näoga noormeest — sanitari, kes parajasti muldonnist välja tuli, ja tal oli selle elava näo üle nii hea meel, nagu poleks hetke eest maa peal olnud enam mitte ainustki elusolendit peale tema.

«Vabandage, seltsimees sõjaväearst, ma eksisin,» sattus sanitar segadusse, kui ta nägi püstkülikuid Tanja kasuka alt paistva krae lõkmetel.

«Võtke!» Tanja ulatas poolelijäänud suitsu sanitarile.

Sanitar tõmbas paar mahvi ja viitas peaga traataia ääres mustendavale vallile.

«Ma küsisin siin ühe käest, kellel oli veidi rohkem elu sees kui teistel, selle riida kohta, et kas see laoti sakslaste käsul või ladusid nad ise. Tema ütles, et ei ladunud. Ütles, et nad läinud sinna esiotsa puhast lund tooma, pärastpoole aga läksid sinna omil jalgel või roomates kõik need, kes enam elada ei tahtnud, — et

surma saada. Ei mindud enam lume, vaid surma järele! Viimases lõpus aga polla enam saadud minna, kui olekski tahetud: jõud oli otsas. Lahingumüra olla veel eile õhtul siia ära kostnud, aga neil ei olnud enam jaksu ukse alla kuulama roomata...»

Ta tõmbas veel ühe hästi sügava mahvi.

«Jätan teile ka või?»

«Ei ole vaja,» vastas Tanja. «Ma lähen sisse.»

«Mis te sinna lähete, mis te seal teha saate?!» Sanitar pööras selja vastu vinget tuuleiili; Tanja tegi sama ning kuulis korraga, kuidas tuul tõi kusagilt Stalingradi kandist kaasa kauget lahingukõminat.

«Ma lähen,» ütles ta pigem iseendale kui sanitarile. Ja pead painutades, sest isegi temal tuli siin pead painutada, astus ta muldonni.

KAHEKSAS PEATÜKK

Alles teise päeva südaööl oli kõige rängem lõpuks ometi seljataga. Viimane, arvult neljasaja kaheksakümne kolmas vabastatud sõjavang viidi desinfektsioonist haiglabaraki puhtale asemele.

Registreerimistoimikusse kanti viimane number, 483, aga iga numbri taga ei olnud veel praegugi nime. Siiamaani ei olnud paljude küsitlemisest vähimatki kasu.

Ligi kuussada on elus, oli vanem seal laagripaigas öelnud. Kuid inimesi suri sel ajal, kui autod olid teel laagrisse, suri sel ajal, kui lamajaid muldonnidest välja kanti ja autodele pandi, suri sel ajal, kui neid kohale viidi, suri desinfektsiooni ajal. Muist suri veel siis, kui neid pärast pesemist ja raseerimist puhtana kanderaamil ühest barakist teise viidi. Ja kindlasti surevad paljud neist, kes on praegu veel elavate kirjas, paari lähema päeva jooksul pikast näljast tekkinud kurnatuse tagajärjel.

Kui palju pidi Tanja selle kahe päeva ja ühe öö jooksul kuulma-nägema! Undki ei olnud, vaatamata sellele, et üks öö tuli üleval olla, ja süüa ei tahtnud — tundus, et ei hakkagi enam iial tahtma.

Kaks päeva ja üks öö tuletas desinfektsioonibarakk põrguköökі meelde: täis auru ja ojadena voolavat musta vett, kuhjas maas vedelevaid juuksekahle, mis kubisesid täidest, ning äravisatud riiete räbalapuntraid. Eriti kohutav oli pilt esimeses osakonnas — kokku oli neid neli. Esimeses ei pestud veel, võeti ainult inimesed alasti ja harjati täid ihult maha. Õue akende alla oli kaevatud suur auk, kus põles masuut; sinna tassiti sületäite kaupa seljast võetud riideid; kogu aeg pühiti täisid põrandalt luuaga ämbritesse ja visati sinnasamasse tulle, kus põlesid kaltsud.

Teises osakonnas lõigati ja aeti maha kõik karvad, mis inimese ihul kasvavad, pesti haiged üks kord üle ja viidi jällegi ämbrite viisi juukseid ja täisid tulle. Isegi väga vanad sanitarid, kes olid kaasa teinud esimese ilmasõja ja kodusõja, ütlesid, et nad pole oma elus veel midagi sellist näinud.

Kolmandas osakonnas oli juba kergem, seal vannitati inimesed veel kord üle. Neljas aga oli juba paradiis: seal pandi inimestele puhas pesu selga ja asetati nad kanderaamile.

Kui jätta arvest välja mõned arstid, õed ja kümmekond juuksurit, siis nägid kõige koledamat vaeva sauna ja pesukoja näitsikud. Neid oli hea hulk — viiskümmend tüdrukut, aga tööd oli ka nii palju, et nad olid lõpuks kõik väsimusest kokku langemas.

Näitsikud, sauna ja pesukoja näitsikud! Eks nimetata ju teie väeüksust rindel seebimulliks, nagu te ise muheldes jutustate? Eks räägi just teist igasuguseid olnud ja olemata lugusid need naistenäljas rindemehed? Ja kes seda ütleb, kui palju siin on tõtt või kui palju valet, küllap on nii üht kui teist paras jagu. Olgu, kuidas on, aga peamine tõde teist on see, et neil kahel päeval ei olnud, ei saanudki olla maa peal paremaid inimesi kui teie, ei olnud hoolsamaid ega halastavamaid käsi kui teie omad, ei olnud puhtamat ega pühamat püüet kui teie oma — aidata inimestel saada jälle inimesteks! Ja mitte ükski teist ei kohkunud ära, ei kaotanud pead, ei läinud minema, ei langenud minestusse nagu see meesarst seal laagris. Mitte ükski! Seda ütles Rosljakov õhtul, kui said puhtaks viimased haiged. Ütles nii, nagu deklameeriks ta luuletust, just

nendesamade sõnadega, mida Tanja poleks kuidagi oodanud selle pealtnäha rindel kalgistunud kasaka suust. Ja tema silmades oli äkki midagi, mida Tanja samuti poleks lootnud tema karmil kotkanäol näha. Ta rääkis nendest näitsikutest lausa luulekeelselt, ja tal olid pisarad silmis.

Tanja ise ei olnud sellele mõelnud kogu selle aja jooksul, mis ta seal oli ja näitsikutega koos tööd tegi. Ta nägi lihtsalt, et nad töötasid kiiresti, hoolsalt ja väsimatult. Ükski haige ei libisenud nende käte vahelt maha, kedagi ei lasknud nad põrandale kukkuda. Ja ometi oli neil käte vahel mõni nii kohutav vare, et seda oli võimatu nimetada enam inimese ihuks!

Tema ise süstis paljusid, kes desinfektsiooni ajal teadvuse kaotasid. Ja sõrmedes oli nüüdki veel see tunne, et sa ei hoia kätt, vaid paljast luud, mille ümber kotitab nahk. Mõned surid ikkagi pärast süsti, ja neid ei viidud siis edasi, neljandasse osakonda — paradiisi, nagu tüdrukud naljatoonil seda nimetasid, vaid, jalad ees, jälle välja . . .

Nüüd lamavad kõik need, kes on ellu jäänud, ja ka need, kes ellu ei jää, kuid on praegu veel elus, haiglabarakis kahekordsetel naridel. Ka vahetuse arstid on kohale jõudnud, ja nüüd võib siis minna telki, kus on avatud toitlustuspunkt, ja seal teed juua, aga ei ole jaksu minna. Võiks ka visata lihtsalt pikali siiasamasse koikule, mille äärel ta praegu istub, — see on vaba, võiks pikali visata ja hommikuni magada. Aga ka und ei ole, peas surub midagi, millele ei oska nimegi anda: mingid ribemed siin kuuldust-nähtust, kaootilises segaduses, nagu polekski need mõtted, vaid meeletu jampsiuni . . .

Üks mees kirus, samal ajal kui teda pesti, koledal kombel sakslasi, et nad polnud kõiki kuulipildujatulega maha niitnud, vaid lasksid neil pikkamisi nälga surra.

«Vaat kui hea, et ei niitnud,» ütles Tanja. «Nüüd jäite ellu.»

«Aga võib-olla ma ei tahagi pärast seda enam elada.» Mees vaatas Tanjale metsiku ja kurja pilguga otsa, nagu oleks Tanja teda kuidagi haavanud, öeldes, et nüüd jääb ta ellu.

Teine aga kippus kangesti rindele ja ütles:

«Tehke mind rutem terveks, doktor. Ma lähen tapan neid veel... kõik viimseni tapan maha...»

Ta ise mõtles vist, et ta karjub hirmuäratavalt, tegelikult aga sosistas ta need sõnad nii, et vaevalt-vaevalt oli neid kuuldagi, ja suri samal ajal, kui teda juba puhta pesu väel haiglabarakki hakati viima. Süda ütles äkki üles!

Oli veel üks, kes sosistas midagi, millest ei saanud aru, kas ta ütles oma nime või palus süüa. Sosistas nii, nagu oleks ta igaveseks kõnevõime kaotanud. Teised aga ainult oigasid ja ei rääkinud midagi, otsekui poleks neil keelt suus. Ja suridki sõnatult pesijate käte vahel, kuni need äkki märkasid, et pesevad koolnut.

«Ma viin teid varsti siit minema,» oli Rosljakov Tanjale öelnud. «Te jääte minu juurde evakueerimisosakonda tööle.»

Tanja kuulis seda küll ja noogutas vastuseks, aga sel hetkel ei jõudnud see ometi tema teadvusse. Jõudis alles nüüd tagantjärele — ja polnud ikkagi üldse oluline.

Juba siis, kui esimesed bussid ja veoautod laagrisse jõudsid ning inimesi ära hakati vedama, saabus kohale sõjanõukogu liige Zahharov, nagu pataljonikomissar oli ette ennustanud. Ta astus muldonni, käis selle otsast lõpuni läbi, tuli tagasi ukse juurde ja jäi ligi kümneks minutiks sinna seisma, vaadates vaikides pealt, kuidas inimesi välja kantakse. Siis peatas ta möödamineva Tanja — tundis ta niisiis ära — ja küsis:

«Serpilin rääkis, et sa olid hulk aega sakslaste tagalas. Aga kas sa seal midagi niisugust nägid?»

Tanja raputas pead. Palju oli ta seal kuulnud küll. Aga näinud oli vaid eemalt, kilomeetri kauguselt, vahitorne ja traataeda Smolenski külje all.

«Mina ka ei ole,» ütles Zahharov. «Esimene äravõetud laager sõja algusest peale... Sõda pole üldse kiita asi, aga see siin...»

Ta lause jäi pooleli. Muldonni ette sõitis tagurpidi veel üks veoauto. Zahharov tõmbas Tanjat käisest, et see alla ei jääks.

«Sõidame üle seltsimeeste laipade,» ütles ta kuidagi raske, kõmiseva häälega. «Kõik fašistid tuleks jääauku uputada! Tahtsid üle Volga jõuda? Mingu siis jää alt!

Aga oh ei! Kus seda võib!» Ta muigas mõrult. «Meie pole ju pika vihaga. Kui alla annavad, hakkad sina veel nende haavu siduma!»

«Ei hakka,» ütles Tanja.

«Küll hakkad. Ja mina hakkan tagalameestele pinna peale käima, et vangid kõik ilusti viimse grammini kätte saaksid, mis neile ette nähtud on, et nad jumala pärast kaalust maha ei võtaks. Kes selle eest ei hoolitse, saab tappa.» Ta ütles seda otsekui irvitades iseenda üle ja selle üle, mis tal edaspidi teha tuleb. «Ainult et kuidas seda mälust kustutada?» Ta näitas sõrmega sanitaride poole, kes parajasti elutult lontis keha kätel välja kandsid, ja heitis siis Tanjale silmanurgast kiire pilgu: «Mine oma töö juurde.»

Tanja läks, ja talle tuli meelde, et Rosljakov oli seda kogukat vanemapoolset meest nimetanud Kostjaks.

Ah niisugune mees on siis see Kostja!

See vestlus oli olnud õige ammu — eile. Täna aga oli Zahharov veel kord kohale sõitnud, oli seisnud barakis ja vaadanud, kuidas pesemine ja puhastamine edeneb. Ja ka see, mis oli olnud täna päeval, oli õige ammu. Kõik oli ammu. Tanjagi oli enda meelest juba õige ammu rindel.

«Te ei maga veel?» katkestas ta mõtted pataljonikomissar Stepan Nikanorovitši hääl.

Ta seisis naride vahekäigus Tanja ees ja temaga oli kaasas veel üks pikka kasvu mees, vatikuub seljas ja läkiläki peas.

«Ei maga,» vastas Tanja.

«Kui te niikuinii ei maga, siis ma lähen oma asju ajama, teie aga otsige kahesaja seitsmeteistkümnendana sissekantud leitnant Butussov üles. Pataljonikomandör sõitis eesliinilt siia.» Stepan Nikanorovitš viitas peaga enda kõrval seisva pika mehe poole. «Otsib oma leitnanti.»

«Otsime üles.» Tanja tõusis istumast, tuletades samal ajal meelde, kus võiks lamada kahesaja seitsmeteistkümnes.

Niipea kui ta oli püsti tõusnud, tundis ta, et ta seisab vaevalt jalul, just nüüd oli ta korraga valmis surmväsinuna asemele vajuma ja uinuma.

Ta tõstis pilgu, ja tema ees seisev pikk mees rih-

maga keskelt kokkutõmmatud lühikeses vatikuues tuli talle näo poolest kuidagi tuttav ette.

«Lähme,» ütles ta, ilma et ta oleks suutnud meelde tuletada, kus ta seda meest varem on näinud.

Ja ta hakkas seda öeldes minema. Aga pikk mees ei tulnud talle järele, vaid haaras tal korraga õlast kinni, pööras näoga enda poole, pani ka teise suure, raske, sidemesse mässitud käe talle õlale ja ütles:

«Ma olen Sintsov. Tere. Te ei tundnud mind ära?»

Samas tundiski Tanja ta ära. Oleks vist tundnud varemgi, kui ta poleks kindlalt uskunud, et meest pole enam elavate kirjas.

«Tere, Ivan Petrovitš!» ütles ta. «Ma juba kurvastasin, et te olete surma saanud.»

«Ei, ma olen elus.»

Sintsov seisis liikumatult paigal, ja Tanja ei teadnud, mida oma kätega peale hakata. Kui mees poleks hoidnud käsi tema õlgadel, oleks ta vist kikivarvule tõusnud ja teda kaelustanud. Aga Sintsov seisis ja vaikis ja hoidis käsi tema õlgadel, vaadates talle nii kummaliselt ja teraselt otsa, nagu näeks ta hoopis kedagi teist ja mitte teda, nagu teaks ta seda, mida ta ometi ei võinud teada. Siis võttis ta korraga käed Tanja õlgadelt ja ütles:

«Lähme siis.» Ta laskis Tanja ette ja käis tema järel.

Tanja kõndis naride vahel, võttis iga padja alt vihulehe, millele oli kirjutatud number ja nimi või ainult number, ja vaatas seda taskulambi valgel, sest barakis oli hämar.

«Tal on punased juuksed. Väga punased,» ütles Sintsov, kui nad paar naridevahet läbi olid käinud.

«Neil on kõigil pead paljaks aetud,» ütles Tanja. «Teate, kui täisid täis nad olid!»

«Tean,» vastas Sintsov. «Meie vabastasimegi selle laagri. Käisime veel kahes muldonnis sees.»

«Kas valvuritest ühtki elusalt vangi ei võetud?» küsis Tanja.

«Vaevalt küll,» vastas Sintsov.

«Siin ongi teie Butussov,» ütles Tanja ja võttis ülemiselt narilt, vahakarva kitsa ninaga mehe paljakspügatud pea alt paberilehe.

«Näidake tuld,» ütles Sintsov.

Tanja näitas taskulambiga tuld.

«See ei ole tema.»

«Peab olema. Siia on märgitud.»

«Ei, see ei ole tema. Näidake veel tuld.»

Kui Tanja oli siiani käinud naride juures ja valgustanud padja alla pistetud vihulehti, oli Sintsov mööda minnes näinud ridamisi kõiki neid üksteisega sarnanevaid päid — kolpi, mida kattis pärgamentne nahk. Aga nüüd, kus talle öeldi, et see naril lebav mees ongi leitnant Butussov, seesama Butussov, tema Butussov, ei suutnud ta seda kuidagi uskuda. Sest tema Butussov oli olnud punase sasipeaga ja laiade lõuapäradega terve rõõmsatujuline noormees, kes pakkus end alati esimesena luureretkele minema, kes oli võimeline paljaste kätega «keelt» kinni võtma ja seljas ära tooma. See Butussov siin oli aga paljakspügatud peaga põdur vanake, kellel oli sinakas laibajume ja kelle käsivarred, mis lebasid teki peal, olid peenikesed nagu väikesel lapsel.

«Butussov, kuule, Butussov! Butussov! Vitja!»

Pea liikus vaevaliselt padjal, aukus silmad läksid lahti ja vaatasid nukra roidumusega Sintsovile otsa. Pikkamisi muutus sügaval silmade põhjas midagi, ja Sintsov sai aru, et silmad olid ta ära tundnud. Sintsov lähendas neile oma näo ja ütles:

«Ma olen Sintsov.» Siis kordas ta uuesti: «Ma olen Sintsov.»

«Kus ma olen?» küsis Butussov õige tasa, siis aga valjemini ja ärevalt: «Kus ma olen?»

Arvatavasti kohkus ta, et tema ümber on jälle midagi muutunud, ja tema ei teagi.

«Sa oled haiglas,» ütles Sintsov.

«Jah, jah, õige küll,» ütles Butussov rahunenult, sulges silmad ja avas nad siis ilmse pingutusega uuesti. «Mis sina siin teed?»

«Tulin sind vaatama. Pepeljajevi käest kuulsin. Tema ütles mulle.»

«Kus ta on?»

«Ma ei tea. Pole veel üles leidnud. Ma nägin teda enne, aga nüüd ei leia üles.»

«Näed, kui otsas me oleme,» ütles Butussov.

«Meie vabastasime teie laagri,» ütles Sintsov. «Siis ma nägingi Pepeljajevit. Lamas kohe esimeses muldonnis ukse kõrval.»

«Ma pole teda kaua aega näinud,» ütles Butussov. «Sestpeale kui meile enam süüa ei antud, pole ma teda näinud.» See pikk lause väsitas teda, ta sulges silmad ja oli tükk aega vait. Siis küsis ta: «Te olete siis juba Volga äärest siia jõudnud?»

«Jah,» vastas Sintsov.

Oleks läinud liiga pikale seletada, kuidas ta siia oli jõudnud ja et ta ei olegi praegu selles pataljonis, selles diviisis ega selles armees, kus nad olid Butussoviga koos olnud.

«Me olime täitsa kindlad, et te mõlemad saite luurekäigul surma. Ei oleks osanud arvatagi, et te võite veel elus olla.»

«Kas meie oskasime?» Butussov avas jälle silmad. «Jooksime ise neile sülle. Ennem oleksime surnud.»

«Ära selle pärast kurvasta. Ei maksa. Juhtus, siis juhtus.»

«Ma ei kurvastagi.» Butussov sulges silmad ja kordas: «Ma ei kurvastagi.» Äkki võpatas ta ärkvele: «Kus Pepeljajev on?»

«Ma ütlen, ma ei leidnud teda veel üles.»

«Oota, ära mine ära,» sosistas Butussov silmi avamata õige vaikselt, pööras pead ja vajus padjale longu.

Sintsov seisis tükk aega käsipõsakil nari ääres ja ootas, silmitsedes Butussovi nägu. Ootas niikaua, kui ta lõpuks taipas, et Butussov on kaotanud meelemärkuse ja kõige targem on teda rahule jätta.

Tanja aga seisis seni kogu aeg Sintsovi selja taga ja vahtis tema rihmaga kokkutõmmatud vatikuue selga, tema tugevat, laia, õige natuke vimmas turja.

Tookord, neljakümne esimesel aastal, kui nad Smolenskimaal läbi metsade piiramisrõngast välja tulid, käis peaaegu alati tema ees Serpilini seljaga kõrvu see tuttav, lai, õige natuke vimmas turi.

Hiljem, kui Tanja jala ära väänas, kandis Sintsov teda telkmantli sees oma turjal. Nad kandsid teda vaheldumisi Zolotarjoviga, enamasti aga kandis tema, sest tal oli rohkem jõudu kui Zolotarjovil ja ta rääkis ise ikka, et ta on tugev nagu härg.

Tanja seisis nüüd tema selja taga, vahtis tema rihmaga kokkutõmmatud vatikuue selga ja laia väsinud turja ning mõtles sellele, et kohe lõpetab ta oma kõneluse selle leitnandiga, pöörab ringi, — ja siis peab Tanja talle ütlema, et ta naine on surnud.

Sintsov seisis mõni minut vaikides, pööras siis ringi ja ütles:

«Ma kirjutan teile oma välipostinumbri, andke see talle, kui ta teadvusele tuleb. Eks ole?»

«Hea küll.»

«Ja kirjutage veel Pepeljajevi nimi üles. Teda ei ole nimekirjas, aga võib-olla on ta nende hulgas, kes ei ole veel teadvusele tulnud. Ma tahtsin kõik reast läbi käia, aga pataljonikomissar ei lubanud neid öö aegu häirida. See on muidugi õige. Aga päeval ma ei saa jälle siia sõita. Kui te leiate Pepeljajevi üles, andke siis talle ka minu välipostinumber. Eks ole?»

«Hea küll,» ütles Tanja jälle, mõeldes ise aina sellele, et ikka lähemal on see hetk, millal ta Sintsovile kõigest rääkima peab.

Sintsov võttis läkiläki peast, tõmbas korraks sõrmedega läbi juuste, hõõrus habetunud lõuga, pani siis mütsi uuesti pähe, nagu oleks ta sel kombel kõigele eelnenule kriipsu alla tõmmanud, ja ütles:

«Ja nüüd on mul vaja teiega rääkida.»

«Ja minul teiega,» ütles Tanja. «Lähme istume.»

Nad läksid tagasi nari juurde, mille veerel Tanja oli istunud, kui Sintsov pataljonikomissariga koos tema juurde tuli. Sintsov istus enne, ja Tanja istus tema kõrvale, riivates küünarnukiga ta vatikuue käist.

«Ma pean teile rääkima teie naisest,» ütles Tanja ja vahtis põrandale. «Ma olin temaga ühes partisanisalgas. Ta on langenud.»

«Ma tean,» ütles Sintsov.

Tanja tõstis pea ja vaatas talle otsa.

Mehe väsinud rahulik näoilme polnud hetkekski muutunud.

«Ma tean,» ütles ta veel kord, vaadates Tanjale silma ja noogutas kaks korda, nagu oleks ta veel sõnatult kinnitanud: «Ma tean, ma tean.» Ja kuna tal oli niisugune näoilme, juba ette valmis kõigeks, mida ta kuulma peab, küsis Tanja:

«Kas ammu?»

«Jah, ammu,» vastas ta. «Kaks nädalat tagasi.»

«Kes teile rääkis?»

«Naisevend. Ta on siin, rindel. Niipea kui ta siia jõudis, otsis mind üles.»

«Ahah, selge, selge,» ütles Tanja kohmetult, ehkki tal polnud veel selge, kuidas see äkki nii läks, et tal ei olnudki vaja Sintsovile seda kõike rääkida, milleks ta end kogunud oli.

Esimesel hetkel, siis kui Sintsov oli talle tükk aega otsa vaadanud, käed tema õlgadel, oli talle küll korraks tundunud, et mees teab. Aga kui ta oli öelnud «lähme siis», oli Tanja jälle kindel, et mees ei tea midagi, sest polnud mõeldav, et ta teadis ja ei hakanud otsekohe pärima.

Selgus aga, et see oli mõeldav. Selgus, et ta teadis, aga ei hakanud pärima, vaid läks kõigepealt oma leitnanti otsima.

«Teie naine langes kangelasena,» ütles Tanja korraga endalegi ootamatult.

Sintsov vaatas talle otsa ja ohkas. Võib-olla mõtles ta, et Tanja hakkab nüüd valetama ja omalt poolt juurde panema, et tal kergem oleks. Ta ütles ohates:

«Pavel jutustas mulle kõik, mida te olite talle rääkinud, aga ma ei saanud tookord suurt midagi aru, kui ma teda kuulasin. Rääkige veel kord. Ta ütles, et ta oli teile oma aadressi jätnud, ma lootsin kogu aeg, et te kirjutate talle ja ma leian teid üles. Aga näete, kuidas nüüd kõik...» ja ta lisas vaevalt märgatava kõhklusega: «... nii hästi välja kukkus.»

Aga see kõik kukkus hoopis halvasti välja. Nii halvasti, et Tanja oleks tahtnud selle asemel, et uuesti jutustama hakata, mehel vaikides käest kinni võtta ja nutta õnnetult hukkunud Maša pärast.

«Hästi, ma räägin teile,» ütles ta ja hakkas jutustama.

Sintsov istus tema kõrval ja vaikis. Ta oli võtnud mütsi peast ja visanud selle enda kõrvale narile, nüüd istus ta liikumatult, käed — terve ja määrdunud sidemes käsi —ristis põlvede vahel.

Ta vaikis, kui Tanja rääkis, ja vaikis ka siis, kui ta

sõnu otsides peatus. Ja kui Tanja oli kõik ära rääkinud, vaikis ta veel paar-kolm minutit.

Kahe nädala eest — ühel ööl, kui rindele saabunud Artemjev, kes oli «Krasnaja Zvezdast» lugenud sõnumit, kus mainiti ka endise ajakirjaniku pataljonikomandör Sintsovi nime, teda üles otsis ja talle Mašast jutustas, — oli Sintsov mõelnud ainult Mašale ja sellele, kuidas ta hukkus. Nüüd aga, kuuldes seda kõike teist korda, mõtles ta, kui kaua ta juba ilma temata on elanud.

Siis, kui ta istus Moskva sõjaväeprokuratuuris, oodates oma saatuse otsustamist, ja kui ta seejärel Guberi juurde tagasi läks ja teda kommunistide pataljoni määrati, oli Maša veel elus. Ja siis, kui tema ja Malinin koos telliskivitehase korstnas võitlesid, oli Maša veel elus. Ja kui ta seisis rivis Punasel väljakul ja vaatas Stalinit, kes mausoleumi tribüünil kõnet pidas, ka siis oli Maša veel elus.

Ent sel päeval, kui kõiki teisi pildistati parteipiletile foto saamiseks, teda aga mitte, ja kui ta selle pärast Malininiga riidu läks ja pärast õhtul muldonnis istudes Mašale mõtles, siis oli ta naine juba surnud. Ja siis, kui kindral Orlov neile ordenid kätte andis, oli ta juba surnud. Ja kui Sintsov läks «keelt» tooma ja tassis Leonidovi eikellegimaalt seljas ära, oli Maša juba surnud. Ja kui teda pärast haiglast tulekut saadeti Moskvasse puhkusele, et ta saaks Maša üles otsida, tema aga ei võtnud puhkust, vaid läks nooremleitnantide kursusele, siis oli Maša juba surnud, teda polnud siis enam.

Ja kui Sintsov oli Stalingradis, polnud Mašat enam. Ja kui ta toodi haavatuna üle Volga jää, polnud Mašat enam. Ja kui ta mõtles, kas Maša on elus või ei ole — sel ööl, kui ta tolle teise naise juurest ära tuli, siis ei olnudki enam Mašat, polnud juba ammu, polnud juba teist aastat...

Lõpuks võttis ta käed põlvede vahelt, tõstis pea ja vaatas Tanjale otsa. Tema nägu oli nii ilmetu, nagu ei tunneks ta midagi.

«Te ise palusite, et ma teile sellest räägiksin,» ütles Tanja kohkununa Sintsovi osavõtmatust näoilmest.

«Jah, muidugi,» ütles Sintsov. «Palusin küll. See ei tee mulle midagi. Ma olen juba harjunud.»

Aga tema nägu oli endiselt liikumatu, ja Tanja ei saanudki aru, kas see on tõsi, kui ta ütleb, et ta on harjunud. Ja korraga tuli Tanjale meelde, mida ütles metsavaht tookord Jelnja metsas metsavahimajakeses, kuhu Sintsov teda süles oli kandnud: «Mina arvasin, et oma naine.» Sintsov oli siis metsavahilt küsinud: «Mispärast?» Ja metsavaht oli vastanud: «Egas igaühte niimoodi kätel kanta.» Sintsov polnud selle peale midagi kostnud, oli kehitanud vaid õlgu ja mõelnud arvatavasti oma naisele, kes ei olnud siis veel surnud.

Tanja oli juba ammu unustanud tänulikkuse, mida ta tookord selle mehe vastu tundis: selle ja nii mõnegi teise asja oli sõda varju jätnud. Nüüd aga meenus see talle äkki uue jõuga ja ta ütles:

«Kui teid poleks olnud, poleks ka mina enam ammu elus.»

Nagu oleks see Sintsovile olnud väga tähtis, et ta on elus.

«Väga hea, et te olete elus,» ütles Sintsov. Siis tõmbas ta käega üle näo ja küsis: «Pavel ütles mulle, et te käisite Moskvas seal . . . tema korteris?»

«Jah.»

«Mina läksin sealt neljakümne esimesel aastal rindele.»

Ta ütles seda nii, nagu oleks see olnud jumal teab kui kaua tagasi, kunagi kauges lapsepõlves. Siis tõusis ta püsti.

«Minu aeg on läbi.»

Ka Tanja tõusis istumast ja jäi tema ette seisma. Ta tundis millegipärast, ei tea miks, et sellel inimesel on teda kunagi veel tarvis.

«Kus diviisis te olete?»

«Saja üheteistkümnendas.» Sintsov tegi välitasku lahti, võttis märkmiku ja pliiatsi ning kirjutas märkmikusse oma välipostinumbri, rebis siis pool lehte ära ja ulatas Tanjale. «Andke sellele leitnandile. Ja Pepeljajevile samuti, kui te ta üles leiate. Eks ole?»

«Hea küll.»

Tanja poleks tahtnud veel lahkuda, Sintsov luges seda tema näost ning ütles lihtsalt:

«Ma otsin teid üles.» Ja lisas just nagu Serpilingi,

peaaegu nendesamade sõnadega: «Siis, kui me siin lõpule jõuame. Varem küll vaevalt.»

«Kas te pole veel kuuekümne teise armeega ühinenud?» küsis Tanja, sest talle meenus, mida Serpilin oli sellest tema juuresolekul rääkinud.

Sintsov muigas:

«Ainult muinasjutus läheb kõik libedasti. Juba kolmandat päeva me enam muust ei mõtlegi kui sellest.»

«Ma otsin teid siis ehk ise üles,» ütles Tanja. «Mul on seda vist kergem teha.»

Sintsov noogutas — nojah, kui kergem, siis muidugi, — ja haigutas väsimusest.

«Uneajast lubati tulla. Hommikul on jälle lahing.»

«Ma saadan teid.»

Sintsov läks ees mööda naridevahelist käiku ja Tanja tõttas tema kannul, ise samal ajal kasukat selga ajades.

Baraki ukse ees seisis «Emka».

«Minu auto — ma olen jõukas mees,» naeratas Sintsov pimedas ja seletas: «Minu oma ta muidugi ei ole. Diviisikomandöri poliitasetäitja andis üheks ööks sõita. Nojah, jääme siis jumalaga. Näete, kus me kokku juhtusime.»

Ta ulatas Tanjale käe, ja kohmetunud Tanja põrkas pimedas tema vastu, riivates veel enne tema vasakut, sidemes kätt; ja alles siis, kui auto juba paigast liikus, mõtles ta piinlikkust tundes, et ta polnud küsinudki, mis Sintsovi käel viga on, ega pakkunud end seda uuesti siduma.

ÜHEKSAS PEATÜKK

Oma pataljoni jõudis Sintsov rutemini, kui ta oli arvanud. Vahepeal, kuni ta haiglas käis, oli tee, mis viis läbi päeval vallutatud positsioonide Stalingradi äärelinna, demineeritud, traattõkked olid kõrvaldatud ja juba olid eesliinile viidava suurtükiväe roomikveokid rööpadki sisse sõitnud. Nüüd, kus sakslased iga päev ikka tõsisemalt mürske kokku hoidsid, vedasid meie väed jultunult otsesihtimiseks ette isegi suured kaliibrid.

Sintsov tahtis varem autost maha minna, kuid autojuht viis ta otse pataljoni staabi juurde välja. Teest sai tänav — lumeriba kahe varemeterea vahel. Vasakult teise majarusu keldris oligi staap täna ulualust leidnud.

«Ma näen, te ei karda miini otsa kihutada,» ütles Sintsov.

«Harjunud asi. Polgukomissar laseb siis ka sõita, kui teed pole ollagi.» Autojuhi nurin kõlas ühtlasi ka tunnustavalt.

Sintsov muigas ja ronis autost välja.

Et polgukomissar Berežnoi ei lähe kuhugi jala, kuhu saab sõita, seda teadis Sintsov autojuhi ütlematagi, ta oli seda oma silmaga näinud. Hulljulge, aga laisk käima.

Sakslaste poolt kunagi kõvakstallatud rada keeras tänavalt varemete vahele. Jäiselt vinge tuul lõi vastu nägu. Kaua suudab ometi sellist külma kannatada!

See on siis esimene Stalingradi tänav, kuhu on püütud jõuda juba kümnendast jaanuarist saadik. Jõuti aga alles täna — kuueteistkümnendal jaanuaril. Kui kõik tänavad näevad nüüd välja nii nagu see, siis on küll lihtsam linn uuele kohale üles ehitada. Eks varsti näe, missugused nad on. Eks varsti saa neid kõiki näha.

Eile õhtul võis lahingumüra järgi kindlaks teha, et sakslaste käes on veel õige kitsuke maariba — kolm kuni neli tänavavahet; teiselt poolt on juba meie omad vastas; täna tuli kaotusi kanda: üks surnu ja kolm haavatut — omadest mürskudest, mis sealtpoolt tulid. Kaotus annab end valusasti tunda: pärast kuusteist ööd-päeva kestnud lahinguid on mehi pataljonis niigi väheks jäänud.

Sintsov mõtles homsele lahingule ja talle tuli meelde suurtükiväedivisjoni komandör Aljoša Šengelaja, kes oli sageli istunud tema juures pataljoni komandopunktis, kui ta veel 62. armees oli. Kui kapten Šengelaja käsib viimati oma kõmiseva grusiinlasebassiga homme hommikul päästikunööri tõmmata ja kuueteistkümnenda ruudu pihta tuld anda — ja põrutabki saatusliku juhuse tõttu täistabamuse vana sõbra pihta! Ta muigas sellele mõeldes, aga ometi jooksis tal judin üle selja.

Maja, kus asus komandopunkt, oli vana, keldrid olid sügaval, nende seinad paksud ja võlvid madalad. See-

tõttu olid nad ka terveks jäänud. Kuueteistkümne päeva jooksul sai ööbitud mitmesugustes tingimustes — mitte ainult kaevikus telkmantli all, vaid nii mõneski heas, peaaegu päris terves blindaažis. Seekordne ööbimispaik aga oli esmakordselt linnas, majas, võiks öelda — katuse all, olgugi et maja teisest ja kolmandast korrusest polnud midagi järel. Poleks Sintsov läinud Butussovit otsima, oleks ta saanud korralikult välja magada. Nii ta mõtles, kui ta nüüd keldris magavatest sõjameestest ja valvetelefonistist mööda oma pugerikku läks.

Keldris oli kaks niisugust pugerikku: ühte olid asunud Iljin ja Zavališin — seal oli kaks kokkupandavat sakslaste välivoodit, teises sulgkotiga kaheinimesevoodi. Eile magas selles voodis saksa pataljonikomandör, täna aga Sintsov. Sakslase dokumendid saadi kätte, teda ennast ei leitud ei langenute ega vangivõetute hulgast. Vange oli üldse vähe. Kogu päeva jooksul ainult seitseteist meest, ja neistki suurem osa ära külmanud ja poolsurnud.

Kui Sintsov oma pugerikku astus, nägi ta, et keegi lamab voodis, läkiläki näo peal. Käskjalg Ivan Avdeitš kohendas tahti mürsukestas.

«Kes seal põõnab?»

«Alampolkovnik armee staabist. Tuli kell kakskümmend neli, küsis teid ja ütles, et äratage ta üles, kui tagasi jõuate.»

«Säh sulle!» ütles Sintsov, läks voodi juurde ja nägi padjal Artemjevi punajuukselist kukalt. Ta küsis Ivan Avdeitšilt: «Kas ta õhtust süüa sai?»

«Ta ei tahtnud, heitis kohe magama.»

«Tehke siis meile mõlemale teed, ma tahaksin küll midagi hamba alla.»

«Hernesuppi on,» ütles Ivan Avdeitš. «Niipea kui te olite ära läinud, toodi sooja sööki.»

«Seda parem.» Sintsov istus väsinult laua äärde kulunud plüüštoolile.

«Kas tohib?» Ukseava ees rippuvat telkmantlit kõrvale lükates vaatas Iljin sisse.

«Miks sa tulid? Mulle öeldi, et sa magad.»

«Ma käskisin üles ajada, kui te tulete.»

«Mis tuli sul siis taga on?» küsis Sintsov. «Istu.»

«Ei taha,» ütles Iljin. «Istudes tükib uni peale. Homset lahingukäsku muudeti. Ettevalmistustuli määrati kella seitsme asemel üheksa peale ja lahingu algus kümne peale.»

«Väga hea,» ringutas Sintsov, rõõmustades, et saab ometi magada. «Aga mis põhjusel?»

«Tumanjan käis siin ja ütles, et tahetakse suurtükke veel ligemale tuua ja maksimaalset nähtavust oodata, et mitte omade pihta lasta.»

«Võtsid siiski õpetust.» Sintsovile tulid jälle meelde täna kaotatud neli meest.

Iljin mõtles ilmselt sama, sest ta ütles ühe mehe kohta neist neljast:

«Miinipildur vanemseersant Kuriljov tuli sidumispunktist rivisse tagasi. Ma ise rääkisin temaga. Ütles, et haav ei ole raske, tema sõdib edasi.»

«Õige ka,» ütles Sintsov. «Muidu ajaks küll hinge täis. Mine nüüd magama.»

Aga Iljin ei läinud, nõjatus vaid vastu seina ja küsis, ebaametliku «sina» peale üle minnes:

«Kas sa leidsid oma roodukomandöri?»

«Jah.»

«Mis ta's räägib ka?»

«Ei ta räägi siiamaani midagi,» vastas Sintsov. Ja Butussovi nägu meenutades kibrutas ta valuliselt laupa.

«Õhtul saime veel ühe vangi,» ütles Iljin ja muigas millegipärast.

«Ja mis sa naerad?»

«Siitsamast saimegi kätte. Oli voodi alla pugenud.»

Aga Sintsovi see naerma ei ajanud.

«Hädavaresed!» ütles ta vihaselt. «Oleks öösel voodi alt välja roninud ja granaadi visanud — naera siis veel teises ilmas!»

«Neid on nii vähe,» ütles Iljin. «Kardavad end vangi anda.»

«Selge see, et kardavad,» ütles Sintsov. «Mina kardaksin nende asemel ka, pärast seda, mis nad kõik teinud on.»

«Ta käskis üles ajada.» Iljin näitas peaga Artemjevi poole, kes oli norskama hakanud.

«Küll jõuab, küll ma äratan. Mine sa magama.»

Iljin läks ära, Sintsov aga vajus mõnuga vanasse unisekstegevalt pehmesse tugitooli. Ta tahtis ja ei tahtnud Artemjevit äratada. Kõik oluline oli ju öeldud kohe, paar nädalat tagasi, kui nad esimest korda kokku said. Ja kõigest muust rääkida polnud ei temal ega vist teiselgi jaksu. Jõud on niivõrd otsas, et nagu ei tahakski rääkida, kuigi see ei ole tõsi: tahad küll, aga lihtsalt ei jaksa.

Artemjev pööras voodis teist külge ja müts kukkus põrandale. Kui vähe sa küll oled muutunud, mõtles Sintsov, vaadates Artemjevi patja vajunud suurt, rahulikku, parkunud nägu.

Juba paari nädala eest, kui nad kokku said, oli ta mõelnud, et naisevend pole peaaegu üldse muutunud. Ikka samasugune nagu kolmekümne üheksanda aasta kevadel, kui nad enne sõda viimati teineteist nägid. Ainult lõkmetel on ühe püstküliku asemel kolm ja rinnas on kaks ordenit, ja käies lonkab natuke haavatasaanud jalga. Kõik on muutunud nende aastate jooksul, aga tema on lausa kummalisel kombel jäänud selliseks, nagu ta oli. Võib-olla sellepärast, et ta on juba seitsmeteistkümneaastaselt, sõjakoolist peale kogu eluaja sõjaks valmistunud ja elab nüüd lihtsalt selles miljöös, mida ta on eluaeg oodanud? Kuigi vaevalt võib selle sõja puhul öelda, et teda teadsid niisugusena oodata isegi need, kellele sõda on elukutseks.

Võib-olla ta ei vaadanud tookord Artemjevit küllalt tähelepanelikult, polnud selleks võimalustki: kohtumine toimus teiste juuresolekul ja oli lühem, kui nad oletasid. Artemjev tuli koos Levašoviga, ja Levašov ei läinud millegipärast ära, vaid istus kogu aeg seal, kuni Pavel Maša surmast rääkis. Võib-olla oli koguni hea, et ta seal istus. Siis tulid Iljin ja Zavališin tagasi, istusid ka seal ja tundsid talle kaasa. Küllap nad mõtlesid hiljem ära minna ja neid kahekesi jätta, aga see «hiljem» jäi tulemata sakslaste ootamatu vasturünnaku tõttu. Kohe samal päeval vihma käest räästa alla! Aga võib-olla oli seegi hea.

Kui Artemjev tookord tema juurde pataljoni tuli, prahvas ta otsemaid, ilma mingi sissejuhatuseta Maša surmasõnumi välja. Kõigepealt kaelustas, siis aga astus hetkeks eemale, vaatas Sintsovile silma ja prahvas

kõik välja. Tema arvates oli võimatu seda teiseks korraks jätta. Ja mis tähendab sõjas teiseks korraks jätta? Mitte ainult ses mõttes, et kõik me oleme surelikud, vaid lihtsalt — millal ta jälle siia pataljoni satub? Kui käsku pole, ei satugi. Ja kirja teel ei saa ammugi õe surmast jutustada. Kuigi temale endale polnud see enam värske sõnum, et õde on surnud, oli temalgi raske sellest rääkida. Näost polnud seda küll näha, aga ega ei peagi tingimata näost näha olema. Ega Sintsovi endagi näost polnud vist midagi näha, kui ta seda kuulas! Lihtsalt kehas oli õõnes ja külm tunne, nagu oleks ta täiesti tühjaks pumbatud, ja süda oli paha nagu mitmepäevase nälgimise järel. Isegi Levašov kohkus ära ja hakkas teda õlast raputama: «Mis sul on?»

Täna aga, kui väike doktor talle jutustas, kuulas ta nii, nagu oleks ta selle mõttega juba ära harjunud, kuulas nagu jutustust sellest, mida enam ammu olemas ei ole. Ja kolmanda päeva öösel ütles Iljin, kellel oli oma mure, ütles pärast seda, kui nad olid kumbki sada grammi võtnud: «Kui Stalingrad on käes, saadetakse meid ehk kuhugi ümberformeerimiseks. Me oleme nüüd mõlemad poissmehed, võtame kätte ja abiellume õestega, saame sugulasteks.» Siis oli Sintsov selle sugulasteks saamise peale ainult muianud: nagu oleks mõni muu sugulus saanud lähem olla kui ühine pataljon! Ta muigas ega vastanud midagi, Iljin aga mõtles, et teine on solvunud, kuivõrd ta poissmehe ja lese ühele pulgale asetas, ja püüdis seletada: «Ma räägin tõsiselt. Mina suhtun sellesse teistmoodi, kui muidu suhtutakse. Praegune abielu polevat muud kui vaeslaste soetamine, aga see pole veel sugugi kindel. Ja kui lähebki nii — las toob minu lapse ilmale ja kasvatab üles. Kui mitte ohvitseripalgaga, siis lesepajukiga. Nagunii ei jätku pärast seda sõda kõikidele naistele mehi.»

«Hea küll, eks seda näe,» oli Sintsov selle peale öelnud, «teeme enne siin oma töö ära.»

Oli öelnud seda, mida ta mõtles. Enam niisugust aega ei tule, nagu oli, aga mis tuleb, eks seda näe. Tal oli naine, ja see sai rohkem kui aasta eest surma. Kui ei taha endale valetada, siis tunneb lahingute vaheaegadel puhuti, kui raske on näiseta olla. On tundnud

varemgi, siis kui ta naise hukkumisest ei teadnud. Ja kes teab, kui kauaks on veel elu.

Ivan Avdeitš tuli ja pani supikateloki lauale.

«Väga tuline ta ei ole. Ma ei julgenud soojendama hakata, kartsin, et jääte enne magama.»

«Olgu,» ütles Sintsov. «Valage meile kummalegi sada grammi.» Ta läks voodi juurde ja pani Artemjevile käe õlale: «Tõuse üles, Paša!»

Artemjev avas silmad ja tõusis istukile.

«Sain vist enne sind pruukida,» näitas ta voodi peale.

«Seda küll, ma pole veel jõudnud.»

«Kas sa leidsid selle leitnandi, keda sa haiglas otsimas käisid?»

«Jah, leidsin.»

Artemjev nägi Sintsovi näost, et ta ei taha sellest pikemalt rääkida.

«Ma tegin täna diviisi staabi õhtustest vaatlustest järelduse, et kuuekümne teise armeega ühined tõenäoliselt homme kas sina või sinu vasakpoolne naaber, ja lippasin siis ööseks sinu juurde. Longin juba kolmat päeva teie diviisis ringi. Sa oled täna kõvasti edasi liikunud, otsaga juba siinmaal!»

«Jah, vihtusime täie hooga,» vastas Sintsov. «Viha oli eile ja täna pärast selle laagri nägemist väga suur.»

«Mina pole näinudki, polnud aega sinna sõita. Räägitakse, et õudne pilt.»

Sintsov muigas mõrult.

«Igatahes selline pilt, et eile, minu nõudmisest hoolimata, ei võetud ühtki vangi. Täna õhtul sain ma nad siiski niikaugele. Aga ise mõtlesin omas südames: meie inimesed on liiga leplikud, kui nad teisel päeval pärast sellist pilti ikkagi vange võtavad. Mina olen pataljonikomandör, mul on käsk nõuda, aga oleksin ma sõdur, siis ma küll pärast selle laagri nägemist enda eest ei vastutaks.»

Käskjalg astus sisse, pani viinakruusid lauale ja läks uuesti välja.

«Sööme suppi ka, hernesupp . . .» ütles Sintsov.

Ta valas poole suppi alumiiniumkaussi ja lükkas selle Artemjevi ette, kateloki aga võttis endale.

«Mis käsi teeb?» küsis Artemjev.

«Liigub...» Sintsov liigutas määrdunud marlisidemest paistvaid sõrmi. «Ainult põial teeb muret — külma käes sureb ära... Täna võtsime ühe sakslase kinni, oli ära külmanud. Kui ta ühe varisenud keldri müürilõhest välja ronis, toetus ta labakätele, ja järsku murdusid külmanud sõrmed, nagu oleksid nad portselanist. Ma poleks uskunud, kui poleks oma silmaga näinud.»

«Kas meie mehi on ka külmanud?»

«Me võitleme selle vastu, valvame, ajame öösel üles. Noh, joome või?»

Artemjev noogutas, jõi viina ära, hammustas soolaga ülepuistatud leivakuivikut peale ja hakkas vaikides suppi lurpima.

«Mul on ka täna kere nii hele,» ütles Sintsov. «Kui haiglasse jõudsin, polnud sooja toitu veel toodud, haiglas aga läks rohkem aega, kui ma arvasin. Ma sain Ovsjannikovaga kokku. Selgus, et ta töötab selles haiglas. Kuulsin tema suust veel kord seda lugu.»

«Nüüd sa siis tead kõike, viimse üksikasjani,» ütles Artemjev mõningase vaikimise järel. «Ma nägin ka Ovsjannikovat paari päeva eest Serpilini juures — tahtsin talle öelda, et sa oled siin, aga olukord oli selline, et ei saanud.»

«Kõike ei tea ka tema mitte.»

«Ta tuli samuti sealt Skylla ja Charybdise vahelt läbi ja jäi ometi ellu,» ütles Artemjev Tanjat mõeldes. «Aga oleks võinud ka vastupidi minna...»

Ja Sintsov mõtles: jah, oleks võinud ka vastupidi minna. Maša oleks võinud ellu jääda ja väike doktor oleks võinud sattuda sakslaste kätte. Vaatamata harjumuse tugevusele, mis laskis elada keset teiste suremist, oli oma naise surma ikkagi väga raske sõjaaja paratamatuste nimekirja kanda. Kuid mõtelda, et küll oleks hea, kui naine oleks ellu jäänud ja väike doktor oleks tema asemel sakslaste küüsi langenud, oli sama võimatu nagu mõtelda homse lahingu eel, et küll oleks hea, kui mind homme ei tapetaks, vaid tapetaks hoopis Iljin või Zavališin. Võimatu on tahta, et keegi sureks kellegi asemel, võib ainult tahta, et kõik jääksid ellu. Aga sellestki unistada on absurdne.

«Ta on haruldane naine!»

Sintsov taipas, et Artemjev räägib Tanjast, ja noogutas vaikides.

«Ja kena tots pealegi, kui õieti vaatama hakata.»

«Sa oled juba vaadanud või?» küsis Sintsov süngelt, sest talle tegid teise sõnad äkki tuska.

«Mina mitte,» vastas Artemjev. «Tema ise heitis mulle Moskvas nagu silma. Surmkindel ma selles ei ole, aga sedamoodi see paistis. Mina ise küll mitte. Ma ütlen lihtsalt erapooletult, et haruldane ja kuldne naine. Sellistega tulebki abielluda, kui ei taha loll olla nagu mina... Mulle pole sellist tarvis. Aga sinule küll.»

«Kuule, ütle, mis sa nüüd õige oled, kas tark või loll? Leidsid paraja aja!»

«Miks mitte? Kui jääte mõlemad ellu, siis võta just niisugune naine. Seda enam, et saatus teid juba teist korda sõja ajal kokku viib. Ma ei näe selles midagi imelikku. Selle üle hakkavad inimesed muidugi naerma, et tema on nii väike, aga sinul jääb pea lakke kinni...» Artemjev muheles, andes sellega mõista, et ta teeb õigupoolest niisama nalja. Aga kõigest, mida ta rääkis, oli tõsiselt mõeldud siiski see, et õde ei ole enam, ja ükskõik kui väga Sintsov teda armastaski, tuleb sellele nüüd ometi kriips peale tõmmata ja edasi elada, nii nagu saatus käsib. Teisest ilmast ei näe meid enam keegi, ja keegi ei nuta ega rõõmusta selle pärast, kas me nad varem või hiljem unustame...

«See, et ta väike on, tegi mulle kunagi head meelt,» ütles Sintsov samuti muheldes. «Siis, kui ma teda kukil piiramisrõngast välja tassisin: ma olin rõõmus, et ta on nii kerge.»

«Mul aga tuleb vist varsti hoopis raskem koorem kukile võtta,» ütles Artemjev. Ja kuigi ta muigas, vilksatas tema pilgus nagu kimbatus selle puhul, mida ta nüüd kohe selgitama pidi. «Paistab, et ma abiellun, võib olla, et olengi juba abiellunud...»

«Mismoodi, ma ei saa aru — võib-olla? Kellega siis?»

«Kellega, millega?...» muheles Artemjev. «Vana lugu — nokk kinni, saba lahti: eks ikka Nadeždaga. Enne kui Moskvast ära sõitsin, läksin tema juurest läbi — ja otsas oli minu vahvus nagu rootslasel Poltaava all. Ära hakka mulle sõnu peale lugema,» keelas

ta Sintsovi. «Ma tean ammu, mis sina temast mõtled, ja aiman ka, mida sa mulle öelda tahad: loll! Põhiliselt on see õige.»

Aga kuigi ta Sintsovi keelas ja ütles, et ärgu ta hakaku sõnu peale lugema, oli ta tegelikult õnnest lõhkemas, sest naine, keda ta oli kunagi armastanud ja hiljem suurt vaeva näinud, et teda unustada, kuulus nüüd jälle temale ja võttis tont teab mida ette, mida ükski teine naine tema asemel poleks teha söandanud: lendas üheks ööks tema juurde rindele, ja nüüd, pärast seda ööd tahab, võiks öelda koguni, et püüab kõigest hingest saada tema naiseks. Ta tuli osalt just sellepärast täna ööseks Sintsovi juurde, et tahtis südant puistata — rääkida, miks ta seda teeb ja miks ta on sellele vaatamata, et ta ennast lolliks nimetab, ometi õnnelik. Õnne aga pole sõja ajal puust võtta ega maast leida.

«Miks sa vaikid?» küsis ta, pikemat pausi välja kannatamata.

«Mis seal ikka, väga tore.»

«Ära valeta.»

«Ega ei valetagi. Kui sul on temaga hea olla, siis on kõik hästi. Ainult et see abielujutt jäi mulle nagu veidi segaseks.»

Artemjev rääkis, kuidas Nadja oli ootamatult armee staapi ilmunud, esinedes tema naisena, ja kuidas Serpilin oli hommikul käskinud teda Moskvasse tagasi saata, ja kuidas Nadja oli lahkumisel küsinud, kas Artemjev on nõus temaga abielluma, ja öelnud, et Artemjev annaks talle kirja perekonnaseisuameti jaoks kaasa, kuna ta ise on rindel: Nadja läheb ja ajab seal kõik ilma temata joonde. Ja tuleb uuesti siia tagasi kui tema seaduslik naine ja vaatab sellele Serpilinile silma, kes teda siit nagu mõnd lupardit minema ajas.

«Mis, ta läheb siis viha pärast sulle mehele?»

«Osalt küll.»

«Aga kui viha möödas on, mis siis?»

«Meie lugu on juba väga vana,» ütles Artemjev. «Olgugi et ta pärast abiellus, pole tal igatahes kellegi teisega nii hea olnud kui minuga. Selles tükis mind petta ei saa.»

«Aga kõiges muus?» küsis Sintsov, kuigi ta nägi, et Artemjevil on raske vastata.

«Ja kõiges muus pole ta ka sugugi vilets naine, peab ütlema,» vastas Artemjev mõnevõrra sunnitult. «Käärib käised üles, peseb põranda ära, peseb pesu, keedab süüa — see kõik on ta käes naljamäng...»

«Aga kõiges muus?» käis Sintsov peale.

«Mis siis muud veel?»

«Noh, siis mul enam küsimusi ei ole.»

«Jah, võid mulle õnne soovida,» ütles Artemjev. «Eile, kui ma Serpilinile diviisist helistasin, teatas ta, et mõnesuguse hilinemisega antakse mulle järgmine auaste... Nüüd olen siis polkovnik.»

«Soovin õnne,» ütles Sintsov, veel kord Nadjale mõeldes: võib-olla abiellub ta Artemjeviga heas usus, et see mees jõuab kaugele? Kui ta on kolmekümneaastaselt juba polkovnik ja surma ei saa, siis on Nadja veel enne sõja lõppu jälle noore kindrali abikaasa.

«Tahtsin neljanda pulga krae peale panna, aga diviisi staabis ei olnud, kellelgi pole varuks, ootavad kõik paguneid.»

«Aitaks hea meelega,» muigas Sintsov, «aga ei saa. Meil pataljonis on kõigil ainult kuubikud, välja arvatud poliitasetäitja. Tema on küll selline mees, et annaks viimasegi pulga krae pealt ära, aga seda ei luba jälle mina. Kasvatan teist, et ta näeks natukenegi sõjaväelase moodi välja.»

«Ajab naerma, kui seda sinu käest kuulen,» ütles Artemjev. «Ma mäletan, missugune sa ise kolmekümne üheksandal aastal, enne sõjaväkke astumist olid.»

«Kolmekümne üheksas aasta on ammuunustatud aeg...» muheles Sintsov.

«Me istume siin nagu armee kummagi poole — regulaarväe ja reservväe esindajad,» ütles Artemjev. «Kas sa mõtlesid kunagi enne sõda, et sinust saab kord see, kes sa praegu oled?»

«Kas ja kui palju me üldse kõigele sellele mõtlesime, millele oleks tulnud mõtelda?»

«Mismoodi me magama heidame?» küsis Artemjev. «Ühe pea, teise jalad?»

«Riskantne,» arvas Sintsov. «Ma ei tea, kuidas sinuga lood on, aga mulle ütles käskjalg, et ma magavat viimasel ajal väga rahutult. Kobi seina poole, ma istun veel, ei tahagi praegu pikali visata.»

«Ootad, kuni ma magama jään, ja lähed siis oma asju ajama?» küsis Artemjev voodisse heites.

«Selleks pole mul küll täna enam jaksu. Nüüd, kus ettevalmistustuli määrati kella üheksaks, on mul lubatud kella seitsmeni magada.»

«Ma jään homme teie pataljoni.»

«Eks tee, kuis tunned. Meie tungime igal juhul edasi. Ja see on juba puhas õnnemäng, kes siis esimesena ülesande täidab, kas meie või mõni teine.»

«Loodame, et teie,» ütles Artemjev. «Sa ju ise rääkisid, kui suur on teie viha pärast selle laagri nägemist...»

«Viha on viha, ja tuli on tuli. Pannakse tuli peale, ja sa lamad kõige oma vihaga kõhuli maas. Mul on viimasel ajal niisugune tunne, et mul on veel paksult mehi vastas, märksa rohkem, kui mul neid endal on. Ainult suurtükitule absoluutne ülekaal päästab meid. Ilma selleta ei saaks me sammugi edasi.»

«Ma rääkisin ühe luurajaga: arvatakse, et sakslastel on õige vähe jõude järel.»

«Ma ei tea, mismoodi nemad arvestavad,» ütles Sintsov, «aga mina arvestan lihtsalt: eilse ja tänase päeva jooksul jättis vaenlane minu rindelõigus sada nelikümmend laipa maha. Minul aga on praegu pataljonis üldse kokku sada kolmkümmend kaheksa meest. Kui eile hommikul oleks olnud pataljon pataljoni vastu, siis oleks mul praegu vastas ainult tühjus, lage maa. Aga küll sa homme näed, mis mul vastas on! Vastupanu on küll muidugi järjest nõrgem: nad on näljas, ja väga palju on külmanuid...»

«Kas sul kahju pole veel hakanud?» küsis Artemjev vahele.

Sintsov ohkas ja ei vastanud midagi.

«Mis sa ohkad, ma küsin tõsiselt. Mul on näiteks häbi tunnistada, aga vaatamata kõikidele vandetõotustele tuksatab teinekord miski südames...»

«Mulle aga tuleb alati meelde, kui ma neid näen, mitu korda mina neljakümne esimesel ja teisel aastal nende seisus olin. Ja ma küsin siis endalt: kas nendel jätkub pärast seda kõike jõudu maast tõusta, ennast raputada ja jälle peale hakata, nagu meie seda tegime?»

«Noh, nende puhul, kes siin on, pole mõtet seda küsidagi.»

«Ma ei räägigi nendest. Ma räägin kõigist teistest... Ma ei tea, võib-olla, kui me oleksime neid algusest saadik, kohe esimesest päevast peale niimoodi materdanud, võib-olla oleks siis tuksatanud, nagu sa ütlesid. Aga praegu ei tuksata, sest see on siiani ainult tasategemine. Ja me pole veel kaugeltki tasa. Minul küll ei ole neist kahju. Ma ei lase ainult vange tappa. Ja mõnikord tuleb selline mõte, et miks peab kõike seda nüüd tasa tegema.»

«Mis mõttes peab?» ei taibanud Artemjev teise mõttekäiku.

«Miks meil oli alguses vaja võlgu jääda ja alles pärast tasuma hakata? Kas tõesti poleks teisiti saanud?»

«Õigustatud mõtteviis, aga oleks juba aeg sellele enam mitte mõelda. Elu läheb edasi...»

«Aga mina ei saa sellele mõtlemata olla,» ütles Sintsov mõningase vaikimise järel. «Ei saa ka siis, kui sõda on läbi. Ja ka mitte siis, kui kümme aastat on möödas, ja ka mitte siis, kui kakskümmend on möödas...»

«Sa ainult arvad nii. Aga niipea kui me nad puruks lööme, kui me kas või endise piirinigi jõuame, on kõigil kohe teised mõtted peas.»

Sintsov ei vastanud selle peale midagi, tegi vatikuue eest lahti, kiskus vildid jalast, heitis selili voodisse ja pani käed harjumust mööda pea alla. Pikali heites oli ta mõelnud, et uinub kohe, silmapilkselt, niipea kui ta käed pea alla paneb, aga millegipärast ei tulnud und. Oli see sulgmadrats ehk liiga pehme — keha lausa vajus sinna sisse? Ta lamas mõni aeg vaikides ja ütles siis:

«Pole enam harjunud selliste mugavustega. Nii võõras tunne, kui sulekott on perse all. Ei tule undki.»

«Aga mul on, vastupidi, hea soe olla,» ütles Artemjev.

«Maga siis,» soovitas Sintsov, «ütle mulle ainult veel ühte asja: kas sa Peakorteris teenides nägid ka mõnikord Stalinit?»

«Üks kord nägin.»

«Räägi, mis mees ta on.»

«Mis ma sulle räägin, nagu sa ise ei teaks?»

«Einoh, räägi!»

«Ma olen teda üksainus kord näinud. Päris alguses, kui ma olin haavatasaamise järel just kindralstaapi tulnud ja käsundusohvitseriks hakanud. Öö ajal kutsuti kõiki, kellel Stalingradi rindega tegemist oli, kokku ja viidi otse Stalini juurde. Ta teretas meid ja käskis meil reas raporteerida, paremalt tiivalt alates: mis andmed on igaühel omas lõigus vaenlase kohta? Minu raport oli neljas. Ma närveerisin muidugi kõvasti, liiatigi, et ta mulle kaks küsimust esitas.»

«Vastata ikka oskasid?»

«Vastata oskasin küll, ainult et närveerisin kõvasti.»

«Ja mis küsimused need olid?»

«Täpsustavad küsimused minu lõigu kohta. Nähtavasti olid tal juba enne, meie rapordist sõltumata, teab kust kanaleid mööda saadud andmed vaenlase kohta, niisiis küsis ta, kas ei ole nende teise ešeloni värskeid vägesid juurde toodud. Mina vastasin, et oletatavasti on alanud SS-grenaderide eripolgu kohalepaigutamine. Tema küsis selle peale, miks ma sellest kohe ette ei kandnud. Mina vastasin, et oletus ei ole veel kinnitust leidnud, mistõttu ma ei pidanud õigeks sellest kui faktist ette kanda.»

«Ja mismoodi ta seda sinu käest küsis?»

«Väga rahulikult, ma ütleksin. Aga kui ta sulle otsa vaatab, siis on niisugune tunne, et ta kontrollib sind, tahab su mõttedki viimseni ära lugeda. Ja see panebki närveerima.»

«Kuidas ta välja näeb?»

«Nii nagu piltidelgi. Natuke vanem ja kasvult lühem ka; kui küsib, vaatab sulle silma. Ise räägib väga aeglaselt ja rahulikult, nagu poleks kuhugi kiiret, kuigi olukord oli tol korral vägagi kriitiline. Me taipasime alles hiljem, et sel ööl visandati suure pealetungi algvariant. Mis siis veel rääkida? Kuulamise ajal kõnnib edasi-tagasi, jääb seisma, vaatab sulle silma ja kõnnib jälle edasi. Tal on vist pehme tallaga säärikud, astub hääletult nagu . . .»

Artemjev tahtis öelda «nagu kass» siis — «nagu tiiger», aga jättis nii selle kui teise ütlemata: kumbki tundus Stalini puhul kohatu.

«Tunni aja pärast lasti meid kõiki minema. Minul oli küll selline tunne, et meil oli vähe uut lisada, et ta on ilma meie raportitetagi küllalt hästi informeeritud. Seda oli ka küsimustest tunda.»

«Või nii, huvitav küll.»

Sintsov oli kuulanud suure põnevusega. Artemjev oli tema tutvuskonnast ainuke inimene, kes võis Stalinist rääkida, olles seejuures teda ka oma silmaga näinud — mismoodi ta astub, mismoodi räägib, mismoodi esitab küsimusi.

Sintsov tahtis teada. Kogu sõja kestel oli ta Stalinist tahtnud võimalikult palju teada saada, sest vastus küsimusele, mis mees on Stalin, seostus tal sügavas südamepõhjas vastusega kõige põhilisemale küsimusele: miks algas alles nüüd, sõja teisel aastal, arvetasumine sakslastele?

See küsimus seadis nagu kahtluse alla Stalini senise suuruse ja tema otsuste eksimatuse. Samal ajal aga, kui pataljonikomandör Sintsov, kes poolteist sõja-aastat oli viibinud päris eesliinil, juurdles pidevalt küsimuse kallal, mispärast läks sõda niiviisi ja mitte teistviisi, tunnustas ta küsimusega, mis inimene on Stalin, tahestahtmata kohta, mis oli Stalinil nii tema minevikumõtisklustes kui ka tulevikulootustes ja üldse kogu tema elus.

«Kas see on tõsi, mis räägitakse,» küsis Sintsov, «et Stalin ei heitvat iialgi enne magama, kui tal pole käes kõikide rinnete operatiivteateid?»

«Küllap on, kui otsustada selle põhjal, et meie ülemad istuvad ühtelugu kolmanda kukelauluni üleval. Aga täpsemalt ma seda asja ei tea.» Artemjevile tegi tuska, et ta ei osanud ikkagi Sintsovile kõike ära rääkida, mis tunnetega ta tol korral Stalini juurde läks ja sealt tulema tuli. Rääkis küll, mismoodi ta küsib, mismoodi otsa vaatab, et tal on pehme tallaga säärikud . . . Aga kõige olulisema ütlemiseks ei leidnud ta sõnu. Selliste asjade rääkimiseks ei leiagi naljalt sõnu, aga ikkagi oleks võinud jutustada ka mõnda muud seika: mitte ainult seda, kuidas sina, väike tähtsusetu käsundusohvitser, Stalini juures käisid, vaid kuidas Ivan Aleksejevitš tema juurde raporteerima läks, kuidas ta ootas, kas teda kutsutakse ette või ei, ja

kuidas ta raportilt tagasi tuli. Iga kord läks nagu tapalavale ja tuli otsekui vettekastetuna tagasi — Artemjev meenutas seda ilma vähimagi hukkamõistu varjundita, vastupidi: ta oli veendunud, et nii see peabki olema, kui inimene läheb Stalinile raporteerima...

Sintsov lebas, silmad kinni, kuid ei maganud.

Kui tahad liiga palju pärida, hakkad end mõttes piirama, piirad ja piirad, kuni ei jäägi enam suurt midagi pärida.

«Kuule,» ütles ta ja avas silmad, «sa töötad nüüd Serpilini juures, mis arvamine sul temast on?»

«Kõige parem. Miks sa küsid?»

«Niisama,» vastas Sintsov.

See polnud aga tõsi, kui ta ütles, et niisama, sest küsimus ise — «mis arvamine sul temast on?» — oli tegelikult teine küsimus, mida ta küll ei esitanud: miks käis Serpilini käsi enne sõda niiviisi, kui sina oled temast kõige paremal arvamisel, ja mina olen temast kõige paremal arvamisel, ja kõik on kõige paremal arvamisel, miks tuli tal siis neli aastat teed sillutada või metsatööd teha? On selline ütlus: «Kui metsa raiutakse, lendavad ka laastud!» Aga tema pole ju mingi laast, vaid armee staabiülem.

Viimasel ajal, nüüd, kus sakslased on silmanähtavalt lüüa saanud, tuleb üldse igasuguseid mõtteid pähe. Kaks neist on küll kõige sagedasemad: esiteks — jumal tänatud, et seda ikka veel näha sai! Ja samas teine: kahju, miks see polnud algusest peale nõnda! Ja see kahjutunne püsis ja sundis küsimusi peale: miks ja miks?

See oli tal õigupoolest mõlkunudki mõttes, kui ta küsis, mis arvamine on Artemjevil Serpilinist. Aga ta ei avaldanud oma mõtet sõnaselgelt, sest see oli niisugune mõte, millest sa isegi lähedase inimesega ainult ääri-veeri juttu teed.

«Sa ei maga?»

«Ei.»

«Ükskord me lamasime Rõbotškiniga, pataljoni adjutandiga — alles sõjakoolist tulnud, üheksateistkümneaastane poiss —, mürsulehtris ja ootasime tulistamise vahet. Ja korraga ütleb ta mulle: «Seltsimees vanemleitnant, minu arvates ei teinud seltsimees Stalin ikkagi õigesti, et ta enne sõda sakslastega suhted laokile jättis, nii kõrge kultuuriga rahvas ometi!» Ma ei saanud kohe vastata: miin lendas üle ja me pistsime pead lumme. Ütlesin talle, kui ma jälle pead sain tõsta: «Mis loba sa ajad? Hull oled, tahad sõjakohtu alla minna? Kas seltsimees Stalin oleks pidanud meil käskima sakslaste ees käpad püsti ajada, või mis?! Räägi muidu, mis sa räägid, aga ära rumalusi räägi!» Tema vastu: «Ma ei ütlegi seda. Kui on sõda, siis on mäng selge: kas meie või nemad! Aga ma räägin sellest, et miks lasti nii minna, pärast Esimest maailmasõda olid meie suhted Saksamaaga väga head, ja nende kommunistlik partei oli tugevamaid Euroopas... Miks laskis seltsimees Stalin asjadel nii minna, et fašistid võimule said?» Näe, mis rääkis! Mina lamasin lehtripõhjas tema kõrval, kuulasin teda ja ei teadnud, kas hakata naerma või nutma tema jutu peale, sest ta ajas ju lolli loba — ja ometi oli tal õigus! Seda, mis tuli, ei oleks tohtinud tulla! Mind on nii kasvatatud, mina leian küll, et ei oleks tohtinud!»

«Ja mida sa talle vastasid?» küsis Artemjev.

«Ütlesin, et: «Sa veeretad ka liiga palju seltsimees Stalini kaela. See on ju ikkagi Saksamaa, ja mitte Venemaa, ega kõik ei ole lõpuks maailmas tema teha.» Tema aga vaatas mulle niimoodi otsa, nagu oleksin ma temalt ta usu röövinud, päris kahju hakkas teisest. «Vanjuša» põrutas muudkui üle meie pea, meie aga lamasime, pead ligistikku koos, ja vahtisime teineteisele otsa. Sellises olukorras tuli avameelselt rääkida. Vaatasin talle otse silma ja ütlesin: «Et ma sinu suust enam midagi sel teemal ei kuuleks, ja ammugi mitte teised! Said aru?» — «Jah.» Aga ma nägin tema näost, et tuhka ta aru sai! Mõtled, et mina sain? Ainus vahe oli see, et mina teadsin, et sellest ei maksa kõnelda, aga tema ei teadnud sedagi... Ütle, Paša, oled sa oma eluga rahul?»

«Mis mõttes?»

«Selles mõttes, et sul edaspidi poleks häbi selle pärast, kuidas me oleme elanud.»

«Liiga kaua tilpnesin adjutandina. Aga muidu olen päris rahul.»

«Ka mina olen praegu rahul. Aga kuidas me elasime sinu arvates enne sõda, kas hästi?»

«Sööma poolest või?» küsis Artemjev, ja Sintsovile tundus tema hääl iroonilisena.

«Kas sa tahad niimoodi edasi elada, nagu me enne sõda elasime? Et pärast sõda oleks kõik nii, nagu oli?»

«Kui sõda läbi, eks siis selgu,» ütles Artemjev.

«Kas on seda selgust kuskilt tulemas?»

«Ja-ah...» ütles Artemjev, jättes vastuse võlgu. «Erakordselt raske iseloom on sul, nagu ma nüüd näen. Teine kord, kui tahan välja magada, lähen mujale. Ajasid mul une pealt ära...»

«Hea küll, maga.» Sintsov vaatas korraks silmanurgast Artemjevi poole, nägi, et teisel on silmad kinni, ja sulges ka ise silmad, lebades minut aega täiesti vaikselt ja katsudes ära arvata, mida mõtleb samal ajal Artemjev, mees, kellega nad polnud tervelt neli aastat avameelselt juttu ajanud.

«Tuleb üles ajada,» kostis telkmantli tagant Levašovi tuttav hääl.

Sintsov tõstis pea padjalt, tõusis siis istuma ja pistis jalad viltidesse.

«Kuhu sa lähed?» küsis Artemjev silmi avamata. «Mis lahti on?»

«Ma lähen vaatan.» Sintsov pani kiiruga vatikuue nööbid kinni ja läks välja.

Keldri koridoris seisis kolm meest: Rõbotškin, Levašov ja Sintsovile võõras väike jässakas mees, kellel oli seljas liiga pikk kasukas ja peas üle kulmude vajunud liiga suur läkiläki.

Jälle lehemees? mõtles Sintsov tusaselt. Ta ei tahtnud magada, aga rääkida ka ei tahtnud.

«Saa siin seltsimehega tuttavaks...» näitas Levašov liiga pika kasukaga jässaka mehe peale, jättes imelikul kombel «seltsimehele» midagi juurde lisamata.

Sintsov, kes oli oma pugerikust ilma mütsita välja tulnud, lõi käed külgedele:

«Pataljonikomandör vanemleitnant Sintsov.» Siis surus talle sirutatud kätt.

«Tere. Keller,» ütles liiga pika kasukaga mees märgatava saksa aktsendiga ja surus ka Sintsovil tugevasti kätt. Käsi oli tal suur ja tugev.

«Mis sa imestad?» küsis Levašov, märgates Sintsovi ilmet.

«Ma ei imesta midagi,» vastas Sintsov. «Tulge puhake jalgu, joome teed.» Ta võttis telkmantli äärest kinni, et seda kõrvale lükata ja külalisi sisse lasta. Kuid Levašov peatas teda.

«Küll jõuab. Enne asjalikud jutud. Me tahame sinu pataljonis koha valmis vaadata, kust ta hommikul oma läkituse üle anda saaks. Ma soovitasin öist aega, see on ikkagi ohutum, aga tema tahab hommikul.»

«Öösel magavad kõik,» ütles sakslane.

«Tema jääb oma kangusega igatahes peale. Aga sobiv koht tuleb öösel valmis vaadata.»

«Mis läkitus see on, ruuporiga või?» küsis Sintsov.

«Ei, öösel tuleb MGU kohale tuua, kuskil sobivate varemete varjus üles seada ja ära maskeerida... Sa oled kõige kaugemale linna sisse tunginud, sellepärast me sinu juurde tulimegi.»

Sintsov jäi mõttesse. MGU — tugevajõuline võimendusseadeldis — on igatahes terve «polutorka» peale monteeritud buss. Kui õnnestub teda sada viiskümmend meetrit kas või käsitsi Tšugunovi rooduni lohistada, siis on seal, kolmandas roodus, küll üks kohane paik — kunagise garaaži rusud. Maaga ühetasa olev põrand, kaks nurkmist seina ja osa vahelaest on alles.

«Noh, kas leiad niisuguse koha?» küsis Levašov. «Peale kõige muu võta arvesse, et inimestel oleks kusagil varjul olla. Fritsud on muidu küll laskemoonaga hirmus kokkuhoidlikud, aga saadet kuuldes hakkavad nad koledal kombel tulistama, see on kindel!»

«Ma arvan, et leiame. Kohe vaatame, ma lähen võtan rihma,» ütles Sintsov. «Aga võib-olla tahaksite enne veel kruus teed juua?»

«Teed ehk küll...» ütles sakslane.

«Teed, jah. Sööme siis, kui tagasi tuleme.»

«Jaa,» ütles sakslane. «Külmavõitu on tõesti.»

Ivan Avdeitš polnud jäänud käsku ootama, vaid tõi laua äärde pika pingi, nii et pataljonikomandör võis öelda: «Istuge lauda!»

Sintsov lükkas telkmantli kõrvale ja astus pugerikku. Artemjev viipas teda nimetissõrmega.

«Kes need on? Ma ei kuulnud hästi.»

«Polgu poliitasetäitja ja üks sakslane. Hakkab raadio teel agiteerima. Tõused ehk ka üles?»

«Mis mõttega,» vastas Artemjev. «Ma tahan magada. Pidin juba jäämagi. Ja sina pead siis jälle välja külma kätte minema?»

Sintsov kehitas õlgu. Mis sellele vastatagi?!

Ta tõmbas vöörihma kinni, jättis esialgu mütsi pähe panemata ja istus laua äärde. Laual olid juba kruusid ja ärakoksitud emailiga teekann.

«Me oleme seltsimees Kelleriga erinevatel seisukohtadel,» ütles Levašov peaga sakslase poole viidates. «Mul on käsk poliitosakonnalt, et tema peast ei tohi juuksekarvagi langeda, tema aga tahab, vastupidi, oma saate päise päeva ajal maha lugeda.»

«Juuksekarvad on mul niikuinii peast ära langenud. Väga palju,» ütles sakslane mütsi maha võttes ja oma kaugele taandunud juustepiiri silides. Ta naeratas, kuid see malbe naeratus oli kuidagi murelik. «Praegu tuleb palju tööd teha. Väga-väga palju.»

Ta päästis kasukal kaks ülemist haaki lahti: kasuka all oli vatikuub ja selle all veel lõkmetega sõjaväepluus.

Kas näed, meie sõjaväepluuski seljas, mõtles Sintsov, ja korraga, kui ta sakslase kõrget otsaesist ja valgeid tihedaid kulme vaatas, tuli talle meelde, et ta on seda meest enne näinud, siin ei saanud olla mingit eksitust. See oli üheksa aastat tagasi, kolmekümne neljanda aasta talvel, varsti pärast Dimitrovi protsessi. See mees, just seesama mees oli siis äsja Saksamaalt põgenenud ja esines kõnega Kommunistlikus Ajakirjanduse Instituudis, selgitades auditooriumile, mis on fašism. Ainult et tol korral rääkis ta saksa keeles ja tõlk ei jõudnud talle järele, eriti siis, kui ta ägestus ja oma raske rusikahaamriga sõnade taktis vastu kõnepulti tagus. Ja tema nimi ei olnud mitte Keller, nagu Sintsov ennist oli kuulnud, vaid Heller, Ernst Heller. Ja ta oli kirjutanud raamatu Hamburgi ülestõusust, mis ilmus veel enne, kui ta Saksamaalt Liitu põgenes, hiljem aga kirjutas ta olukirjeldusi Hispaaniast — ta läks siit Hispaaniasse ja oli seal Internatsionaalses Brigaadis pataljonikomandöriks.

Muidugi, see on tema, sama mees, kes neile ajakirjanduse instituudis kõneles. Ainult et siis olid ta kulmud täiesti mustad, nüüd aga täiesti valged.

Kui sakslane märkas, et Sintsov teda teraselt silmitseb, langetas ta pilgu ja võttis kahe käega tulise teekruusi ümbert kinni, et niimoodi käsi soendada.

«Ma olen teid kunagi näinud, seltsimees Heller,» ütles Sintsov. «Te käisite kolmekümne neljandal aastal meil, Kommunistlikus Ajakirjanduse Instituudis.»

Sakslane noogutas vilkalt, siis noogutas veel kord nagu kinnituseks ja naeratas.

«Ma oskasin väga vähe vene keelt,» ütles ta. «Üksainus vene sõna oligi selge — «Rotfront» — eks ole?» Ta laskis kruusi lahti, pigistas parema käe sõrmed rusikasse ja tõstis seda õige natuke randmest; ta ei näidanud seda liigutust, ta vaid meenutas iseendale seda, kuidas see oli. «Rotfront» — eks ole?»

Ja kuigi naeratus püsis ta näol, välgatas ta pilgus suur kurbus, nagu teeks selle žesti ja selle sõna meenutamine talle haiget, nagu asuksid žest ja see sõna kusagil sügaval, kõige selle all, mis hiljem rusudeks varises, ja tema ei suuda enam endise jõuga seda sõna öelda ega seda žesti teha.

«Ma olen teie raamatutki lugenud,» ütles Sintsov.

«Aga mina ei ole,» ütles Levašov, «pean oma häbiks tunnistama.»

«Ja teie Hispaania-artikleid olen samuti lugenud,» ütles Sintsov.

««Internatsionalnaja Literaturast», eks?» küsis sakslane. «Halb sõda,» ütles ta ja tema pilk oli jälle kuidagi piinatud. «Inimesed olid head, aga sõda oli halb. Paljakäsi tanki vastu, «Junkersi» vastu, «Messerschmitti» vastu.»

«Me teame, oleme seda omal nahal tunda saanud,» ütles Levašov.

«Jah, jah,» ütles sakslane ruttu, võib-olla vahest liigagi ruttu.

Iga päev kuuleb ta meie käest, mis fašistid meie maal on teinud, mõtles Sintsov. Ja kuigi tema hakkas nende vastu enne sõdima kui meie, juba Hispaanias, on tal ometi raske seda kuulata, sest ta on ju ikkagi sakslane.

«Näete, kohtasite siin oma lugejat,» osutas Levašov Sintsovile.

Aga kuigi sakslane noogutas, ei vaadanud ta Sintsovi poole. Nähtavasti ei tegelnud ta mõtted praegu oma lugejatega, ta mõtles raske südamega millestki muust, mis oli tema jaoks väga oluline ja väga ränk.

Sintsov rüüpas veel lonksu teed ja tõusis lauast. Levašov vaatas talle küsivalt otsa.

«Lubate, ma lähen ees, uurin järele?» küsis Sintsov. «Ma usun, et Tšugunovi roodu asupaigas on kõik olemas, mis vaja. Aga ma vaatan siiski veel ise järele. Te soendage end niikaua. Ma saadan teile sõna.»

Kuigi ta luba palus, oli see loapalumine üpris tungiv, nii nagu alluvad ülemustelt kõrvaliste inimeste juuresolekul luba paluvad, andes ometi mõista, et nad teavad ise, mida nad teevad.

Levašov noogutas — eks pataljonikomandör tea ise paremini. Võib aga olla, et ta ei taha sakslast kohe endaga kaasa võtta, vaid peab vajalikuks üht-teist enne silma alt ära koristada.

«Mis te arvate, las läheb ees, me ootame seni ja soendame nina,» pöördus Levašov sakslase poole.

Sakslane vaikis hetk aega, enne kui ta vastas. Nähtavasti oleks ta just tahtnud kohe kaasa minna, aga ta ei hakanud vastu vaidlema.

«Jah,» ütles ta hõbevalgete kulmudega ja kõrge laubaga pead tõstes ning vaatas Sintsovile pika pilguga otsa, otsekui oleks ta püüdnud võimatut — meenutada kõigi nende nägusid, kes üheksa aasta eest, kui ta oli alles äsja Saksamaalt põgenenud, teda kuulasid ja toolidega kolistades ning rusikat tõstes koos temaga «Rotfront!» karjusid. Siin on siis nüüd üks nende hulgast: magamata näoga pikk mees, vatikuub seljas, läkiläki peas, ja enne kui ta välja läheb, heidab ta vilunud liigutusega automaadi õlale...

Tšugunovi roodu minnes mõtles Sintsov kogu aeg sakslasele. Levašov arvas õigesti, et pataljonikomandör tahab enne teelt üht-teist ära koristada.

Praegugi komistad varemete vahel käies ühtelugu sakslaste laipadele. Aga Tšugunovi juures, just sellesama garaaži põrandal oli neid terve riit — sakslased ise olid ladunud. Suuremalt jaolt ilma saabasteta,

paljajalu, igaühel palja sääre ümber peenike traat, mille küljes kõlgub plekist surmateatelipik. Üks pool lipikust murtakse joont mööda ära ja see jääb laiba külge, teine pool saadetakse omastele või teab kuhu.

Tšugunov on muidugi korralik mees ja on lasknud nad tõenäoliselt ära koristada. Aga võib ka olla, et pole jõudnud. Inimese vastupidamisvõimel on ju ka piir. Lahingus täidab sõdur käsku, aga kui lahing on lõppenud, paneb ta pea, millele aga saab — olgu see või surnukeha —, ja enne hommikut pole temaga midagi peale hakata.

Ega seda sakslast küll laipadega ära ei ehmata: siin, Stalingradis, on neid igas võimalikus kohas. Aga siiski on see kuidagi häiriv. On ikkagi parem, kui ta Tšugunovi roodu tulles omade laibariida otsa ei komista.

Ta oli mõttes tahtmatult öelnud «omad» ja katsus end nüüd korrigeerida: s e l l e sakslase puhul ei tohi nii mõelda. Aga kuidas siis? Teistpidi ei tule ka midagi targemat välja. Kuigi nad ei ole tema jaoks o m a d, on nad ometi omad. Tõenäoliselt vaatab ta neid laipu ja mõtleb: kes neist on kes? Katsu olla tema nahas ja vaadata seda laipade riita, kust paistavad paljad jalad, lipikud küljes! Katsu kindlaks teha, kes neist enne Hitleri võimuletulekut hääletas fašistide poolt, kes sotsiaaldemokraatide ja kes kommunistide poolt! Kõik kuulusid mobiliseerimisele. Enne Reichstagi hoone põlemist hääletas kuus miljonit kommunistide poolt. Ja kindlam kui kindel, et neidki lamab siin surnute hulgas.

Jah, raske on sel sakslasel, mõtles Sintsov.

Tšugunov oli ergu unega. Kui ta kuulis, et keegi tuli, oli ta kohe ärkvel ja tõusis istukile. Ka tema keldris oli enne olnud sakslaste staap. Mida kaugemale linna sisse, seda rohkem tuleb neid staape. Tšugunov tahtis üles tõusta, aga Sintsov hoidis teda õlast tagasi ja istus ka ise.

«Ma ei lase sul puhata, Vassili Alekseitš,» ütles Sintsov, kahetsedes tõsiselt, et ta oli Tšugunovi üles ajanud. «Aga ma pean sinuga nõu pidama.»

«Ma käskisin end niikuinii äratada. Viis tundi maha

magatud!» ütles Tšugunov reipalt ja vaatas kella. «Täna sain välja magada, võiks öelda.»

Sintsov jutustas talle sakslasest ja eelseisvast raadiosaatest.

Tšugunov tõmbas kulmud kipra.

«Millal ta mõtleb alustada?»

«Kui valgeks läheb.»

«Ettevalmistustuli on kell üheksa, tähendab siis enne seda,» ütles Tšugunov, arvestades mõttes, kui kaua tal tuleb sakslaste tuld vastu võtta, sest kui on saade, siis tulistavad sakslased tingimata Tšugunovi roodu.

«Paigutad mehed tule eest ära,» ütles Sintsov. «Ma ei tea, kui kaua ta räägib. Võib-olla ütleb kohe algul midagi niisugust, et nad annavad robinal alla.»

Tšugunov tõstis pinevalt pilgu, püüdes selgusele jõuda, kas pataljonikomandör teeb nalja või räägib tõsiselt, aga Sintsovi näolt ta sellele küsimusele vastust ei leidnud.

«Vaevalt küll,» ütles ta. «Sõna jõule ma nende puhul küll ei looda. Ainult tule jõule.»

«Põhiliselt on sul õigus,» möönis Sintsov. «Aga siiski, mine sa tea; üks asi on vangilangenu või ülejooksik, kes kükitas veel eile nendega koos ja täna karjub juba meie poolelt: «Olen elus ja terve, mind ei tapetud, söödeti kõht täis!» Aga teine lugu on, kui räägib inimene, pealegi kirjanik, kes on eluaeg võidelnud fašismi vastu.»

«Seda muidugi,» ütles Tšugonov. «Muidugi, kui ta on selline mees, siis on teine asi.»

Kuigi tema sõnadest võis järeldada, et ta on pataljonikomandöriga päri, taipas Sintsov, et Tšugunov ei ole temaga sugugi päri ja talle ei mahu pähe, et sakslased raadiosaadet kuuldes võiksid alla anda. Ja «siis on teine asi» ütles ta ka selle mehe kohta, mitte aga homse raadiosaate kohta; see mees on küll, jah, «teine asi» kui need ülejooksikud või vangilangenud, kellega käiakse nii hästi ümber: seotakse neil haavu, peetakse soojas, antakse süüa — ja nemad võtavad siis ruupori kätte ja räägivad omadele, et andku alla.

Mõlemad, nii Tšugunov kui ka Sintsov, said aru, et niimoodi tulebki ülejooksikute ja vangidega ümber

käia, ja väga hea, et nad räägivad ruuporisse ja soovitavad teistel alla anda. See oli endastmõistetav, aga ometi ei suutnud ei Tšugunov ega Sintsov maha suruda sõjamehele omast vastumeelsust niisuguste inimeste suhtes — kas või sellepärast, et nad teadsid liigagi hästi, kuidas need asjad vastupidisel juhul kõlavad; mitmel korral olid nad sealtpoolt kuulnud venelase häält: «Seltsimehed punaarmeelased, andke alla, ma olen see ja see, mind koheldakse hästi, teie olukord on nagunii lootusetu . . .» Olid kuulnud ja põrutanud siis igat liiki relvadest selle hääle suunas, nii maruvihased, nagu iganes olla saab.

Muidugi — s e e sakslane on hoopis teine asi. Fašistid lõikaksid sellel Helleril, kui ta neile kätte satuks, viisnurki seljanahast välja, nagu seda valged kodusõja ajal punastega tegid! Ja ometi ei suutnud Sintsov end päriselt tema asemele kujutleda. Ei suutnud — tee, mis tahad! Mõistusega võttes sai aru, aga tunded tõrkusid, ja sellest ta üle ei saanud. Kas on tal kommunistlikku teadlikkust liiga vähe või on poolteist armutut sõjaaastat mõjunud nii, et ta ei saa ise ka enam endast täiesti aru.

«Kuidas ülal garaažis lood on?»

«Ah need «puuhalud» või?» Tšugunov muigas.

«Jah. Ma tulin mööda, ei vaadanud: kas koristasid ära?»

«Lükkasime seina äärde nurka. Te muretsete selle sakslase pärast või? Ta peaks ju harjunud olema.»

«Ei muretse, aga ikkagi . . .»

«Mul on küll ükstapuha — las vaatab,» ütles Tšugunov.

«Levašov käskis selle sakslase elu igati hoida,» ütles Sintsov. «Ja seda tuleb iga hinna eest teha, mitte alt vedada. Ma juba mõtlesin sellele. Võimendaja peidame garaaži nurka. Aga tugeva tule korral on varjuks see purukslastud tank, mis sul seal seisab: võiks roomikute vahe sügavamaks kaevata ja paar kasukat alla panna, et külm ei hakkaks, kui tuleb seal pikemat aega kükitada.»

«Võib ka,» ütles Tšugunov. «Mul on veel keemilisi küttekehi, kaks tükki.»

«Kae, kui kokkuhoidlik! Mul pole enam ühtegi.»

«Mul on,» ütles Tšugunov. «Ja sellisel puhul annan ära kah. Minu meelest on ohu korral tankialune küll kõige parem paik. Vaadake ise üle.»

Nad läksid välja. Garaaži seina ääres mustendas tankikere.

«Külm hakkab tal igal juhul, kui ta seal tanki all peab lamama,» ütles Tšugunov. «Mis sa arvad, Ivan Petrovitš, kas me ühineme täna kuuekümne teise armeega või mitte?»

«Kust mina tean? Ega ma jumal pole,» vastas Sintsov.

KÜMNES PEATÜKK

Armeejuhataja kindralleitnant Batjuk oli olnud peaaegu terve päev 111. diviisis ja tuli sealt nüüd õhtul äärmiselt tigedas tujus tagasi. Tigedaks olid teda teinud kaks asja: esiteks see, et vaatamata Batjuki isiklikule kohalolekule, ei murdnud 111. diviis ka täna sakslaste rindest läbi ega ühinenud 62. armeega, teiseks aga oli tal olnud ootamatu kokkupõrge pealtnäha nii vagura vanamehega, nagu seda oli diviisikomandör kindral Kuzmitš, keda Batjuk oli harjunud mõttes nimetama «lambukeseks».

Kui ta oli koos Kuzmitšiga tükk aega kaevikutes ja varemetes kõmpinud, käinud ära kõigi kolme polgu vaatluspunktides ning läinud siis puruväsinult ja tublisti külmanuna enne armee staapi tagasipöördumist diviisi staabist läbi, et teed juua, läks Kuzmitš äkki näost valgeks nagu paber, tõusis lauast üles, vabandas ja lonkas teise tuppa. Batjuk, kes ei paistnud just kannatlikkuse poolest silma, hakkas ilma Kuzmitšita teed jooma, siis aga vihastas, jättis teeklaasi sinnapaika, tõusis laua tagant ja tõmbas järsult kõrvaltoa ukse lahti.

Seal istus naril surnukahvatu Kuzmitš ja kähistas oma adjutandile:

«Anna vilt siia!...»

«Ei anna, seltsimees kindral!»

«Anna, kui sulle öeldakse... armeejuhataja ootab!»

«Mis siin lahti on?» küsis Batjuk, libistades pilgu

diviisikomandöri kaamelt näolt tema peaaegu põlvini kinniseotud jalale.

«Anna vilt siia!» röögatas nüüd Kuzmitš ebainimliku häälega.

Adjutant pani vildi tema ette põrandale; valust moondunud näoga tõmbas Kuzmitš selle jalga ja tõusis püsti.

«Seltsimees armeejuhataja, lubage ette kanda...» alustas adjutant ja jäi siis diviisikomandöri raevukat pilku nähes vait.

«Kandke ette,» ütles Batjuk vaheldumisi kummalegi otsa vaadates.

Adjutant vaatas vabandaval ilmel Kuzmitši poole ja kandis siis ette: diviisikomandöril läks juba mõne päeva eest haav uuesti lahti, arst käskis tal rohkem lamada, aga tema pole lamanud, ja täna on ta olnud terve päev jalul ja osatanud oma haava, nii et vilt on puha verd täis.

«Mis sul ometi arus on?» küsis Batjuk Kuzmitši poole pöördudes. «Miks sa mulle ei öelnud, kui ma tulin? Mis diviisikomandöri sust enam on, kui haav on lahti? Istu, mis sa seisad! Tahad maha kärvata?...» Ja Batjuk lisas rõveda vandesõna.

Kuzmitš ei istunud.

«Lubage teie küsimustele vastata nelja silma all. Või mõtlete mulle veel teiste juuresolekul «matte» vastu pead laduda?»

Batjuk ei vastanud sõnagi, pööras kannapealt ringi ja läks teise tuppa tagasi, Kuzmitš liipas talle järele, sulges vaheukse ja palus luba istuda.

«Heida või pikali! Mängid komandöri, kuni hing väljas, aga armee staabi ees salatsed!» ütles Batjuk vihaselt, istudes Kuzmitši vastu toolile. «Ja siis ära lao talle veel «matte»! Sa oleksid alles kuulnud mu käest neid õigeid «matte», kui teisi poleks juures olnud! Anna diviis Pikinile üle ja mine hospidali!»

«Ivan Kapitonovitš, ei maksa nii umbropsu, võtke ikka vaevaks enne ära kuulata. Ma olen lõpuks oma kümme aastakest vanem.»

«See'p see ongi,» ütles Batjuk, «ammu oleks olnud aeg minna tagalasse reservväge välja õpetama, aga mitte siin viimast taga ajada.»

«Siiamaani olen ma kõik teinud, mis kästud, ja mõtlen ka edaspidi teha,» ütles Kuzmitš. «Öö otsa olen pikali, ja hommikul olen seal platsis, kus vaja. Ja teen kõik, mis vaja.»

«Ei paista, et sa teeksid kõik, mis vaja. Lubasid ühineda, aga ei teinud seda!»

«Tegin, mis suutsin, seltsimees armeejuhataja. Te nägite ise . . .»

«Suutsid, suutsid . . .» katkestas Batjuk teda vihaselt ja tõusis püsti. «Sina tegid, mis sina suutsid, aga tuleb mõni teine ja teeb rohkem!»

«Ivan Kapitonovitš,» palus Kuzmitš härdalt. «Jätke mind kohale, kuni operatsioon saab lõpule. On teil südant rinnus või ei ole?!»

«Ära tule isiklike motiividega lagedale!» prahvatas Batjuk. «Käitu määrustekohaselt!»

«Noh, kui määrustekohaselt,» ütles Kuzmitš, kes oli samuti püsti tõusnud ja Batjuki ette seisma jäänud, «siis ärge sinatage mind, ma olen Frunze all teeninud, ja tema küll mind ei sinatanud . . .»

«On see kõik?» küsis Batjuk ähvardavalt, hoides end suure vaevaga vaos, et mitte rusikaga vastu lauda põrutada. «Te saate käskkirja ja annate diviisi juhtimise üle.»

Ta sõitis maruvihaselt minema ja ei viinud oma ähvardust armee staapi jõudes jalamaid täide ainult sellepärast, et kogu ta tähelepanu nõudsid endale tema äraolekul kogunenud pakilised asjad, mis tahtsid kõigepealt joonde ajada.

Samal ajal helistas 111. diviisi komandöri poliitasetäitja Berežnoi sõjanõukogu liikmele Zahharovile ja palus ärritatult, et teda kohe praegu vastu võetaks.

«Eks tule, kui sul hädasti vaja on, vastu ööd liiatigi,» ütles Zahharov. «Muuseas tuli sinu kohta kaebus. Arutame siis ühtlasi seda ka.»

«Mis kaebus see on?» küsis Berežnoi.

«Tule siia, siis kuuled.» Zahharov pani telefonitoru ära ja vaatas silmanurgast tema vastas istuva armee poliitosakonna ülema asetäitja polgukomissar Bastrjukovi poole, kes polnud poole tunni eest esitanud küll

mitte kaebust, nagu Zahharov seda nimetas, vaid teinud märkuse 111. diviisi poliitosakonna ebarahuldava töö kohta.

«No nii,» ütles Zahharov, «kuivõrd Berežnoi ise siia kipub, siis olete seniks vaba. Ma kutsun teid, kui ta kohale jõuab, ja panen silm silma vastu.» Ja ta muigas Bastrjukovi tusast ilmet nähes. «Mine, mine, seltsimees Bastrjukov.»

Zahharov tahtis üksi olla, et enne Berežnoi tulekut läbi mõelda, kuidas selle halval ajal üleskerkinud loo puhul toimida.

Bastrjukovil oli formaalselt õigus: ta tüli selle asjaga lagedale ja esitas selle niisugusest vaatevinklist, et nüüd ei pääse sellest ei ühelt ega teiselt poolt mööda. Aga tahaks tõesti teada, milleks, kirevase päralt, oli tal vaja praegu, viimaste heitluste haritipul olles, seda lugu ette tuua, kui see mõne päeva pärast võidu puhul iseendast oleks unustusse jäänud ja keegi poleks hakanud seda enam uuesti üles soendama. Tema aga on veel rõõmus pealegi, saab võimu näidata, sest kui ta kord juba asja esitas, siis ei saa talle öelda, et ära torgi, oota, kuni see iseenesest vaibub . . . Ei ole tema selline mees, kellele seda öelda saaks.

Lisaks muudele kaebustele diviisi poliitosakonna peale tuli Bastrjukov veel järgmise looga välja: 111. diviisi luureroodus on sõdur nimega Hofman. Ta ei ole juut, kelleks teda harilikult selle perekonnanime tõttu peetakse, vaid puhas Volga sakslane. Ja diviisis teatakse seda, nagu Bastrjukov tõendas, teatakse ja varjatakse, hoolimata kõige karmimast korraldusest Volga sakslasi mitte mingil juhul rindetsoonis hoida. See sakslane aga on diviisis, ja mitte kuskil mujal kui luurajate roodus, just tema oligi toonud pealetungi eelõhtul selle hädavajaliku «keele», mida 111. diviisi rindelõigust nõuti, ja saanud selle eest veel Vapruse medaligi.

Ja kõik oleks olnud korras, kui seltsimees Bastrjukov, kelle võimupiirkonda kuulus ka armee ajaleht, poleks nõudnud enda kätte läbivaatamiseks trükkimata jäänud artikleid. Ta oli üldse väga hoolas, võttis ükskõik mida enda peale, et tal ei oleks kuidagi mahti eesliinile minna. Ja nende trükkimata jäänud artiklite

hulgast leidis ta juba laotud lühisõnumi, milles kirjeldati selle Hofmani vaprat tegu. Toimetaja oli tõenäoliselt löönud kõhklema selle perekonnanime puhul ja polnud sõnumit läbi lasknud: mis kindlam, see kindlam. Aga Bastrjukov tabas ära ja hakkas jälgi ajama. Kutsus kirjasaatja, artikli autori, enda juurde, ühesõnaga — nuuskis välja! Leidis armeest ühe sakslase ja teeb nüüd sellest ilmatu numbri. Ja katsu tal veel suud sulgeda!

Armee poliitosakonna ülem oli muidu tubli mees, aga tal oli üks nõrkus, Zahharovi meelest küll andeksantav: ta ei saanud sammugi eesliini kaevikutest kaugemale. Ja kui seltsimees Bastrjukov siia saabus, sai poliitosakonna ülem tema näol ammuigatsetud asetäitja, kes selga sirgu ajamata kõigi eest poliitosakonnas istus ja oma käest ühe paberi teise järel altpoolt ülespoole saatis, omandades pikapeale üha suurema võimu nagu seda sorti inimene kunagi. Zahharov on seda viimasel ajal ka omal nahal tunda saanud: ikka sagedamini ilmub Bastrjukov isiklikult tema juurde ette kandma ja pistab talle ikka tungivamalt nina alla just selliseid pabereid, millest kuidagi mööda minna ei saa. Kõigi nende all on Bastrjukovi allkiri. Ja kõigi nende meelest, kes nii rindel kui ka poliitvalitsuses seda kõike soosivad, on tal peagi ülivalvsa silma prestiiž. Peale selle on tal seal Moskvas poliitvalitsuses «oma poiss», diviisikaaslane; see ta siia sokutaski. Ja kuigi sa oled armee sõjanõukogu liige ja üldiselt tuntud kange karakteri poolest, tuleb sul ikkagi seltsimees Bastrjukoviga mõni aeg koos töötada. Oma südames tead küll, mis mees ta on, aga naljalt sa teda ei püüa. Kui tahad teda kätte saada, siis pead kiskuma tasa ja targu nagu pindu, et ta tervena küünte vahele jääks, muidu jääb otsapidi sisse ja sa ei saa teda enam üldse välja. Selleks peab sul aga kannatust jätkuma, ole sa muidu kui äge vend tahes. Kui sul seda ei jätku, siis oled sina see, kes lolliks jääb . . .

«Noh, milleks sa tulid, mis häda sind ajas?» küsis Zahharov, kui Berežnoi sisse astus. Ta arvas, et pärast telefonikõnet hakkab Berežnoi kohe sellest peale, et mis kaebus siis diviisi poliitosakonna peale on tulnud. Kuid Berežnoi ei hakanud sellest peale.

«Konstantin Prokofjevitš, ma loodan tõsiselt teie abile. Ei tohi ometi vanameest just enne operatsiooni lõppu diviisikomandöri kohalt tagandada . . .»

«Miks mitte?» küsis Zahharov. Ta taipas kohe, et diviisis on Batjuki sealoleku ajal midagi juhtunud, ja Berežnoi arvab, et tema kui sõjanõukogu liige on asjast informeeritud. Kuid lugupidamisest mitte niivõrd iseenese kui sõjanõukogu liikme õiguste ja kohustuste vastu ei tahtnud ta Berežnoile oma teadmatust näidata; küll Berežnoi purskab nagunii kõik kohe välja, mis tal südamel on, ja pilt saab selgeks.

Berežnoi purskaski tõepoolest kõik välja:

«Mul tuli kohe pisar silma, kui ma vanameest pärast armeejuhataja ärasõitu nägin!»

«Sul on need pisarad üldse kerged tulema.»

«Ma jõudsin teda juba armastama hakata,» ütles Berežnoi ägedalt.

«Nii ruttu! Pole veel kuud aegagi möödas . . .»

«Mõni armub esimesest pilgust, seltsimees sõjanõukogu liige.»

«Poliittöötajale on see omadus kahjulik, Matvei Iljitš,» ütles Zahharov. «Ja mis siis, kui me vanamehe täna armastuse pärast kohale jätame, aga homme maha matame?»

«Ma ei tea,» vastas Berežnoi. «Ma tean ainult seda, et kui te ta homme tagandate, siis matategi ta sellega homme maha. Elusalt.»

«Kas sa diviisi peale ka mõtled?»

«Jah, mõtlen küll. Meil pole seal asjad halvemad kui mujal. Pikin püüab kõigest väest, mina püüan kõigest väest ja vanamees ei heida ka endale armu. Kui te tahate, et ta oma uuesti lahtiläinud haavaga need viimased päevad vähem polkudes ringi kõmbiks, siis määrake talle asetäitja rivi alal. Meil ju pole teda.»

«Ei ole sellepärast, et teie ise palusite, kui Serpilin veel diviisikomandör oli, sellega oodata, kuni teie Štšerbatšov haiglast välja saab. Te ei tahtnud ju kedagi teist.»

«Aga nüüd, kus olukord on selline, palume määrata.»

«Noh, see on juba enam-vähem asjalik jutt,» ütles

Zahharov. «Ma räägin staabiülema ja armeejuhatajaga. Näis, kuidas nemad selle peale vaatavad.»

«Ma lähen ise Serpilini jutule,» ütles Berežnoi.

«Seda pole sul küll tarvis teha. Mis onu- või tädipoeg sa talle oled? Milleks sa peaksid endist sõprust kasutades armee staabiülema juurde minema ja olukorra keeruliseks tegema?»

«Mispärast endist?»

«Ära albi siin midagi. Sa said aru küll,» ütles Zahharov. «On mõeldav ka selline lahendus: kutsuda kokku arstlik konsiilium, kes otsustab, kas ta oma praeguse tervisliku seisukorra juures on võimeline oma kohustusi täitma või mitte.»

«Ää-hh...» lõi Berežnoi käega. «Kui konsiilium, siis on läbi! See ütleb seda, mida armeejuhataja käsib.»

«Miks sa inimesi halvustad?» sai Zahharov korraga vihaseks. «Mulle ei meeldi see joon — ise oled hea, aga teisi oled silmapilk valmis halvaks pidama ja mustama. Kust niisugune suhtumine pärit on? Meie armee sanitaarteenistuse ülem võib sullegi veel printsipiaalsust õpetada, kui teada tahad.»

«Ma vabandan, see oli mõtlematu jutt.»

«Jäta see mood maha,» ütles Zahharov ikka veel pahaselt. «Nüüd vabandad, sest et ma sulle peapesu tegin, aga kui poleks teinud, oleksid oma arust olnud õige mees pealegi.»

Zahharov võttis telefonitoru ja keeras vänta.

«Kus armeejuhataja on?»

Telefonist vastati, et armeejuhataja läks staabiülema juurde ülevaadet saama.

«Ahah,» ütles Zahharov ja pani toru ära. «Järelikult on meil veel aega.»

Ta võttis uuesti telefonitoru ja helistas Bastrjukovile.

«Tulge siia!... Kohe hakkame teie patutegusid arutama,» pöördus ta Berežnoi poole.

«Mis patutegusid, seltsimees sõjanõukogu liige?»

«Armee poliitosakonna ülema asetäitja ütleb sulle, mis patutegusid. Ma ei taha teda sellest lõbust ilma jätta.» Zahharov vaatas Berežnõile kuidagi nagu imeliku näoga otsa, kuigi siin polnud õigupoolest midagi imelikku. Ta vaatas lihtsalt Berežnoile silma,

ja see Berežnoi, kelle ta alles nüüdsama oli läbi sõimanud, oli tema meelest hea ja õige mees, kes ka selle asja puhul, mille arutamine neil ees seisis, käitub kahtlemata nii, nagu üks õige mees peab käituma. Bastrjukov aga, kes kohe siia pidi tulema, ei olnud tema meelest ei hea ega õige mees, ja asi, mida ta ajas, ei olnud samuti õige asi. Ja ometigi on asjaolud sellised, et see halb ja mitteõige Bastrjukov sarjab varsti tema juuresolekul selle õige mehe Berežnoi läbi, ja antud olukorras ei saa tema kuidagi vahele astuda.

Bastrjukov oli kohe hakkamas, nagu kästud, ja ilmus peaaegu silmapilkselt kohale. Avas sellesama toimiku, millega ta oli tunni aja eest siin käinud, pani prillid ninale ja asus asja valgustama.

Ta tegi seda samas sõnastuses nagu tunni aja eest Zahharovilegi, ainult et ta rõhutas veidi tugevamini lauset, et temal pole andmeid, kas ja kui palju diviisikomandöri poliitasetäitja sellest asjast üldse teab, andes Berežnoile seega nagu võimaluse enda puhtakspesemiseks. See oli ainuke vahe. Muidu sõna-sõnalt sama jutt, täheldas Zahharov mõttes, silmitsedes Bastrjukovi nägu, kus oli juba vanaduse märke — kortsukesi silmanurgis, kuid mis üldiselt oli veel jõuline, sile ja jumekas. Ta tunneb, et ma ei salli teda ja ei kiida tema ettekannet heaks, ta tunneb seda väga hästi, aga ei tagane omast, sest ta ei karda mind. Ei karda sellepärast, et loodab oma kohal kauem püsida kui mina või mängib selle peale, et ma ei kannata teda välja ja saadan ta suurepärase iseloomustusega kuhugi mujale, et ainult temast lahti saada.

Berežnoi istus, paljaksaetud pea kumaras, ja vahtis enda ette lauale. Zahharov oleks tahtnud talle silma vaadata ja vaikides, ainult pilguga mõista anda: «Sa ju taipad, Berežnoi, kellega sul tegemist on, taipad ja oled mõistlik?» Aga Berežnoi ei tõstnud silmi.

«See on kõik,» ütles Bastrjukov.

«Vastake, polgukomissar,» ütles Zahharov Berežnoile.

Mõistlik vastus oleks pidanud kõlama nii: «Me uurime, selgitame ja teatame teile...» Ühtlasi tuleks see sakslane diviisist minema saata ja «selgitamise» ning «teatamisega» niikaua viivitada, kuni Stalingradi lahingud lõpevad, siis aga valida moment, kus see lugu

kellelegi huvi ei paku, ja teatada, et oli, mis oli, edaspidi seda enam ette ei tule!

Aga Berežnoi ei osanud sellistel puhkudel mõistlik olla. Ta tõstis pikkamisi punetama löönud näo ja ütles.

«Ime küll, kui hästi on seltsimees Bastrjukov meie diviisi asjadest informeeritud! Ta pole meie juures nii kaua käinud, et ma olen juba ta näogi ära unustanud!»

«Ära kaldu teemast kõrvale,» ütles Zahharov, «asja juurde!»

«Ah asja juurde... Selle eest, et meie kantselei töötab halvemini kui teistes diviisides, nagu seltsimees polgukomissar leiab, lootsime me hoopis armee poliitosakonnalt kiita saada, kuivõrd me saadame neile vähem pabereid kui teised. Kuna ta meid aga selle eest sõitleb, siis lubame endid parandada ja tõstame seda kogust ettenähtud protsendi võrra. Mis aga puutub sõbramehesuhetesse ning vähenõudlikkusse, samuti valvsuse nõrgenemisse meie diviisi poliitosakonnas, nagu seltsimees väidab, siis on sõbramehelikkuse etteheide õige: kõik polgukomandöride poliitasetäitjad on mulle väga head sõbrad, ma olen neid sõjas armastama õppinud, ja vaevalt ma teisiti mõtlema hakkan. Minu vähenõudlikkuse asjus oleks hea, kui seltsimees polgukomissar Bastrjukov tuleks ükskõik missugusesse meie polku ja oleks seal ühe ööpäevagi polgukomandöri poliitasetäitja nahas, las teeb kõik selle läbi, mida ma oma polgukomandöride poliitasetäitjatelt lahingu ajal nõuan, ja annab teile siis aru, kas ma nõuan vähe või palju. Valvsuse nõrgenemise osas pean ma tõesti tunnistama, et ma olen olnud hooletu: mul on seal diviisis keegi kirjamees, kes mulle sõnagi ei räägi, aga seltsimees Bastrjukovile muudkui kirjutab! Võtan arvesse ja parandan selle vea... Ja see Hofmani-lugu, mida seltsimees Bastrjukov põhilise faktina ette kandis, on ka täiesti õige...»

«Mis tähendab õige?» küsis Zahharov vahele.

«See oli meie poolt õige tegu, seltsimees sõjanõukogu liige. Minu arvates küll.»

«Mis mõttes õige tegu?»

«Noh, igatahes: mees käis luurel, tõi meile «keele», me lubasime algul selle eest Punatähe ordeni anda, aga hakkasime kartma, et see ei lähe armee staabis läbi,

ja andsime selle, mis meie võimuses oli, — Vapruse medali. Õigem oleks küll olnud anda Punatähe orden, aga Vapruse medal on ka ilus medal. Nii et minu arvates oli see õige tegu.»

«Jälle kaldud teemast kõrvale,» ütles Zahharov. «Sinu käest ei pärita autasustamist, vaid midagi muud.»

«Mina arvan, et need on üksteisega seotud,» ütles Bereżnoi. «Ta sai septembrilahingute ajal ühe Vapruse medali, novembris teise ja nüüd kolmanda. Tema arvel on seitse «keelt». Ja nüüd, pärast kolmandat medalit, peaks diviis talle jalaga virutama, jah?»

«Seltsimees sõjanõukogu liige, lubage mul esitada üks küsimus,» ütles Bastrjukov.

«Esitage.»

«Kas teile on tutvustatud vastavat käskkirja?»

«On küll.»

«Millal te teada saite, et teie sõdur on rahvuselt sakslane?»

«Ma tean seda juba nii ammust aega,» vastas Bereżnoi, «et see oli mul juba meelest läinud. Mina leidsin, et see käskkiri tema kohta ei käi. Kui mees on ometi e n n e seda käskkirja saanud kolm Vapruse medalit!»

«Täpsuse huvides — kaks, aga mitte kolm.»

«Täpsuse huvides — kaks. Proovige need kakski medalit ära teenida! Mina küll sellega hakkama ei saa. Võib-olla teie saate?»

«Taltsuta oma keelt, kuule, kaevur!» käratas Zahharov talle.

«See ei loe mulle midagi, seltsimees sõjanõukogu liige,» ütles Bastrjukov rahulikult. «Mulle on tähtis sisuline külg. Aga sisuline külg on minu arvates selge. Kuritahtlik käsust üleastumine. Diviisikomandöri poliitasetäitja kaasteadmisel.»

«Mitte kaasteadmisel,» hüüdis Bereżnoi vahele, «vaid minu soovitusel ja pealekäimisel, täielikult minu vastutusel. Ärge mingegi teiste kallale urgitsema! Ei tasu vaeva!»

«Kaevur!» käratas Zahharov uuesti.

«Vabandage, seltsimees sõjanõukogu liige!»

«Mina kandsin teile kõik ette, mis mina sellest teadsin, seltsimees sõjanõukogu liige,» ütles Bastrjukov ja

pani tema ees laual lebava toimiku kinni. «Ma vabandan, aga ma poleks uskunud, et diviisikomandöri asetäitja poliitalal lubab endale vabadust teie juuresolekul minu suhtes parteilist kasvatamatust üles näidata. Ma olin kindel, et teie vähemalt takistate teda! Lubate lahkuda?» Ja ta tahtis püsti tõusta, rõhutamaks sellega, et tema lahkub, olles täitnud oma kohuse, ning jätab Zahharovi ja Berežnoi kahekesi omavahele, kuivõrd sõjanõukogu liige leiab ilmselt Berežnoiga, ja mitte temaga, ühise keele.

Kuid Zahharov ei andnud talle selleks võimalust:

«Jääge siia! Meie jutt pole veel lõppenud.»

Ta tõusis püsti, enne kui ta Berežnoi poole pöördus, et talle seda öelda, mida ta kavatses. Berežnoi tõusis samuti püsti. Ja ka Bastrjukov kargas laua teisest otsast püsti.

«Et see sakslane hommepäev diviisist kadunud oleks,» ütles Zahharov Berežnoile silma vaadates. «Käsu täitmisest kannate mulle ette.»

«Selge.»

«Ja kui ma veel kord üleastumistest kuulen, siis süüdistage pärast iseennast! Seoses seltsimees Bastrjukovi ettekandega kirjutate mulle seletuskirja, mis õigusega te omavolitsesite ja käsust üle astusite. Teie seletuskirja arutame sõjanõukogus. Kui lahingud on lõppenud. Praegu pole aega teie tempudega tegelda. Nagu meil targemat teha ei oleks... Olete vaba, võite minna,» lõpetas ta järsult ja vaatas silmanurgast Bastrjukovi poole.

See seisis paigal, näoilme kivinenud ja liikumatu. Ta sai muidugi aru, et sõjanõukogu liige oli Berežnoi juba poolest saadik hoobi eest päästnud, pealegi nii, et talle enam ligi ei saa. Ta sai aru küll, kuid vaikis ja ei kergitanud kulmugi, enne kui Berežnoi uksest väljas oli.

Zahharov ei istunud, ei palunud ka Bastrjukovil istuda, vaid astus talle õige ligi.

«Võtan arvesse kõik, mis teie ettekandes tähelepanu väärib. Aga teil soovitan ma juba homsest päevast peale rohkem väeüksustes viibida, et me enam diviisikomandöride poliitasetäitjate käest seda kuulma ei peaks, mida me täna kuulsime.»

«Kuulen, seltsimees sõjanõukogu liige,» ütles Bastrjukov. «Ainult et te ju teate, kuidas meie töö poliitosakonna ülemaga senini jaotatud on.» See oli öeldud vaese märtri näoga, keda kõik hädad tabavad. «Mina kannan kõigi koormat,» kõneles ta näoilme, «ei ole ma end mustast tööst ega paberitega õiendamisest kõrvale hoidnud, ja seda visatakse mulle veel nina peale!» Valjusti ütles ta: «Keegi meist peab ju ka siin olema!»

«Keegi peab küll,» möönis Zahharov. «Aga mitte teie. Luban teile, et kui mul on teid tarvis ja ma teid ei leia, sest mulle teatatakse, et Bastrjukov on kusagil eesliinil, siis ma teil pead maha ei võta. Ma lähen homme saja üheteistkümnendasse diviisi, loodan, et me kohtume seal. Kas on küsimusi?»

Ja saates lahkuvat Bastrjukovi pilguga, mõtles ta: ei, kallis sõber, mina sinuga ei lepi, võitlen sinu vastu, kuni võidan, nagu fritsudegi vastu. Ja ei kirjuta ma sulle ka head iseloomustust ainult sel põhimõttel, et «jänest oma kapsamaalt ära ajada»! Kas langen ise sinu kaevatud auku — aga et sa minule juba auku kaevad, selles olen ma kindlam kui kindel, — või tõestan, kes sa oled. See pole kaugeltki lihtne, sest ega sina üksi sellest sordist ei ole...

Kui uks Bastrjukovi selja taga sulgus, helistas Zahharov armeejuhatajale. Batjuk oli vahepeal tagasi jõudnud. Zahharov viskas kasuka õlgadele — polnud ju kauge maa minna — ja läks sinna.

Batjuki toas istusid koos Serpilin ja Batjuk ning jõid teed. Vaatamata sellele rahulikule tegevusele, võis nendest lausekatkenditest, mida Zahharov kasukat maha võttes kuulda jõudis, järeldada, et jutt on kaunis käre.

«Tere tulemast, Konstantin Prokofjevitš,» ütles Batjuk, kui ta Zahharovit sisse astumas nägi, «palume teed jooma!»

«Miks mitte, kui kolmas kurjast ei ole,» ütles Zahharov ja istus lauda.

«Olukord tervikuna ei ole sugugi paha,» ütles Batjuk. «Homme mõtlesime veel üht-teist täiendavat ette võtta — arutasime siin just praegu,» nooksas ta lõuaga Serpilini poole. «Mina arvan, et me ikkagi ühineme homse päeva jooksul, kas saja üheteistkümnenda või saja seitsmenda lõigus.»

«Tõenäoliselt saja üheteistkümnenda lõigus,» ütles Serpilin.

«Rääkisime just parajasti saja üheteistkümnendast, kui sa tulid,» ütles Batjuk. «Saad aru, ma tahan selle talurahva juhi ikkagi diviisist minema küütida. Haav on tal pealegi lahti läinud... Nii et seaduslik alus on olemas, see ei tohiks solvata. Edaspidi on raskem lahti saada. Sa pole asjaga kursis, ma räägin sulle.»

«Ma olen kursis,» ütles Zahharov. «Berežnoi käis minu juures ja kandis ette.»

«Ah juba neil kõik tagauksed läbi joostud,» ütles Batjuk kiivalt. «Jõudsid juba kurtmas ja kaebamas käia...»

«Kuidas tagauksed? Mis ajast peale see tagauksest käimine on, kui diviisikomandöri poliitasetäitja sellise küsimusega sõjanõukogu liikme poole pöördub?» küsis Zahharov. Ta polnud Batjukil lasknud endale varba peale astuda, ei lasknud ka seekord.

«Hea küll, lähme asja juurde tagasi,» ütles Batjuk.

«Lähme pealegi. Muuseas, miks sa Kuzmitši talurahva juhiks nimetad? Pigem siis juba töörahva juhiks. Kaheksateistkümnendal aastal juhtis ta Donbassis ülestõusnute esimest armeed...»

«Just, just,» ütles Batjuk. «Armeed juhtis, aga diviisi juhtima ei kõlba. «Kanäe», «vai nii», «vissisi», «jüsku»... Kui kuuled, mõtled, et räägib rooduvanem, aga mitte kindral.»

«Teil ei ole ehk päris õigus, Ivan Kapitonovitš,» ütles Serpilin. «Ma võtan, nagu te isegi võite arvata, oma endise diviisi asju väga südamesse, aga ta on tubli komandör, kui lahinguliste tulemuste põhjal, meeleolu põhjal ja kõikide telefonikõnede põhjal otsustada, iseäranis jutuajamiste põhjal Pikiniga. Ja kui temą vastu õiglane olla, siis sõjaasjandust ta tunneb, selle koha pealt on ta, ma ütleksin, nutikas, kuigi veidi isemoodi mees... Temaga tuleb kohaneda.»

«Aga mul pole selleks aega ette nähtud, et igaühega kohaneda. Sinu puhul olen juba sellega kohanenud, et sa igale teisele sõnale vastu raiud, — aitab sellestki!» Batjuk muigas.

Ta oli Serpiliniga tõesti kohanenud, see oli tõsi; viimasel ajal oli ta niivõrd kohanenud, et ei jooksutanud

teda enam raportitega, vaid läks hommikul ja õhtul ise tema juurde staapi ülevaadet saama. Kohanes sellega kui otstarbekama moodusega, kuigi ta poleks kuu aja eest mingil juhul uskunud, kui talle siis oleks öeldud, et ta hakkab niiviisi talitama! Üldse oli tal nii sõjanõukogu liikmega kui ka staabiülemaga vedanud. Mõlemad olid sellest puust, et ei lasknud endaga mängida. Selliste inimestega asju ajades oli Batjuk endalegi märkamatult paremaks muutunud. Vastuseisu puudumine tegi teda isemeelseks, selle olemasolu aga sundis teda kainet mõistust järgima, millest ta sugugi ilma ei olnud. Nii sündis see nüüdki.

«Hästi, ütleme, et sina otsustaksid asja oma endise diviisi puhul, ja mitte mina?» pöördus ta korraga Serpilini poole.

«Kui mina otsustaksin,» ütles Serpilin, «siis ma teda enne operatsiooni lõppu ei kangutaks.»

«Aga kui ta oma haavade tõttu vedru välja viskab?»

«Siis langeb see küsimus ära,» vastas Serpilin. «Aga mina usun tema vastutustundesse. Nähtavasti tunneb ta, et ta on võimeline operatsiooni lõpuni diviisi juhtima. Kui asi oleks teisiti, siis ei hoiaks ta sellest kümne küünega kinni, ta pole seda sorti mees.»

«Kust sina tead, mis sorti mees ta on?» ütles Batjuk. «Ei ühinenud täna kuuekümne teise armeega, kuigi eile lubas!»

«Meie lubasime samuti rindejuhatajale, kas laseme nüüd end tagandada või?» küsis Serpilin. «Ja ausalt öelda, ma ei leia, et me süüdi oleksime. Vastupanu on üle ootuste visa. Rindeluure andis järjekordselt valeandmeid. Mitte kolmkümmend ega nelikümmend tuhat pole neid seal katlas, vaid palju rohkem.»

«Eks siis loe, kui lõpp tuleb,» ütles Batjuk.

«Berežnoi andis mulle sellise idee, kui ta minu juures käis,» ütles Zahharov. «Kuzmitši ei maksaks tagandada, vaid määrata talle juba hommepäev asetäitja rivi alal, et oleks polkudel silm peal.»

«Need on kõik poolikud abinõud,» ütles Batjuk. «Muidugi võib ja tulebki asetäitja leida. Sinu Pikin,» noogutas ta Serpilini poole, «senikauaks kohustetäitjaks ja vanamees hospidali. Ma juba ütlesin talle seda, ta on selleks valmis.»

«Eh, Ivan Kapitonõtš!» ütles Serpilin. «Kui tal oleks haav operatsiooni alguses või keskpaigas lahti läinud, ma ei ütleks sõnagi. Aga nüüd, päris lõpu eel... Tema saatust tuleks kainelt kaaluda: kui tal läks haav lahti — ja seejuures on ta juba viiskümmend seitse aastat vana —, siis on see tema viimane suur operatsioon, ja seda mitte lõpule viia oleks tema jaoks sama hea kui surm... Palun teid tõsiselt oma otsust mõne päeva võrra edasi lükata.»

Batjuk läks süngeks. Algusest peale ei pidanud ta Kuzmitšist eriti lugu: suure kiiruga, ülepeakaela, ilma kelleltki küsimata oli ta siia saadetud, ja esimene mulje sellest vanamehest oli väga veider, oli niisugune tunne, nagu oleks armeesse sokutatud mõni surmakandidaat — et säh, sant, söö, mis teistest üle jääb. Pärast oli Kuzmitš sõjas küll tubli, aga see ei muutnud enam kuigivõrd esimest muljet, mis Batjukil temast oli. Tema leidis, et ta on sõjas tubli sellepärast, et staabiülem on tubli, aga üldiselt on ta juhuslik ja ilma väljavaadeteta diviisikomandör. Ja täna kõige tagatipuks veel see jutt Frunzest! Mõtleks, või Frunze polla teda sinatanud! Nüüd kopsas korraga kodusõja kangelane platsi!... Batjuk tundis end seda rohkem puudutatuna, et täna Kuzmitšile peale käratades, et anna diviis üle, polnud ta seda tigedusest teinud, vaid ta ei olnud lihtsalt harjunud teiste inimestega arvestama; tal oli kord juba niisugune komme alluvatega rääkida — nii kiita kui ka kiruda käigupealt, ilma pikemalt järele mõtlemata; täna polnud ta samuti pikalt mõelnud, kui ta vanamehele mõista andis, et sinu sõdimised on sõditud, kebi vanadekodusse! Tagantjärele tundis ta südamesopis kui mitte just kahetsust — niikaugele ta ei laskunud —, siis nagu natuke piinlikkust. Ja see tunne ei lasknudki tal oma loomu kohaselt käituda ning Serpilini ja Zahharovi vastuseisule käega lüüa.

«Hea küll,» ütles ta Serpilinile mõningase vaikimise järel. «Hommikul, pärast ettevalmistustuld mine käi ise oma endises diviisis ära. Vaata, kuidas neil asi üldiselt edeneb, tee korrektiive, kui vaja, ja ära pühitse, kui diviisikomandöri töös midagi laita näed. Kui sul on sama mulje, mis minul, siis tule tagasi, raporteerime kohe rinde juhatajale ja tagandame ta kohalt. Kui

sa aga leiad, et ta võib kohale jääda, siis pole ju mõtet kassi ilmaaegu kräunutada. Kas see sinu operatiivosakonna ülema abi on ikka samas diviisis?»

«Kolmandat päeva,» vastas Serpilin.

«Kas arvad, et ta kõlbab asetäitjaks?»

«Arvan küll.»

«Sel juhul kooskõlasta diviisikomandöriga ja määra minu korraldusel kohale. Mis sina selle kohta ütled?» pöördus Batjuk viimase lausega Zahharovi poole.

«Nõus.»

Batjuk ütles nüüd jälle Serpilinile:

«Aga pea meeles, Fjodor Fjodorovitš, et kui lähed oma diviisi, siis hoia teda ka nagu oma. Diviis on tähtsam kui ühe kindrali meelemure. Kui sul jääb mulje, et mul oli siiski õigus, siis ära pikalt keeruta!»

«Ega ma karussell pole. Kui on ikka vaja tagandada, siis ma kõhklema ei lööö.»

Kui Serpilin ja Zahharov koos armeejuhataja juurest ära tulid ja Serpilin juba Zahharovile käe sirutas, et jumalaga jätta, pidas Zahharov teda veel kinni.

«Saada mind minu korterini. Mäletad sa Hofmanit saja üheteistkümnenda luureroodust?»

«Mäletan küll. Mina olen talle veel isiklikult kaks Vapruse medalit kätte andnud. Mis siis? Kas saadi jaole, et on sakslane?»

«Jah,» vastas Zahharov. «Üks tegelane käis mul juba nina all lehvitamas: käskkirja ignoreerimine ja nii edasi... Mul tuli Berežnoile peale hüpata...»

«Hüppa siis parem mulle peale!» ütles Serpilin.

«Pole midagi, Berežnoi kannatab selle ära ja unustab,» ütles Zahharov. «See mulle peavalu ei tee. Aga mis mees see Hofman ise on?»

«Anna mulle seitse tuhat niisugust sakslast, nagu on Hofman, ma teen nendest diviisi ja lähen nende eesotsas fašistidega sõdima! Ja ma arvan, et ma ei kahetse.»

«Selge. Mina andsin käsu, et ta homme diviisist kadunud oleks,» ütles Zahharov ega pidanud vajalikuks Serpilinile seletama hakata, et ta ei teinud seda mitte naljapärast, — küll ta ise taipab.

«Ja kuhu ta siis nüüd pannakse?»

«See olgu juba sinu mure, kui sa leiad, et ta nii tubli mees on. Minu töö on tehtud, nüüd tee sina oma.»

«Ma võin ta enda juurde luureosakonda ülemääraliseks tõlgiks jätta, neid on varsti hädasti tarvis.»

«Liiga silma all,» arvas Zahharov. «Nuusitakse üles ja tullakse jälle lehvitama.»

«Siis kooskõlastan ja saadan samale kohale rindestaabi luureosakonda. Seal rabatakse ta meie käest rõõmuga ära.»

«Teed tast jälle juudi või?» küsis Zahharov muiates.

«Ma mõtlen veel,» vastas Serpilin tõsiselt, «see oleneb sellest, kellega mul rääkida tuleb.»

«Olemegi kohal.»

Nad seisid varemete ees, mida Zahharov nii kõlavalt oma korteriks oli nimetanud.

«Kas tahad oma diviisi sõita? Oledki juba küllalt staabis kükitada saanud.»

«Tahan ja ei taha ka,» vastas Serpilin.

«Mispärast?»

«Hirmus delikaatne ülesanne. Pikin helistas mulle seltsimehe poolest juba viis päeva tagasi, kui Kuzmitšil see haav lahti läks, küsis, et mis teha. Kuzmitš oli neilt sõna võtnud, et nad kellelegi ei hingaks, ja Pikin oli muidugi raskes olukorras. Tema formaalne kohus oli teatada, aga süda ei lubanud: kõik teavad ju, kuidas ta unistab diviisi juhtimisest. Kuidas see lugu ka lõpeks — igal juhul arvataks, et tema kaevas auku, et tahtis vanamehe kohta saada.»

«Ja mis sina talle ütlesid?»

«Ütlesin, et käigu see hädakorral rapordi eest, aga mina mingeid samme ei astu. Kui olukord läheb väga tõsiseks, siis helistagu uuesti, ja juba ametlikult.»

«Kas ta helistas?»

«Siiani ei ole helistanud.»

«Jah, su ülesanne on tõesti delikaatne,» ütles Zahharov. «Kuigi sa tegelikult pakkusid end ise seda täitma.»

«Pakkusin sellepärast, et ma ei kannata säärast teguviisi: sinu töö on tehtud ja käi nüüd minema! Isegi aitäh ei öelda! Asju saab mitut moodi lahendada, aga nii küll ei tohi. Sõda sunnib muidugi igal sammul südant

kõvaks tegema. Isegi teed vahel... Nagu nüüd selle Hofmaniga. Aga ma ei kannata seda ikkagi, ei enese ega teiste juures.»

«Jah, eks meil kõigil ole mõni selline patt hinge peal,» ütles Zahharov.

«Seda küll,» möönis Serpilin, «aga ma ei taha, et see harjumuseks saaks... Lubage lahkuda!»

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK

Järgmisel, kahekümne kuuenda jaanuari hommikul, pärast lühikest marulist ettevalmistustuld asusid armee väeüksused jätkama tegevust, mis oli neil käsil juba seitsmeteistkümnendat päeva, — purustama sakslaste kaitserinnet, aeg-ajalt sellesse auku sisse lüües ja käsitsi kokku minnes, aeg-ajalt aga ainult selle külje alla tungides ja seda koomale surudes.

Sakslased võitlesid endise visadusega, kuigi nad kõikide tunnusmärkide järgi pidid juba hävingu äärel olema. Ja sõjamehed eesliinil tundsid seda vahest niisama hästi nagu kindralid armee staabis, võib-olla pareminigi, sest nad said seda rohkem omal nahal tunda. Ausalt öelda, seda ägedust, millega mehed viimastel päevadel lahingusse läksid, tingis peale kõige muu ka omaenda väsimusest tekkinud viha ja kärsitu nõutus: millal see sakslaste viimane jõud siis kord otsa saab, nagu me ometi juba ei tea mitmendat nädalat kinnitame?

Seni kui suurtükiväe ettevalmistav tuli kestis, istus Serpilin kaardi juures ja telefoni taga, mõeldes sellele, milliseid tulemusi annab see eelmisel õhtul hoolikalt kavandatud suurtükituli, kui suurtest edasistest kaotustest ta meid säästab ja kui suured on nad paratamatult nagunii. Ja ta mõtles veel tema, Zahharovi ja armeejuhataja eileõise kõneluse tähtsusetusele, võrreldes selle tohutu sündmusega, mis täna toimub, kui sakslaste rinne läbi murtakse ja lõpuks ometi 62. armeega ühinetakse.

Jah, tõepoolest, mis tähtsust on selle kõrval näiteks käsul — mõistlikul või mitte, hilja on seda nüüd kaa-

ludagi —, mille täitmine paneb sind pead murdma ühe sakslase saatuse pärast, kes on luureretkede eest saanud kolm Vapruse medalit ja kellel on seejuures nii kangekaelne loomus, et ta pole lasknud kirjutajal ennast juudina kirja panna.

Ja mis tähtsus on kõige toimuvaga võrreldes sellelgi, kas kindral Kuzmitš lahkub oma diviisist paar päeva enne operatsiooni lõppu või teeb võidupühitsemise kaasa ja läheb siis hospidali . . .

Aga ometi ei saanud seda kõike eile niisama jätta, nagu ei saa täna hoiduda ka nende nii-öelda eraprobleemide lahendamisest, sest see kõik on samuti osa sõjast. Selle ees ei saa silmi sulgeda, kui sa pole just viimane puupakk. Batjuk on juba niivõrd ära puitunud, et inimesed saavad ühtelugu tema läbi kannatada, olgu nad siis lähemad või kaugemad, aga isegi tema laskis end eile pehmeks rääkida . . .

Niipea kui ettevalmistav suurtükituli lõppes, polnud enam mahti kõige selle üle mõtteid mõlgutada — algas telefoni undamine ja raporteerimine. Veidi rohkem kui tund aega läks mööda, siis hakkas pilt juba selgeks saama. Asi edenes hästi. Kui käsi käib haprasti, siis ei rutta keegi raporteerimisega; aga kui on edu märgata ja on kindel tunne, et seda, mis käes, ei võeta uuesti tagasi, siis on raportid kohe teel. Siis ole aga mees ja võta vastu! . . .

111. diviisi käsi käis täna eriti hästi, nagu Pikini telefonikõnest võis järeldada.

Kui kõnelus Pikiniga lõppes, helistas Serpilin sedamaid Batjukile, andis viimased raportid edasi ja küsis, kas korraldus jääb kehtima ja kas tal lubatakse eesliinile sõita.

«Lubatakse, mine käi ära,» vastas Batjuk. «Kes sinu asemele jääb?»

«Operatiivosakonna ülem.»

«Käi ära,» kordas Batjuk. «Ma jään siia, kuni sa tagasi tuled. Ära ainult seal ilmaasjata aega viida.»

«Mis kellani mul on luba ära olla?» Serpilin armastas niisugustes asjades punktipealset täpsust.

«Kella kuueteistkümneni. Vaata muidugi ise, kuidas olukord nõuab.»

«Kuulen.» Serpilin pani telefonitoru lauale ja küsis

adjutandi käest, kas polkovnik Artemjev on 111. diviisist juba tagasi.

«Kutse anti edasi, aga ta pole veel kohale jõudnud,» vastas adjutant.

Serpilin kortsutas pahaselt kulmu: ta tahtis Artemjevile veel enne diviisi minekut uuele kohale määramisest teatada.

«Kuulake järele, miks ta pole tulnud. Ja kutsuge uuesti, kui ma tagasi tulen.»

Serpilinil oli kasukas juba seljas, kui tema kohale istunud polkovnik Kazantsev teda telefoni juurde kutsus. Serpilin läks ja võttis toru.

«Kuulen, seltsimees sõjanõukogu liige.»

«Kas sa sõidad saja üheteistkümnendasse?»

«Just nii.»

«Kas autos ruumi on?»

«Jah on. Kelle jaoks?»

«Minu juures on poliitosakonna ülema asetäitja. Ma käskisin tal juba varahommikul eesliinile minna. Aga nagu kiuste läks tal auto rikki. Tal olevat see alles praegu meelde tulnud, nagu ta mulle teatas. Aita inimene hädast välja!»

Harva on viivituseks üksainus põhjus. Vaevalt jõudis Zahharov kõne lõpetada, kui Kazantsev jooksis teist korda Serpilinile järele, kes juba uksest välja oli jõudnud. Sedakorda helistas Batjuk.

«Sa pole veel minema saanud? Kui saja üheteistkümnes sinu sealoleku ajal ühineb, õnnitle siis diviisikomandöri minu nimel.»

«Kuulen,» vastas Serpilin.

Kui ta lõpuks koos käskjalaga oma auto juurde jõudis, nägi ta selle taga teist masinat, mille kõrval seisis polgukomissar Bastrjukov.

«Tere,» ütles Serpilin. «Nagu ma aru sain, pidin ma teid peale võtma?»

«Just nii, seltsimees kindral,» vastas Bastrjukov. «Aga sel ajal, kui sõjanõukogu liige teiega rääkis, sõitis minu masin ette — oli ära parandatud.»

«Seda parem,» ütles Serpilin. «Sõidame siis teineteise sabas. Teie auto las tuleb järel, ja meie istume mõlemad minu omasse.» Ta tegi Bastrjukovile auto ukse lahti ja laskis tal ees sisse ronida, sest ta armastas ise paremal

pool istuda; siis andis ta käskjalale käeviipega märku, et see ette istuks.

Serpilin polnud Zahharovi hääles tabanud pilkenooti, kui see palus tal oma masinaga jännijäänud poliitosakonna ülema asetäitjat hädast välja aidata. Ta oli võtnud Zahharovi palvet puhta kullana ja tegi nüüd Bastrjukovile ilma vähimagi tagamõtteta ettepaneku ühes autos sõita, sest ta pidas seda loomulikuks, kui samasse kohta sõidetakse. Pealegi olid tal omad huvid mängus: nüüd, kus juhus oli neid kokku viinud, tahtis ta teel selle polgukomissariga rääkida, kelle loomusest tal täit selgust ei olnud ja kellesse Zahharov suhtus halvakspanuga, kuigi talus teda kõrgel ametikohal.

Tont teda teab, mõtles Serpilin, vaadates silmanurgast Bastrjukovi poole, kes istus tema kõrval, rihmaga kõvasti kinnitõmmatud valge kasukas seljas, nägu sile ja puhas, habe korralikult aetud. Ehk ta polegi mingi lurjus, vaid lihtsalt üks neist tollipulkadest, kellest rindel keegi rõõmu ei tunne, isegi nemad ise mitte. Teevad justkui kõik, mida seadus ette näeb, aga ikka valel ajal, pigem kahjuks kui kasuks. Ja oma korralikkuse peale vaatamata teevad nad inimestele rohkem kurja, kui mõni lurjus seda teebki. Nad panevad teinekord oma elugi kaalule, kui kästakse, aga isegi pärast surma ei suuda sa neid mõista või neid taga leinata, sest nemad ise pole oma eluajal kedagi mõistnud ega taga leinanud. Võib-olla on temagi üks sellistest?

«Ütelge õige, seltsimees polgukomissar . . .»

«Ma kuulan teid, seltsimees kindral,» ütles Bastrjukov kohe teenistusvalmilt, ja Serpilin märkas, et kuigi tema puhtaksaetud lihav nägu oli sile ja liikumatu, reetis see oma liikumatuseski mingit sisemist ärevust.

«Ütelge õige avameelselt, mis teile ei meeldinud tookord sööklas, kui ma meie ajalehte kritiseerisin. Sõjanõukogu liige rääkis mulle pärast teie rahulolematusest ja palus arvesse võtta, aga ma pean tunnistama, et ma ei saa siiski aru. Selgitage mulle, et eksiarvamusi ära hoida.»

Bastrjukov vaatas paar sekundit Serpilinile küsivalt otsa, kusjuures ta ei mõelnud küsimuse sisule, vaid sellele, mida need sõnad «palus arvesse võtta» võiksid

tähendada. Seda, et Zahharov palus teda arvestada? Seda, et pole õiglane niiviisi rääkida, nagu staabiülem tookord lehest rääkis, või seda, et ta avaldas ilmaaegu Bastrjukovi kuuldes sellist arvamust?

«Miks te ei vasta?» küsis Serpilin. «Ma ei nori riidu, vaid tahan tõepoolest selgust.»

«Siin pole midagi selgitada, seltsimees kindral. Minu meelest on kõik selge. Pole õige ette heita ajalehele vaenlase alahindamist ainult sellepärast, et leht avaldab peamiselt neid lahinguepisoode, mille käigus vaenlane on rängemaid kaotusi kandnud.»

«Aga sellest meil ju juttu ei olnudki! Kas mina olen kangelastegude näitamise vastu? See oleks ju minust äärmiselt rumal. Jutt oli sellest, et mitu päeva järjest niideti lehe igas numbris sakslasi nagu loogu maha, meie omad aga olid kõik elus ja terved. Kellele seda kirjutatakse? Kes seda usub? Tagalasse see leht ei jõua, seda ei lubata tegevarmeest väljagi viia, nagu te teate, sõdurid aga teavad, mis asi on lahing, ja kui lehes räägitakse kogu aeg verest ainult möödaminnes, kaotustest ainult möödaminnes, siis ei maksa kangelastegu ka enam midagi, seda ei usta siis enam. Ei usu need, kes on püssirohtu nuusutanud. Aga leht on punaarmeelaste leht, nende jaoks teda ju välja antakse! See oli minu mõte, mida ma teile ka ütlesin.»

«Aga minu mõte on, et leht peab kasvatama inimestes kangelaslikkust, esmajoones just kangelaslikkust!»

«Säh sulle!» ütles Serpilin. «Ma räägin aeda, tema aiaauku! . . . Kas me siis selle üle vaidleme?»

«Kui me selle üle ei vaidle, seltsimees kindral, siis pole millegi üle vaielda.»

«Oodake!» Serpilin tundis juba, et ta Bastrjukoviga ühisele arusaamisele ei jõua, aga ikkagi oli tal himu kõike sõnaselgelt ära öelda. «Ma vaatasin ka eilset ja tänast lehte. Noh, olgu, ütleme, et kolm päeva tagasi oldi seda meelt, et sakslastel on homme lõpp! Aga raske heitlus kestab juba kolmat päeva. Edukas, aga raske, ma rõhutan! Ja leht laseb ikka oma vana joru! On see's õige? Meie tugevus peaks ju selles seisma, et me siiski visa ja tugevat vaenlast purustame, kas sõdurite kangelaslikkus on sellepärast väiksem, kas nende eneseväärikustunne ei peaks selle mõjul just kasvama? Miks

ei võiks leht, mida sõdur loeb, tal seda tunda lasta, ma küsin?»

«Vaenlase jõudude hindamine ei ole armeeajalehe ülesanne.» Bastrjukov vaatas tähendusrikkalt käskjala ja autojuhi selga, andes mõista, et kui ta nõustukski vestlust veel avameelsemas vaimus jätkama, siis igatahes teises kohas, ja mitte praegu. Serpilin märkas seda pilku, ja tema leplik soov teist inimest asja huvides ümber veenda asendus meelepahaga.

«Mis, kas sõduril polegi teie arvates vaja õiget ettekujutust jõududest, kelle vastu ta sõdib? Kas ta teie arvates sõdib ilma selleta paremini?»

«Vabandage, seltsimees kindral, aga igal asjal oma aeg ja koht!»

«Koht on meil mõlemal üks ja sama — see on sõjaväli! Ja aeg on ka üks: viiesaja kaheksakümne viies päev sõda pidada, kui mu arvestus on õige. Ja tuleb lisada, et aeg on hea — sakslased saavad surmava hoobi või enam-vähem surmava. Ja armee, kus me mõlemad teenime, on niisiis vapper armee: ei karda vaenlast, ei karda külma ega raskusi, vaid läheb aina edasi. Aga ajaleht on meil arakene. Ma ei ütle, et ta on seda alati olnud — eelmise toimetaja ajal oli ta parem. Mees sai küll ametikõrgendust, aga mul on tema äraminekust kahju! See uus — tont võtaks teda: ma olen teda kolm korda välja kutsunud ja ta nina järjekordsesse ilukõnesse pistnud, olen operatiivteatega kõrvutanud, paljastanud võltsingu nii-öelda must-valgel — ta on kõigega päri, ei vaidle üldse vastu: just nii! Aga homme on jälle vana laul. Isegi kuri kahtlus tekib: muidu täielik pastel, aga peab oma joont! Kuulab arvatavasti su noomituse ära ja läheb otsemaid veel kuhugi, kus talle öeldakse: «Ära tee välja, lase aga vanas vaimus edasi...» Ega ta viimati minu juurest teie juurde ei jookse, seltsimees polgukomissar?»

Serpilin vaatas morni muigega Bastrjukovile otsa. Ta sai väga hästi aru, et ükskõik, mis vastuse ta praegu oma otsesele küsimusele saaks, pole tegemist kaugeltki ainult selle küsimusega ega vastusega sellele — ja ka mitte ainult selle inimesega, kes tema kõrval istub...

Kuid Bastrjukov käsitas Serpilini muiet isesugusest

vaatevinklist — nagu soovi vestlust mitte enam teravamaks ajada.

«Jah, küsimus on väga terav,» ütles ta, tõmmates omakorda näo naerule. «Kelle juurde jookseb toimetaja teie juurest tulles? Selle küsimuse peaks sõjanõukogus üles võtma.»

«Arvate?» küsis Serpilin ja ei naeratanud enam. «Küll me võtame ka, kui on paras aeg.»

Pärast seda istusid nad mõni aeg sõnagi rääkimata.

Küll me võtame ka, kui on paras aeg, mõtles Bastrjukov. Võib-olla sõjanõukogus, aga võib-olla mitte ainult seal. Ta polnud harjunud solvamistega ja raius nüüd kogu olnud kõneluse endale mällu nagu raudkivisse, nii tegi ta alati, nii oli ta varem raiunud endale pealuusse nii mõnegi jutuajamise Zahharoviga. Sel puhul ei arvestanud polgukomissar Bastrjukov mingeid auastmeid või ametikohti. Ta solvus ja pidas meeles, olgu siis vastav isik kes tahes. Saatus võib sind inimesega, kellele sa pead praegu alt üles vaatama, kunagi ühele pulgale seada, ja isegi kõrgemale... Ja kõik peab olema igaks juhuks mällu raiutud.

Küllap see Serpilin sellepärast hakkaski praalima, mõtles ta, et Zahharov rääkis talle ära, kuidas ma tema minevikule vihjasin. Küllap ta rääkis, mõtles ta, raiudes ühtlasi ka selle fakti endale mällu, Zahharovi pattude registri lõppu. Noh, mis siis? Vihjasin, jah. Ei vihjanud, vaid tuletasin meelde, leidis ta äraproovitud, munaja, enesetunnet turgutava sõnastuse. Sest pole põhjust seda ära unustada. Kui ta ka midagi sellist korda ei saada, siis on tal ometi küllalt pikk keel, see keel üksi juba igatseb viiekümne kaheksandat paragrahvi. Nii mõtles Bastrjukov endamisi.

Aga see, millele Bastrjukov viimati mõtles, meenus Serpilinile kohe algul.

Jah, mõtles ta, suure püüdmise ja hea tahtmise juures võib tarbe korral kenakese ahela kokku lükkida: istus kunagi kinni kiidulaulu eest fašistlikule Wehrmachtile ja asub nüüd, kuus aastat hiljem, ikka samal platvormil — laimab avalikult rindelehe toimetajat. Jah, nii võib see kõlada sobival momendil, hea tahtmise ja püüdmise korral. See aga tahab ja püüab vist kõigest väest. Kuigi ma võin ju ka eksida.

Ja korraga tuli talle valusalt meelde ta oma poeg, ja ta küsis:

«Polgukomissar, kas teil lapsi on?»

Küsis sellepärast, et ta peast käis mõte läbi: mina olen see, kes ma olen, ja ometi on mul selline poeg, keda tuli vägisi rindele ajada. Huvitav oleks teada, missugused on tema lapsed ja kus nad praegu on, kui tal neid üldse on.

«On küll. Kaks poega ja tütar,» vastas Bastrjukov vastu tahtmist. Alati kui keegi ründas teda enne, kui tema ise seda teha jõudis, tundis ta end tõsiselt solvatuna.

«Kus nad on?»

«Armees.»

«Tütar ka?»

«Tütar ka,» vastas Bastrjukov ikka süngelt ja napisõnaliselt. Tema perekond oli see komponent tema elust, mida ta ei tahtnud kunagi puudutada vestluses mõne talle ebameeldiva inimesega, ja üldse ei tahtnud ta seda puudutada.

Jah, mõtles Serpilin, temal on kõik kolm last rindel. Mina aga ei tea siiamaani, kus on minu oma. «Käbi ei kuku kännust kaugele...» «...Poeg ei vastuta isa eest...» Kõik need on niisama paljad ütlemised. Ja nad ei too täielikku selgust ellu, eriti meie ellu meie ajal. Ja sellele mõeldes ning korrates mõttes veel kord mällu kulunud ütlust, et poeg ei vastuta isa eest, heitis ta äkki iseendale otsekui kivi näkku: aga isa poja eest? Ja see oli nii ootamatu mõte, et hetkeks tundus talle, et ta küsis seda kuuldavalt.

Ta pööras pea kõrvale ja vaatas auto aknast välja, lootes näha viimaste päevade jooksul vallutatud kohti, kus tema polnud veel käinud. Siin, vasakul, selle punase telliskivihoone varemetes asus armeestaabi ajutine vaatluspunkt, kus nad veel nelja päeva eest olid istunud, õhtu eel aga olid nad koos Batjukiga kolinud juba natuke edasi, sinnapoole, kuhu tema ja Bastrjukov praegu sõidavad, vaatama päeva jooksul vallutatud maa-ala. Sealt edasi algas talle ainult kaartide ja ettekannete põhjal tuttav maa. Ja taamal, teelahkmel, kust üks haru läks 111. ja teine 107. diviisi, pidi ootama Pikini valvepost.

Nõnda see oligi. Otse lagedal teel seisis «Emka» ja selle kõrval Pikini käskjala, vanem Ptšelintsevi tuttav siluett.

Märganud lähenevat autot, jäi vanem teraselt vaatama ja tõstis käe. Serpilin nägi juba eemalt, et ta naeratas, ta naeratas vastu ja avas sõidu pealt auto ukse.

«Tervist, seltsimees kindral!» Ptšelintsev võttis ukse kõrval rõõmsalt valveseisangu.

«Tervist, Ptšelintsev,» ütles Serpilin ja andis vanemale kätt. «Saite kaua oodata?»

«Viis minutit, seltsimees kindral. Seltsimees polkovnik Pikin vabandab, et ta teile ise vastu ei tulnud — lahingu aeg.»

«Kui ta oleks mulle ise vastu tulnud, oleksin talle kõva peapesu teinud,» muigas Serpilin Pikini üliviisakuse üle, mis oli tal hakanud juba meelest ära minema.

«Lubage ees sõita!» ütles Ptšelintsev.

«Öelge juhile, et ta sõidaks ees,» ütles Serpilin, «teie aga istute minu autosse. Ma tahan teilt küsida, kuidas teie ülemused ka elavad.»

Ptšelintsev jooksis esimese auto juurde, tuli tagasi ja jäi siis ootavalt seisma. Ta arvas, et Serpilin istub nüüd ise ette. Aga Serpilin nihutas end tagaistmel koomale.

«Tulge sisse!»

«See ei lähe, seltsimees kindral, lubage, ma...»

«Tulge sisse!» ütles Serpilin uuesti. «Ma ei taha, et mul kael tahavahtimisega kangeks jääks.»

Ptšelintsev toetas end istmeservale, et ülemustel kitsas ei oleks, ja lõi ukse kinni. Auto nõksatas paigast.

«Kuidas polkovnik Pikini käsi käib? Kas ta pole priskemaks läinud, seetsaadik kui ta minust lahti sai?»

«Vastupidi, seltsimees kindral, tal on nüüd, teate, nii palju tööd ja tegemist,» ütles Ptšelintsev selle iseäraliku rõhuga, nagu räägivad adjutandid oma ülemast, keda nad peavad iga asja puhul kõige tähtsamaks meheks, olgu see ülem siis mis kohal tahes.

Ptšelintsev, Pikini alaline käskjalg juba suvistest lahingutest peale, oli suhteliselt noor mees — kolmekümneaastane, elukutselt maamõõtja. Ta tundis suurepäraselt topograafiat ja kaarti ja oli ainult palja juhuse tõttu sattunud rindele ohvitserikursusi läbi tegemata.

Ja ka rindel oleks ta võinud ammu ohvitseriks saada, kui Pikin, kes ta suvel kaose ajal endale käskjalaks sai, oleks nõus olnud teda enda juurest ära laskma. Ametikoha järgi polnud Pikinile ohvitseri auastmes adjutanti ette nähtud, sisuliselt aga oli tal nüüd Ptšelintsevi näol ometi adjutant, kellele ta laskis vanema auastme anda, kuid rohkem mitte, oodates, millal ta enne ise teenistuses edasi jõuab.

«Ja kuidas eesliinil läheb?» Serpilin vaatas Ptšelintsevile otsa ja mõtles ise, et Pikini teguviis pole siiski õige: see mees oleks võinud ammu palju kõvem käsi olla, kui ta Pikini juures on.

«Tumanjan on hommikust peale tublisti edasi läinud,» vastas Ptšelintsev, «Tsvetkov ka parasjagu. Vaikselt ja visalt. Nagu teie alati ütlesite: Tsvetkov ikka Tsvetkov.»

Ja Serpilin naeratas tahes-tahtmata selle ütluse puhul, mis tema jaoks kuulus juba mälestuste hulka.

«Siin on juba meie paigad,» tähendas Ptšelintsev heatujuliselt.

«Meie paigad» algasid purustatud saksa tankide juurest, mis seisid lausa tee ääres. Õigemini, nad ei seisnud tee ääres, vaid vastselt sissesõidetud tee keeras nende külje alt läbi.

Nii jõudis Serpilin oma kunagise diviisi asupaika.

«Oma diviis» . . . Mida see sõjamehele tähendab, eriti veel sõja ajal, seda on raske iseendalegi täielikult selgeks teha, veel vähem siis teistele. See tähendab väga palju, liigagi palju, peaaegu kõike. Serpilin läks diviisist ära, kõrgemale ametikohale ja oli juba pealtnäha ära harjunud. Aga kui satud järsku jälle oma diviisi, siis imestad tagantjärele, kuidas sa küll saad ilma diviisi jäänud meesteta elada ja kuidas nemad ilma sinuta elada saavad.

«Olemegi kohal,» ütles Ptšelintsev ja kargas autost välja, kui juht alles pidurdas.

«Kelle juurde me lähme?» küsis Serpilin, kui ta nägi varemete vahel haigutava keldri ukse ees nagu tuttava näoga sõdurit, automaat rinnal.

«Pikini juurde.»

«Ja kus on diviisikomandör?» Serpilin oli ette otsustanud, et arvesse võttes tekkinud olukorra komplitseeritust, läheb ta kõigepealt just Kuzmitši juurde. Oli otsustanud küll, aga härdus vahepeal «oma diviisi» asupaika jõudes, unustas seetõttu Ptšelintsevile öelda, ja see tõi külalise muidugi otseteed Pikini juurde.

«Kindralit ei ole siin, ta sõitis juba öösel polkusid vaatama,» teatas Ptšelintsev nagu täiesti igapäevast asja.

«Mis siis muud, kui lähme Pikini juurde, eks seal kuule, kust me diviisikomandöri kätte saame,» ütles Serpilin ja pöördus siis Bastrjukovi poole, kes parajasti tema järel autost välja ronis: «Lähme staabiülema juurde, kuulame järele.»

«Ma pean diviisi poliitosakonda minema, seltsimees kindral,» ütles Bastrjukov.

«Poliitosakond on just tagasiteel. Pöörate otsa ümber ja sõidate sinna, kus «Emka» teel seisis, mäletate?» seletas Ptšelintsev. «See on Berežnoi «Emka», kui tema ka mitte viimati eesliinile ei sõitnud.»

«Lubate lahkuda?» lõi Bastrjukov käe kõrva äärde.

«Kuidas arvate,» ütles Serpilin, jättis Bastrjukoviga hüvasti ja unustas ta siis tükiks ajaks.

Pikin asus operatiivosakonnaga ühes keldris. Kelder oli suitsu täis, selle keskel küdes plekkahi.

Pikin tuli läbi suitsu Serpilinile vastu ja nad kaelustasid teineteist.

«Sa tuled nagu peaingel pilvedest,» ütles Serpilin. «Suitsu maast laeni, nii et kisub vee silma.»

«Me oleme ära harjunud, hea meel, et soe on,» ütles Pikin.

«Millega te kütate?»

«Kõigega, mis kätte saame, kaasa arvatud sakslaste talvekotad, need on tehtud pressitud õlgedest; kui puruks kiskuda, siis haisevad küll, aga põlevad ilusti.»

Nad läksid keldri nurka, kus oli Pikini laud, laual telefon ja kaart, teispool lauda aga välivoodi nagu ennegi. See oli see kuulus voodi, mida Serpilin väga hästi tundis. Ta nimi oli «Günther», firma nime järgi, ja ta oli ühtlasi kokkupandav voodi ja reisikohver — kõik üheskoos. Pikini vanemad olid talle selle «Güntheri» kinkinud juba enne Esimest maailmasõda, junkrute kooli lõpetamise puhul, ja Pikini saladuseks jäi, kuidas see «Günther» oli kaks sõda vastu pidanud. Nii-

siis seisis «Günther» teispool lauda, «Güntheri» kohal seinal aga rippus vaip — naise kingitus. Pikin muheles, kui ta nägi Serpilini nägu, kes vaikides teda ja tema igas olukorras muutumatut, pikinlikult mugavat nurgakest silmitses, ning ütles:

«Just nii, kõik on nagu enne.»

Kuid Serpilin mattis maha soovi Pikiniga avameelselt rääkida ja küsis selle asemel:

«Kus on diviisikomandör?»

«Helistas Kolokolnikovi juurest, et läheb Tsvetkovi polku . . . Tehke vähemalt kasukas eest lahti.»

«Ei, ma sõidan ka kohe sinna,» ütles Serpilin. «Tutvusta mind olukorraga, kas muutusi on?» Öelduga andis Serpilin kohe algul mõista, et ta ei pea õigeks kellegi teisega diviisikomandöri tervislikust seisukorrast ja diviisis kujunenud suhetest rääkida, enne kui ta on Kuzmitšiga kokku saanud.

Pikin raporteeris olukorrast. Suuri muutusi pärast viimast raportit ei olnud. Tumanjani edasiminek oli viimase tunni aja jooksul seisma pandud, aga paremal ja vasakul tiival jätkus Kolokolnikovi ja Tsvetkovi pealetung. Pikin näitas kaardil, kuhu Tsvetkov vastavalt oma viimasele raportile oli jõudnud. Maariba 62. armee ja Tsvetkovi eesliini vahel, mis oli praegu veel sakslaste käes, paistis kaardil õige kitsuke.

«Noatera laiune,» ütles Pikin.

«Kaardi peal küll,» ütles Serpilin, «aga vaatame, kuidas see elusalt välja näeb.» See oli Serpilini lemmikütlemisi, iga kord kui ta eesliinile sõitis, ja selle tema tavalise ütluse tõttu tundus Pikinile hetkeks, et kõik on jälle nagu vanasti: tema raporteerib hommikust saadik muutunud olukorrast, Serpilin aga sõidab kuhugi väeossa vaatama, kuidas see «elusalt välja näeb».

Serpilin pani mütsi pähe.

«Uuri järele, miks Tumanjan enam edasi ei lähe. Helista, kui tarvis, Kazantsevile, palu lennukid appi. Las teevad seal Tumanjani ees veel kord puhta töö. Te elate ikka veel nagu vanal ajal, unustate, et selline võimalus on ka olemas. Ja kannate asjatuid kaotusi.»

«Just nii, uurin järele,» ütles Pikin. «Ma ei hakka teile praegu süüa pakkuma. Arvestasin, et jääte meile lõunale.»

«Sinu arvestus on põhiliselt õige nagu kõik sinu arvestused, Gennadi Nikolajevitš,» ütles Serpilin. «Aga võimaliku ümbermõtlemise korral helistan Tsvetkovi polgust. Autot pole vaja anda, ma lähen oma masinaga. Kas polgu sideohvitser on siin?»

«Jah. Aga ma annan teile Ptšelintsevi kaasa.»

«Misjaoks? Andke sideohvitser. Tema peaks kõige paremini teed teadma. Aga kui ta ei tea, siis lonkab järelikult kord diviisis, ja minule kui kontrollivale isikule on see just paras suutäis!» Serpilin muheles, kuid tema sõnad kõlasid nagu veidi kalgilt. Ta ei sallinud, kui talle midagi peale sunniti, olgugi kõige parema tagamõttega. Aga seekord ei tarvitsenud tagamõtegi kõige parem olla: Ptšelintsev sõidaks kaasa ja oleks kõikidel kohtumistel ja jutuajamistel paratamatu tunnistaja, niisiis ka jutuajamisel diviisikomandöriga; pärast aga tuleb ta siia ja räägib kõik edasi — oma poiss ikkagi! Uudishimu on arusaadav, aga seda rahuldada pole mingit põhjust.

«Muuseas, kaua see Ptšelintsev peab sinu juures käskjalana kõõluma?»

«Ta ise ei taha minu juurest ära minna.»

«Aga siiski?» küsis Serpilin.

Pikin vaatas talle pahaselt otsa.

«Mis sa sellest pärid, millal Ptšelintsevi positsioon muutub? Parem ütle, millal minu positsioon muutub! See oleneb ju nüüd ka sinust!» kõneles ta pilk.

«Seda, mida ta minu kõrval on õppinud, ei õpiks ta nooremleitnantide kursusel kunagi,» ütles ta siis valjusti.

«Tõsi ta ju on,» ütles Serpilin, kuid ei lõpetanud lauset nii, nagu ta seda mõttes tegi: aga mitte päris tõsi. Sa oled talle enda kõrval mõndagi õpetanud, aga tahtmist teha sõda läbi omil jalgel, ja mitte jõlkuda ülemuste kuuesabas, seda pole sa talle õpetanud. Ma armastan sind, va taputeivas, ja hindan sind väga kõrgelt. Aga just sellepärast panen ka iga köömet pahaks. Mõne teise silmas jätaksin ma selle pinnukese ehk märkamata, sinu puhul aga mitte . . .

Nad jõudsid Tsvetkovi juurde kiiremini, kui Serpilin oli arvestanud. Sideohvitser tundis teed põhjalikult.

Tsvetkov jätkas edasitungi. Isegi tema vaatluspunkt ei olnud enam seal, kus poolteist tundi tagasi, kui sideohvitser viimati diviisi staapi oli läinud, vaid kolmsada meetrit kaugemal, teistes varemetes. Seal vaatluspunktis kohtuski Serpilin diviisikomandöriga.

Sest ajast peale, kui Serpilin staabiülemaks määrati, oli ta Kuzmitši kolm korda nõupidamistel näinud, peale selle oli ta omal ajal diviisi talle isiklikult üle andnud; kui nad aga nüüd kokku said ja teineteist teretasid, meenus Kuzmitšile hoopis nende esimene kohtumine, nagu oleks see olnud kõige olulisem.

«Kas te mäletate, kuidas me sama «Douglasega» Doni rindele lendasime?»

Serpilin noogutas. Võib olla, et see kohtumine polnud talle küll sel määral oluline, aga meeles oli see temalgi: nad olid paar tundi istunud kõrvu ühel raudpingil, joonud «tarhuni» ja jaganud omavahel söögipoolist, mis kummalgi kohvris oli. Lennu ajal oli Serpilin sõnakehv — ta vaikis ja kuulas ainult. Naise surm mõlkus tal kogu tee meeles. Kuidas see mees diviisi juhtima hakkab, selle üle ei murdnud ta tookord pead; ta nägi ainult, et Kuzmitš on mees, kes ei hakka priipassihobusena kepslema, vaid asub, nii hästi-halvasti kui ta suudab, aiste vahele. Ja nüüd tulin ma siis tema saatust otsustama, mõtles Serpilin, silmitsedes Kuzmitši, kes ei jätnud esimesel pilgul sugugi haige ja kurnatud inimese muljet.

Tsvetkov raporteeris viimastest sündmustest polgu rindelõigus ja tegi rohkem vormilise kui tõsiselt mõeldud ettepaneku lahingut jälgida, sest lahing toimus juba linna sees ja raske oli midagi näha.

Kuid Serpilin ei hakanud selle peale aega raiskama, ta kuulatas lahingumüra ja küsis siis Tsvetkovilt, kui palju tal seal ees otsesihtimisega suurtükke on.

Tsvetkov kandis ette, et niihästi kõik polgu suurtükid kui ka kaks täienduseks toodud divisjoni on seal ees, jalaväe lahingukordades.

Serpilin noogutas rahulolevalt ja laskis tal minna:

«Asuge siis jälle oma kohale.»

Kuzmitš võttis Serpilinil käe alt kinni, nad läksid võlvlaest säilinud raudlattide alt läbi, nišist välja, mis kunagi oli olnud kiriku eeskoda ja mille varemetes asus

praegu vaatluspunkt, ning kõndisid piki kiriku seina, kuni Kuzmitš jäi viieteistkümne sammu järel seisma; kedagi polnud neid pealt kuulamas. Pea kohal oli taevas, kuid poolkaares seinarusud, mis paari meetri kõrguselt püsti olid jäänud, varjasid neid vähemalt tuule eest.

«Fjodor Fjodorovitš,» ütles Kuzmitš, «kui sõda meid kord juba kirikusse on ajanud, siis räägime ka nagu pihitoolis: kas sa tulid mind tagandama?»

«See oleneb ainult sinu tervisest, ja mitte millestki muust!»

«Ja mitte millestki muust?»

«Mitte millestki muust,» kordas Serpilin. «Kas sa täna öösel magasid?»

«Ei maganud. Ootasin. Ta lubas juba hommikuks käskkirja teha. Ei maganud. Oleksin pidanud lahingule mõtlema, aga mõtlesin iseendale. Katsusin küll mõtlemata olla, aga ei saanud. Sõitsin siis poole öö paiku siia — ei heitnudki magama.»

«Ja nüüd pihi sina — kuidas tervis on?» küsis Serpilin.

«Tervis pole suurem asi,» tunnistas Kuzmitš. «Aga ega ta's eila halvem olnud kui siiamaani. Ma lihtsalt käisin liiga palju, armeejuhataja kannul pealegi, see laskis nigu kiuste päev otsa ringi, jüsku oleks maa jalge all põlenud. Noh, nii see juhtuski. Mõtlesin, et pean niikavva vastu, kuni ta ära läheb, aga ei pidanud.»

«Kuidas täna on?»

«Täna on nigu iga teine päev, küll kannatan ära. Ma olen ju ise oma peremees, ma hoian end. Seisan, vahepeal jälle istun . . .»

«Hoiad sa end küll, seda on näha,» muigas Serpilin.

«Aga mina ei oska staabist lahingut juhtida. Ma olen teistmoodu harjunud. Ja kui ma seda haiguse tõttu ei suudaks teha, küll ma siis ise paluksin, et viigu haiglasse! Sõitsin öösel siia, mõtlesin, et kui tuleb tagandama, las otsib siis polke mööda taga. Saan vähemasti veel viimast korda eesliinile, jätan üheski polgus meestega jumalaga. Kas tal hakkas siis eila ikkagi süda kripeldama vai?» küsis Kuzmitš, kui Batjuk talle äkki meelde tuli.

«Seda me arutama ei hakka,» vastas Serpilin teravalt,

kuna ta oli armeejuhataja korraldusel siia sõitnud ja ei tahtnud edasise ametliku kõneluse puhul tema ja enda vahele vahet tõmmata. «Teie tervislikku seisukorda arvestades otsustati teile viivitamatult asetäitja määrata — juba täna.»

«Nujah, kui te leiate, et on vaja, eks see ole teie teha. Aga ehk ootaksite veel? Kui lahingud lõpevad, ega ma's ees ei koperda, lähen ise haiglasse.» Tema sõnad näitasid, et ränk solvumine Batjuki suhtumise pärast polnud veel lahtunud.

«Mind volitati teiega kandidaati arutama. Mis te polkovnik Artemjevist arvate?»

«Ei vaidle vastu,» ütles Kuzmitš ja küsis korraga: «Kas tal edutamiseks väljavaateid on?»

«Mis see sind huvitab, kui sa nagunii haiglasse lähed?» pidi Serpilin äärepealt pahvatama. Aga ta ütles vaid kuivalt: «Sellele me pole veel mõelnud; põhimõtteliselt peaks olema.»

Selgus, et Kuzmitš ei mõelnud seda, mida Serpilin.

«Ma ei räägi põhimõttest,» ütles ta. «Ma räägin diviisist. Siin on ju valmis diviisikomandör olemas — Pikin. Mõtle, mis tema tunneb, kui temast niimoodi üle hüpatakse! Inimesed kargavad üle tema diviisikomandöriks, ja tema turi olgu hüppelauaks!»

Vaata-vaata, kelle pärast sa mures oled! mõtles Serpilin ja ta süda läks soojaks. Valjusti ütles ta, et temagi hindab Pikinit kõrgelt, aga tema edaspidiste väljavaadete kohta ei tea ta midagi öelda. Praegu käivad lahingud. Jääme lootma, et kõik on kuni lahingute lõppemiseni diviisis omal kohal elus ja terved.

«Jah. Lahingute lõpuni... elus... ja terved...» ütles Kuzmitš mõtlikult. Ja vaatas seejuures ise küsivalt Serpilinile otsa.

Jutuajamine, mille pärast siia oli tuldud, eemale Tsvetkovist ja tema käärpikksilmast, oli lõppenud — nüüd võis tagasi minna.

Tsvetkov, kes istus telliskivirusudel, oli visanud kindad käest, pannud kaardi välitašku peale ja tegi punase pliiatsiga kaardile märke. Telefonist seisis sealsamas ja

hoidis tal telefonitoru kõrva ääres — polgukomandöri mõlemad käed olid kinni.

«Selge... Jah...» ütles Tsvetkov kiiresti torusse. «Selge... Sain aru. Jätkake. Ma tulen kohe sinna.» Ja ta tõusis Serpilinit ja Kuzmitši tulemas nähes püsti.

«Kuidas läheb, Viktor Pavlovitš?» küsis Serpilin.

«Saime jälle natuke maad edasi,» vastas Tsvetkov tagasihoidlikult, kuigi ta näost oli näha, et kõik läheb hästi, koguni väga hästi; aga see oli juba tema mood — mitte kiirustada ettekandmisega, kuni asi pole lõpul ja raportid tema enda poolt kontrollitud.

«Seda küll. Aga kas te loodate esimesena ühineda?» küsis Serpilin.

Küsimus nõudis otsest vastust. Tsvetkov kõhkles — ta ei tahtnud kunagi ette lubadusi anda.

«Mis loeb tema lootmine?» ütles Kuzmitš, enne kui Tsvetkov vastata jõudis. «Tema naaber rehkendab omas meeles sedasama. See enesest lugupidav armeenlane ei anna oma osa naljalt käest!»

Tema häälest oleks võinud taibata, et ta ainult õrritab Tsvetkovi, aga Tsvetkov ei mõistnud nalja, ei siis, kui tal hästi läks, ega ka siis, kui läks halvasti. Ta krimpsutas nägu, nagu oleks teda nina alt kõdistatud, ja palus luba minna esimesse pataljoni, kuivõrd olukord seda nõuab.

«Mis sa tühja ajad,» ütles Serpilin. «Ütle ausalt, et sa ei armasta, kui ülemused sinu juures ringi kolavad, sa pole seda kunagi armastanud. Ja tahad nüüd meie eest pataljoni põgeneda. Sellepärast on seal korraga olukordki niisugune, et sind on seal hädasti vaja.»

Tsvetkov seisis ja vaikis: ta ei saanud end teiseks teha. Ei mõistnud nalja — tee, mis tahad. Ja ei osanud ka kunagi õiget tooni leida, kui ülemused nalja tegid. Sellistel puhkudel oli tal lihtsalt raske olla ja ta ootas, millal jälle ametliku tooni peale üle minnakse. Nii seisis ta ka nüüd ja ootas asjalikku vastust, mille pidi talle andma diviisikomandör, ja mitte Serpilin.

«Noh, mine siis, kui sul nii kange valu on minna,» ütles Kuzmitš. «Sa oled polgukomandör, eks sa ise tea, mis sul teha on.»

«Seltsimees armeestaabi ülem, lubate diviisikomandöri käsku täita?» küsis Tsvetkov end õige vähe, kõi-

gest paari kraadi võrra Serpilini poole pöörates ja talle pinevalt, lausa surmtõsiselt silma vaadates.

«Täitke.» Serpilin vaatas talle veel mõni aeg järele ja ütles siis Kuzmitšile: «Saatsime tema dokumendid teele, polkovniku aukraadi saamiseks. Praegu ootame. Edaspidine ei olene enam meist.» Ja korraga tuli talle veel midagi meelde: «Meie poolt kinnitati eile järjekordne auaste teie kahele pataljonikomandörile, Hlõnovile ja Sintsovile. See tuli pärast mind diviisi. Aga ma vaatasin äkki allkirja andes, et perekonnanimi ja nimetähed on nagu ammust ajast tuttavad. Lasksin kohe toimiku tuua, ja selgus, et minu oma mees — surnuist üles tõusnud! Tulime neljakümne esimesel aastal koos piiramisrõngast välja. Tervitage minu poolt, kui peaks juhust olema.»

«See on tubli mees,» ütles Kuzmitš, «üks kõvemaid pataljonikomandöre.»

«Neljakümne esimesel aastal oli ta küll alles noor ja roheline,» muheles Serpilin. «Noh, ma hakkan minema. Kas te praegu diviisi staapi ei tule? Hoidke oma tervist, et see küsimus, mis täna päevakorrast maha võeti, jälle üles ei kerkiks!»

«Oh, ega keegi ei ela igavesti,» ütles Kuzmitš. «Ma lähen heal meelel oma kurja saatusega sülitsi kokku. Lubate, ma saadan teid ja jään siis siia!»

Serpilin teadis, et ta ei saa Kuzmitši takistada, ja ei hakanudki seepärast vastu vaidlema, kui Kuzmitš tema kõrval autoni tuli, mis lähedal varemete varjus seisis.

Kogupauk miinipilduja kuuest torust sundis neid peatuma, niipea kui nad varemete vahelt välja jõudsid. Kaks miini lõhkesid kohe ühekorraga ja neile õige lähedal, nii et nad vaevalt jõudsid end pikali maha visata. Ja nende kahe järel lõhkes veel kolm peaaegu ühel ajal, nii et nende lõhkemise põmakas mattis üle pea lendavate kildude vilina.

«Elus?» küsis Serpilin enda kõrval lamava Kuzmitši käest.

«Hing sees.»

Nad ei tõusnud püsti, ootasid veel kuuendat, seni tulemata jäänud plahvatust. Aga plahvatust ei tulnud.

«Kas tõuseme vai?» küsis Kuzmitš, kui nad olid veel

pool minutit lebanud. «Vaevalt nad enam kõmmutavad.»

Serpilin tõusis maast üles, rapsis kasuka lumest puhtaks ja ütles tehtult rahuliku häälega:

«Pole nagu enam harjunud.» Ja tema hääle ebaloomulikkus ajas teda ennastki muigama. Muie aga oli samuti ebaloomulik, sunnitud, sest läbielatud hirm polnud veel möödas.

Vaatluspunktist jooksis nende poole kohkunud adjutant.

«Ega te pihta ei saanud, seltsimees kindral?» pöördus ta esiteks Kuzmitši ja siis samade sõnadega Serpilini poole: «Seltsimees kindral, ega te pihta ei saanud?»

«Ei saanud,» vastas Kuzmitš. «Ilmaaegu raiskasid sakslased oma viimast vara. Pergel teab, milleks ja mille puhul nad äkki kõmmutama kukkusid. Tuletavad meelde, et nad ikka veel olemas on . . .»

«Jah,» ütles Serpilin, kes juhuslikult kõrvale vaadates märkas kõigest kolme meetri kaugusel jää sees lõhkemata jäänud miini stabilisaatori saba. «Näe, kus kuues on. Meie ühishaud, mis sedakorda tulemata jäi.»

Kuzmitš vaatas miini poole ja ei vastanud midagi. Ta seisis Serpilini kõrval ja tammus murelikult paigal, proovides täiele tallale astuda.

«Mis viga?» küsis Serpilin.

«Sai teine pisut haiget, kui ma end maha viskasin,» krimpsutas Kuzmitš nägu. «Frits tegi kiiret takka.»

«Ma lähen minema. Ärge tulge saatma. Las teie adjutant saadab,» ütles Serpilin kategooriliselt, surus Kuzmitši kätt ja läks siis tagasi vaatamata oma «Emka» juurde.

«Meie Tšeptsoviga mõtlesime juba, et saite surma,» ütles käskjalg Ptitsõn, kui Serpilin auto juurde jõudis.

Kas minu nägu on ka hirmust nii pännis? mõtles Serpilin, kui ta Ptitsõnile otsa vaatas. Siis ronis ta autosse. Juht vajutas sõna lausumata starteri alla. Igaühele mõjus hirm isemoodi — juht kiirustas ärasõiduga.

«Nägime, et suits vajub juba laiali, aga teie ei tõuse ega tõuse maast,» ütles Ptitsõn. «Pidime just juurde jooksma, aga siis te juba tõusite, me ei hakanud siis enam tulema.»

«Õigesti tegite,» ütles Serpilin.

«Enam ma teid kuhugi üksi ei lase,» ütles Ptitsõn. Praegugi veel oli tal äärmiselt kohkunud nägu peas.

Kui nad olid pool kilomeetrit edasi sõitnud, nägid nad neile vastusõitvat «Emkat». See peatus ja välja ronis Berežnoi.

«Terr-vist, seltsimees kindral!» hüüdis Berežnoi. «Kihutasin küll, lootsin teid veel polgust kätte saada. Pikin, kurivaim, ei öelnud mulle kohe. Kas lubate end kaelustada?»

«Olen ma sinu meelest mõni plika või?» muheles Serpilin.

«Nende käest ma pole kunagi luba küsinud,» ütles Berežnoi Serpilinit kaelustades.

Siis astus ta tagasi ja ütles häält alandades:

«Fjodor Fjodorovitš, võid sa mulle avameelselt öelda, milleks sa siia tulid? Teda tagandama või paigale jätma?»

«Ma ei mõista teie küsimust, seltsimees polgukomissar,» vastas Serpilin valju ja range häälega, ja ainult naeruvine tema pilukile tõmmatud silmade nurgis andis vastusele teise mõtte.

«Ma võin siis järeldada, et seda küsimust enam ei ole? Kas ma sain õigesti aru?»

«Te saite minust õigesti aru, seltsimees polgukomissar,» vastas Serpilin. «Head aega, Matvei Iljitš, ma sõidan minema. Mul pole absoluutselt aega.»

«Üks ruttamine kogu aeg, muud ei ole,» ütles Berežnoi. «Hea, et ma sind vähemalt teeltki kätte sain. Nagu kiuste sadas mulle veel ülemus kukile!»

«Mina veel küütisin selle ülemuse siia,» ütles Serpilin. «Ajasime teel meeldivat juttu...»

Berežnoi vaatas Serpilinile küsivalt otsa, kuid Serpilin ei rääkinud pikemalt. Küsis ainult:

«Kus ta on?»

«Sõidab minu järel.»

«Ja kuhu?»

«Kuhu ise tahab. Teatas, et peab täna veel kõigist kolmest polgust läbi sõitma.»

«Kiire mees küll,» ütles Serpilin. «Hüvasti, mul pole enam minutitki aega.»

«Üks ruttamine kogu aeg,» ütles Berežnoi veel kord nukralt, kui Serpilin autosse ronis.

Vaevalt olid autod kumbki oma teed alustanud, kui taamalt kostsid uued miiniplahvatused. Serpilin avas sõidu peal ukse ja vaatas süngel ilmel selja taha. Jälle tulistasid sakslaste kuuetorulised Tsvetkovi positsioone, ainult seekord rohkem vasakul, võrreldes eelmise korraga.

Serpilin lõi ukse kinni; sada meetrit edasi, niipea kui nad jõudsid teelahkmele, kust viis tee teda siiasaatnud sideohvitseri seletust mööda Tumanjani väeossa, nägi ta vastu sõitmas veel üht «Emkat».

Kogu vaba ruumi juhi kõrval võttis enda alla valge kasukas, ja selle aja jooksul, kui autod teineteisest mööda sõitsid, jõudis Serpilin näha Bastrjukovi nägu — tema kramplikult kinnipigistatud suud ja üksiti kaugusse suunatud pilku.

Tegi näo, nagu poleks mind märganud, mõtles Serpilin. Huvitav, kuhu ta praegu sõidab, Tumanjani või Tsvetkovi polku? Ja ta vaatas tagasi. Bastrjukovi «Emka» peatus teelahkmel ja keeras siis Tumanjani polku. Silmapiiril, kahvatus taevas Tsvetkovi polgu kohal hõljus veel äsjaste miiniplahvatuste suits. Võibolla kohkus ta sellest kõmakast ära, mõtles Serpilin, meenutades Bastrjukovi kramplikku ilmet.

Öeldes Berežnoile, et tal pole enam minutitki aega, oli Serpilin Pikini pärast väikselt valetanud. Tuli ju ometi kusagilt näpistada pool tundi lõunasöömiseks, ja pealegi oli ta seda Pikinile lubanud.

Pikin seisis parajasti telefoni juures lausa paraadlikus valveseisangus, nagu viidaks parajasti rivi eest lippu mööda. Küllap ta oli sattunud juhtumisi mõne erakordsema raporti peale — siis seisis ta ikka nii. Ta ainult vaatas korraks silmanurgast Serpilini poole, kui see sisse astus, aga rühti ei muutnud.

«Ühinesime!» ütles ta korraks telefonitoru peoga kattes ja kuulas siis edasi.

«Just nii, kannan armeejuhatajale ette... just nii...» Ta jättis vormikohase vastuse pooleli: «Staabiülem on siinsamas, minu kõrval.» Ja ta andis toru Serpilinile üle.

«Seltsimees kindral,» kuulis Serpilin Kuzmitši õnne-

likku häält. «Praegu sain just raporti: Tsvetkov ühines kuuekümne teise armeega! Ma lähen kohe Berežnoiga sinna.»

Serpilin ütles: «Soovin õnne!» Siis meenus talle Batjuki viimane telefonikõne, ta õnnitles ka tema nimel ning pani siis toru ära. Ja samal ajal, kui ta toru hargile pani, tundis ta võitmatut soovi oma silmaga näha, kus ja kuidas ühineti 62. armeega. Aga ta surus selle soovi tahtejõuga maha, mõeldes muudele ülesannetele, mille täitmine oli praegu palju vajalikum kui tema isiklik kohalviibimine seal, kus 62. armeega ühineti.

«Lõuna on valmis,» ütles Pikin. «Ma arvan, et selle sündmuse puhul...»

«Selle sündmuse puhul tuleb lõuna ära jätta,» ütles Serpilin. «Kui sakslaste väed on nüüd teineteisest ära lõigatud, tuleb meil plaanidele vastavalt põhja suunas liikuda... Selle plaani kondikava on muidugi juba olemas, aga kondikava on ainult kondikava, ja mul tuleb nüüd tublisti...»

Ta ei lõpetanud lauset: Pikinile pidi see ju selge olema.

«Nii et jälle jäävad meie jutud rääkimata,» ohkas Pikin.

«Sa eksid. Mul on sulle siiski üks jutt, olgugi lühike. Kui ma Tsvetkovi juures olin, pidid «vanjušad» meile äärepealt otsa peale tegema. Asi pole muidugi meis, vaid selles, et tagasi sõites kuulsin jälle kõmakaid. Ilmselt pole kõiki kätte leitud ega maatasa tehtud.»

«Kus sa kõiki jõuadki,» ütles Pikin.

«Selle poole tuleb igatahes püüda. Mina aga ei näe seda püüdmist kusagil. Kui teie suurtükiväe luure paremini töötaks, siis oleksid need «vanjušad» arvatavasti ka juba ammu käes ja rivist väljas olnud... Ja kui oma jaks ei kanna, siis oleksite võinud tellida suured kaliibrid platsi. Ülemused armastavad küll rohkem neid, kes neilt vähem paluvad. Aga ega see üksi pole veel mingi voorus, et ülemused sind armastavad.»

«Ma ei olegi ülemuste armastust taotlenud,» ütles Pikin solvunult.

«Ei ole, aga tuleb nii välja, nagu oleksid! Muidugi, täna, kus te ühinesite, olete kõigi meelest päevakangelased! Aga edaspidi võta seda arvesse. Ja suurtükiväe komandör võtku samuti. Ja diviisikomandör. Teata neile minu rahulolematusest.»

«Kuulen.»

Serpilin silmitses Pikini pikaks veninud nägu.

Pole midagi, küll ta alla neelab. Aga sel moel teda küll haavata ei tohi, et jätangi talle teatamata, kuidas lood diviisis lahenesid. See on juba iseasi.

«Selles asjas, mille pärast sa mulle helistasid, on tehtud otsus jätta teie diviisis kõik nii nagu seni. Ja asetäitjaks rivi alal määrame Artemjevi. Aga nüüd, kus otsus on juba olemas, ütle, mis sina sellest arvad.»

«Ma ei tea, kas Kuzmitši tervis peab vastu,» ütles Pikin, «aga minule poleks diviisi ülevõtmine tema käest antud momendil küll mitte rõõmu teinud.»

Serpilin vaatas talle silma ja surus tal kõvasti kätt — selle eest, et ta seda ütles, ja selle eest, kuidas ta seda ütles, ja selle eest, et ta sellega piirduski ega hakanud enam midagi pärima.

Tagasi staapi sõites soris Serpilin mälus läbi kõik, mis oli juba enne läbi mõeldud ja osaliselt ka läbi räägitud armee eelseisvast tegevusplaanist uues olukorras — nüüd, kus sakslaste põhja- ja lõunapoolsed väed olid teineteisest ära lõigatud.

Muidugi, mis seal salata: hea meel on, et esimesena ühines just sinu endine diviis, ja mitte mõni teine diviis! Ja mõeldes temast jälle kui «oma diviisist», meenus talle Berežnoi nukker nägu, kui ta kordas: «Üks ruttamine kogu aeg!» Ja Pikini nägu, kui ta põhiliselt sedasama ütles, mida Berežnoigi: «Nii et jälle jäävad meie jutud rääkimata...»

Mõlemal on muidugi õigus. On ja ei ole ka. Kui veel diviisis koos oldi, siis oli ka ühtelugu kiire, ja nii mõnigi jutt jäi rääkimata — ei jõutud. Ja nii on see ikka ja igal pool, ükskõik kus ja kellega sa ühes teenid, nii kestab see sõja lõpuni. Üks ruttamine kogu aeg, ja jutud jäävad rääkimata, ja siis on sellest kahju, ja ikka jälle on kiire, ja ikka jälle jäävad jutud rääkimata...

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK

Tundus, et eile oli küll üks niisuguseid päevi, mis eluilmas ei unune. Selle järel aga tuli tänane, mis möödus tervenisti lahingus, ja juba varahommikust peale polnud Sintsovil mahti mõelda eilsele — ei Butussovile ega Tanjale, ei naise surmale ega Artemjeviga kokkusaamisele, ka mitte sellele sakslasele, kelle pärast tema ja Tšugunov pidid öösel tanki kõrval äärepealt surma saama.

Lahing oli täies hoos, ja polnud mahtigi eilsele mõelda. Sest niipea kui nad pärast ettevalmistavat suurtükituld kohe tükk maad edasi tungisid, oli kõigil tunne, et nüüd ühineme 62. armeega — just siin ja mitte kuskil mujal. Ülemused vahtisid terve hommikupoole pataljonis. Artemjev kadus küll varsti: ta kutsuti äkki armee staapi; teised aga valgusid minema alles keskpäeval, kui vasakul, Tsvetkovi polgul oli juba nähtav edumaa. Tumanjan oli ka hommikust saadik pataljonis, ja pärast, kui ta oli polgu staapi läinud, helistas ta ühtelugu, pressis peale ja sõimas, nagu ta ise poleks teadnud, kuidas see käib: algul lähed hooga edasi, siis aga jääd toppama. Tegelikult oli ta naabri peale kade, kartis, et Tsvetkov ühineb enne, ja muudkui pressis peale. Omal ajal räägiti, et Tumanjan ei oska peale pressida. Pole viga, on ära õppinud! See on ju vana lugu: kui jõudu palju, siis talitab igamees oma iseloomu kohaselt, aga kui polgu nimetus tähendab veel ainult käputäit mehi, siis kohanetakse vähehaaval: kui sulle peale pressitakse, pressid sina ka, nõuad inimeste käest, kes teevad nagunii rohkem, kui neilt nõuda saab.

Täna oli Sintsov ise ka närviline. Ta solvas Tšugunovi, karjus telefonitorusse: «Kus te kükitate? Minu selja taga või?» ja kuulis vastuseks: «Tulge vaadake!» Tõsi küll, ta võttis end kokku ja läkski vaatama. Tee peal ei puudunud palju, et ta oleks teise ilma rännanud, ja pärast oli tal häbi Tšugunovile silma vaadata.

Jah, Tšugunov oli olnud tubli, aga pärast kella kahteteist ei liikunud ka tema rood enam paigast. Ta oli ühe ropsuga tunginud kaugele sakslaste kaevikutesse, siis aga ei saanud enam edasi ega tagasi.

Alles hiljem, pärast kella kolme vallutas Tšugunov

lõpuks varemed oma paremal tiival, kust oli tulnud kõige ägedam kuulipildujatuli. See saavutus jäi algul nagu kahe silma vahele, märgati hoopis, et sakslaste tuli oleks nagu vasakulgi nõrgemaks jäänud. Ja enne kui jõuti üldse taibata, mis on juhtunud, nähti äkki päris lähedal, kolmsada meetrit eemal, järgmistel varemetel punast lippu.

Kõik need päevad polnud mõeldud muule kui ühinemisele, ja nüüd tuli see ikkagi ootamatult. Kõik nägid lippu, tõusid maast üles, tormasid otse selle poole, ja rood kaotas veel kaks meest: vasakult tulistas saksa kuulipilduja. Sõdurid said maruvihaseks, suunasid kogu tule sellele kuulipildujale, roomasid lähemale ja tapsid granaatidega kõik, kes seal olid.

Siis joosti need sada viiskümmend meetrit kuni varemeteni juba ühe hooga, ilma igasuguse ettevaatuseta, nagu ei saaks enam midagi juhtuda. Ja tõepoolest — midagi ei juhtunud, sakslased ei tulistanud, nad olid kas taandunud või oli see granaatidega hävitatud kuulipilduja olnud neil viimane. Sellele enam ei mõeldud. Kõik mõtlesid hoopis muule — et nüüd on ühinetud.

Varemetes, kus lehvis lipp, oli ainult seitse meest, nagu sinna jõudes selgus: seersant — rühmakomandör, viis sõdurit ja poliitjuht. Nende meeste näol vallutaski 62. armee sealt, nende poolt viimased varemed, üheaegselt Tšugunoviga, kes oli vallutanud viimased varemed siit, meie poolt.

Lipp oli 62. armee meestel olnud juba enne varuks: tükk punast riiet, käristatud loosungikanga küljest, sellel oli praegugi veel näha valgete tähtede jälgi ühest enne sõda käibel olnud pidupäeva-hüüdlausest. Trofeetelefonijuhtmega oli ta pooliku kardinapuu külge seotud. Niisugune oli see lipp, mida nägi Sintsov, kui ta koos Tšugunoviga sõdurite kannul sinna jõudis. Ja sinna jõudes taipas ta juba esimeste lausete vahetamisel, et tema viimaste päevade unistus on täide läinud: ta kohtus oma vana diviisiga. Peab ütlema, et see polnud paljas unistus: viimaste päevade jooksul oli nii kaardil kui ka silma järgi selgunud, et ta jõuab oma pataljoniga just neilesamadele Stalingradi tänavatele välja, kus seisis oktoobrikuust saadik kaitsel tema endine

diviis. Aga kuni viimase hetkeni ei uskunud ta tõsiselt selle kohtamise võimalikkusse — mine tea, mis ümberpaigutusi või väljavahetamisi võidi seal 62. armees vahepeal ette võtta! Kuid küsitlemisel ilmnes, et midagi polnud muutunud: sealt, kus diviis kaitsel seisis, hakkas ta ka nüüd meeterhaaval sakslastele peale tungima. Need mehed, kellega ta kohtus, polnud küll ei sellest pataljonist ega sellest polgustki, kus Sintsov oli teeninud, ka ei teadnud poliitjuht, kes nende naaberpolgust elus või surnud on, ja Sintsovi küsimuse peale, kas polgukomandöriks on ikka major Šavrov, vastas ta, et nimi on nagu sedamoodi küll, aga ta pole major, vaid alampolkovnik. Madalama auastmega meeste järele polnud niisiis mõtet küsidagi.

«Komandör sai ju haavata, ma ise nägin üleeile, kui ta ära viidi!» ütles vahele seersant, rühmakomandör.

«See oli meie komandör, Pronin, aga vanemleitnant küsis naaberpolgu oma.»

«Naaberpolgu oma me ei tea,» ütles seersant.

Läheduses polnud kuskilt sakslaste tulistamist kuulda — see katkes nagu noaga lõigatult. Vasakult ja paremalt kostis küll lahingumüra, aga see tundus nüüd äkki harjumatult kaugel olevat, sest päev otsa oli ta olnud liiga ligidal, päris kõrva ääres.

Sealtpoolt, 62. armeest, kedagi enam juurde ei tulnud. Poliitjuht kritseldas paarisõnalise raporti, et kohtuti oma meestega, ja saatis selle ühe sõduriga staapi. Sintsov tegi sedasama.

Ivan Avdeitš laotas müüri äärde tahmasele lumele telkmantli, sinna peale puistati kogu kuivikute tagavara, mis kellelgi oli, ja lasti ringi käima kaks välipudelit; Sintsovi pudelist oli juba enne natuke võetud, Tšugunovi oma oli aga korgini täis. Kakskümmend meest said igaüks ühe lonksu viina. 62. armee kuuel mehel lasti esimestena juua — austusest nende armee ja läbitehtud raskuste vastu. Kuigi nad olid peale tunginud juba novembri lõpust saadik, tundsid nad end nüüd, pärast neid pikki sõjakuid, mille kestel Volga jäi ikka mõne sammu kaugusele selja taha, otsekui piiramisrõngast pääsnutena. Seitsmendal mehel ei vedanud: ta läks raportit ära viima ja jäi viinalonksust ilma. Teistel oli temast kahju, kui see neile meelde tuli.

«Ma pole kunagi vangis istunud,» ütles poliitjuht, pudelit edasi andes, «aga praegu on küll niisugune tunne, nagu oleks vangist lahti saanud, ausõna. Muidu kogu aeg ninad vastamisi!» Ta koksas rusikas käsi teineteise vastu, näidates, kuidas nad sakslastega kogu aeg vastakuti olid olnud. «Mis nüüd viga — mine või Moskvani välja!» Ja ta saatis oma sõnu laia käeliigutusega.

«Moskvani pole vajagi minna,» ütles täpsust armastav Tšugunov, «nüüd on vaja minna Harkovini.»

«Egas ma selles mõttes!» Poliitjuht naeratas pisut kohmetult: kas temast tõesti aru ei saadud?

Kuid kõik olid temast väga hästi aru saanud, ka Tšugunov, kes oli teda korrigeerinud ainult niisama, täpsuse huvides. Poliitjuht teadis ju niisamuti nagu nemadki, mis suunas nüüd edasi tungitakse, — ta oli lihtsalt väljendanud teda vallanud vabadusetunnet.

Nii lihtne, isegi argipäevane nägi see ajalooline sündmus välja seal, kus asus Sintsovi pataljon. Ja teisteski rindelõikudes vasakul ja paremal, kus toimus seesama pool tundi varem või pool tundi hiljem, võis see vaevalt pidulikum olla, kuigi juhtunu tagajärjeks oli Saksa 6. armee kui terviku lõpp ja kindralooberst Pauluse meeleheitlik käskkiri, milles öeldi, et põhjapoolsed väed, mis on ära lõigatud, ei allu enam temale ning peavad iseseisvalt tegutsema ja otsa saama.

Sõja kestel on nii inimeste kui ka väeosade saatuses mitu kõrgpunkti. Ja enamasti saadakse neist täiesti teadlikuks alles hiljem. Niisugune kõrgpunkt oli Sintsovi ja tema pataljoni jaoks see stalingradlastega ühinemise hetk. Südames oli läbisegi tähtsa sündmuse tajumise rõõm, lahinguväsimus ja isesugune imestus: ongi ühinetud! Kuidas see ometi nii lihtsalt läks? . . . Ja oli veel mingi kõhe tulevikuootus: mis on järgmine käsk? Selge, et nüüd tuleb uus käsk, kuhugi nad suunatakse, paigutatakse ümber, saadetakse sõdima mõnda teise lõiku või viiakse teise ešeloni . . .

See kõigile ühiste tunnete segu sai Sintsovi südames veel nagu erilise, ainuomase värvingu. Esmakordselt kõigi nende lahingupäevade jooksul eraldas teda nähtamatult tema pataljonist ja meestest mingi omast ajast säilinud ühtekuuluvustunne selle eelmise pataljoniga,

mis asus nüüd sealsamas, ta võis nüüd tõepoolest sinna minna ning kohtuda kõikidega, kes olid veel elus. See oli täiesti reaalne, sest tema ja ta endise pataljoni vahel polnud enam sakslasi, ja ometi oli see täiesti võimatu, sest ta oli nüüd teises diviisis, juhatas selles teises diviisis teist pataljoni, ja niikaua kui kestsid lahingud, polnud mõeldagi sealt lahkumisele.

«Kuidas teie nimi on, seltsimees poliitjuht?» küsis Sintsov 62. armee poliitjuhilt.

«Naumov.»

«Ja teie nimi, seltsimees seersant?»

«Tsõbenko.»

Sintsov võttis välimärkmiku ning kirjutas nende ja ka sõdurite nimed üles. Miski sundis teda nii talitama, kuigi tal polnud aimugi, kas neid üldse vaja läheb. Mine tea, ehk vajab neid Zavališin poliitraporti jaoks või sõduritega vestlemiseks. Või ärkas temas viimati ellu ammu ununenud ajakirjanikuharjumus...

«Hea küll,» ütles Sintsov, pistis märkmiku välitaskusse ja pöördus Tšugunovi poole. «Sina, Vassili Aleksejevitš, jääd esialgu siia, sidet luua jõuab ka pärast. Ma lähen koju vaatama, võib-olla on tulnud juba mingeid korraldusi.»

Koju — see tähendas poolekilomeetrist teed tagasi sissevarisenud keldrisse, kuhu ta oli enne viimast edasitungi kolinud kiiruga oma viimase komandopunkti.

«Oota, vanemleitnant,» ütles 62. armee poliitjuht. «Ma kirjutan lipule peale, vii see oma diviisile!»

Sintsov ei saanud aru, mida poliitjuht pealekirjutamise all mõtleb, kuid küsima ei hakanud. Poliitjuht heitis telkmantlile kõhuli, pistis kõrbenud vineeritüki, mille üks sõdur talle ulatas, lipu alla, käskis teistel riiet kinni hoida ja võttis kasukataskust keemilise pliiatsi jupi; seda iga tähe järel suus niisutades kirjutas ta lipule suure viltuse kirjaga: «111. sõjameestele stalingradlastelt». Ja kuupäeva: «26. jaan.» «Jaan-i» järele pani ta punkti — võib-olla sai pliiats otsa, võib-olla kannatus —, tõusis püsti ja andis lipu vaikides ootava Sintsovi kätte. Ilma et ta oleks lipule oma diviisi numbritki kirjutanud, andis ta selle üle otsekui autasu kõikidest raskustest läbitulnud ja nüüd üle Venemaa kuulsaks saanud stalingradlastelt. Seda võis sel hetkel

lugeda tema silmist, mille nurkades vilkus pisargi — joodud viinast ja väsimusest... Sintsov võttis pooleks murtud lipuvarda paremast käest vasakusse ning raputas paremaga kaua aega poliitjuhi kätt, tundes, kuidas temalgi pisarad silma valguvad.

«Seltsimees vanemleitnant...» kostis Rõbotškini hääl.

Sintsov pööras ümber, nägi Rõbotškini ja üht uue valge kasukaga meest ning läks neile vastu. Kes see mees küll võiks olla?

«Olemegi pataljonikomandöri juures, seltsimees polgukomissar,» ütles Rõbotškin rõõmsalt; tal oli hea meel, et ta oli komissari kohale toonud ja et ta näeb 62. armee sõdureid — ja seda lippu...

«Armee poliitosakonna ülema asetäitja,» ütles polgukomissar, ilma et ta oleks oma nime nimetanud. «Olin parajasti teie pataljoni staabis, kui raport tuli.» Siis küsis ta valjusti, otseselt kellegi poole pöördumata: «Kes teist on kuuekümne teisest armeest?»

Poliitjuht, kes seisis natuke kaugemal, hakkas koos seersandi ja sõduritega tema poole tulema.

Polgukomissar läks raskel sammul neile vastu ja surus kõigil kiiresti kätt. Sintsovile, Tšugunovile ega teistele oma armee meestele ta kätt ei andnud, nagu poleks seda omadele vaja. Siis astus ta ühe sammu tagasi, niisama ruttu, nagu ta oli ennist neile vastu läinud, ütles: «Soovin õnne!» ja pöördus Sintsovi poole, kes lippu käes hoidis.

«Kes selle püsti pani? Teie või nemad?»

«Nemad,» ütles Sintsov. Ja lisas: «Kinkisid meie diviisile mälestuseks.»

Polgukomissar vaatas silmanurgast lippu, otsekui hinnates, kas ta näeb ka küllalt hea välja, märkas siis, et lipule on midagi kirjutatud, sirutas käe, mille kinnas oli niisama valge ja uus nagu ta kasukaski, võttis lipu äärest kinni, luges kirja, laskis riideserva lahti ja ütles Rõbotškinile:

«Viige autosse.»

Rõbotškin sirutas käe, Sintsov ulatas talle lipu, ja alles siis, kui lipp oli üle antud, ütles ta:

«See kingiti meie diviisile, seltsimees polgukomissar.»

«Teie diviis on meie armee diviis,» ütles polgukomissar mahlakalt lahke ja manitseva häälega. «Viime lipu armee poliitosakonda ja teeme seal vastavat selgitustööd. Kas taipate, vanemleitnant?»

«Just nii, taipan, seltsimees polgukomissar!» vastas Sintsov vihaselt. Ta ise ka ei teadnud, mille peale ta õieti vihastas, kuid midagi vihastavat oli niihästi selles kiirustamises, selles ülearu targutlevas seletuses kui ka temale esitatud küsimuses: «Kas taipate?» — nagu oleks polgukomissar öelnud midagi üpris tarka, mille puhul oleks tarvis olnud küsida: «Kas taipate või ei taipa?»

Polgukomissar aga oli talle juba selja pööranud, vahtis millegipärast igasse ilmakaarde ja siis taevasse, näitas Rõbotškinile käskivalt käega ja läks kiiresti minema, just nagu oleks teda siin üle ootuste kaua kinni peetud ja tal poleks enam midagi öelda ega teha pärast seda, mida ta oli juba öelnud ja teinud.

Rõbotškin läks kolm sammu talle järele ja pöördus nõutult ringi. Sintsov lõi käega: hea küll, kannatame ära, tee, mida polgukomissar käsib, ega sul muud üle jää! . . .

Õigupoolest oli Sintsovil vaja minna sinna, kuhu nemadki läksid. Küllap oli polgukomissari auto jäetud varjule tema esimese, hommikuse komandopunkti juurde — kuhugi mujale polnudki teda jätta. Aga ilma kutsumata kaasa minna ta ei tahtnud. Jõuab niigi kohale, mõtles ta pahaselt; millegipärast oli tal tunne, nagu oleks äraviidud lipp temalt varastatud.

«Teil ei tule siia praegu kedagi?» küsis ta 62. armee poliitjuhilt.

«Praegu ei tule,» vastas poliitjuht ja osutas peaga polgukomissari ja Rõbotškini kiiresti eemalduvate selgade poole. «Kärme mees! Ma arvasin algul, et filmioperaator. Mõtlesin, et tahab meid filmida. Siis nägin, et tal polnud midagi kaasas.»

«Ma lähen staapi,» ütles Sintsov, «ja saadan siia poliitasetäitja. Kui tuleb mõni ühine üritus, siis jääb teie kahe teha.»

«Kõige tähtsam üritus on juba möödas,» naeratas poliitjuht, näidates lõuaga Ivan Avdeitši poole, kes lume peal telkmantlit kokku keeras.

«Hüvasti!» surus Sintsov tal kätt. Viimasel hetkel tahtis ta veel paluda: «Kui te juhtute polgukomandör Šavrovi nägema, tervitage teda siis tema endise pataljonikomandöri Sintsovi poolt.» Kuid jättis ütlemata. Vaevalt et poliitjuht võõra polgu komandöri kohtab, mis mõtet on asjata suud pruukida. Ta ütles 62. armee sõduritele: «Nägemiseni, seltsimehed!», noogutas Tšugunovile, nagu tahaks ta öelda: «Kui juba sina siin oled, siis on teada, et kõik on korras,» ja läks koos Ivan Avdeitšiga pataljoni komandopunkti.

Teel tuli tal äkki tahtmine näha seda viimast sakslaste kuulipildujat, mis enne ühinemist granaatidega vaikima sunniti; ta läks sellest nõost, mida mööda ta siia oli jooksnud, natuke paremale ja sai kokku Tšugunovi roodu vanemaga. See tassis koos ühe reamehega nõlva mööda üht meie surnud sõdurit.

«Kuhu te ta viite?»

Vanem ja reamees panid surnu lumele maha.

«Sinna künka otsa, seltsimees vanemleitnant,» ütles vanem. «Roodukomandör käskis sinna kokku kanda. Eile juba krabasime sapööride käest trofeelõhkeainet. Lõhume sellega augu maasse, kirkaga on kole raske.»

Jah, Tšugunovil juba kõik korraldused tehtud, kuigi lahing alles lõppes. Kellel laibad üles korjata, kuhu viia ja kuhu matta. Lõhkeaine muretses juba eile valmis. Selles suhtes on tema roodus kõva kord — ühtki oma meest pole veel lahinguväljale jäetud!

«Kui palju neid on?» küsis Sintsov.

«Kolm on viidud, üht otsime veel, Pjatakovi, laadurit.»

«Hea küll, jätkake!» ütles Sintsov ja läks edasi.

Sakslaste kuulipilduja oli transformaatoralajaama varemete ees.

Alajaam oli korralikult pihta saanud. Ümberringi lumel oli riideräbalaid ja laibajäänuseid. Alajaam ise oli surnukehi täis. Nähtavasti oli seal olnud terve rühm soojas. Varemed asusid väikesel künkal, selle ümber oli kaevik, kahelt poolt tulid siia jooksukraavid. Kaevikuis laipu ei olnud — kõik olid alajaamas. Ilmselt olid sakslased nii ära külmunud, et nad keelust hoolimata kõik alajaama kogunesid, külmakartus oli olnud tugevam distsipliinist ja enesesäilitamise vaistust.

Kes siin enam aru sai, mis ja kes seal alajaamas olid või kui palju neid oli. Alles täna hommikul oli see hallide kulmudega sakslane oma eluga riskides püüdnud teha kõik, et nad ellu jääksid. Rääkis raadios niiviisi, et kehva keeleoskusegagi võis aru saada. Nemad aga ei saanud aru või ei uskunud teda.

Nõo veerul teispool alajaama nägi Sintsov puruks lastud maja vundamendi ääres ühes augus meie langenut. Ta lamas augu põhjas kummuli, käed üle pea; oli surma saanud otse roomamise pealt. Paljaks pügatud pea oli lumine, kuklas mustendas suur auk. Kuul oli mütsi paisanud sammu võrra eemale. Tapetul oli seljas vatikuub, selja peal kõhetu kott, ühes väljasirutatud käes automaat, jalas vildid. Järelikult olid sakslased öösel krabina peale tulistanud ja pihta saanud, päeval aga polnud teda märganud: kui oleks märgatud, oleks vildid ära võetud.

Pole minu pataljonist, mõtles Sintsov. Täna öösel tulid luurajad kaotusteta tagasi. Võib-olla on 62. armeest, roomas öösel sakslaste vahelt läbi meie poole?

«Keerame ümber ja vaatame,» ütles ta Ivan Avdeitšile. «Võib-olla on taskus dokumente.» Kuigi ta teadis, et luurajal harilikult dokumente kaasas ei ole.

Nad pöörasid surnu ümber ja nägid vanemapoolse mehe lumest umbes silmnägu. Ivan Avdeitš tegi vatikuue hõlmad lahti ja soris taskutes. Dokumente ei olnud. Tasku külge aga oli kinnitatud kaardiväelase märk. Nähtavasti oli luurajal olnud kahju seda ära võtta, hoolimata instruktsioonist.

«Pole meie mees,» ütles Ivan Avdeitš märki nähes.

Tarvis Tšugunovile öelda, matku koos meie omadega maha, mõtles Sintsov minema hakates ja hõikas Ivan Avdeitšit, kes oli surnu juurde maha jäänud:

«Noh, mis seal on?»

«Kohe, seltsimees vanemleitnant.»

Ivan Avdeitš jõudis talle varsti järele. Nüüd oli tal kaks automaati, üks kaelas, teine õlal, ja peale oma koti oli tal seljas ka surnult võetud kõhetu kott.

«Kas seda maha jätta ei saanud?»

«Nöör oli kole kõvasti kinni, külmaga ei saa sõlme lahti. Ma katsusin — muud seal polnud kui kuivikud ja

konservipurk. Aga mis neistki sinna jätta, seltsimees vanemleitnant?»

Sintsov lõi käega ja ei vastanud midagi. Tõepoolest — mis neist sinna jätta? Sõduri asi...

Jalge all, segi küntud, määrdunud, jäätunud ja kämpas lumes kõlksatasid mürsukillud. Lumi oli neist nagu rõugearmiline.

Kui palju laipu siin kevadel hangede alt välja sulab ja varemete vahelt nähtavale tuleb, kui palju on selliseid teadmata kadunuid nagu see, kellelt Ivan Avdeitš seljakoti ära võttis?...

«Seltsimees vanemleitnant!» hüüdis Ivan Avdeitš äkki rõõmsalt. «Lošakov viib fritsu!»

Sintsov keeras ümber ja nägi hämaras päris ligidal Lošakovi, teise roodu reameest, kes oli samuti vanem mees nagu Ivan Avdeitški, kuid oma ea kohta erakordselt hakkaja sõdur.

Lühike rangjalgne Lošakov läks ees, talle järgnes kolm sammu tagapool väga pikka kasvu sakslane.

«Tervist, seltsimees vanemleitnant.» Lošakov jäi seisma ja tõstis käe kõrva äärde. Sakslane, kes ka nagu käskluse peale seisma jäi, ikka kolm sammu Lošakovist tagapool, tõstis samuti käe pilotka äärde.

«Miks te vangi ees ei lase käia, vaid taga, nagu lähekesite lehmaga laadale?» küsis Sintsov.

«Mis ma tast kardan, ta andis ennast ise vangi,» ütles Lošakov. «Vean taga sellepärast, et muidu laseb mõni veel pimedas maha. Mees kui mägi, kui mina taga käiksin, poleks mind tema kere varjust üldse näha.»

Lošakov lõõpis nagu alati ja teadis, et pataljonikomandör seda taipab, kuid selleks ta just lõõpiski, et ta tähelepanu ärataks ja et pärast räägitaks, kuidas Lošakov fritsu vangi viis.

«Sakslane on komandör, seltsimees vanemleitnant. Ütles, et on roodukomandör!»

«Kes teil käskis teda tagalasse viia?»

«Leitnant käskis: ütles, et kui frits sinule kapituleerus, siis vii ta ka ise ära. Millal sul enam niisugust juhust tuleb!... Sihuke tore sakslane pealegi, nagu Peeter Suur.»

«Ohvitser?» küsis Sintsov sakslaselt.

«Kein Offizier, kein Offizier!» hüüdis sakslane ärevalt. «Kamrad...»

«Roodukomandör[1],» ütles Lošakov sakslast katkestades. «Ise tunnistab!»

«Oodake, Lošakov, las ta räägib,» ütles Sintsov.

«Kamrad...» kordas sakslane veel kord, ja nähtavasti lootes, et temast sedapuhku aru saadakse, hakkas ta kiiresti saksa keeles rääkima: «Ich bin selbst übergelaufen. Habe heute Rundfunksendung gehört, habe selbst kapituliert... Ich bin kein Offizier, ich bin Bataillonschreiber... Ich war früher Mitglied der sozialdemokratischen Partei... Ich habe kapituliert, nachdem die Rede des Genossen Heller gehört habe. Genosse Heller versprach, dass allen, die kapitulieren, das Leben erhalten bleibt...»

Kuigi sakslane suure rutuga kõik välja ladus, mis võis talle tema arvates elu tagada, sai Sintsov läbi häda siiski kõige tähtsamast aru ja peatas ta kõnevoolu:

«Warten Sie. Wenn Sie kapitulieren, alles gut. Gehen essen.» Ja pöördus Lošakovi poole. «Viige ta ära ja ütelge, et ma käskisin talle kohe süüa anda.»

Kuid olles kord juba pataljonikomandöriga kokku saanud, ei tahtnud Lošakov temast nii kiiresti lahkuda.

«Lubage küsida, seltsimees vanemleitnant, mis ta teile ütles? Kas rääkis, kes ta on?»

«Rääkis, rääkis,» ütles Sintsov, et mitte Lošakovile pettumust valmistada. «Minge nüüd... Lobisete liiga palju...»

Lošakov hakkas minema, sakslane ikka järel, Sintsov ja Ivan Avdeitš aga, kes olid nüüd juba üsna komandopunkti ligidal, nägid Zavališini kõhna kogu neile vastu tulemas.

«Ma tahtsin just sinu juurde tulla, arvasin, et sa oled veel Tšugunovi juures,» ütles Zavališin, võttis prillid eest ja hakkas taskurätiga ettevaatlikult klaase puhastama; ühel neist oli just keskel pragu sees.

«Hea, et sa ise selle peale tulid,» ütles Sintsov. «Ma pidin sulle niikuinii sõna saatma. Kui seal veel ühinemise puhul midagi tuleb, siis hoolitsed sina kui poliitasetäitja, et kõik oleks olemas... No küll sa oled karvase lõuaga! Oleksid võinud tähtsa päevagi puhul...»

[1] Vene keeles «комроты». Tõlk.

«Ja kuidas see kõik oli, kuidas see läks?» küsis Zavališin kärsitult.

«Üldiselt hästi,» ütles Sintsov. «Küll Tšugunov räägib. Kas polgu staabist on korraldusi, mis edasi tuleb?»

«Iljin on parajasti telefoni juures, räägib staabiülemaga.»

«Noh, mine siis, ma pean ka minema,» kiirustas Sintsov.

Keldrisse jõudes nägi ta, et Iljin räägib ikka veel telefoniga.

«Selge.» Iljin vaatas korraks Sintsovi poole ja jätkas kaardile märkimist. «See on ka selge...» Ta tegi veel ühe märgi. «Kõik on selge... Just nii, mitte paigast liikuda enne suurtükiväelaste tulekut... Head tervist!»

«Noh, kas surusite neil ka kätt — nii nagu mina teil?» küsis ta, kui oli toru ära pannud, ja pigistas kõvasti Sintsovi kätt.

«Surusime,» ütles Sintsov.

«Kas oma mehi ei kohanud?...»

«Ei kohanud. Olid küll minu endise diviisi mehed, aga mina neid ei tundnud, ja nemad ei tundnud ka kedagi, keda mina sealt tunnen.»

«Päris loomulik!» ütles Iljin. «Hulk aega on möödas... Te saite detsembri alguses haavata. Vahepeal on nii palju muutunud. Meil oli detsembri alguses veel Tarahhovski...»

«Kas siin on ka uudiseid?» küsis Sintsov.

«Kohe kannan ette. Aga rääkige nüüd ikka, kuidas te ühinesite.»

Ja kui Sintsov oli paari sõnaga rääkinud, hakkas Iljin kangesti kahetsema:

«Ähh, et meil ometi lippu pähe ei tulnud! Mis see oleks meile maksnud samuti lipp teha ja neile anda! Seitseteist päeva kulus sinnaminekuks, aga kellelgi ei tulnud pähe!»

See, et polgukomissar lipu ära võttis, teda eriti ei puudutanud. Aga et 62. armeel oli lipp valmis, ja meil mitte, tegi tal meele kibedaks. Niisugused asjad olid talle väga olulised.

«Noh, millised on uudised?» küsis Sintsov laua taha istudes.

«Uudiseid on palju. Näete, kuhu meil kästakse õhtu ja öö jooksul välja jõuda.» Ta näitas pliiatsiotsaga vasakule ja sealt edasi, selle joone taha, mis alles eile tähistas kaardil vastase eesliini. Pliiats libises üle Tsvetkovi polgu eilsete positsioonide ja jäi peatuma kaks kilomeetrit eespool.

«Nii,» ütles Sintsov, imestades, kui kiiresti sündmused arenevad. «Ja kus Tsvetkov sel ajal on?»

«Tsvetkov jääb algul sinna, kuhu meie välja jõuame. Läheb siis paremale, annab oma sektori meile üle ja liigub kaardist välja, Volgale lähemale. Ta keerab rinde otse põhja nagu meiegi.»

«Jah, Tsvetkov on täna kõvasti edasi liikunud.»

«Tema oli esimene, kes kuuekümne teisega ühines,» ütles Iljin. «Ligi tund aega enne meid. Kui teie sidemees teatama tuli, et te olete ühinenud, olid Tšernõšov (Tšernõšov oli polgu uus staabiülem) ja Tumanjan mul juba kaela peal. Et mis see olgu, Tsvetkov on ühinenud, ja teie alles kratsite kukalt! Nii et diviisis tuleb meil sellest aust suu puhtaks pühkida. Teie muidugi arvasite...»

«Mis see loeb, mis keegi arvas!...» ütles Sintsov pahaselt, sest ta oli ühinemise ajal tõepoolest nii mõelnud, ja nüüd polnud seda tagantjärele kuigi hea meenutada.

«Ah tühja,» ütles Iljin, «las Tumanjan olla Tsvetkovi peale kade, aga oma polgus olime meie ikka esimesed. Ja üldse on nüüd juba igal pool ühinetud — nagu kammi piid reas. Nüüd on ülemuste peamureks, et liiga puntrasse ei läheks — muudkui kooskõlastavad, kuhu keegi peab välja jõudma.»

Sintsov ei öelnud midagi. Ta istus käsipõsakil vaikides kaardi ees, harjudes mõttes vähehaaval selle erakordsega, mis selle lühikese talvepäeva lõpul oli aset leidnud. Erakordne oli see, et tema pataljoni vastas ei olnud enam sakslasi. Ees olid omad. Volgani välja. Nüüd, kus sakslaste rinne oli pooleks lõigatud, jäid nad vasakule ja paremale. Pimedas paigutatakse vististi nii meil kui ka 62. armees väeosad ümber: ühed pööratakse näoga lõunasse, nende sakslaste vastu, kes on veel

jäänud Stalingradi kesklinna, teised näoga põhja, nende vastu, kes asuvad tehaste rajoonis. Nende diviis pööratakse põhja poole. See selgus Iljini kaardile märgitud marsruudist.

«Ja meie kohale tuleb suurtükiväepolgu staap,» ütles Iljin.

«Selge!» ütles Sintsov pilku kaardilt tõstmata, mõeldes ise millelegi muule: sellele, et pataljoni liikumistee uude koondamiskohta läheb nendest paikadest läbi, mis on talle sellesama kaardi järgi juba ammu tuttavad. Ainult et siis oli kõik vastupidi: siit tungisid peale sakslased ja meie diviis seisis sealpool, kaitsepositsioonidel.

«Mis te vaatate, ma märkisin kõik ära!»

«Oota,» ütles Sintsov. Jah, siin arvati olevat saksa diviisi staap. Ja siin oli tema pataljoni vastas asuva rügemendi staap. Ja siin olid saksa suurtükiväe positsioonid — Sintsov oli mitu korda nõudnud meie suurtükiväelastelt tuld nende pihta.

«Koondamiskoht on selle märgi juures,» näitas Iljin, «varemete rajoonis. Seal on praegu Tsvetkovi kolmas pataljon, aga see läheb ära paremale.»

«Varemete rajoon,» ütles Sintsov. «Leidsid ka orientiiri! Siin on igal pool ümberringi varemed... Noh, küll me leiame.»

Ta soris välitaskus, võttis välja väikese, kulunud, käsitsi joonistatud kolme maja ja nendega piirnevate tänavate plaani ja pani selle kaardi kõrvale; seal oli kunagi võidelnud tema pataljon. Ristike oli kaardil üsna selle koha lähedal.

Ta ütles seda Iljinile ja lisas:

«Kurat teab, võib-olla on mul täna sellepärast, et ma enne sealpool, kuuekümne teises, sõdisin, niisugune tunne, nagu oleksin ma iseendaga ühinenud.»

«Jah, peab ütlema, et sul on nii seal kui siin vedanud.»

«Vedamine on see, kui saad kogu aeg ühes väeosas olla, — vat see on vedamine,» ütles Sintsov, ja taibates, et ta oli selle vastusega teenimatult solvanud nii Iljini kui ka kõiki teisi pataljonikaaslasi, lisas ta: «Mul on nüüd muidugi hea meel, et ma olen teie juures. Aga mis seal salata, alguses, kui mind pärast hospidali vanasse kohta tagasi ei saadetud, oli küll paha olla.»

Ja kõik, mida ta praegu oli öelnud, oli tõsi — nii esimene, teine, kui ka kolmas väide.

«Eks muidugi,» nõustus Iljin, kes oli küll puudutatud, kuid sai väga hästi aru, et jutt jutuks — tegelikult on see pataljon, kus nad praegu teenivad, Sintsovile pärast seitseteistkümmend päeva kestnud lahinguid juba peaaegu et kogu maailm. See on talle nüüd olevik, kõik muu aga on minevik, meenuta seda kui palju tahes.

«Levašovi pole näha olnud?» küsis Sintsov.

«Ei.»

«Imelik.»

«Niipalju kui ma telefonikõnedest aru sain,» ütles Iljin, «oli ta peaaegu päev otsa Zõrjanovi juures.»

Leitnant Zõrjanov, trahvipataljonist läbikäinud polkovnik, kes määrati pealetungi esimesel päeval Sintsovi asetäitjaks, juhatas nüüd juba kümnendat päeva naaberpataljoni ja sai kolm päeva tagasi kapteni auastme, ilma et ta oleks vahepeal vanemleitnant olnudki.

«Mis ta päev otsa seal teeb?» küsis Sintsov.

«Zõrjanov jäi hommikul kotti, oli raskes olukorras, kuni Tsvetkov sinna jõudis.»

«Tsvetkov on täna lai leht,» ütles Sintsov.

«Jah,» tuli Iljinile äkki midagi meelde. «Ma pole kõige huvitavamat asja sulle rääkinudki! Tšernõšov helistas ja tegi meile teatavaks, et diviisikomandöril on uus asetäitja rivi alal. Tead, kes?»

«Noh?»

«Su naisevend Artemjev. Niikaua istus meie diviisis, kuni pandigi paigale.»

«Tal on selle üle ainult hea meel.»

«Mis tal muud üle jääb!» ütles Iljin. «Igaüks, kes staabist rivisse pannakse, räägib, et tal on hea meel. Olgu siis hea meel või ärgu olgu.»

«Nii et ma allun nüüd oma sugulasele... Rahuajal polnud see lubatud,» muigas Sintsov. «Niipea kui teada saadi, saadeti üks sinna, teine tänna!»

«Nüüd on sõda, nüüd see ei loe. Igal juhul,» — Iljin hakkas naerma —, «viidagu teda kuhu tahes, meie sind pataljonist ära ei lase, aukõrgenduse korral ka mitte.»

Absoluutne siirus, millega Iljin, kes ei armastanud eriti sõnu teha, seda ütles, rõõmustas Sintsovi südamest.

Iljin, kes oli lahingute kestel leitnandiks saanud, oli nüüd igal juhul kindel pataljonikomandöri kandidaat, ja ta ise teadis seda ka väga hästi. Aga ometi ütles ta seda, mida ta ütles. Hirmus kauge oli äkki Sintsovi meelest see esimene õhtu, kui ta pataljoni tuli, ja esimene tutvumine meestega, kellest kahte — Luninit ja Oskinit — pole enam elavate kirjas, kaks — Bogoslovski ja Karajev — on hospidalis ja teised — Iljin, Zavališin, Rõbotškin, Tšugunov ja Hartšenko — on praegugi endistel kohtadel, sõdivad koos tema ja teistega, nii vanadega kui ka hiljem tulnutega, kellega võrreldes tema ise on pataljonis juba vana komandör. Kaotused kaotusteks, aga pataljoni tappa ei saa! Olgu nad esimesed või mitte, täna ühinesid nad ikkagi 62. armeega, ja seda neilt keegi juba ära ei võta!

«Oh, Iljin!» ütles Sintsov ootamatu meeleliigutuse mõjul ja tõusis laua tagant püsti. «Oh, Iljin!» kordas ta ja pani käed Iljini kitsastele kõhnadele õlgadele.

«Mis on?»

«Ei midagi, mul on lihtsalt hea meel, et me koos teenime ja selle päeva ikka ära nägime.»

Ta võttis käed Iljini õlgadelt ära, pani läkiläki pähe ja ütles:

«Ma võtan luurajad kaasa ja käin ise esimesena marsruudi läbi. Need on mulle tuttavad paigad. Pärast saadan mehed sulle järele.»

«Ma kutsusin kõik roodukomandörid peale Tšugunovi siia. Ma juba arvasin, et tuleb neile anda ümberpaigutamise käsk. Nad on varsti siin,» ütles Iljin. «Kas te ei tahaks oodata?»

«Noh, ma siis enne ei lähe.» Sintsov istus, müts peas, tagasi laua äärde. «Sa tee siin pärast kõik ära, mis vaja, korja kõik kokku, ära staabi varandusest midagi maha jäta ja vaata veel, et keegi maha ei jääks või ära ei eksiks! Võta see vaev enda peale.»

«Kõik on selge, ainult et kahjuks pole enam suurt midagi kokku korjata.»

Ta ohkas, ja tema ohkamine ja sõnad lisasid kogu nende jutule varjundi võrra nukrust, mis pidigi patal-

joni praegust olukorda arvestades selle juurde kuuluma. Kuigi täna oli tähtis päev, mis lähendas neid siin, Stalingradis, lõplikule võidule, pidi pataljon homme jälle sõdima; kuid järjest vähemaks oli jäänud neid, kellega sõdida, ja tänagi oli surmal olnud ses asjas oma sõna kaasa rääkida.

KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK

Selgus, et varemete rajoon oli Sintsovile tõepoolest tuttav, ja see hõlbustas märksa tema töid ja tegemisi sel ööl. Kõigepealt võttis ta Tsvetkovi polgu pataljonikomandörilt rindelõigu vastu, käis koos temaga varemed läbi ja pani omad mehed valvesse endiste asemele, kes vahipostidelt lahkusid ja edasi läksid. Järgmiseks mureks oli kontrollida, kui kaugel on naaberväeosad kumbagi kätt, ja ka see ei läinud pimedas nii lihtsalt ja ladusalt.

Keldrist, kuhu asus staap, tuli välja viia mitu surnud sakslast, kes polnud ilmselt lahingus langenud: kõik nad olid sidemeis, vist olid surijad haavatud päeval lihtsalt sinna maha pandud.

Pärast, kui pataljon kohale jõudis, märkis Sintsov koos roodukomandöridega ära, kus keegi asub. Öösel aga on kaardil äramärkimisest vähe, tuleb igal pool omal jalal ära käia ja oma käega järele katsuda. Selleks kulus Sintsovil ja Rõbotškinil veel kaks tundi.

Pataljoni rindelõik polnud küll suur, kõik oli nüüd tihedasti koos väikesel maalapil, aga see oli mürskudest nii segi pööratud ning täis ahervaremeid, rauakolakaid, telliskivirususid ja külmanud laipu, et sel polnud aru ega otsa!

Kui Sintsov Tšugunovi juurde jõudis, et tema roodu asukohta kaardile märkida, küsis ta, mis seal kõrgendikul, kus nad ühinesid, pärast edasi sai.

«Nende poolt tuli veel hulka rahvast,» ütles Tšugunov. «Peeti suur miiting maha.»

«Ja kuidas see läks?»

«Polnud viga, päris kena oli. Küll poliitasetäitja räägib teile ilusamini.» See polnud Tšugunovil irooniliselt

mõeldud. Tema leidis tõsiselt, et tema asi on tegutseda; rääkida aga oskab temast paremini iga teine, mitte üksi Zavališin.

Zavališin polnud ikka veel tulnud. Ta korjas koos Iljiniga pataljoni varandust kokku. Mis parata — see oli aegavõttev töö, liiatigi öösel.

Kui Sintsov ja Rõbotškin olid roodud läbi käinud, läksid nad oma keldrisse tagasi; seal oli juba üht-teist korda tehtud, kuid telefon vaikis ikka veel. Ivan Avdeitš, hea mees, oli saksa kuivpiirituse tulel katelokiga teed keetnud. Sintsov ja Rõbotškin jõid kumbki kruusitäie ja närisid kuivikuid.

«Kas panen lihakonservi ka sooja?» küsis Ivan Avdeitš.

Vist seesama konserv, meenus Sintsovile surmasaanud luuraja seljast võetud kott, ja ta keeldus. Väsimus oli nii suur, et ei tahtnudki süüa, tee oli teine asi.

«Vaadake, seltsimees vanemleitnant, ehk passivad need prillid vanempoliitjuhile?» Ivan Avdeitš tuli jälle laua juurde ja pani Sintsovi ette sarvraamidega prillid. Ühel klaasil oli pragu sees.

«Need on ju katki nagu tema omadki,» ütles Sintsov.

«Tal on keskelt, aga need on servast. Kust sa neid terveid praegu võtad?» ütles Ivan Avdeitš tusaselt. «Ma olen pärast seda, kui sellest juttu oli, juba kolm päeva sõdurite käest küsinud — ei leia: puha katkised!»

Sintsov võttis laualt prillid ja pani ninale — kõik oli korraga nagu udu sees. Jah, kanged küll, võib-olla sobivad Zavališinile. Vist mõne sakslase omad, kes oli ka poolpime — ainult osaliselt kõlblik...

Iljin ja Zavališin olid ikka veel tulemata. Ja sidet polguga polnud ka, staap oli nähtavasti alles teel.

«Kas te omal ajal just siin sõdisitegi?» küsis Rõbotškin, Sintsovi tagasi mälestuste juurde tuues, mis olid vahepeal askeldamisega meelest läinud.

«Jah. Kust sina seda tead?»

«Ma tegin juba siis oma Stalingradi plaanile märgi, kui me teie käest küsisime, kus te sõdisite — mäletate?»

«Sul on isegi plaan olemas, vaata, kui ettenägelik sa oled!» ütles Sintsov.

«Kui ma detsembris sõjakooli lõpetasin, kopeerisin linnaraamatukogus selle plaani ühest enne sõda ilmunud raamatust kalka peale. Me kõik lootsime siis, et saame Stalingradi rindele.»

Jah, tubli poiss, nagu Iljin tema kohta ütleb, väga tubli poiss, mõtles Sintsov. Kui ellu jääb, saab temast kindlasti näitleja, ta deklameerib nii hästi.

«Nendes majades ma küll pole sõdinud,» ütles Sintsov, «aga üksvahe oli siin meie polgu staap. Mina olin natuke paremal, seal, kus praegu Zõrjanov on, võibolla on tema komandopunkt samas majas, kus minu oma oli. Seal on väga hea kelder.»

«Kas lähete pärast vaatama?» küsis Rõbotškin.

«Lähen huvi pärast, kui aega saan. Seda nimetati siis «linnupuuriga majaks».»

«Mispärast?»

«Seal oli hoovi peal post püsti ja selle küljes kuldnokapuur. Vaevalt, et see nüüd enam alles on.» Sintsov vaatas Rõbotškini poole ja nägi, et selle pea vajub lauale. «Heida pikali.»

«Heitke parem teie, seltsimees pataljonikomandör.»

«Maga, maga. Kui ma magada tahan, äratan su üles. Ära karda, ega mul sinust hale ei hakka.»

Sõna lausumata vajus Rõbotškin otse laua tagant pingile pikali ja jäi kohe magama. Ja niipea kui ta oli magama jäänud, hakkas telefon laual prigisema. Side polguga oli olemas!

«Üheksas kuuleb.»

Teises otsas oli polgu staabiülem kapten Tšernõšov.

«Kus sa oled?»

«Seal, kus kästud.»

«Täpsusta.»

Sintsov täpsustas.

Tšernõšov esitas mõned küsimused, mida oleks võinud ka esitamata jätta, ja ütles siis:

«Soovin õnne, sul tuleb liigud teha.»

«Aitäh,» ütles Sintsov, saades Tšernõšovi sõnadest nii aru, et staabis peeti seda ikkagi küllalt tähtsaks, et nende pataljon oli polgus esimene, kes 62. armeega ühines. «Kui liigud, siis liigud.»

«Su hääl polegi rõõmus.»

«Mis seal ikka nii väga rõõmustada,» ütles Sintsov. «Sõda pole veel läbi.»

«Eks sa ise tea,» ütles Tšernõšov. «Ma lõpetasin.»

Sintsov pani toru lauale, kuulis selja taga samme ja arvas, et see on Iljin. Kuid see oli Levašov.

«Noh, kuidas on?» küsis Levašov, ilma et oleks maha istunud.

«Mehed on enam-vähem paigal,» ütles Sintsov. «Ootan Iljini, ta tuleb toob viimased kohale. Istuge. Ma valan teed.»

«Ei taha, küll ma polgus joon. Pole lõunast saadik seal käinud, passisin Zõrjanovi juures. Pidi hästi vilunud mees olema, aga läks nii hasarti, et sakslased oleksid talle äärepealt tuupi teinud. Tahab näidata, kui kange mees ta on. Ühest küljest on see hea, teisest küljest halb. Riskib mõtlematult eluga, ja mitte ainult oma eluga . . . Kes see norskab?»

«Rõbotškin.»

«Võtab nagu tõrre põhjast,» ütles Levašov.

Sintsov läks Rõbotškini juurde, kes magas, suu ja nina läkiläki sees, pööras ta pead, ja kohe hakkas magaja hingama nagu laps — sügavalt ja rahulikult.

«Säh, võta.» Levašov pistis käe põue ja võttis sealt ajalehepaberisse keeratud pisikese nutsaku. «Soovin õnne. Isiklikust tagavarast.»

Sintsov vaatas talle midagi taipamata otsa ja tegi nutsaku lahti. Selles oli kaks uut püstkülikut.

«Mis, ma sain kapteniks või?»

«Kas sa seda alles minu käest kuuled?»

«Mulle on see uudis.»

«Kuidas nii? Tumanjan rääkis mulle juba päeval.»

«Teile küll, aga mulle mitte. Peale õpetussõnade pole ma talt päev otsa midagi kuulnud.»

«Küll on ikka egoist, kurat,» ütles Levašov, «nii kangesti käib talle hinge peale, et Tsvetkov esimesena ühines! Ei saanud end nii palju kokku võtta, et oleks oma pataljonikomandörile aukõrgenduse puhul õnne soovinud! Ma pidin äärepealt Zõrjanovi juurest otse polgu staapi minema, aga siis mõtlesin, et tulen annan need sulle ikka kätte.»

«Aitäh.»

«Avdeitš!» hüüdis Levašov, ja kui Ivan Avdeitš tuli,

näitas ta peaga Sintsovi poole: «Pane kapteni kraele tunnused külge, muidu ei vasta munder auastmele.»

Sintsov võttis kasuka seljast ja tõmbas pluusi üle pea ära.

«Pange korralikult külge, et oleks kõvasti kinni.»

«Võta kasukas ümber,» ütles Levašov.

Sintsov võttis kasuka õlgadele ja hakkas naerma, sest talle tuli meelde polgu staabiülema telefonikõne.

«Mis sa naerad?» küsis Levašov.

«Tšernõšov soovis mulle telefoni teel õnne, aga ma ei saanud aru. Ta ütles: «Sa polegi rõõmus,» ja mina vastasin: «Sõda pole veel läbi.» Ma arvasin, et ta mulle ühinemise puhul õnne soovib.»

«Vastus polnud igal juhul tark, ükskõik mismoodi sa aru said,» ütles Levašov. «Miks mitte rõõmus olla? Või hakata alles siis rõõmustama, kui sõda läbi on? Jama! Kui sa vahepeal mõnest väikesest asjast natuke rõõmu ei tunne, siis sa minu meelest küll sõja lõpuni ei ela. Kuidas see päris ühinemise moment ka oli? Ilus või?»

Sintsov rääkis, missugune see moment oli olnud, ja nüüd, kus ta seda rääkis, kadus vähehaaval see argipäevasuse ja isegi nagu mingi pettumuse tunne, mis tal siis oli, — see hetk hakkas talle endalegi ilusana paistma. Isegi ta hääl väratas pisut, kui ta jutustas, mismoodi sõdurid riidele vineeritüki alla panid ja poliitjuht lipule kirjutas: «111. diviisi sõjameestele . . .»

«Ja kus see lipp nüüd on?»

«Pole, võeti ära.»

«Kes võttis?» küsis Levašov kulmu kortsutades; talle ei meeldinud, kui temast niisuguste asjade puhul mööda mindi ja polgus ilma temata korraldusi tehti.

«Üks polgukomissar armee poliitosakonnast sadas sinna ja võttis ära. Ma ütlesin küll, et see anti meie diviisile, aga ju ma olen nendes asjades rumal. Ta heitis mulle ette vähest poliitilist teadlikkust, võttis lipu ja keris minema. Kole kiire oli tal.»

«Mis ta nimi on?» küsis Levašov ja ta silmad läksid vidukile.

«Seda ta mulle ei öelnud,» ütles Sintsov.

«Kuidas ta välja nägi?»

«Kuidas ta välja nägi või?» Sintsov ei osanud korrapealt öeldagi, kuidas see polgukomissar välja nägi, sest

tal polnud tema välimusest midagi meeles — lihtsalt polgukomissar, uus valge kasukas seljas. Nägu oli tal ju ka, kuid see ei olnud meelde jäänud, meeles oli ainult asjalik kiirustav kõne ja see, kuidas ta imekähku minema läks, kui ta lipu kätte sai. Aga kõike seda ta Levašovile rääkima ei hakanud, sest ta ei saanud veel ise ka aru, miks ta vimm selle mehe vastu järjest kasvas. Selle asemel ütles ta muiates: «Uus kasukas oli seljas.»

Mõttes lisas ta pahaselt: jumala valge, polnud sellega lumes roomatud ega kaevikus lamatud; aga lippu oli mees kange krabama!

«Keegi muu ta olla ei saanud kui see tõbras,» ütles Levašov tigedalt. «Ma imestan ainult, kuidas ta sinu juurde jõudis. Oli su lõigus sel ajal vaikne või?»

«Jah, ligi kakskümmend minutit oli juba vaikne,» ütles Sintsov.

«Vaikuse peale ta tuligi. Tuli vaikuse peale, aga jõudis kuuekümne teiseni. Vedas krantsil! Nüüd sokutab veel kuhugi lehte sõnumi, kuidas tema isiklikult ühinemisest osa võttis!»

Sintsov vaatas imestunult Levašovile otsa.

«Teie kunagine tuttav või?»

Levašov ei vastanud kohe. Alguses mühatas ta tigedalt, nagu oleks isegi sõna «tuttav» talle vastukarva. Siis muigas ta ja ütles lausa unistavalt:

«Niisugune tuttav, et ma läheksin vabatahtlikult trahvipataljoni rühmakomandöriks, kui ainult seltsimees Bastrjukov minu alluvusse antaks! Seal ta oma dialektikaga minu käest ei pääseks. Seal on selge vahe! Kas lähed otse sakslasele vastu või saad kuuli!»

Ta hääl oli seejuures nii raevukas, et Ivan Avdeitš, kes samal ajal sisse tuli, Sintsovi pluus käe peal, paar sammu taganes.

«Ära karda, tule sisse,» ütles Levašov.

Sintsov võttis Ivan Avdeitši käest pluusi. Nelinurkadest jäänud augud olid hoolikalt kinni õmmeldud ja püstkülikud pandud täpipealt sinna, kus nad pidid olema.

«Aitäh,» ütles Sintsov. Pluusi selga pannes imestas ta, miks Ivan Avdeitš, kes ei armastanud ülemuste juu-

res muidu vahtida, nüüd paigal seisab ja ei mõtlegi ära minna.

«Ma tahtsin küsida, seltsimees kapten.» Ivan Avdeitš võttis selja tagant välipudeli. «Seltsimees pataljonikomissar murrab ehk tänase päeva puhul oma tõotust?»

«Mitte mingil juhul. Tõotus on liiga tõsine. Pataljonikomandör joob sinuga, kui ma ära lähen. Ära muretse, me kontrollime pärast poliitasetäitja kaudu: kui ta sulle välja ei tee, saab noomituse sissekandmisega.»

«Nojah,» ütles Levašov, niipea kui Ivan Avdeitš oli välja läinud, ja ta silmad tõmbusid jälle pilukile. «Kui ma juba kord alustasin, siis räägin kogu loo ära.»

Sintsov sai kuulda, et Levašov teenis Bastrjukoviga koos juba sõja algul, nad olid Odessas, ja juba siis oli diviisikomissar Bastrjukov küllalt suur siga; aga kõige hullemast küljest näitas ta end Krimmis, neil kriitilistel päevadel, kui Perekopini läbimurdnud sakslased piirasid mereäärse armee väeosad, kes Perekopini ei jõudnud, Krimmi lagedates steppides ümber. Armeel oli kaks võimalust: kas taganeda veel vaba teed mööda Kertši või minna kõigest hoolimata Sevastoopoli poole. Sõjanõukogus otsustati Sevastoopoli kasuks. Armeejuhataja andis Levašovile, kes oli tol ajal armeestaabi komissar, käsu minna oma endisele diviisile, mis Kertši poole taganes, järele ja pöörata ta Sevastoopoli teele.

Levašov murdis väikese soomusautoga sakslaste väerindest läbi, sai ühe kolonni pea juures diviisikomandöri ja Bastrjukoviga kokku, tegi neile käskkirja suusõnal teatavaks ja andis selle siis ka kirjalikult diviisikomandörile üle. Ta ei jäänud alanud pommitamise lõppu ära ootama, istus soomusautosse ja sõitis suurtükiväepolku, mis tuli samuti kiires korras teisele teele pöörata.

Viis minutit pärast tema ärasõitu sai diviisikomandör surma, ilma et ta oleks jõudnud mingeid korraldusi teha, käsu kätteandmise juures viibinud adjutant samuti; polgukomissar Bastrjukov aga istus terveksjäänud «Emkasse» ja kihutas polkudest mööda Kertši. Alles õhtul, kui selgus, et diviisist pole mingeid teateid, läks üks teine staabiohvitser sinna ja kuulis, et seal

keegi käskkirjast midagi ei tea. Kaks polku jõuti ikkagi Sevastoopolisse suunata, üht aga ei jõutudki.

Staabiohvitserile teatati, et polgukomissar Bastrjukov istunud kellelegi sõna lausumata autosse ja sõitnud Kertši, aga mis ta edasi tegi, on siiamaani selgitamata — see kõik jäi Sevastoopoli varju.

«Sel päeval nimetas armeejuhataja mind esimest korda elus lurjuseks, kes olevat araks löönud ja jätnud käskkirja diviisi viimata. Pani mind ilma tribunalita seina äärde, võttis mausri ja oleks mu sealsamas maha lasknud, ilma igasuguse kõhkluseta. Mina seisin valvel ja olin vait. Ma teadsin, et lurjuse pähe ma nüüd surengi ja keegi ei saa enam midagi muud tõestada, sest vastuvõtmise allkirja ma ei toonud — andsin käskkirja üle pommitamise ajal. Ta jättis mu siiski maha laskmata, sest et ma ei hakanud paluma ega õiendama, vaid seisin ja olin vait. Ma ei tahtnudki enam elada, kui mind enam ei usaldatud. Ta laskis mausritoru alla ja ütles: «Kao mu silmist!» Alles hiljem, õhtul sai ta teada, et ma olin ikkagi diviisis ära käinud. Aga seda tuli muuseas palja sõna peale uskuma jääda: allkirja polnud ja elavaid tunnistajaid peale seltsimees Bastrjukovi polnud ka. Ja ega see selleks ellu ei jäänud, et kinnitada, kuidas lugu oli: tema tahtis ju edasi elada! Kui palju ma olen nii- ja teistpidi selle peale mõtelnud, kui ma teda täna diviisis nägin, — päris häbi kohe! Lahing käib, Zõrjanovi olukord on raske, hulk mehi saab surma, mina aga mõtlen selle sita peale! Ja mitte ei saa unustada!»

«Miks sa peaksidki unustama?» ütles Sintsov. «Kui sital ujuda lased, ujub teab kusmaale.»

«Ujubki, just nimelt,» ütles Levašov. «Mul polnud aimugi, et ta veel elus on, arvasin, et ta sai põgenemisel otsa. Ja korraga täna, kui ma seda sakslast ja tema raadiot diviisi poliitosakonda tagasi viisin, nägin, et Berežnoi kõrval seisab üks tuttav tegelane, valge kasukas seljas. Vaatan, ja ei usu oma silmi: seltsimees Bastrjukov ise!

Berežnoi ütles minu peale näidates: «Kolmesaja kolmekümne teise polgu poliitasetäitja Levašov! Käige tingimata ka tema polgus ära!» Mehike ei kergitanud kulmugi. Vaatas korraks minu poole ja noogutas — et

tere, seltsimees pataljonikomissar! Nagu mina polekski mina ja tema poleks tema.»

«Noh, ja mis sina siis tegid?» küsis Sintsov.

«Mina? Vaatasin talle otsa ja mõtlesin: kas on võimalik, et inimene sind ära ei tunne? Siis aga mõtlesin, et see on võimatu, sest me mõlemad oleme ju ikka needsamad. Tema on tema ja mina olen mina. Lõin käe kõrva äärde, nagu ette nähtud, ja ütlesin Berežnoile: «Seltsimees polgukomissar, lubate polku minna?» Pöörasin kannapealt ringi — ja läksin. Minnes mõtlesin, et kui inimene suudaks pilguga teist tappa, siis oleks see Bastrjukov küll mind selja tagant maha lasknud.»

«Ja edasi?»

«Edasi?» kordas Levašov. «Edasi sõdime fritsudega, nii nagu me seniajani oleme sõdinud.»

«Sa jätad asja niisama?»

«Detsembris ma veel ei teadnud, et ta siin on, just enne uut aastat kuulsin juhuslikult tema nime,» ütles Levašov, Sintsovile vastust võlgu jäädes. «Küsisin siis ühe instruktori käest, kust see Bastrjukov neile poliitosakonda tuli, kas Krimmist. Tema ütles, et ei, tuli hoopis Karjala rindelt. Näe siis, kuhu ta vahepeal oli purjetanud!»

«Mis sa nüüd mõtled teha?» käis Sintsov peale.

«Mis sa enam teed? Hakata Stalingradi võidu puhul kaebama vanu, neljakümne esimese aasta asju? Ta on võib-olla vahepeal kangelaseks saanud. See on küllalt tõenäoline! Näe, käis sinu juures eesliinil, aga neljakümne esimesel aastal poleks teda väevõimugagi polku saanud...»

«Aga see, mis sa mulle Krimmist rääkisid, on ju väga hull lugu!»

«Kas siis vähe hulle lugusid oli?» ütles Levašov. «Tema teenistuskirjast selguks kindlasti, et ta on vahepeal häidki tegusid teinud. Ega muidu aukõrgendust ei anta! Mina küll ei usu, et ta neid teinud on, aga tõestada ma ei saa. Ja ei tahagi sitta puutuma hakata.»

«Aga teine kord, kui kitsas käes, võib ta jälle reeta, kes siis süüdi on?» küsis Sintsov vihaselt.

«Käigu...» ütles Levašov õige vänge sõna. «Muuseas see, et ma praegu tilkagi ei võta, on ka tema teene. Kui ma tookord sinna tema diviisi sõitsin, timmisin tee

peal närvide rahustuseks välipudelist. Kui poleks timminud, oleksin ehk neilt ikka allkirja võtnud. Ja kui ma pärast armeejuhataja mausri ees seisin, andsin endale tõotuse, et ma sõja lõpuni ei joo. Kui ma nii kaua ei ela, jääbki mul klaas tõstmata. Mis sa vaikid? Ei taha nõus olla või?»

«Ei taha.»

«Ära siis ole, kurat sind võtaks!» Levašov vaatas äkki Sintsovile kahtlustavalt otsa. «Või arvad, et ma kardan temaga tülli minna?»

«Seda ma ei arva.»

«Noh, siis on hästi. Muu jääb minu otsustada, ja küll ma otsustan ka.» Levašov hõõrus kahe käega nägu ja haigutas. «Ma lähen minema.»

Sintsov saatis ta keldrist välja. Tahtis kaugemalegi saata, kuid Levašov ei lasknud.

«Staap on juba paigal ja teed ma tean. Kui me Feoktistoviga kahekesi lähme, siis ma äraeksinud sakslasi ei karda, olgu või kolm ühe vastu.» Ta noogutas tema kõrvale ilmunud hiiglakasvulisele käskjalale, kuulatas korraks kauget lahingukõma ja hüüdis rõõmsalt: «Aga fašistid lõime ikka keskelt pooleks, s-sa kur-radi raisk, — nagu rästiku labidaga: pea siin ja saba seal!...»

Kui Levašov oli läinud, seisis Sintsov natuke aega üksinda väljas harjumatult harva kõmatava laotuse all, läks siis keldrisse tagasi ja äratas Rõbotškini üles.

«Ole niikaua telefonivalves, kuni Iljin tuleb. Ma lähen natukeseks Zõrjanovi juurde.»

«Vanu paiku vaatama?» küsis Rõbotškin arusaavalt.

«Jah. Ivan Avdeitši võtan kaasa ja saadan siis tagasi, et ta teaks, kus ma olen. Niipea kui Iljin tuleb, saada mulle sõna, või saada kohe, kui midagi lahti on...»

«Noh, Ivan Avdeitš, seisate ikka jalul?» küsis Sintsov, kui nad kahekesi keldrist välja jõudsid.

«Ma pole hommikust saati tilkagi võtnud,» vastas Ivan Avdeitš.

«Ma ei mõtelnud seda. Aga eks tänane päev väsitas ära?»

«Keda see ei väsita! Sõda kestab teist aastat, kõik on praegu väsinud,» ütles Ivan Avdeitš ja jäi äraootavalt vait: kuhu see pataljonikomandör sihib?

«Ma olen ka väsinud, aga paigal olla ei saa,» ütles Sintsov, ja see oli öeldud pisut süüdlaslikult: ta läheb praegu sinna, kuhu tal pole tingimata tarvis minna, ja veab veel käskjala ka kaasa. «Hea meel on siiski, et kapteniks sain,» ütles ta usalduslikult nagu lähedasele inimesele, mida Ivan Avdeitš talle õigupoolest oligi.

«No muidugi hea meel,» ütles Ivan Avdeitš. «Aukraad ikka aukraad.» Nii ütleb vanem inimene nooremale, kui mõni asi enam temasse otseselt ei puutu, aga ta saab aru, mida see teistele tähendab, eriti nendele, kes on nooremad. Oma üpris tähelepandamatu välimuse ja osalt vist päris tahtliku silmapaistmatuse juures — seda oli Sintsov juba ammu taibanud — oli Ivan Avdeitš arukas ja mõõtis inimesi oma kindla mõõdupuuga, ka neid, kellest ta oma teenistuskohal sõltus. Bogoslovskisse, kelle käskjalaks ta enne oli, suhtus ta heatahtliku üleolekuga, nagu mehesse, kellel on küll hea süda, aga nõrk iseloom. Ja üht Sintsovile tundmatut kaptenit, kelle juurde saatus teda veel enne Bogoslovskit oli viinud, nimetas ta avalikult lollakaks. Ükskord, kui Iljin parajasti sisse tuli ja Ivan Avdeitš sellest kaptenist rääkis, mispeale Iljin noore ülemuse rangusega tema jutu katkestas, öeldes, et «niiviisi komandöridest ei räägita», küsis Ivan Avdeitš valveseisangut võttes: «Aga mis siis teha, seltsimees leitnant, kui see kapten on tõepoolest lollakas?»

Sintsov tundis, et Ivan Avdeitš suhtub temasse peaaegu nagu oma pojasse — mitte selles mõttes, et ta oleks vanuse poolest võinud talle isaks olla, vaid selles mõttes, et Ivan Avdeitš oli nähtavasti valmis teda oma pojaks pidama, leppides ühtlasi ka Sintsovi ülemuserolliga.

Öelnud, et aukraad on ikka aukraad, käis Ivan Avdeitš mõni aeg vaikides pataljonikomandöri järel ja küsis siis äkki:

«Seltsimees kapten, kas te kindralmajor Golohvostovist olete kuulnud?»

«Ei ole.»

«Ta on meie rindel ühe diviisi komandör. Esimeses ilmasõjas olime temaga ühes kuulipildujakomandos. Mina olin sihtur, tema laadur. Kodusõjas olin mina punaväelane, tema kuulipildujaroodu komandör. Pärast

kodusõda demobiliseeriti mind, tema aga läks sõjakooli. Nüüd on tema kindralmajor, ja mina ikka reamees. Mõlemad oleme üheksakümnenda aasta mehed. Näete siis, mis aukraad tähendab.»

Sintsov ei vastanud. Ta ootas, mis edasi tuleb.

«Kui te ära olite, ajasime leitnant Rõbotškiniga juttu. Ma rääkisin talle sellest Golohvostovist, ja tema ütles: «Kui ta viiekümne kolme aastaselt on alles diviisikomandör, siis pole ta kuigi kaugele jõudnud, liiga vana.» Tema jutu järgi on Golohvostov juba diviisikomandöriks liiga vana. Aga mina pole soldatiks ühtigi vana!»

«Ja mis selle jutu mõte on?» küsis Sintsov. «Kuidas siis õige oleks?»

«Igatepidi on õige, seltsimees kapten,» ütles Ivan Avdeitš. «Igaüks teenib seal, kus ta koht on. Sõdima peavad kõik. Leitnant Rõbotškini jutt tuleb nooruse rumalusest. Muud midagi.»

Kui kolmsada meetrit oli maha käidud ja Sintsov tunnimehelt kuulis, et Zõrjanov on siinsamas keldris, laskis ta Ivan Avdeitši minema.

«Ma ootan teid parem siin.»

«Mulle pidi sõna saadetama, kui mind vaja on,» ütles Sintsov. «Tulge siis teie, et poleks otsimist.»

«Selge,» ütles Ivan Avdeitš, kohendas automaati õlal ja kadus pimedusse.

Kelder, kus Zõrjanovi komandopunkt praegu asus, oli seesama — eksitust ei saanud olla. Just siin keldris nad olid, kui Sintsov pataljonikomandöriks määrati, ja siit taandusid nad järgmisse tänavasse, kui ei suutnud enam vastu panna.

«Soovin õnne, naabrimees!» ütles Zõrjanov koikult tõustes. «Mõtlesin homme sinu juurde tulla liiku jooma, aga sa oled kärmem, nagu ma näen.»

«Kust sina tead?»

«See ju su näostki näha, ja Levašov ütles mulle enne. Soovin õnne, et sa siis ilusti mulle järele jõudsid.» See oli öeldud rõõmsa ja kerge tooniga, ilma kadeduseta; tema sõnad lasksid aimata, et ta usub nüüd jälle endasse, ja et kui ta surma või haavata ei saa, siis saab ta varsti kõik tagasi, mis tal oli. «Sõda käib ja kantselei töötab, jagab muudkui auastmeid, küll sinna, kuhu

vaja, ja sinna, kuhu pole vaja. Noh, teeme siis liigud või?»

«Mina praegu ei tee. Oma meestega alles tegemata...» ütles Sintsov.

«Kas ma ei ole siis oma? Ma ju ka sinu endine alluv,» ütles Zõrjanov suuremeelselt. «Oleksin ma tookord, niisuguses meeleolus, nagu ma siis olin, sattunud mõne lojuse asetäitjaks, oleksin varsti jälle trahvipataljonis olnud nagu viis kopikat!»

«Ja kuidas meeleolu täna on?» küsis Sintsov.

«Keskmine. Andsin pihta ja sain ise ka. Sakslasi jäi iga vasturünnaku järel loogu maha — lumi oli kohe must, aga meie endi kaotused olid ka suured. Veel kolm niisugust päeva nagu täna, ja mul ei jää enam püksegi jalga. Kuule, Jevgrafov, kuidas mu meeleolu on?» hõikas ta mehele, kes istus keldri nurgas. «Sa peaksid teadma.»

«Minu arvates pole viga,» kostis nurgast Sintsovile tuttav ükskõikne hääl. Seal istus polgu vastuluureosakonna nooremvolinik. Esimestel lahingupäevadel oli ta peaaegu vahetpidamata Sintsovi pataljonis, viimasel ajal aga polnud teda millegipärast näha.

Ta tuli ligemale ja raputas vaikides Sintsovi kätt.

«Me saame Jevgrafoviga suurepäraselt läbi,» ütles Zõrjanov. «Täna lõime koguni koos sakslasi tagasi. Ta on kõva granaadiheitja. Ma ei teadnudki enne. Enesesäilitamise instinkt on tal hästi arenenud.»

«Mis sa nüüd norid,» ütles Jevgrafov.

«Ära pahanda, see tuleb heast südamest.»

«Kuidas pataljoni käsi käib?» küsis Jevgrafov Sintsovilt.

«Pole viga,» ütles Sintsov. «Tule ise vaatama.»

«Kui kästakse, siis tulen.»

«Tule, tule, meil pole selle vastu midagi.»

«Ega teie käest ei küsitagi,» ütles Jevgrafov, «kui te ka vastu oleksite.» Ta pöördus Zõrjanovi poole. «Ma hakkan minema.»

«Ikka solvusid või?» küsis Zõrjanov.

«Ära aja lolli juttu, kapten,» ütles Jevgrafov. «Sa tead ju küll, et mind juba päeval polku kutsuti.»

«Eks siis läinud päeval, kui päeval kutsuti, nüüd aga maga öö siin, kui sa juba õhtuks jäid. Võib-olla ma

kardan, et saadetakse sinu asemel mõni tubakas. Jää parem siis juba sina.»

«Aitäh.»

«Ära pahanda, viska viis,» ütles Zõrjanov; ta hääl oli siiras.

«Hüvasti,» ütles Jevgrafov. «Sinuga tegemist teha on tervist kahjustav — mulle peaks kroonu poolt piima antama.»

«Sa räägi seda oma meestele, võib olla, et siis teisi soovijaid ei leidu, tuled ise tagasi.»

Jevgrafov ei vastanud midagi, noogutas vaikides Sintsovile ja läks ära.

«Mulle meeldib norida,» ütles Zõrjanov. «Istus minu juures nagu känd, ma kirjutasin veel raportigi, et talle Vapruse medal antaks.»

«Sellega võid norida, aga mõne teisega murrad kaela.»

«Murran, siis murran. Ma olen ikka leidnud, et kui elad, siis ela, kui sured, siis sure!»

Nad seisid keset keldrit ja Zõrjanov pani tähele, et Sintsov vahib hoolega ringi.

«Mis sa vaatad? Kas sul on halvem või?»

«Siin oli kaks nädalat minu komandopunkt.»

«Millal?»

«Oktoobris.»

«Tõsi või?» Zõrjanov ei tahtnud algul nagu uskudagi. «Võtame siis sinu vanasse paika tagasijõudmise terviseks!» näitas ta laual oleva välipudeli poole.

«Sa vist oledki juba joonud,» ütles Sintsov.

«Jõin natuke volinikuga selle puhul, et ta on samasugune inimene nagu teised. Mul oli kahju, et ta ära läheb. Nad võivad ju tõepoolest saata mine tea missuguse raisa, neil seda kaupa jätkub.»

«Kui sina oled juba joonud ja minul tuleb veel juua, jätame siis praegu ära.»

«Noh, jätame siis,» oli Zõrjanov kohe nõus. «Ma kardan ise ka, et ehk läheb paljuks. Tänane päev võttis närvid läbi! Nad panevad ikka veel kõvasti vastu... Mis sa neist seintest vahid! Istu.»

«On ikka hea, kui oled nelja seina vahel,» ütles Sintsov ja istus.

«Seda küll. Mäletad, kui me pealetungi kolmandal

ööl Višnjovaja orus ööbisime?» küsis Zõrjanov. «Nime poolest kirsiorg, aga lund kaelast saadik. Ma pidin sel ööl kõik oma värgid ära külmetama. Hõõrusin lumega, mõtlesin, et tuleb veel tarvis! Ma alles noor mees, pole veel nelikümmendki täis.»

«Ah ei olegi veel?» imestas Sintsov. Ta oli arvanud, et Zõrjanov on üle neljakümne.

«Saan alles kolmkümmend kaheksa. Ma olin ju kolmteist, kui kodusõtta läksin. Olin siis Kotovski brigaadi luuraja. Oled näinud «Punaseid saatanaid»? See film on minu elust.» Zõrjanov hakkas naerma. «Mis sa vahid? Minu elust, jah! Ma sõdisin ka Mahno meestega. Käisin piilurina nende leeris. Nii et valet pole seal suurt midagi.»

Sintsov tõusis püsti, laskis pilgul veel kord keldris ringi käia ja ütles, et tal on aeg minema hakata.

«Küll saadavad sõna, kui sind vaja on,» ütles Zõrjanov.

«Nii see asi on,» ütles Sintsov. «Kui sul ühtepuhku sabas ollakse, siis mõtled, et tont võtku neid, ei saa ka ilma minuta hakkama! Aga kui sind pole tund või paar taga otsitud, siis mõtled, et miks mind taga ei otsita?»

«Mitmendas diviisis sa kuuekümne teises armees olid?» küsis Zõrjanov.

Kui Sintsov diviisi nimetas, hüüdis Zõrjanov:

«Ossa kurat! Tunni aja eest käis nende poliitosakonna instruktor minu juures soojas — vanempoliitjuht.»

«Mismoodi ta välja nägi?»

«Oli sihuke rõugearmiline otu, nõpsninaga, puhas venelane igatahes.»

«Bulkin või?»

«Ei jäänud meelde, kas Bulkin või Põškin,» ütles Zõrjanov. «Saadeti vaatama, et ehk on mõni nende diviisist maha jäänud.»

«Ja-ah!» venitas Sintsov kahetsevalt ja ohkas: oleks ta ometi siin selle Bulkiniga kokku saanud, oleks kuulnud, kes on veel elus, kes mitte! «Ei tahaks nagu uskudagi! Siitsamast keldritest peksti meid välja, ja ometi oleme nüüd tagasi! Mul on praegu siin seistes niisugune tunne, et ma näen und. Kes me siis olime ja kes me nüüd oleme?! Päevast päeva pöörati ja pöörati — ja lõpuks pööratigi teistpidi!»

«Ega midagi,» muheles Zõrjanov. «Sina oled Vanja ja mina olen Vanja, me oleme vene vanka-vstankad: lükka, kui palju tahad, — pikali ei jää. Fritsudel on praegu oma olukorraga raskem harjuda. Nii palju kui viimastel päevadel on vange võetud, iga teine on peast segane. Kas sa pole tähele pannud?»

«Ma olen hoopis midagi muud tähele pannud: neid, kes end ise vangi annavad, on veel vähe.»

«See aeg tuleb veel,» ütles Zõrjanov. «Sõjaväel on ka oma tuiksoon nagu inimeselgi: kuni see veel terve on, pole häda midagi, aga kui see lõhkeb, on läbi. Kui sa kapteniks saamise liikusid jood, siis mõtle minu peale, ma võtan vaimus kaasa!»

Sintsov oli juba oma komandopunkti lähedal, kui talle tuli vastu Ivan Avdeitš.

«Iljin saatis või?»

«Ei saatnud, aga ma kuulsin, kui te ütlesite Rõbotškinile, et kui Iljin tagasi tuleb, saadetagu teile sõna,» ütles Ivan Avdeitš.

«Õige küll. Kus Zavališin on?»

«Tuli ka juba. Kuhu ta ikka pidi jääma!»

Keldrisse minnes lootis Sintsov näha korraga kõiki kolme — Iljini, Zavališinit ja Rõbotškini. Aga Iljini ei olnud, Zavališin magas, Rõbotškin käis nurgast nurka ja pomises midagi enda ette, vehkides ise rusikaga — käis ja käis, korrakski istumata, ja deklameeris luuletusi, et mitte magama jääda.

«Mida sa loed?»

«Ah, mitte midagi.»

«Oma luuletusi või?»

«Ei,» ütles Rõbotškin, aga ta näost oli näha, et olidki omad.

«Kus Iljin on?»

«Läks ära,» vastas Rõbotškin. «Tuli ja läks, tahab oma silmaga näha, kus roodude komandopunktid on.»

No muidugi, minu silmadest talle ei aita, mõtles Sintsov nördinult. Nähes, kuidas Iljin jalad rakku jookseb, tahtis ta vahel sõbramehe poolest tema elu kergendada, midagi tema ülesannetest enda peale võtta, kuid sellest ei tulnud midagi välja. Ei tulnud tänagi. Asjatu

vaev. Pataljonikomandör käis roodude komandopunktid läbi — ja tema järel tegi sedasama staabiülem.

«Zavališin heitis kohe magama,» ütles Rõbotškin. «Heitke teie ka.»

«Ja sina?»

«Mina soovin teile kõigi poolt õnne, enda nimel kõigepealt!»

Küllap Ivan Avdeitš jõudis kõigile juba rääkida, mõtles Sintsov. Eks seda oligi arvata.

«Aitäh,» ütles ta. «Noh, hea küll, ma heidan pikali. Aga millal magab leitnant Rõbotškin? Pärast sõda või?»

«Siis, kui Iljin tagasi tuleb. Ja otsustage ise, millal me teie aukõrgenduse puhul joome. Suupistet mul on — kalakonserv tomatis.»

«Kui suupistet on, küll siis aja ka leiab,» ütles Sintsov, vaatas ringi, kuhu pikali visata, ja puges Zavališini kõrvale, kes magas naril seina ääres.

Surus end kohe magama heites vastu seina, et keegi veel kõrvale mahuks, mõtles Sintsov, ja see oli kõik, mida ta veel mõtelda jõudis.

Ta ärkas — teadmata, kui kaua ta õieti oli maganud, — naisehääle peale. Unesegase peaga kuulis ta nagu läbi udu kahte häält — naise ja mehe oma, kuid Zavališini hääle peale poleks ta ärganud, teda äratas naisehääl. See oli tuttav.

«Mul on ainult kahte inimest vaja, ainult hommikuni, ja kui meie omad varem tulevad, siis veel lühemaks ajaks. Ma palun teid väga...»

Sintsov toetus ikka veel silmi avamata kellegi käele ja tõusis istukile. Zavališini asemel magas tema kõrval tikksirgelt, justkui valveseisangus, väike Iljin. Ta ei liigutanudki, kui Sintsov tema peale toetus. Sintsov sai viimaks silmad päris lahti ja nägi keset ruumi seisva Zavališini kuivetut selga, tema ees aga Tanja Ovsjannikovat, kasukas seljas, läkiläki peas ja automaat kaelas. Ta seisis Zavališini ees nagu mõni automaatur, kes poseerib pildistajale, — parem käsi lael ja vasak torul.

«Valvemehed ma annan ja lähen ise ka sinna,» ütles Zavališin. «Teil aga pole seal sakslaste juures öösel

midagi teha. Te teeksite hästi, kui jääksitegi meie juurde pataljoni.»

«Ei, ma ei saa,» ütles Tanja.

Kumbki polnud veel märganud, et Sintsov on üleval.

Sintsov tõmbas rihma kinni, mille küljes rippus nagaan, ja tõusis püsti, tundes, et pea käib alles unest ringi.

«Tere, doktor! Me saame nüüd siis igal öösel kokku!»

«Tere,» ütles Tanja kõhkleva häälega, ilmselt ei tundnud ta Sintsovi kohe algul ära. Niipea aga, kui ta mehe ära tundis, kilkas ta rõõmsalt nagu kutsikas: «Oi, kuidas mul veab!» Sintsov naeratas.

«Seda me veel vaatame, kas teil veab või ei vea. Kõigepealt istuge. Ja ärge ähvardage minu poliitasetäitjat automaadiga. Ta ei karda niikuinii keda kuraditki, tema ebasõjamehelik välimus on petlik.»

«Hea küll, ma istun,» ütles Tanja. «Aga mul on väga kiire.»

Ta võttis automaadi kaelast ära, kusjuures ta müts maha kukkus.

Sintsov kummardus seda üles võtma, kuid Zavališin oli kärmem.

«Aitäh,» ütles Tanja, võttis mütsi vastu ja pani selle lauale.

«Kuidas te siia sattusite?» küsis Sintsov ja lisas kohe: «Kas tahate teed?»

«Õigust öelda, tahan küll, kui see kaua aega ei võta, mind ju oodatakse.»

«Ma lähen toon.» Zavališin läks välja.

«Kes teid ootab ja kus?» küsis Sintsov. «Ja miks te meie juurde tulite, ma ei saanud unisest peast aru.»

«Õhtul määrati mind meie kätte langenud saksa hospidali — ajutiseks, hommikuni,» ütles Tanja. «Me viisime neile toiduaineid ja natuke sidumismaterjali, ja mind jäeti sinna, sest ma oskan saksa keelt. Hommikul pidi hospidal siit ära viidama. Aga ma ei tea, kas seda saab teha, sest minu meelest...» Ta kehitas õlgu ja jättis lause lõpetamata. «Mina ja kaks automaaturit jäime siis sinna. Automaaturid pole meie mehed, nad on sellest diviisist, kes hospidali vallutas. Diviis aga läks juba edasi, ja öösel tuli üks seersant ja ütles, et

nemad peavad ka ära minema, muidu jäävad teistest maha. Nad ütlesid, et lähevadki, kui juba kogu väeosa on ära kolinud. Ma palusin neid natuke oodata, kuni ma käin ära ja toon kusagilt uued mehed nende asemele.»

«Teie palusite? Te oleksite pidanud käskima. Te olete ju ohvitser,» ütles Sintsov, kuigi ta teadis, et meditsiiniteenistuse kaptenil, liiatigi naisterahval, pole sugugi nii lihtne võõra väeosa kaht vana kala käsutada.

«Ma käskisingi,» ütles Tanja. «Ütlesin neile, et kui nad veel virisevad, siis käigu kus kurat, ma jään üksi sakslaste juurde.»

«See veel puuduks!»

«Nemad aga vastasid,» muigas Tanja, «et: «Meie teid siia ei jäta, tulge kaasa, seltsimees sõjaväearst, need poolsurnud fritsud ei lähe enam kuhugi. Ja kui te nende pärast kardate, võime nad ka päris surnuks lüüa.»»

«No on siga, kes niiviisi ütles . . .»

«Üks neist ütles.»

«Siis on ta siga.»

«Nad ootavad mind seal,» ütles Tanja.

«Kust te automaadi saite, kas nemad andsid?»

«Ei, Rosljakov andis.»

«Kes see Rosljakov on?»

«Meie evakueerimisgrupi komandör. Ma oleksin üksi küll võinud jääda, ega ma haavatuid poleks kartnud. Aga äkki varjab end nende hulgas mõni terve, kellel on relv.»

«See on täiesti mõeldav,» nõustus Sintsov.

Tanja vaatas tema sidemes kätt ja ütles süüdlasliku häälega:

«Ma ei küsinudki eile, mis teie käel viga on.»

«Möödas juba. Eile hommikul vahetati viimast korda sidet,» ütles Sintsov. «Ega te ei jõudnud seal mu teist meest, Pepeljajevit, üles otsida?»

«Ei jõudnud. Aga ma kuulan järele või lasen kellelgi teisel kuulata. Tingimata!»

«Väga kuum ei ole,» ütles Zavališin teekatlaga tulles, «aga noh . . .»

«Olgu või leige, kui aga tee on. Sakslaste juures ei tahtnud . . . Käisin väljas lund söömas, aga see on nii ära tahmunud, et süda läheb pahaks.»

«Lumi on siin kõik mürgine, püssirohust must,» ütles Sintsov. «Joo nagu merevett, hullemgi veel.»

Zavališin valas Tanjale teed ja Tanja hakkas ahnelt suurte sõõmudega jooma.

«Sulle leiti prillid. Päris kanged. Ega sa ei proovinud?» küsis Sintsov.

«Kanged küll, aga teistpidi,» naeris Zavališin. «Mina olen lühinägelik, need aga on kaugenägijate omad.»

Sintsov võttis laualt oma tühja välipudeli, kallas sinna natuke teed, loksutas seda pudelis, valas siis maha ja täitis pudeli uuesti teega, nüüd juba kaelani.

«Selle anname teile kaasa. Võib-olla tahate natuke viina ka?»

«Ei taha.» Tanja valas endale teise kruusitäie teed.

«Sa ei pakugi, Zavališin,» ütles Sintsov. «Kas sa tead ka, kui vanad tuttavad me temaga oleme? Sõja algusest peale. Ta on nüüd nii-öelda mu kõige vanem tuttav . . . Võtke kuivikuid ka kaasa.» Ta kahmas taldrikult peotäie kuivikuid.

«Misjaoks? Kuhu ma panen?»

«Kuhu, kuhu . . .» Sintsov läks ümber laua, jäi Tanja selja taha seisma ja hakkas talle kuivikuid kasukataskutesse toppima. Äkki vait jäänud Tanja istus liikumatult paigal. «Kus see teie hospidal on?»

«Mitte kuigi kaugel — kui siit otse tahapoole minna, siis umbes viissada meetrit.»

«Kus ta asub, keldris või?»

«See pole nagu kelder,» ütles Tanja, «mingi pikk kõver käik, ei saa arugi, mis ta on.»

«Õllevabriku ladu,» ütles Sintsov. «Ma tean küll, kus see on. Mis teil siis vaja oli? Kaks automaaturit hommikuni, nende asemele?»

«Jah, aitab kahestki.»

«Või «aitab kahestki»! Te arvate, et neid on nii kerge anda? Me anname kindlasti. Ja tuleme ise koos teiega teie fritse vaatama. Aga pidage meeles: hommikul on mul neid mehi endal tarvis.»

«Meie omad lubasid juba öösel saata mulle mõne sanitari või majandusrühma mehe.»

«Lubasid, aga ei saatnud!» ütles Zavališin, kes oli seni vait olnud.

«Nad on vist lihtsalt ära eksinud, otsivad mind, või on nendega midagi juhtunud,» ütles Tanja, kohe valmis oma väeosa au kaitsma.

«Ei juhtunud muud midagi, kui et kaotasid südametunnistuse. Jätsid naisterahva üksipäini sakslaste hospidali,» ütles Zavališin.

«Mis vahet seal on, kas naisterahvas või mitte?» ütles Tanja pahaselt.

Sintsov ei kuulnud selle vaidluse lõppu — ta läks automaaturitele käsku andma. Ta oli endamisi juba otsustanud, et saadab saksa hospidali peale kahe sõduri veel Ivan Avdeitši Tanjale seltsiks. Vanamehe peale võib kindel olla: kui mõni nende sakslaste hulgast hakkabki rahu rikkuma, tema seda maha ei maga. Sintsovile meenus, kuidas nad tookord Zolotarjoviga Tanja lombaka metsavahi majja saatuse hooleks jätsid, ilma et nad teda kuidagi kaitsta oleksid saanud... Nüüd aga saab teda kaitsta, nüüd on võimalus olemas. Ka siis, kui polegi tõelist ohtu, lihtsalt igaks juhuks.

Ta võttis kaks sõdurit staabi valvest ja pani magajate hulgast kaks meest neid asendama. Ivan Avdeitši sai ta kergesti üles nagu alati — puudutas ainult õlast, ja mees kargas kohe püsti.

«Seadke end valmis, Ivan Avdeitš, te tulete minuga kaasa.»

Kui korraldused olid tehtud, läks Sintsov keldrisse tagasi ja nägi, et Tanja istub ja ootab, müts peas ning automaat kaelas, Zavališin aga tõmbab kasuka vöörihma kinni, kavatseb vist kaasa minna.

«Mehed on minekuvalmis,» ütles Sintsov ja vaatas Zavališinile otsa. «Ja kuhu sina siis minema hakkad?»

«Lähen saadan, kui sul midagi selle vastu ei ole.»

«On küll, ma lähen ise. Ma ju ütlesin sulle, et ta on mu vana tuttav. Ja vana võlg on mul tasuda. Kunagi jätsin ta üksinda metsa maha...»

«Mis te nüüd räägite!» ütles Tanja. «Vanempoliitjuht mõtleb, et te tõesti jätsite!»

«Ja jätsingi,» ütles Sintsov Tanja pahasest žestist hoolimata, «aga seekord ei jäta. Miks te pahandate? Osalt on see muidugi nali. Aga peaasi on see: ma olen rõõmus, et ma teid veel kord kohtasin ja võin teid saata, saan teiega vähemalt pool tundigi

rääkida. Millal see juhus jälle tuleb? Seda ei tea teie mulle ega mina teile öelda! On ju nii, Zavališin, või ei ole?»

Zavališin ei vastanud, võttis mütsi peast, pani lauale ja tegi kasukahõlmad lahti. Alles siis ütles ta, nagu räägiks ta möödasolevast asjast:

«Ma arvasin, et keeleoskajana on mul vajaduse korral kergem sakslastega asju klaarida kui sinul.»

«Vajaduse korral saan minagi klaarida,» ütles Sintsov. «Ligi kaks aastat pole me muud teinudki kui sakslastega asju klaarinud! Lähme, seltsimees meditsiiniteenistuse kapten! Muuseas olen mina ka tänasest päevast kapten. Nii et kaks kaptenit lähevad teele... Enne sõda ilmus üks niisugune raamat. Olete lugenud?»

«Ma lugesin seda alles tänavu talvel Moskvas, kui ma hospidalis olin.»

«Kas meeldis?»

«Väga. Aga teile?»

«Mul pole enam meeles. Kas olite kaua hospidalis?»

«Kaks kuud.»

«Kust te haavata saite?»

«Kõhust.»

Nad olid juba keldrist väljas ja läksid kiira-käära ümber varemete. Nende taga rudises lumi Ivan Avdeitši ja kahe sõduri jalge all.

«Eile läks nii, et kõigest muust me rääkisime, aga teist mitte. Oli teil raske haav?»

«Surm oli suu ääres,» vastas Tanja. «Hea, et veel samal ööl lennukiga Moskvasse viidi ja vereülekanne tehti.»

«Mis sellest lombakast metsavahist sai, kelle juurde me teid jätsime?»

«Kui mind ära viidi, oli elus. Aga kas mäletate tema tütart, seda noort tüdrukut, kes teile oma komsomolipiletit näitas?»

«Mäletan küll, mis siis?» küsis Sintsov halba aimates.

«Sakslased poosid ta üles. Ta oli meil sidepidajaks.»

Sintsov mõtles Mašale, katsus seda mõtet eemale peletada, kuid ei suutnud. Küllap tal tuleb edaspidi alati, ükskõik kui palju aega mööda läheb, ikka Maša meelde, kui nendest õudustest räägitakse.

Ta vaikis, ja Tanja, kes taipas, mispärast ta vaikib, kõndis samuti vaikides, kuni Sintsov ise jälle rääkima hakkas.

«Kui me teid sinna maha olime jätnud, tuletasime pärast Zolotarjoviga mitu korda meelde, kuidas te palusite, et teilt nagaani ära ei võetaks . . .»

«Tookord nad ei teinud meile midagi. Otsisid maja läbi ja sõitsid edasi. Aga kui nad oleksid nagaani leidnud . . . Hästi tegite, et te mind kuulda ei võtnud.»

«Aga seda ma siis ei teadnud,» ütles Sintsov. «Alles nüüd sain teada, et ma tegin hästi, kui ma teid kuulda ei võtnud. Aga oleks võinud ka juhtuda, et ma oleksin sellega just halba teinud. Miks teid nüüd korraga sakslaste juurde saadeti?»

«Ma olin lihtsalt käepärast. Arstide käest küsiti, kes oskab saksa keelt, ja mina ütlesin lolli peaga, et oskan. Aga see on ajutiseks. Homme lähen minema. Las otsivad minu asemele mõne teise.»

«Kus te saksa keelt õppisite, tagalas?»

«Ma õppisin juba koolis kõvasti. Ja instituudis oli peale ladina keele ka saksa keel. Tagalas muidugi õppisin veel juurde. Olin linna haiglas pool aastat õeks. Gebietskomissar oli seal sakslane. Ja mitte ainult tema . . .» Tanja jäi vait, ja Sintsov sai aru, et ta ei taha sellest kõigest rääkida . . .

Sintsov aga oleks just tahtnud talle rääkida, mis tookord kõik veel juhtus: kuidas tema ja Zolotarjov edasi läksid, kuidas ta haavata sai, vangi langes ja ära põgenes. Võib-olla isegi seda lugu Ljussiniga, jah, Ljussini-lugu ka. Ta oleks tahtnud seda kõike just Tanjale rääkida, sest temaga koos see kõik ju algas. Kindlasti sellepärast.

«Hakkame vist kohale jõudma,» ütles ta.

«Jah,» ütles Tanja, «ainult ümber nende varemete tuleb veel minna.»

Keldri ukseava ees oli kõvaks külmanud kahekordne present. Sees, presendi taga, päris ukse juures põles tattnina. Üks automaatur magas, pea viltu õlal, teine istus, automaat põlvil, toru suunatud keldri sisemuse poole; ta pööras selle silmapilkselt tulijatele vastu, kuid nähes Tanjat, Sintsovi ja sõdureid, naeratas ta kergendustundest.

«Ei petnud meid, seltsimees sõjaväearst.» Ta hakkas magavat kaaslast müksima.

Sintsov tõmbas ninaga õhku. Tagantpoolt, sealt, kus põles teine tattnina, tuli rasket haiglalehka.

«Kes nende ülem on?» küsis Sintsov Tanjalt.

«Peaarst, Oberarzt, ma rääkisin temaga.»

«Kutsuge siia,» ütles Sintsov automaaturi poole pöördudes, kes oli alles nüüd oma kaaslase ärkvele saanud.

«Keda, seltsimees sõjaväearst,» küsis automaatur Tanjalt, «kas seda, kes ikka teie juures pobisemas käis?»

«Jah.»

«Ta käis meie juures ka ja pobises midagi, me ei saanud aru, mis ta tahtis. Ma näitasin talle igaks juhuks, et jäägu aga kolme sammu kaugusele.»

«Ma lihtsalt hüüan,» ütles Tanja ja hüüdis saksa keeli: «Herr Oberarzt, kommen Sie schnell zu uns!»

Kohe kostis kolmekümne sammu kauguselt hääl:

«Gleich, ein Augenblick!»

«Schneller, Herr Oberarzt . . .»

«Seltsimees kapten,» ütles automaatur, «lubate lahkuda? Kui me hommikuks väeossa ei ilmu, peetakse meid desertööridekс.»

«Ma juba rääkisin teist seltsimees kaptenile.»

«Kas te teate, kuhu minna?»

«Seersant käis siin ja seletas. Ega me ära ei eksi,» ütles automaatur rõõmsalt ja pöördus Tanja poole. «Head siiajäämist, seltsimees sõjaväearst.»

Teine ei ütelnud midagi, kohendas süngelt automaati kaelas ja hõõrus uniseid silmi.

«Lubate lahkuda, seltsimees kapten?»

«Kohe,» ütles Sintsov. «Kumb teist ütles sõjaväearstile, et võiks kogu hospidali maha tappa? Teie või?» pöördus ta unise automaaturi poole.

«Ta tegi nalja, seltsimees kapten,» ütles teine, rõõmsaloomulisem sõdur, kes oligi kogu aeg ainsana rääkinud.

«Ma küsin temalt, mitte teilt. Kas teie?»

«Jah.»

«Mul oli üks sõdur,» ütles Sintsov. «Saatsin ta vange konvoeerima; tema kamandas nad kõik üksteise selja

taha ritta, pani viimasele püssitoru vastu selga ja tulistas. Arvas vist ka, et teeb nalja: tahtis teada, mitmest inimesest üks kuul läbi jookseb. Saigi seda teada, aga enne ööd oli ise surnud mees. Kohtuotsusega... Selge?»

«Selge,» ütles automaatur, põrnitsedes Sintsovi kogu aeg sünge vaenuliku pilguga.

«Kui tahad kangesti fašiste tappa, mine snaiperiks. Aga mitte konvoeerima.»

«Nad on ju loomad!» kriiskas automaatur äkki hüsteeriliselt ja hakkas kogu kehast tõmblema nagu langetõbine.

«Ja sina oled inimene?»

«Olen jah.»

«No ole siis inimene! Võite minna,» ütles Sintsov. Kui mõlemad olid läinud, ütles ta Tanjale selle tõmblema hakanud mehe kohta: «Ma olen päris kindel, et see on endine kurjategija. Need armastavad särki seljas lõhki käristada ja vange maha lasta. Sain ükskord täienduseks viisteist niisugust meest. Muist olid üsna tublid, aga teised olid hüsteerikud, sadistlik rämps, nii nagu seegi.»

«Herr Kapitän, ich bin Oberarzt.» Sakslane, kõhn nagu piitsavars, jäi kahe sammu kaugusel Sintsovi ette seisma ja võttis valveseisangu.

«Kas saate talle tõlkida?» küsis Sintsov Tanjalt.

«Saan küll.»

«Tõlkige, et ta on diviisi asukohas, mille väejuhatust ma esindan.»

Tanja tõlkis, ja sakslane, kes seisis niigi tikksirgelt, tõmbas ennast veel rohkem pingule.

«Ma esitan teile küsimuse: kas hospidalis on terveid ohvitsere ja sõdureid, keda te varjate?»

Ta ootas, kuni Tanja oli tõlkinud, sai aru, et sakslane tahab kohe vastata, kuid peatas teda:

«Teine küsimus: kas hospidalis on relvi?» Ja ta peatas jälle sakslast. «Kui on terveid, siis tulgu nad välja ja andku end vangi. Kui on relvi, tooge siia. Kui me pärast ise leiame, lastakse teid maha. Kas tõlkisite kõik ära?» küsis Sintsov Tanjalt, peatades sakslast veel kord käeliigutusega.

«Jah.»

«Las nüüd vastab.»

«Meil ei ole kellelgi relvi,» ütles sakslane. «Meil ei ole terveid. Meil ei ole kergelt haavatuid. Meil on ainult raskelt haavatud ja külmunud.»

Tanja tõlkis sakslase vastuse, aga juba enne, kui ta tõlkida jõudis, nägi Sintsov, et see näljast ja väsimusest vankuv sakslane räägib tõtt. Oma kaitsetule olukorrale vaatamata räägib ta tõtt, kuna ta pole kaotanud eneseväärikust.

«Ütelge, et me anname neile homme abi, niipalju kui see on meie võimuses.»

«Ma juba ütlesin talle seda,» ütles Tanja.

«Ütelge veel kord.»

Kui Tanja oli tõlkinud ja sakslane «danke schön» öelnud, noogutas Sintsov ja ütles, et sakslane võib nüüd minna oma haavatute juurde.

Sakslane kuulas selle ära, pööras kannal ringi ja kadus keldri pimedusse.

«Ma ei tea, mis teie otsustate,» ütles Sintsov, «aga mina kannan sellest küll oma diviisikomandörile nüüd kohe, öösel, ette.» Ta tõmbas sõõrmeisse rasket õhku. «Siin koopas on kabelilehk.»

«Jah, hirmus on küll, ma käisin vaatamas,» ütles Tanja.

Sintsov vaatas Tanjale otsa, mõistes, et kui väga ta ka tahaks Tanjat siit ära viia, ei maksa sellele parem mõeldagi; ta pöördus Ivan Avdeitši poole:

«Vanemseersant, teie jääte koos sõdurite ja sõjaväearstiga hommiku kella kaheksani siia. Kui sanitaarväeosa valve varem tuleb, vahetab ta teid varem välja.»

«Nad tulevad kindlasti palju varem, nad peavad tulema. Nad teavad ju.» Tanja ei öelnud seda niivõrd Sintsovi pärast kui kolme sõduri, selle vana ja kahe noore pärast, kelle pilk kõneles küllalt selgesti, et see valvekord pole nende meelest mingi meelakkumine.

«Ma arvan, me näeme veel,» ütles Sintsov Tanja kätt surudes, ja see harilik käibelause kõlas tema suust tahtmatult nii lootusrikkalt, et Tanja pidi seda tundma... Nende sõnade järel pöördus Sintsov ümber, läks välja ja kuulis, et keegi tuleb talle järele.

«Lubate saata?» kostis pimedusest Ivan Avdeitši solvunud hääl.

«Jääge siia, küll ma saan kohale,» ütles Sintsov ja küsis siis seda, mida ta oli juba varem tahtnud küsida, kuid ei pidanud teiste kuuldes sobivaks: «Ega te mulle pahane ei ole, et ma teid siia, tema juurde jätan?»

«Omade vahel, seltsimees kapten, ajame läbi.»

Oma keldrisse jõudes kuulis Sintsov jutu lõppu, mis tema ilmumisel kohe katkes.

«Oleksid võinud mind äratada või läinud siis ise!» ütles Iljin pahaselt.

«Ma tahtsin minna,» ütles Zavališin samuti pahaselt, «aga va juurikas litsus ise.»

Seda «juurikat» ei kuulnud Sintsov esimest korda. Ta teadis, et teda selja taga nii hüütakse. Peale selle hüüti teda veel kaameliks. Ta teadis, aga see ei solvanud teda. Ja praegu sisse astudes ei hakanud ta teesklemagi, et ta seda ei kuulnud.

«Mis sa sest Zavališinist sõimad, Iljin. Põruta parem viin lauale. Teeme siiski mu kapteniliigud ära.»

NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK

Doni rindel oli juba viiendat päeva käimas operatsioon, millele saksa sõja-ajaloolased andsid hiljem nimetuseks «kuuenda armee tragöödia viimane vaatus».

Artemjev võttis sellest viimasest vaatusest osa 111. laskurdiviisi komandöri asetäitjana. Diviis likvideeris koos mere teiste väeosadega sakslaste niinimetatud põhjagrupi, mis oli sisse piiratud Stalingradi tehasterajoonis. Selja tagant, lõunast, kostis järjest kaugenevat lahingumüra — Stalingradi kesklinnas panid vastu 6. armee peajõud; kuid vastupanu tugevuse järgi otsustades oli sakslastel ka siin, põhjagrupis, veel kümneid tuhandeid mehi rivis.

Nende viie päevaga saavutas Artemjev Kuzmitšiga väga hea koostöö. Headele suhetele pani aluse Kuzmitši avameelsus, milleks ei paistnud küll olevat otsest vajadust: sulle saadeti diviisi asetäitja, mis seal's ikka, las töötab, nii nagu kord ja kohus. Kuzmitš aga tundis nähtavasti vajadust olla avameelne.

«Kui lahingud läbi, lähen hospidali haavu ravitsema. Oled kuulnud, mõni on ehk rääkinud?» küsis ta, kui oli Artemjevile enda vastas istet pakkunud.

«Ei ole.»

«Pikin ja Berežnoi on siis ikka õiged mehed: ma ütlesin, et ärgu võõrastele rääkigu, ja nad pole ka rääkinud. Sa olid ju võõras — staabi silm! Nüüd aga oled oma ja pead teadma. Valejutt, et ma pärast hospidali enam rindele tulla ei kavatse! Kavatsen küll! Aga sellel diviisil on kriips peal: siin mind ootama ei hakata, ei teata ju, kauaks ma lähen ja misuke ma pärast olen. Nii et ära sa selle üle pead murra, kuidas sa minuga klappima hakkad. Pikiniga on isejutt, vaata, kuidas sa temaga klapid. Ta saab pärast mind diviisikomandöriks, temaga sul tulebki koos töötama hakata. Aga kui sa nüüd siin oled, siis aita vanameest. Selleks sind ju saadeti. Ja asi nõuab, et aitaksid kõigest südamest. Kui südamega ei tee, on meie sõprus ka kohe läbi. Oleme siin Pikiniga kaks vanameest ühe diviisi peal, temal veel jaksu on, aga ta ju ka ikka üle viiekümne. Sina oled noor mees. Ja see on hea. Mismoodu see asi minu pool käib? Minu pool käib see nii: annan käsu, jätan staabiülema staapi, ise aga lähen kohapeale vaatama, kuidas käsku täidetakse. Nüüd pidada teistmoodu juhitama. Aga ma pole seda veel kusagil näinud, ainult kuulnud. Sa oled akadeemik, eks sina tead seda asja. Mina mõtlen küll, et teist, paremat pole siiamaani välja mõeldud. Mis sellest tuleb järeldada? Tuleb järeldada seda, et kuhu mina oma kehva tervisega minna ei saa, seal oled sina mu parem käsi. Mina armastan eesliini oma käega katsuda — et kas ta ikka on seal, kus ta raportites öeldakse olema. Said aru?»

«Sain,» vastas Artemjev. «Loodan, et ma ei anna põhjust mulle arguse pärast etteheiteid teha.»

«Valesti said aru,» kortsutas Kuzmitš kulmu. «Jutt ei ole argusest. Jutt on sellest, et sind nähtaks igal pool, kus mind on harjutud nägema. Iseäranis Kolokolnikovi polgus. Olla olnud hea polgukomandör, aga minu juurde jõudes sai just lennuhoog otsa. Puterdab raportitega, joob öösiti. Muidu ei ole hommikul enam küllalt vapper. Eks inimene ju muutub! Öeldakse, et raudki väsib. Praegu on teist kahju maha võtta, aga sina

pead teda asendama. See on kord juba asetäitja saatus. Polku juhatanud oled?»

«Olen.»

«No vat, siis on töö tuttav. Elama hakkad Kolokolnikovi juures, teistes polkudes käid vajaduse järgi.»

Niisugune oli esimene jutuajamine, mis pani aluse nende ametialastele ja isiklikele suhetele.

Nende viie päevaga oli Artemjevile selgeks saanud, et Kuzmitš on kuldse südamega mees ja inimestega kõneldes haruldaselt avameelne — isegi ülearu, et tal on lahingus seda ehtsat vene kangust, mis väljendub vaikivas visaduses või vastavaks elujuhtumiks varutud kõnekäänus: «Kui peab, siis peab!» Tal oli teisigi kõnekäände, millega Artemjev jõudis viie päeva jooksul harjuda. Kui Kuzmitš millegi üle imestas, ütles ta kiiresti: «Kanäe kurjavaimu!». Kui ta etteheiteid tegi, siis küsis: «Miks te ilma minuta ei nipitanud? Teie hulgakesi — mina üksi! See ongi kogu meie sõjakunsti tarkus.» Ja kui ta mõnest mehest lugu ei pidanud, siis ütles pilkavalt: «Miskit paha pole ütelda, aga head veel vähem.»

Ükskord ütles ta Artemjevile pärast seda, kui nooruke leitnant oli nende silme all surma saanud: «Nad ju mul siin õieti alles päris poisikesed — need sõjamehed! Esimene sõda kaasa teha.» See oli öeldud nii, nagu oleks vana mees valmis olnud andma oma elu leitnandi noore elu asemel.

Kuigi nende esimene jutuajamine oli väga südamlik, oli vanamehel olemas kindel plaan, kuidas Artemjevit ära kasutada, kui ta kord juba tema asetäitjaks määrati. Ja ligi neljal päeval viiest ei saanud Artemjev vastavalt sellele plaanile Kolokolnikovi polgust tulema — asja huvides pidigi see nii olema.

Vanamees ise käis küll polkudes, kuid senisega võrreldes hoidis end rohkem — ei tahtnud enne võitu reast välja kukkuda.

Kõik need päevad tuli Artemjevil musta pisitööd teha, ja kui vaadata seda lahus momendinõuetest, puhtsõjalisest seisukohast, siis polnud see õigust öelda niisugune töö, kus oleks saanud näidata, milleks ta on võimeline. Aga oma tööd momendinõuetest lahus vaadata oli jälle võimatu.

Jah, päevast päeva, päev päeva järel tee muudkui ihust ja hingest tööd, säästmata ennast ja püüdes jõudumööda hoida inimesi, keda on ammust ajast niigi napilt, — ühesõnaga, niisugune karussell, et ei saa arugi, kus üks ring lõpeb ja teine algab. Ja nagu tihtipeale pikkade lahingute puhul, ei näe sa toimuvate sündmuste ulatust sugugi lõpuni ette. Üleeile kakssada meetrit, eile kolmsada, täna veel sada . . .

Muidugi ei arvestatud ainuüksi meetreid. Terve Saksa armee ootas oma lõppu. Oli sündimas midagi niisugust, millele neli-viis kuud tagasi polnud veel mõeldagi. Ja selle ootus oli kogu aeg igapäevaste ülesannete tavalisuse ja raportite hariliku üksluisuse taga varjul: tungisime edasi . . . hõivasime . . . hävitasime . . . vallutasime . . . kaotasime . . .

Teated ei olnud sõnastuselt senisest pidulikumad. Aga midagi suurt oli tulemas. Praegugi veel ei suudetud küll endale reaalselt ette kujutada, kuidas see kõik võib nii äkitselt lõppeda. Kujutleda ei suudetud, aga oodati kõigest väest.

Täna ööbis Artemjev jälle Kolokolnikovi polgu staabis. Eile oli olnud hea päev: Kolokolnikov oli kiiluna edasi tunginud. Nüüd olid nad koos Tumanjani polguga terve endise tehaseasula kvartaali poolkaares ümber haaranud. Varemed olid täis sakslaste laipu. Pooled neist olid lihtsalt ära külmanud. Kaks eile vangivõetud ooberleitnanti nägid küll pisut paremad välja kui nende sõdurid, kuid nemadki olid äärmiselt kõhnad ja kurnatud. Ja nende laipade ja vangide välimus kõneles selgemalt kui kunagi varem, et lõpp on lähedal.

Vara hommikul helistas Pikin ja tegi teatavaks päevaplaani — kinnitati Artemjevi ettepanek, mille ta öösel siit, Kolokolnikovi juurest oli teinud: pärast suurtükiväe marutuld rünnata täna kitsast rinnet kahelt poolt, Kolokolnikovi ja Tumanjani poolt ning piirata sakslased tehaseasula varemetes sisse.

Artemjev ja Kolokolnikov olid juba teinud käsu täitmiseks kõik, mis vaja, kui Pikin jälle helistas: alustatakse tund aega hiljem, kui oli kavatsetud, — Artemjev peab kõigepealt ilmuma diviisikomandöri juurde, kes on praegu Tumanjani polgus, ja kooskõlastama oma tegevusplaani tema omaga.

Pikini hääl reetis rahulolematust: ta oli venitamise pärast pahane, leides, et ta võiks väga hästi ise diviisi staabist mõlema polgu tegevust koordineerida, ilma et Artemjev peaks selle pärast Kuzmitši juurde minema.

Kuid oma harjumuse tõttu kõike ise käega katsuda otsustas Kuzmitš teisiti.

Kihutades eesliini lähedalt kaares läbi, ringi ümber «koti», kus asusid sakslased, sattus Artemjev varemetevahelises lagedas kohas kuulipildujatule alla ja kirus mõttes veel kord vanameest sellepärast, et see oli teda enda juurde kutsunud. Kuulid jooksid kahest kohast läbi «Emka» katuse, ja edasi sõites ajas autojuht aegajalt pea kuklasse ning silmitses tusaselt neid auke: tuul puhus sealt sisse.

Kuzmitš oligi Tumanjani komandopunktis, üsna heas saksa blindaažis, mille lage oli äsja toestatud. Ilmselt olid siin öösel töötanud sapöörid, aga Tumanjani komandopunktid olid muide küll ikka ja igal pool väga heas seisukorras, nagu Artemjev oli juba jõudnud tähele panna.

Kuzmitš istus pingil: nagu alati oli tal seljas karusnahkne vest ja selle peal lühike vatikuub, vööl oli raudpandlaga sõduririhm. Mütsi polnud peas, lühikesed kammimata hallid juuksed seisid turris; viltides jalgu kattis põlvedele pandud kasukas: jalgu ta hoidis.

«Pikin tegi mulle teatavaks teie käsu siia koordineerima tulla,» raporteeris Artemjev.

«Oot-oot,» ütles Kuzmitš äkki, «kui tarvis, koordineerime kohe, aga võib-olla polegi tarvis. Eks seda näe!»

Artemjev vaatas talle üllatunult otsa, mõeldes pahaselt «Emka» kuuliaukudele.

«Istu, Pavel Trofimovitš,» naeratas Kuzmitš, «peame üks ümmargune nõu maha.»

Artemjev heitis silmanurgast Tumanjani poole imestunud pilgu ja nägi tema alati tõsisel näol midagi naeratusetaolist.

«Samal ajal, kui meie sinuga kavatsesime siin neid ümber piirama ja hävitama hakata, tegi temal,» — Kuzmitš osutas Tumanjani poole, — «kolmanda pataljoni komandör vahva tüki ära! Hiilis oma luurajatega mingit jooksukraavi või maa-alust käiku pidi ühte majja sisse, ja kanäe kurjavaimu — võttis nende diviisi-

komandöri vangi. Nii ta telefoni teel teatas. Kohe tuuakse siia, vaatame siis, missugused need nende kindralid ka on... Võib-olla soovitab ta nüüd kogu oma diviisil alla anda? Nad armastavad ju korda. Kesse ilma kindralita edasi sõdib? Mul on ainult üks kahtlus: kuidas sai kindral äkki eesliinile, kõige äärmisse majja?»

«Kas seda siiski mõnikord ei juhtu, seltsimees kindral?» küsis Tumanjan irooniat varjamata.

Kuzmitš kõõritas korraks tema poole ja nohises rõõmsalt.

«Meie pool küll, sest meie ei sõdi reeglite järgi, aga nende pool mitte. Esimene juhus. Aga noh, muidugi, eks piiramisrõngas ole inimesed jälle teistmoodu. Mina hulkusin neljakümne teise aasta kevadel Vjazma all kaks kuud metsi mööda ringi. Arvasime, et murrame läbi, aga jäime hoopis kotti. Ja ma ütlen, mitte söök pole sissepiiratule peaasi. Heidad metsas okste peale magama, jood vett, sööd leotatud kuivikuid peale ja mõtled: millega me homme laskma hakkame? Kas tuleb lennuk või ei tule? Sissepiiratud sõdur mõtleb nõnda: saaks kas või näputäie mahorkat ja kettatäie padruneid. Radist aga mõtleb teistmoodu: tema on valmis mahorkast ja kuivikutestki ilma olema, anna talle ainult saatja jaoks akusid, et ta kurttummaks ei jääks.»

«Seltsimees kindral, ja mida mõtleb sissepiiratud kindral?» naeratas Artemjev.

«Kindral mõtleb nii: oleks parem, kui ema poleks mind ilmale toonudki! Sa pole vist piiramisrõngas olnud, et küsid.»

«Ei ole.»

«Ei soovita ka.»

Telkmantel ukseava ees liikus. Esimesena tuli sisse Sintsov, tema järel pikk vana mees, karuskraega saksa sinel seljas ja riidest talvemüts peas. Viimane tulija oli Zavališin, kes jäi sakslase kõrvale seisma.

Kuzmitš vaatas korraks sakslasele otsa, viskas põlvedelt kasuka ära ja tõusis püsti, krimpsutades jalavalu pärast nägu.

«Seltsimees kindral,» astus Sintsov kiiresti kaks sammu ette, nii et sakslane tema selja taha jäi. «Saksa kahekümne seitsmenda jalaväediviisi vangilangenud

komandör kindralmajor . . .» Suure erutusega ununes tal kindrali nimi ära.

«Insfeld,» ütles Zavališin selja tagant ette.

«. . . on teie käsul kohale toodud.»

Sintsov imestas, et Kuzmitš seisab vaikides ja vahib uudishimulikult teda, aga mitte sakslast. Mõni teine oleks tema asemel praegu vahtinud kindlasti sakslast. Kuzmitš aga vahtis teda, Sintsovi.

«Kas sina isiklikult võtsid kindrali kinni? Iljin raporteeris meile küll nõnda.»

«Jah, juhtus nii. Endalegi ootamatult. Ronisime luurajatega mööda vana miinikäiku maja keldrisse, hakkakasime just edasi liikuma, kui sattusime kohe nelja ohvitseriga vastamisi. Need tõstsid käed üles. Ja siis . . .» Sintsov näitas peaga sakslase poole, «tuli see koos oma adjutandiga ja andis end ka vangi. Ilma vastupanuta.»

«On ta ikka kindral?» küsis Kuzmitš ja vaatas alles nüüd esimest korda uurivalt sakslasele otsa.

«Siin on tema dokument, kus on ära näidatud auaste ja amet.» Sintsov ulatas Kuzmitšile sakslase sõjaväetunnistuse.

Kuzmitš võttis selle oma kätte, vaatas korraks, andis Sintsovile tagasi ja küsis Zavališini käest:

«Kas ta vene keelt ei oska?»

«Minu arvates küll mitte. Keeldus meie küsimustele vastamast, ainult esitas dokumendi ja ütles, et vastab siis, kui me ta oma kindrali juurde viime,» ütles Zavališin ja pöördus sakslase poole: «Wir haben ihre Bitte erfüllt und Sie zu unserem General gebracht.»

«Wo ist der Herr General?» küsis sakslane.

Kuzmitš sai tema imestavast küsimusest ilma tõlkimata aru, ta muigas vähimalgi määral solvumata, koguni rahulolevalt, tegi vatikuue ülemise haagi lahti, näitas oma pluusikrael olevaid kindralitähti ja ütles Zavališinile:

«Küsi, kas ta nüüd usub või peab talle dokumendi esitama. Seda ma küll tegema ei hakka. Ega mina pole tema käes vangis, tema on ikka minu käes.»

Kuid seda küsimust polnud vaja tõlkida. Sakslane lõi kannad kokku, tõstis käe jäägrimütsi äärde ning raporteeris raiudes oma nime, auastme ja ameti.

«Mina olen saja üheteistkümnenda diviisi komandör

kindralmajor Kuzmitš, tõlgi talle,» ütles Kuzmitš, «ja las istub, anna talle taburet.»

«Lubate pataljoni minna?» küsis Sintsov.

«Oota,» ütles Kuzmitš. «Ma pole sulle veel aitähki ütelnud.»

Ta läks Sintsovi juurde ja surus tal tugevasti kätt.

«Kaelustaks sind kohe südamest, aga tema ees ei taha. Et ta endast liiga palju ei peaks. Kuidas sa selle miinikäigu leidsid?»

«Ma teadsin seda juba siis, kui ma veel oma vanas diviisis olin,» ütles Sintsov. «Meie sapöörid kaevasid tookord tänava alt käigu sakslaste poolele: tahtsid fugasspommi maja alla panna, aga siis lõhkes seal raske mürsk ja käigu lagi kukkus sisse. See ei olnud küll meie polgus, aga kogu diviis teadis sellest äpardusest.»

«Jah,» ütles Kuzmitš. «Nüüd ma tean, miks see polgukomandör sind viimastel päevadel kiidab, pidid hästi sõdima. Nüüd on selge, sul ju koht tuttav. Lollil poleks sellest muidugi kasu, aga targal küll. Kuna ta on tõesti kindral,» pöördus Kuzmitš Tumanjani poole, «siis helista Pikinile, kandku ülemustele ette.»

«Ma ühendan teid,» ütles Tumanjan.

«Mispärast mind? Sinu polk võttis, kanna siis ka oma rõõmust ise ette.» Kuzmitš pöördus Zavališini poole: «Küsi temalt, kuidas see juhtus, et tema komandopunkt oli eesliinil.»

Zavališin tõlkis Kuzmitši küsimuse saksa keelde, kuulas sakslase vastuse ära ja ütles:

«Ta ütleb, et ta olevat paari viimase päeva jooksul kaks korda komandopunkti asupaika vahetanud. Eile õhtuks kadunud tal side väeosadega. Seda püütud öösel taastada, kuid mehed ei tulnud tagasi.»

«Meie töö,» noogutas Sintsov. «Neid oli kolm, üks ohvitser ka.»

«Üldiselt on selge,» ütles Kuzmitš, «et nad olid viimases hädas. Tõlgi talle: kuna ta end ise vangi andis, garanteeritakse talle kapituleerumistingimustele vastavalt elu.»

«Ta ütleb, et tal on kapituleerumistingimused kaasas, ta tunneb neid,» ütles Zavališin.

«Kui tunneb, siis anname talle natukese aja pärast raadioruupori. Las teatab oma sõduritele ja ohvitseri-

dele, kes veel elus on, et ta istub vangis ja soovib neile sedasama.»

Sel ajal kui Zavališin seda saksa keelde tõlkis, jäi Kuzmitš Tumanjani ja Pikini telefonikõnet kuulama.

«Noh, mis seal on?»

«Pikin käskis toru niikauaks mitte ära panna, kuni ta on armeestaabiga läbi rääkinud.»

Kuzmitš pöördus jälle Zavališini poole:

«Mis ta vastas?»

«Ta ütleb, et kuna ta on oma diviisist ära lõigatud, siis tema käsud ei kehti, diviisikomandöri kohale asus staabiülem. Ja seda, et ta on meie käes vangis, ta raadios ei räägi. Me võime ise teatada, kui me seda vajalikuks peame.»

«Kui palju mehi tal täna täpselt diviisis oli? Vaevalt ta vastab, aga küsi igaks juhuks. Kas ta teab seda?»

Sakslane raputas pead.

«Ütle talle,» pöördus Kuzmitš Zavališini poole, «et rohkem ma talt ei päri, las peab oma vandetõotust. Ütle, et me lööme homseks kogu ta diviisi puruks ja saame ilma tematagi teada, kui palju oli ja kui palju otsa sai.»

Sakslane kuulas ära ja kehitas õlgu. Tema väsinud, kuid hoolikalt vaoshoitud ilme oli kuidagi lõõgastunud: ta oli astunud üle piiri, ja teispool seda piiri ei olnud tal enam oma diviisi saatusega asja.

«Artemjev, ma nägin, et sul on «Kazbekki», paku talle.»

Artemjev võttis taskust suitsukarbi ja sirutas sakslase poole.

Sakslane raputas pead ja ütles midagi Zavališinile.

«Ta ei suitseta.»

«Ah mittesuitsetaja ka veel!» Kuzmitš heitis saksa kindralile veel ühe pilgu, pööras siis talle selja ja ütles kõigile muldonnis viibijatele: «Ma olin enne eelmist sõda tragunipolgus üleajateenija. Meie šefiks oli tema kõrgus kroonprints Friedrich Wilhelm. Eskadroniülem oli muuseas ka sakslane, Hardenberg. Kord suvel oli niisuke juhus: see Friedrich Wilhelm ratsutas üle piiri meie polku. Me olime Poolamaal päris piiri ääres. Tehti siis ülevaatus, mul on see mees selgesti silma ees: pikk nagu taputeivas, husaarimunder seljas, nägu arme täis,

jüsku oleks kärbsed peal käinud. Kui mööda sõitis, põrnitses meid nagu see seal.» Kuzmitš nooksas peaga sakslase poole. «Tervitas meid veel vene keeles. Pärast ülevaatust käskis igale mehele hõberubla anda, vanematele allohvitseridele viis. Nii et mina sain talt siis ka viis. Küsi, mis aastal ta sündinud on,» nooksas Kuzmitš jälle saksa kindrali poole.

«Tuhande kaheksasaja kaheksakümne seitsmendal aastal,» tõlkis Zavališin.

«Mina olen kaheksakümne kuuendal,» ütles Kuzmitš. «Nii et aasta vahet.» Ja äkki, nagu poleks seda saksa kindralit ega teisi ümberolijaid tema jaoks enam olemaski, jäi ta tükiks ajaks mõttesse — mõtles vist millelegi, mida poleks saanud valjusti öelda.

«Pikin helistab teile,» katkestas Tumanjani hääl vaikuse.

Kuzmitš tõusis suure vaevaga püsti ja lääpas oma katkistes viltides kuulmatul sammul telefoni juurde.

«Aitäh,» ütles ta telefonitorusse. «Selge.» Ta kordas veel kord: «Selge, otsekohe! Meil polegi siin aega teda musitada.» Siis pani ta toru ära ja küsis Tumanjanilt: «Kas saad pool päeva ilma pataljonikomandörita läbi? Kui annaksid talle autasuks puhkust?»

«Kui käsite, jääb tema asemele Iljin,» ütles Tumanjan.

Kuzmitš pöördus Sintsovi poole.

«Viid vangi ise armee staabiülema kindral Serpilini juurde. Võtad minu auto ja kaks automaaturit, needsamad, kellega sa sakslase kinni võtsid.»

«Ma ei oska keelt, seltsimees kindral, umbes sada sõna tean,» tunnistas Sintsov, kartes küll, et ta teeb selle teatega endale kahju: otsustavad viimati ümber ja saadavad Zavališini.

«Vii aga ise ja ole vait. Meil polegi luba teda üle kuulata. Ja las tema olla ka vait, las mõtleb järele. Annab tal mõtelda. Küllap ta oli juba eelmises sõjas ohvitserihärra, lõpetas akadeemia; siis hüüdis Wilhelmile «Teie Majesteet!», pärast Hitlerile «Heil!» — ja nüüd langes endise tragunipolgu allohvitseri kätte vangi! Peamurdmist kui palju!»

«Kas tõlgin talle?» küsis Zavališin, märgates, kui pingeliselt sakslane tuttavaid sõnu kuulab.

«Tõlgi, et ta viiakse armeestaapi. Kõik muu pole tema kõrvadele.»

Zavališin tõlkis. Sakslane, kes oli juba siis püsti tõusnud, kui Kuzmitš telefoni juurde läks, ja nüüd kogu aeg seisis, ütles äkki Zavališinile mureliku häälega paar sõna.

«Palub, et talle kindlustataks julgeolek.»

«Viige ta minema,» pöördus Kuzmitš korraga Artemjevi ja Zavališini poole, ilma et ta oleks sakslasele üldse vastanud. «Ja sina oota,» ütles ta Sintsovile. «Lippad pärast järele.» Kui Artemjev ja Zavališin olid sakslasega välja läinud, vaatas Kuzmitš Sintsovile silma ja küsis: «Sa ju tunned armee staabiülemat?»

«Tundsin kunagi.»

«Mul on meeles, jah, et tunned,» ütles Kuzmitš. «Ta saatis sulle veel minuga tervisi. Te tulite koos piiramisrõngast välja, jah?»

«Jah.»

«Noh, ja sina vii talle nüüd see sakslane!» Ta kaelustas ja suudles Sintsovi. «Meie aga sõdime siin ilusti edasi. Sa ära kiirusta. Kui staabiülem kutsub lõunale, siis jää. Kui tahab koos sinuga viina võtta, siis joo. Sa oled seda väärt küll. Ööseks tule tagasi, sest kauemaks pole mul õigust sulle puhkust anda. Ja ütle poliitasetäitjale, et ta teeks kohe jalamaid sõdurite kohta kirjaliku raporti. Kui õhtuks valmis teeb, annan juba hommepäev igale mehele Vapruse medali kätte!»

«No küll sul, kuradil, veab!» ütles Artemjev Sintsovile, kui saksa kindral istus juba autos kahe automaaturi vahel. «Kui mulle oleks keegi enne sõda öelnud, et Vanka Sintsov võtab saksa kindrali vangi, ma oleksin end surnuks naernud! Ära pahanda, aga jumala eest, praegugi ei taha uskuda! Ja kade olen muidugi ka! Koledal kombel kohe!» Ta tõmbas endal käega üle kõrisõlme, lai naeratus näol, ja Sintsovil läks süda kergeks, kadus see halb tunne, mis oli tekkinud Artemjevi esimeste sõnade puhul.

Sintsov jättis temaga jumalaga, istus autojuhi kõrvale ja andis käsu sõitma hakata, sundides end algul vägisi

sakslase poole vaatamata istuma ja imestades ikka veel, kui ootamatult ja lihtsalt see kõik oli sündinud.

Juba eile hilisõhtul, kui tema sõdurid tapsid kolm varemeist väljaroninud meest, aimas Sintsov, et selle maja varemeis istuvad sakslased on oma väeosast ära lõigatud. Suurtükiväelastega lepiti kokku, et need toovad hommikuks kaks patareid kohale ja annavad otsesihtimisega veel kord tublisti varemete pihta tuld — võib-olla ei pea sakslased vastu ja annavad ilma lahinguta alla. Viimasel ajal oli seda juba korduvalt juhtunud. Suurtükid suurtükkideks, aga seks juhuks, kui suurtükituli ei peaks aitama, otsustasid nad veel öösel juurdepääsuteid uurida.

Juurdepääsu otsides leidsid luurajad keset tänavat augu. Kanti ette, et auk on imelik, sealt läheb nagu käik edasi . . . Sintsov läks ise vaatama. Ta silmitses ümbrust ja mõtles: äkki on seesama lõpuni kaevamata käik, kus lõhkes mürsk? Käik puhastati ära ja leiti teisest otsast kahe sapööri külmanud jäänused, kes olid tookord mürsu plahvatamise ajal maa all olnud.

Sellest see öösel kõik algas, ja koidu ajal, pärast luuret, kus Sintsov käis koos ühe teise mehega, roomati käiku mööda varemetesse juba kümnekesi. Ootamatult tabatud sakslased andsid tulistamata alla.

See tundus praegugi veel uskumatu! Kui palju oli teinekord nõudnud vaeva ja verd mõne «keele» toomine, kui paljud mehed pidid selle pärast elu jätma! Nüüd aga võeti vangi kindral ja viis ohvitseri, sõduritest rääkimata, ilma et kellegi peast oleks juuksekarvagi langenud. See oli juba tõepoolest vedamine!

Artemjev ütles ausalt, et ta poleks uskunudki. Selge, et ta ei uskunud, mina ise ka poleks uskunud, mõtles Sintsov. Ja ometi võtsin mina ta kinni. Jumala eest võtsin, ausõna! See mõte pani teda koguni muhelema, ta mõtles, et oleks tore näha varsti jälle väikest doktorit Tanja Ovsjannikovat ja rääkida talle sellest erakordsest vedamisest. Miks tuli talle praegu Tanja meelde? Kas ehk sellepärast, et nad olid kunagi koos piiramisrõngas olnud ja et ta mõistab teda seetõttu paremini kui keegi teine? Oh ei, hoopiski mitte sellepärast. Tahaks teda lihtsalt näha. Elu pole veel kaugeltki möödas, kolmkümmend pole ju mingi vanus . . .

Tal oli jälle kange tahtmine pead pöörata ja saksa kindralit vaadata: mis nägu ta praegu on?

Aga ohjeldades oma ülemeelikut kärsitust, hõikas ta ainult rõõmsalt selja taga istuvatele automaaturitele:

«Poisid, mis sakslane teeb? Ei rabele?»

«Ei-ei, päris vagusi on,» ütles üks automaatur, ja tema toon oli üleolevalt heatahtlik. «Annaks talle õige suitsu?»

«Juba pakuti, ta ei suitseta.»

«Aga ehk joob?» küsis automaatur. «Mul on välipudelis natuke. Nägu tõmbleb teisel kogu aeg, tal on vist palavik.»

«Pole midagi, varsti oleme kohal, küll ta seal saab, kui leitakse, et on vaja,» ütles Sintsov. «Aga passige peale, et ta mõnd pilli ei neelaks — ja ongi mees läinud!»

«Ei neela ta midagi!» hüüdis teine automaatur. «Ta on kõvasti meie vahel.»

«Mis te arvate, seltsimees kapten,» küsis esimene pärast pausi, «kas me täna autasu ka saame või nii?»

«Siis, kui kõrgemalt poolt käsk antakse,» vastas Sintsov tõredalt, sest küsimus ei meeldinud talle.

«Me ei räägi sellest, mis kõrgemalt poolt antakse,» hakkas automaatur naerma. «Me räägime sellest, mille lähemalt kätte saab! Kas te annate vanemale käsu, et ta meile enne magamaminekut sel puhul topeltnormi annaks?»

«Mis te ise arvate?»

«Meie ise arvame küll nii.»

«Siis olete õigel teel!»

Sintsov sirutas end mõnuga: täna tahaks isegi juua. Jooks, saaks sooja, võtaks kasuka peale ja magaks oma kaksteist tundi järjest või veel rohkemgi, kui und on. Seda mõeldes muigas ta ise oma täitumatu soovi üle.

Diviisikomandör võib sulle medali anda, armeejuhataja ordeni... Aga sõja ajal kindlalt lubada, et sina, eesliinil oleva pataljoni komandör, kes pole parajasti ei hospidalis ega teises ešelonis, saad magada kaksteist tundi järjest, — seda lubadust ei või sulle vanajumal ka mitte anda.

«Minge enne üksi.» Adjutant näitas ukse poole, kust ta parajasti oli välja tulnud.

Sintsov, kes ootas koos sakslasega Serpilini adjutandiruumis, nägi, et sakslane tõuseb ka püsti, ja ütles:

«Warten! Setzen Sie sich!» Ja läks üksinda uksest sisse.

«Seltsimees kindral, saja üheteistkümnenda diviisi komandöri käsul on toodud armeestaapi Saksa kahekümne seitsmenda jalaväediviisi komandör kindralmajor Insfeld.»

Kui Sintsov sisse tuli, enda järel ukse sulges ja sealsamas kohe valveseisangu võttis, seisis Serpilin laua juures, vasak käsi laual. Ta võttis käe laualt ja andis vaevalt märgatava õlgadenõksatusega märku, et ta võtab raporti vastu. Tema ilme oli selline, et Sintsovi arvates ei tundnud Serpilin teda ära.

«Tänan,» ütles Serpilin ikka sama liikumatu, võõrastust äratava näoga, nagu ei tunneks ta Sintsovi, astus kaks sammu talle vastu ja ulatas käe: «Tere, Ivan Petrovitš, küll sa oled muutunud!»

«Kas te ei tundnud mind ära, seltsimees kindral?»

«Diviisist helistati, öeldi, kes toob. Muidu poleks vist küll tundnud.»

«Tõlk tuleb viie minuti pärast,» ütles adjutant Sintsovi selja taga.

«Meil on siis viis minutit aega. Istu.»

Serpilin istus laua taha, toetas pea käele ja vaatas natuke aega vaikides Sintsovile silma.

«Ei, oleksin ikka tundnud küll. Ütle ausalt, kas sina saad unustada, kuidas me piiramisrõngast välja tulime?»

«Mitte iialgi.»

«Mina ka ei saa,» ütles Serpilin. «Tahan, aga ei saa. Võib-olla on see isegi hea, et me seda kõike unustada ei saa?»

Tundus, nagu oleks ta seda öeldes millelegi muule mõelnud. Nagu oleks ta mõtted olnud samal ajal õige kaugel sellest, mida ta rääkis, ja ometi lähedal.

«Ma nägin teid kohe esimesel päeval, kui ma rindele jõudsin, viie sammu kauguselt.»

«Miks sa ligi ei astunud?»

Sintsov ei teadnud, mida vastata. Ta oleks pidanud seletama, et ta juhtus kogemata kuulma Serpilini ja

armeejuhataja ägedat sõnavahetust, kuid tal oli piinlik seda öelda.

«Teil polnud aega.»

«Mis siis, ikka oleks võinud tulla. Millal see oli?»

«Üheksandal jaanuaril, enne pealetungi algust.»

«Jajah, enne pealetungi algust...» Serpilin ohkas ja ütles siis järsku muutunud häälel, nagu oleks ta endalt midagi rasket maha raputanud.

«Kui ma armeejuhatajale helistasin, ütles ta, et esimese kindrali eest saab ordeni! See on sul nüüd sama hästi kui käes. Soovin õnne!»

Sintsov tõusis püsti.

«Teenin Nõukogude Liitu!»

Serpilin pidi juba taburetile osutama, et Sintsov uuesti istuks, kuid vaatas siis kella ja tõusis ka püsti.

«Jah, kui kaugele ta meid tookord ajas!» Serpilin noogutas teise tuppa viiva ukse poole, mille taga istus sakslane. «Kahju on neist, kes siis surma said. Kõigist surnutest on kahju. Nendest aga kõige rohkem. Need ei näe enam, kuidas saksa kindraleid vangi võetakse. Ei näe seda isegi mitte unes... Mis sina kui pataljonikomandör, kes on täna kindrali vangi võtnud, sellest arvad — kui kauaks neid veel jätkub?»

«Pataljonikomandöril on selle üle raske otsustada, seltsimees kindral...»

«Ei ole õige,» katkestas Serpilin. «Just ilma sinuta on selle üle raske otsustada.»

«Noh, ma arvan, et mitte kuigi kauaks.»

«Konkreetselt?»

«Paar-kolm päeva veel.»

«Ja kui palju sinu pataljonis mehi rivis on?»

«Täna oli sada üheksa.»

«Vähe küll,» ütles Serpilin. «Võta nüüd adjutandilt sakslase kohta allkiri. Ja sõida tagasi. Katsu end ikka hoida, kui sa arvad, et ainult paar-kolm päeva veel.»

«Eks ma katsu,» ütles Sintsov. «Sestpeale, kui ma teiega viimati koos olin, olen ma juba neli korda haavata saanud. Sellest peaks aitama.»

Serpilin vaatas talle tähelepanelikult otsa ja küsis:

«Mis aastal sa sündinud oled?»

«Kolmeteistkümnendal, seltsimees kindral.»

«Jah,» ütles Serpilin mõtlikult ja ta ilme oli jälle võõras. «Noh, mine siis.»

Ta surus Sintsovi kätt, pööras ümber ja läks oma laua juurde, ja kui ta istus ja silmad tõstis, oli Sintsov juba läinud ning uksel seisis adjutant.

«Kus tõlk on? Kuus minutit on möödas.»

«Pole veel tulnud.»

«Miks sa siis ütlesid, et viie minuti pärast on kohal? Niipea kui ta tuleb, tulgu kohe koos sakslasega sisse. Seni kui sakslane minu juures on, ära telefoni siia ühenda. Kui just väga hädaline asi on, kanna ette, ma räägin siis sinu toast. Kõik.»

Serpilin vaatas adjutandile järele, kui see süüdlasenäoga enda järel ukse sulges, istus siis laua taha ja ohkas raskelt. Ka Sintsoviga rääkides polnud tal niisiis õnnestunud täielikult seda varjata, mida ta samal ajal sisimas tundis, — ta oli näinud kapteni näol üllatust.

Nüüd aga oli tarvis end kokku võtta, maksku mis maksab, ja hakata lõpuks kas või vägisi mõtlema sellele sakslasele, mitte aga endale ja pojale, kelle surmateate ja juhtunu lähema kirjelduse oli talle täna hommikul välipostiga saatnud tundmatu pataljonikomissar Tšernov, 96. tankibrigaadi komandöri poliitasetäitja, nähtavasti hea inimene.

Kirjast selgus, et poeg teenis selles brigaadis pataljonikomandöri asetäitjana tehnilisel alal, sai surmavalt haavata ja surigi lahinguväljal.

Kiri teatas seda kõike, ja kõik see oli just nõnda — väga lihtne, liiga lihtne, vist isegi lihtsam, kui see oli pataljonikomissar Tšernovi kirjas, kes püüdis nähtavasti tõestada, et Serpilini poeg langes tõepoolest kangelasena. Nagu vajaks see mingit üleseletamist!

Peaaegu iga surma puhul, välja arvatud juhtumid, kus surma põhjuseks on täiesti ilmselt argus või alatus, kirjutatakse omastele, et «langes kangelasena»... Nii tulebki kirjutada. Ja mitte teisiti! Üldiselt vastab see ka enamasti tõele, kuigi see suurt midagi ei seleta.

Kirjast selgus, et nädal aega pärast brigaadi kohalejõudmist oli esimene lahing, ja selle esimese lahingu lõpul tabas mürsk tanki, mida juhtis tema poeg, vedades tule alt ära teist, vigastatud tanki. Poeg toodi tan-

kist välja, pandi lume peale maha, ja ta suri mõne minuti pärast meelemärkusele tulemata, enne, kui jõuti esmaabi anda. Oligi kõik. Mida ta oma esimeses lahingus mõtles, mida ta tundis ja kartis, jääb igaveseks teadmata. Selge oli vaid see, et ta oli oma surmasaamise võimalusele mõelnud ja tahtnud, et Serpilin sellest kohe teada saaks, kui see juhtub. Pataljonikomissar Tšernov kirjutas: «Enne lahingu algust palus teie kasupoeg Vadim Vassiljevitš Tolstikov, et ma teataksin juhul, kui ta surma või raskelt haavata saab, nii teile kui ka tema abikaasale Anna Petrovnale...»

Anna Petrovna... «Palun minu elamispinnale majutada A. P. Tolstikova koos oma tütre Olgaga.» Serpilin mäletas viimse peensuseni, kuidas poeg tookord tema ees istus ja tema seda avaldust kirjutas. Kas ta jõudis oma naise Moskvasse tuua või elab see ikka veel Tšitaas? Pataljonikomissar Tšernov ei kirjutanud, kuhu ta oli pojanaisele surmasõnumi saatnud, arvas vist, et Serpilin teab. Aga Serpilin ei teadnud.

«Kas sa tahad siis päris üksi jääda?» meenus Serpilinile poja kibestunud küsimus nende viimase kohtumise lõpul. Ei, ta ei tahtnud üksi jääda, kuid teisiti poleks ta tookord võinud talitada. Tal ei olnud kõige vähematki valikuvabadust, tema kohus oli igal juhul nõuda, et poeg läheks sõtta ja ei vedeleks Moskvas. Ja kui armastus poja vastu polnud tema südames kõigele vaatamata surnud, siis polnud see surnud sellepärast, et poeg ütles tookord «jah».

Selgus, et armastus ei olnud surnud. Aga poeg oli surnud. Sõda otsustas omapead ja tappis poja juba esimeses lahingus. Otsustas nõnda, nagu oleks ta tahtnud Serpilinit kõiges süüdlaseks teha.

Serpilin mõtles, et nüüd peaks ta oma palga saatma sellele naisele ja väikesele tüdrukule, keda ta pole näinudki ja kes on teadmata kus — Tšitaas või Moskvas. See tuleb igatahes kindlaks teha, enne kui ta atestaadi nende nimele kirjutab...

Ja ta mõtles veel: mida teab see naine tema vahekorrast pojaga ja mida ta ei tea?

Pataljonikomissar Tšernov kirjutas, et poeg sai surmavalt haavata, aga kust ta haavata sai, seda ei kirjutanud. Kui seda ei kirjutata, siis tähendab see tavaliselt nähtu- või peahaava, sellest on omastele kõige raskem kirjutada; Serpilin teadis seda omast käest.

Samal ajal, kui ta seda mõtles, nägi ta uksest sisse astuvat kapteni auastmes tõlki ja tema järel pikakasvulist saksa kindralit, kelle frentšil oli tumeroheline krae, varrukal neljakümne esimese aasta talvekampaaniat tähistav pael ja kaelas rüütlirist. Kindrali meelekohad olid hallid, silmad auku vajunud ja põsed äärmiselt lohkus. Frentš oli talle silmanähtavalt lai.

Ära nälginud, mõtles Serpilin, tundes tahtmatult mingil määral lugupidamist kindrali vastu, kes oli jaganud oma sõdurite saatust.

Sakslane jäi seisma ja tõstis sirge käe järsult ette. Ta vasak põsk tõmbles närviliselt, kuid ta sundis end rahulikuks ja tegi selle žesti, hoolimata olukorrast, milles ta oli. Siis laskis ta käe alla ja nimetas oma nime, auastme ja ametikoha.

Tõlk hakkas tõlkima, kuid Serpilin peatas teda.

«Tõlkige ainult seda, mida mina räägin. Ma saan saksa keelest aru. Ja kui ei saa, siis ma ütlen. Ütelge talle, kes ma olen, ja paluge tal minu nimel istet võtta. Siis küsige, miks ta pöördus minu, Nõukogude armee kindrali poole fašistliku tervitusega.»

Sakslane vastas, et tervitusviis, mida ta kasutas, on praegu Saksa armeele kohustuslik.

Teoreetiliselt teadis Serpilin seda ka ilma tema seletuseta. Aga see mees oli esimene saksa vang, kes oli tema juuresolekul julgenud niiviisi tervitada. Ta silmitses tähelepanelikult sakslast, kes sõrmedega põske hõõrus, ja küsis tema teenistuskäiku.

Sakslane vastas, et ta lõpetas junkrukooli 1908. aastal, alustas Esimest maailmasõda kompaniiülemana ja seda sõda korpuse staabiülemana. Sai Moskva all talvelahingutes haavata, käis Saksamaal ravil ja on 1942. aasta maist 27. jalaväediviisi komandör.

«Küsige, kui palju on tema diviisis praegu sõdureid.» Serpilin ei olnud kindel, et sakslane vastab. Kuid sakslane vastas, et viis päeva tagasi, kui põhjagrupp peajõududest ära lõigati ja seega enam armee alluvusse ei kuulunud, oli tema diviisis koos tagalaväeosadega nimekirjade järgi neli tuhat kuussada meest. Aga pärast seda on kaotused olnud väga suured, tegelikult neid enam ei

loetudki. Nii et momendil ei saa ta sellele küsimusele täpselt vastata. Ta palub uskuda, et ta räägib tõtt — hoolimata sõdurite vaprusest on kuues armee viimaste päevade jooksul lakanud olemast armee.

Sakslane kehitas õlgu, kallutas end veidi ettepoole, tõlki seega nagu nimme jutuajamisest kõrvale jättes, ja lisas ainult Serpilini poole pöördudes:

«Kahjuks oleme teid vist õpetanud sõdima!»

«Ja meie teid mitte sõdima!» Serpilin pöördus tõlgi poole: «Tõlkige ja küsige, kas see, mida ta kuuenda armee kohta ütles, tähendab, et ta peab edasist vastupanu mõttetuks.»

«Jah,» ütles sakslane. «Kahekümne kuuendast jaanuarist alates, sestpeale kui põhjagrupp lõunagrupist ära lõigati.»

«Kui ta nii arvab, miks ta siis alles täna alla andis?»

Sakslane vastas, et ta andis täna hommikul alla sellepärast, et oma vägedest äralõigatuna oli ta lootusetus seisukorras. Kuid tema diviis on kohustatud vastupanu jätkama, mida ta ka teeb, kuivõrd lõpetamise käsku pole seni antud.

Miks sina siis lõpuni ei võidelnud, kui sa nii printsipiaalne oled? mõtles Serpilin. Kanti ju ette, et sinuga koos oli viis ohvitseri ja kümmekond sõdurit, kõik relvastatud! Eks võidelnud siis, kuivõrd sul teist käsku polnud, niikaua kui sind oleks maha tapetud! Nüüd tuleb nii välja, et sina ise tõstsid täna käed üles, kui su seisukord lootusetuks osutus. Aga kas kõigi nende seisukord, kes sulle allusid ja kellest sind eile ära lõigati, ei ole lootusetu? Ons neil vähimatki lootust? Sa, fašist, oled ikka elajas!

Väga võimalik, et seda sakslast ei saa süüdistada vapruse puudumises, aga elajalik on see seisukoht igal juhul, et tema diviisi sõdurid peavad võitlust jätkama ja ei tohi alla anda, kuni nad pole vastavat käsku saanud, olgugi et tema ise sai juba viis päeva tagasi aru, et vastupanu on mõttetu, ja andis alla. Ja kui rahulikult ta seda räägib! Kui kiiresti ta oma käed puhtaks peseb! Kellelt peavad tema sõdurid siis allaandmise käsku ootama?

«Küsige,» ütles Serpilin teravalt, «kellelt peavad tema

diviisi sõdurid ja ohvitserid allaandmise käsu saama, kui nende komandör on vangis.»

«Staabiülemalt, kes minu kohuseid täidab,» ütles sakslane. Serpilini toonimuutus ei jäänud tal märkamata. Ja püüdes nähtavasti muljet parandada, lisas ta, et allaandmise üleskutsest oma sõduritele ei keeldunud ta mitte sellepärast, et ta peab edasist vastupanu vajalikuks, vaid sellepärast, et see oleks nagunii kasutu: tema diviisi sõdurid ja ohvitserid ei allu enam tema korraldustele. Kui härra kindralil on teisi küsimusi, millele ta suudab vastata, on ta valmis seda tegema. Seejärel vaikis ta tükk aega ja ootas.

Ka Serpilin vaikis. Kange tahtmine oli sellele sakslasele öelda: «Hilja! Hilja on oma väärtust tõsta, hilja on vastata meid huvitavatele küsimustele, sest, õigust öelda, neid küsimusi ei ole täna enam. Eilse päeva jooksul üksi võeti üle tuhande vangi, teie vägede paigutus ja väeosade numbridki on teada, samuti nälja ja kaotuste ulatus. Ja kuigi rindestaabist helistati, et ma sind kaua kinni ei peaks, sest seal tuleb põhjalikum ülekuulamine, ei looda ma sellest ülekuulamisest õieti küll mingit tulu. Ainus oluline fakt, mida sa meile täna, 31. jaanuaril 1943. aastal, öelda võiksid, on see, et neetud fašistide kuues armee, mis omal ajal Volga äärde jõudis, on hukkumise äärel ja saab viimse meheni otsa, kui ta kõige lähematel päevadel alla ei anna. Aga seda tean ma ilma sinutagi. Tean paremini kui sina. Mitte selleks pole meil sind vaja, et sa võiksid meile öelda midagi niisugust, mida me ei tea, vaid selleks, et meile on tähtis esimese saksa kindrali vangivõtmine meie armee rindel. See näitab, et asi on juba sealmaal!»

Serpilin silmitses vaikides kindralmajor Insfeldi, saksa 27. jalaväediviisi komandöri, ja talle tundus praegu, et see tema ees istuv fašist on süüdi kõigis rängkades sündmustes, mis on tema elus olnud. Süüdi naise surmas, poja surmas, ka selles hirmsas jutuajamises, mis tal pojaga Moskvas oli, ja selleski, et tema ise saadeti «fašistliku Wehrmachti üleoleku propageerimise» pärast laagrisse, ja üldse kõiges, mis meie armees pärast kolmekümne kuuendat aastat uperkuuti läks. Serpilinile paistis see sakslane süüdi olevat ka selles, et fašism Saksamaal võimule tuli. Fašismist Saksamaal kõik ju

algaski! Just sellest! Hakkasime teda kartma ja tegime siis ühe lolluse teise peale, ühe prohmaka teise otsa?...

Aga mis tähendab «meie»? Mis tähendab «meie»? küsis Serpilin endalt. Ei, mina ei kartnud tol ajal sakslasi, ma sain aru, et nad on tugevad, kuid ma ei löönud kartma, vaid mõtlesin algusest peale, mida meil tuleb teha, et igal juhul neist tugevamad olla. Sellele ma mõtlesin ja sellest ma ka rääkisin... Lõpuks pidasin veel sellest loenguid, ja just nende pärast pandi mind tookord kinni. Ei, mina ei kartnud. Aga kes siis kartis?... Kartis see, kes mind kinni pani, kartis see, kes ühelt poolt ei julgenud fašismi tegelikule võimsusele näkku vaadata ja teiselt poolt kahtlustas, et iga teine meist on valmis fašismi võimsuse ees lömitama ja end temale maha müüma. See neetud aeg, mis meil tuli läbi teha ja mis meile nii kalliks maksma läks! Ja küllap see fašist, kes praegu minu vastas istub, tundis kolmekümne seitsmendal ja kaheksandal aastal võidurõõmu, nähes, et meil tehakse armeega lihtsalt kõik, mis teha saab, et neil oleks kergem meid võita!

Serpilin polnud veel iialgi, isegi mitte oma elu kõige rängematel hetkedel mõelnud sellele nii suure vihaga nagu praegu, kui ta seda fašisti vaatas.

Kõigi nende mõtete mõjul pidi ta peaaegu unustama, et saksa kindralile tuleb süüa anda ja et naabertoas ootab lõuna, mille kohta ta oli varem korralduse teinud.

Jah, enne edasisaatmist tuleb see ära teha. Kuid Serpilinile oli praegu vastumeelt süüa selle sakslasega koos lõunat, nagu ta algul oli kavatsenud.

«Kas lõuna on valmis?» küsis Serpilin ukse vahele ilmunud adjutandilt.

Adjutant ütles, et kõik on tehtud, nagu kästud, kuid rinde staabiülem helistas ja tahab rääkida. Serpilin ütles telefoni juurde minnes adjutandile, et kolmandad nõud ära koristataks: saksa kindraliga lõunatab koos ainult tõlk.

«Miks te pole teatanud, et vang on teie juures?» küsis rinde staabiülem.

Serpilin otsis sõnu: ta polnud harjunud valetama. Tunni aja eest oli ta rinde staabiülemale raporteerinud, et eesliinilt tuuakse siia saksa kindral, ja helistanud

kohe ka Batjukile, kes oli parajasti ühes diviisis. Batjuk oli väga rahul ja ütles Serpilinile, et ta natuke viivitaks: ta tahtis vangivõetud saksa kindralit oma silmaga näha, «muidu saadame rinde staapi — ja pühi suu puhtaks!» See arvamus oli küllalt põhjendatud. Nüüd aga polnud Batjuk ikka veel tulnud ja rinde staabiülem nõudis vangi viivitamatut edasisaatmist.

Serpilin ütles, et ta tahab sakslasele veel enne süüa anda, ja rääkis ilma kauem keerutamata ka Batjukist.

Nähtavasti sai rinde staabiülem aru armeejuhataja soovist vangivõetud saksa kindralit oma silmaga näha.

«Kolmkümmend minutit annan aega, rohkem küll ei saa,» ütles ta. «Kas armeejuhataja tuleb või ei tule, kolmekümne minuti pärast saatke edasi ja raporteerige mulle!»

«Võtan teatavaks!» Serpilin leidis, et rinde staabiülemal on antud juhul õigus.

Sakslane istus ja ootas — täpipealt samas poosis, nagu ta oli istunud Serpilini äraminekul. Tema auks peab ütlema, et ta valitses end suurepäraselt.

«Tõlkige talle,» ütles Serpilin, «et ta saadetakse nüüd rinde staapi. Enne seda aga palun teda lõunat sööma.»

Sakslane kuulas ära ja kummardas.

«Nüüd tõlkige talle, et ta sööb koos teiega.»

Sakslase näost oli näha, et ta oli oodanud midagi muud. Ta surus oma kitsad huuled kõvasti kokku ja tõusis ruttu püsti.

«Minge,» ütles Serpilin tõlgile. «Teie käsutuses on pool tundi. Ärge asjata aega viitke.»

Sakslane seisis ja ootas pinevalt, et talle tõlgitaks Serpilini viimased sõnad. Kuid tõlk ütles ainult:

«Bitte...»

Ja näitas ukse poole.

Sakslane lõi kannad kokku ja väljus.

Serpilin vaatas talle järele, ja talle tuli meelde, kuidas ta ise oli neljakümne esimesel aastal läbi Smolenski metsade piiramisrõngast välja tulnud koos sellesama poliitjuhi Sintsoviga, kes nüüd saksa kindrali vangi võttis ja siia tõi. Katkised saapad jalas, räbaldunud pluus seljas, romb vasakul lõkmel mütsirummust välja lõigatud. Nii oleks ta mõlemast jalast haavatuna selle või mõne teise sakslase kätte vangi langenud, kui sõdurid

poleks teda läbimurdeööl kahe vahel sineli peal kaasa tassinud... Aga ei: vangi poleks ta igatahes langenud, ta oleks end kõhklemata maha lasknud, see otsus oli tal juba tehtud.

Ja ometi, mõtles ta äkki, oleks ta siiski võinud vangi langeda, kui teda sineli peal poleks kaasa veetud: ta oleks võinud teadvuse kaotada või mahalaskmisest hoolimata ellu jääda või mine tea, mis juhus oleks takistanud, mille tõttu on langenud vangi paljud teised, vististi mitte sugugi halvemad inimesed kui tema.

Ta võttis telefonitoru ja hakkas Batjukki otsima. Diviisi staabist vastati, et armeejuhataja on natukese aja eest välja sõitnud.

Tal võib sakslane nägemata jääda, kahetses Serpilin, ja talle meenus eileõhtune operatiivteade, milles räägiti vägede jätkuvast pealetungist Voroneži rindel ja suurtest trofeedest. Kuupäeva ja muude pataljonikomissar Tšernovi kirjas antud viidete põhjal oli tõenäoline, et poeg sai surma just Voroneži rindel.

Jah, koletu sõjaratas aina veereb ja veereb, ajab iga päev kedagi alla, ja tema poja ajas ta alla juba esimeses lahingus. Kui poeg oleks tahtnud, oleks ta võinud rindel olla palju varem, juba aasta tagasi; kuid see, et ta pärast kõike seda, mis nende vahel oli, sai surma just oma esimeses lahingus, oli kuidagi seletamatult julm ja ei tahtnud meelest minna...

Telefon hakkas prigisema. Sellest diviisist, kust Batjuk oli hiljuti välja sõitnud, teatati, et on võetud vangi ooberst — saksa suurtükiväerügemendi komandör. Vaevalt oli Serpilin toru ära pannud, kui teatati teisest diviisist, et on vangi võetud armee või korpuse kortermeister: nagu seletustest ilmnes, polnud veel jõutud kindlaks teha, mis asjamees see kortermeister õieti on.

Need kaks telefonikõnet kinnitasid veelgi tema aimust, et ta oma silme all on sündimas midagi väga suurt. Jah, pikapeale harjumegi võitma, mõtles ta.

Ta vaatas kella ja võttis jälle telefonitoru. Batjukki polnud ikka veel, kuid oli ülim aeg sakslast teele saata.

Tõlk ilmus uksele:

Täpne mees, täheldas Serpilin endamisi.

«Seltsimees kindral, ta sööb alles teist toitu, magusrooga pole veel söönudki. Ootan teie korraldust.»

«Kohe,» ütles Serpilin, ja kuuldes torus rinde staabiülema häält, küsis ta: «Seltsimees kindralleitnant, kas saadan sakslase ära, kuigi tal on söök pooleli?»

«Las sööb, ei maksa enam kiirustada,» kostis rinde staabiülema üllatavalt rõõmus hääl. «Olukord on muutunud. Paulus andis end kogu oma staabiga Šumilovile vangi. Kuusteist või seitseteist kindralit korraga. Praegu loetakse neid üle.»

Rinde staabiülem pani toru ära. Nähtavasti oli neil seal kibekiire.

Ka Serpilin pani telefonitoru lauale, ja muheldes esimest korda sellel temale nii rängal hommikul, küsis ta tõlgilt:

«Sööb teist toitu, ja mis teil magustoiduks on?»

«Kompott.»

«Las pistab, nii et ägiseb! Sel ajal kui ta suppi ja praadi sõi, võtsid meie omad Pauluse koos kogu tema staabiga vangi...»

VIIETEISTKÜMNES PEATÜKK

Sõnum Pauluse kapituleerumisest sai kogu armees mõne tunniga teatavaks.

Tanja kuulis seda oma ülemuselt Rosljakovilt, kes oli tulnud kontrollima, kas ta lõpetas juba sakslaste hospidali evakueerimise, kuhu ta oli ühe öö asemel jäänud tervelt viieks päevaks.

Armee kätte oli langenud kaheksa niisugust hospidali, ja saksa keele oskus vedas Tanja sisse. Rosljakov jättis ta teiseks päevaks sinna, öeldes: «Pole viga midagi, istuge aga fritsude juures, teie tulete siin kenasti toime.»

Pagan seda teab, kuidas ta toime tuli. Võib-olla tõepoolest paremini kui teised. Igatahes saavutas ta seda, et haavatud ei nälginud, kuigi selleks tuli sõimata ja sekeldada, eriti kahel esimesel päeval. Keegi polnud saksa hospidalide varustamist ette planeerinud, näpistati oma arvelt ja juurdeveoga olid kehvad lood. Sakslasi kiruti mis hirmus: «Las kärvavad!» — aga lõpuks anti ikkagi kõik, mis saadi: selline on kord nähtavasti

juba vene loomus — see pani päris imestama nii iseenda kui ka teiste üle. Tanja katsus end vihale ajada, taaselustades partisanielu mälestusi. Aga mälestused nendest sakslastest seal, vihatud sakslaste tagalas, ei pannud teda vihkama noid sakslasi siin, tema hospidalis. See oli küll sakslaste hospidal, kuid ta oli harjunud nende päevade jooksul mõtlema sellele kui oma hospidalile. Ja nii ta rääkiski: «Midagi peavad minu sakslased ju sööma!» — «Minu sakslased . . .» Ah siis niikaugele oleme juba jõudnud!

Ta püüdis ennast veenda, et need sakslased, kes lamavad praegu siin hospidalis, on hoopis teistsugused inimesed kui need, kes olid Smolenskis. Ja nad olidki tõepoolest teistsugused. Nad surid või paranesid tema silma all, sõid tänulikult ja aplalt, oigasid või kannatasid vaikides, küsisid ärevalt, kas vangist võib kirju saata, ja kirjutasid neid igaks juhuks ette valmis. Oli ka säärase id, kes näitasid oma laste pilte, ja Tanja ei suutnud neid «fašistide värdjaid» vaadates vastikust tunda. Lapsed olid nagu lapsed ikka ja hospidalis lamavad sakslasedki olid nagu inimesed ikka; Tanja läks nende pärast koguni omadega riidu, tõstis veel tänagi lärmi, kui lamavad haiged hospidali evakueerimisel autodele pandi ja liikumisvõimelisi kolonnidesse rivistati, — nõudis, et rohkem haavatuid autodele mahutataks ja jäetaks vähem omal jalal käijaid.

Nüüd aga oli kõik seljataga, jumal tänatud: juba eile tuli kapituleerumise ootel käsk teha eesliini lähedal olevate reservhospidalide ruumid tühjaks. Hommikust peale läks kolonn kolonni järel tagalasse, ja Rosljakov, kes tuli kohale kella kuueteistkümneks, evakueerimise lõpuks, nägi ainult viimase veoauto saba, kiitis Tanjat, et see oli õigeks ajaks omadega valmis jõudnud, ning ütles, et koos Paulusega olla end vangi andnud viisteist või kuusteist kindralit ja et väed on hakanud relvi maha panema.

«Seni küll mujal,» lisas Rosljakov. «Meie armee rindelõigus käib ikka veel tulevahetus.»

«Võib-olla nad ei ole veel kuulnud?»

«Tont seda teab!» ütles Rosljakov. «Elame — näeme. Te olete vist minu peale pahane, et ma ei saatnud teie asemele meesarsti, nagu ma lubasin?»

«Pole viga, lõpuks harjusin ära.»

«Te olla siin isegi saja üheteistkümnenda diviisi poliitasetäitja peale karjunud, et teie sakslased ei saa täit toidunormi kätte! Ta küsis mult, et: «Miks sa selle pöörase partisani minu peale lahti lasksid? Palju ei puudunud, et ta oleks mulle revolvri nina alla pistnud — söök või elu!»»

Tanja hakkas naerma.

«Oh, ta teeb niisama nalja. Tema juures ma käisin küll ja polgu poliitasetäitja juures ka. Kõik aitasid jõudumööda.»

«Kui oleks «Halastaja südame» medal, tuleks teid esitada selle saamiseks,» ütles Rosljakov, «aga kuna ei ole, siis esitame teid Vapruse medali saamiseks. Ikkagi üks naine kaheksasaja sakslase vastu!»

Nad olid juba jõudnud Rosljakovi «Emka» juurde.

«Noh, kas sõidame?»

«Ah, ärge tehke nalja, ma pole mingeid medaleid ära teeninud,» ütles Tanja. «Aga kui te tõesti tahate mulle rõõmu teha, siis, teate mis . . .»

«Noh?»

Tanja kõhkles ja ütles siis vapralt:

«Jätke mind homseni siia. Ma pean siin diviisis ühe inimesega kokku saama.»

Rosljakov vaatas talle imestunult otsa. Ta ei oleks uskunud, et Tanja nii avameelne võib olla. Aga palve täitmine iseenesest oli mõeldav küll. Ta polnud teda niikuinii kavatsenud enne homset kuhugi saata, oli juba enne otsustanud, et las puhkab pärast neid sakslasi.

Tanja vaatas vaikivale Rosljakovile silma.

«Ärge kartke, ma olen täpne, hommikul kell üheksa olen kohal.»

«Ma kardan ainult, et äkki jäätegi siia,» naljatas Rosljakov.

«Ei jää,» ütles Tanja, «neil pole diviisis praegu vaba kohta. Ma juba küsisin. Noh, kas lubate?» Ja ta naeratas. «Vapruse medali asemel?»

«Olgu, jääge siis,» lõi Rosljakov käega. «Kas viin teid diviisi staabini? Ma sõidan sealt niikuinii mööda.»

Ta ei hakanud midagi pärima, sõidutas Tanja kilomeeter maad edasi, diviisi staabi juurde, ja sõitis siis oma teed.

Diviisi staap oli nüüd samas keldris, kus Tanja oli viis päeva tagasi Sintsoviga kokku saanud. Hakkas juba pimedaks minema, ja edasitunginud pataljoni polekski olnud nii kerge leida, kuid Tanjal lihtsalt vedas täna. Niipea kui Rosljakovi auto oli silmist kadunud ja Tanja ukse juures seisva automaaturi juurde jõudis, tuli keldrist välja mitu meest, ja üks neist oli talle tuttav — 332. laskurpolgu komandöri poliitasetäitja. Tanja oli oma sakslaste pärast kaks korda tema jutul käinud.

«Elagu armee meditsiinitöötajad!» ütles Levašov. «Mida teie fritsudele siis täna vaja on? Kanu, mune?»

«Nendele pole enam midagi vaja. Saatsin nad tagalasse.»

«Ärge kurvastage! Paulusel on — «hände hoch», olete ehk juba kuulnud? Nii et homseks anname teile uued sakslased!»

«Tänan väga!»

«Ei ole tänu väärt! Kõik poliitasetäitjad kamandati juba kokku, õpetati meid, kuidas tuleb kapituleerumise eel isikulisele koosseisule selgitustööd teha. Eile rääkisime, et tapa, kus aga saad! — ja homme: ära puutu näpuotsagagi! See on nagu täiskäigul pidurdamine. Seis — nii et kääksatab! Head tervist, ma lähen polku.»

«Polku?» rõõmustas Tanja.

«Polku, neh!» ütles Levašov. «Lähen nüüd seda õpetama, mida mulle õpetati. Alluvuskorras.»

«Kas ma võin teiega kaasa tulla?» küsis Tanja. «Ma tahan kapten Sintsoviga kokku saada. Mäletate, ma palusin teil kunagi talle tervisi viia?»

«Viisin kätte samal päeval. Mina olen tema juures sagedane külaline. Kardan ainult, et täna on ta vist täis: ta on päevakangelane. Võttis esimese saksa kindrali vangi. Isiklikult.»

Tanja ei teadnud, kas rõõmustada või kurvastada. See on muidugi väga tore, et Sintsov saksa kindrali vangi võttis. Aga Tanja oli need viis päeva liiga tõsiselt tema peale mõtelnud, et teda nüüd joobnuna eest leida.

«Tõesti või?»

«Et ta kindrali vangi võttis? Pioneeri ausõna!»

«Ei, te ütlesite, et ta on vist praegu purjus. Ma ei teadnud arvatagi, et . . .»

«Ja ei maksagi arvata. Ma tegin nalja. Pits viina on

talle nagu haavlid elevandile. Kas teate, kuidas ta teie terviste üle rõõmustas?»

«Tõesti või?»

«Mis mood see on: muudkui tõesti ja tõesti . . . Kui te oleksite mees, saaksite selle eest vastu kukalt.»

«Noh, andke, kui leiate, et asja eest,» naeratas Tanja.

«Või veel! Ma pole omagi naist löönud. Isegi siis ei puutunud ma teda sõrmeotsaga, kui ma hospidalist tulles ta teise mehega voodist leidsin. Sellele mehele koputasin küll natuke vastu kiilaspead ja naisele ütlesin: «Mine ja ela oma käharpeaga.» Näete, mis kõik elus ette tuleb, seltsimees sõjaväearst . . .»

«Kes see mees oli?»

«Sihukesi on ennegi nähtud. Mina olen temast noorem ja ilusam, aga tema lubas naisele, et ta sõjas surma ei saa. Mina ei saanud seda lubada.»

«Kas te andeks anda ei suutnud?» küsis Tanja vahele.

«Mis? Heita temaga ühte voodisse pärast seda meest, kellele ma lagipähe koputasin ja kes seisis nagu post, kartes, et muidu löön ta maha? Naisega magada ja kogu aeg selle peale mõelda?»

«Jah, ega vist ei saa,» ütles Tanja.

«Teate, mispärast see mulle meelde tuli? Kui ma täna seda Pauluse-lugu kuulsin, mõtlesin esimest korda sellele, kuidas ma pärast sõda elama hakkan.» Levašov oli natuke aega vait ja ütles siis: «Sintsov rääkis mulle teist, kui ma talle teie kirja viisin.»

«Mida?»

«Kuidas te koos piiramisrõngast välja tulite.»

«Ah nii,» ütles Tanja ega lisanud enam midagi.

«Kui me juba kord rääkima oleme hakanud — kas võib teile ühe küsimuse esitada? Kas teie ja tema vahel on midagi olnud?»

«Seni mitte.»

«Te olete vahva naine. Räägite just seda, mida te mõtlete.»

«Kas see on siis paha?»

«Ei, see on just hea.»

Mis hea see on? mõtles Tanja. Ma räägin sellepärast, et kui see juhtub, saavad kõik nagunii teada: niihästi Rosljakov kui seesama polgu poliitasetäitja, ja ka see poliitasetäitja, kes pataljonis on . . . Siin käib ju kõik

kõigi silmade all. Ja see pole sugugi hea. Olgu küll, et ma seda ei karda. Kui me koos piiramisrõngast tulime ning tema ja Zolotarjov mu elu päästsid, olin ma talle tänulik, muud midagi. Ja mulle ainult näib, et mul juba siis tema vastu mingid tunded olid. Tegelikult aga — temale on seda küll võimatu tunnistada — mõtlesin ma esimest korda sedaviisi tema ja enda peale seal hospidalis, siis, kui ma olin talle Maša surmast rääkinud. Ma tundsin, kui ta ära läks, et tahaks teda veel kord näha. Ja kui ma pataljonis käisin ja nägin, kui rõõmus ta minu tuleku üle oli, sain ma aru, et kindlasti juhtub meie vahel veel midagi. Olen küll pärast mõtelnud ja iseendaga pahandanud, et ära ole nii kindel — aga see tunne püsib ja on praegu veel kindlam kui seekord, esimesel hetkel.

Praegu, Levašoviga koos polku minnes mõtles ta korraga ärevalt selliseid mõtteid, mis polnud talle enne üldse pähe tulnud. Selle viie päevaga, mis ta sakslaste hospidalis oli, olid tema tunded Sintsovi vastu muutunud tõsiseks, hoopis teistsuguseks kui siiani. Aga Sintsov? Kas tema mõtles Tanja peale? Oli tal selleks mahtigi? Kas ta mõistab, miks Tanja tuli? Ja kui ta ei mõista, siis ei mõista ta ka muud. Ja võib-olla ta koguni imestab Tanja tuleku üle?

«Polgust pataljoni saadab teid minu lahkel loal käskjalg Feoktistov,» ütles Levašov. «Lähete kahekesi nagu Pat ja Pataschon.»

«Tänan,» vastas Tanja.

Mida ma talle kõigepealt ütlen, kui ma sinna jõuan? Soovin õnne kindrali vangivõtmise puhul? Ja siis? Siis räägin, et kuulasin kõik järele, nagu lubasin: mõlemad tema sõbrad on elus ja paranevad. Tal on muidugi hea meel ja ta tänab mind. Ja siis? Kui rumal see minust on — hakata niimoodi valmis mõtlema! hurjutas ta iseennast ja küsis hoopis Levašovilt:

«Mis te arvate, kas meie armeel on homme ka veel lahinguid ette näha?» Ta ei mõelnud seejuures armeele, vaid Sintsovile, sest juba mitu päeva oli ta tema pärast rohkem mures kui iseenda pärast.

«Ausalt öelda, mina loodan, et fritsud annavad alla,» ütles Levašov. «Meil on nendest surnud sakslastest tõesti kõrini, nagu öeldakse. Vähemalt minul küll. Oleks

juba aeg end pesta, soojas olla ja jälle inimeseks saada. Kui me nüüd, pärast kõike seda ka valget lippu ei näe, siis ei hooli sõdurid enam millestki ja teevad fritsud pihuks ja põrmuks. Nii ära on tüüdanud! Küll oleks hea, kui nad nüüd korraga alla annaksid,» kordas ta. «Ainult et teate, mida ma kardan?»

«Mida?»

«Vaikust. Ma mõtlen, et ma ei saa magada, kui vaikseks jääb. Mis arstiteadus selle kohta ütleb?»

«Pole sellele mõelnud. Mina magasin kõige halvemini siis, kui ma partisanide juurest linna sidet looma läksin. Ma olin partisanilaagris harjunud, et mul on relv. Seal aga, eriti alguses, oli kogu aeg hirm, et fašistid võivad öösel tulla, ja minul pole relva. Niisugune tunne oli, nagu oleksin ma alasti.»

«Igaühel omad narrused peas.» Levašovile tuli oma naine meelde ja ta ohkas. «Olemegi kohal. Kas tulete korraks sooja ka või annan teile kohe Feoktistovi kaasa?»

«Andke kohe, kui saab!»

Sintsov magas, kui Tanja tuli.

Kunagi vist mitmekorruselise suure maja suures keldris, kuhu Levašovi käskjalg Feoktistov, igavene pikk mees, teda toonud oli, istus üks leitnant laua tagá telefonivalves. Kui Tanja sisse astus, tõusis leitnant kähku püsti ja tuli talle vastu. Ta oli õige lühike, aga vali mees — küsis kohe:

«Keda te soovite?»

Tanja vastas, et tahab kapten Sintsoviga kokku saada. Leitnant ütles väga kurjalt, et kapten magab, — nagu poleks ta oma pataljonikomandöri ka siis äratanud, kui oleks tulnud mõni kindral!

«Mis te arvate, kas ta varsti ärkab?»

Väike vali leitnant ei vastanudki selle peale, vaid küsis, mis asjus Tanja tuli. Võib-olla saab tema kui pataljoni staabiülem kaptenit asendada?

Tema validuse üle muiates vastas Tanja, et ei, tema ei saa kaptenit asendada, sest Tanja tuli isiklikes asjus.

«Siis istuge ja oodake,» ütles väike leitnant rangelt. «Enne kahte tundi ma teda igatahes ei ärata.»

«Hästi.» Tanja istus. «Mis teie nimi on, seltsimees leitnant?»

«Iljin, Nikolai Petrovitš.» Leitnant kõhkles natuke ja lisas siis: «Võite öelda Nikolai.»

Kuid Tanja ei kasutanud seda luba.

«Ma istun, seltsimees leitnant, kui ma teid ei sega.»

Leitnant vaatas talle tükk aega otsa ja hakkas äkki muhelema.

«Mis te naerate?»

«Ei tea isegi. Vist sellepärast, et pole kaua aega naisi näinud.»

«Ma käisin kord juba teie pataljonis, viis päeva tagasi. Siis te küll magasite.» Tanjale meenus see öö ja väike kogu kasuka all, Sintsovi kõrval.

Iljin silmitses teda ainiti, nagu oleks ta endamisi midagi kaalunud, ja hüüdis:

«Ivan Avdeitš! . . .»

Kusagilt kõrvalruumist, telkmantli tagant tatsas välja unine Avdeitš, mütsi õigesse paika nihutades põrnitses ta Tanjat altkulmu ja tõstis tasakesi nagu külaätt ühe vildis jala teise kõrvale.

«Tervist, seltsimees kolmanda järgu sõjaväearst!»

«Tere!»

Tanjal oli teda nähes väga hea meel; ta oli ju siis ka, kui Sintsov ta Tanjaga koos hospidalivalvesse saatis, algul sama unise ja pahura näoga. Pärastpoole aga selgus, et ta on heasüdamlikkus ise, ja kõike oli tal varuks: oli sooja teed välipudelis, oli hirsiputru katelokis, oli mahorkat. Ja kõigele muule lisaks ajas ta tookord kogu aeg Tanjat magama. Päris naljakas oli Tanjal ennast sellest vanast sõdurist auastmelt vanemaks pidada. Muudkui ajas: «Mine magama!» Tanja kuulas sõna ja magaski tervelt neli tundi nagu vanajumala selja taga.

Väikese leitnandi pilgust, mille ta nüüd Avdeitšiga vahetas, sai Tanja aru, et temast on siin korduvalt räägitud, ei tea ainult, kas head või halba.

«Kas kapten magab kõvasti?»

«Nagu nott. Muidu magab ikka selili, käed pea all, aga täna vajus kummuli koikusse — ja enam ei liiguta! Kas äratan üles?»

Iljin vaatas Tanjale otsa. Ja Tanja taipas, et kui ta praegu ütleks, et «äratage!», siis see mees ka ärataks,

kuigi ta esiotsa nii kuri oli ja seda talle vist praegugi pahaks paneks. Tanja aga ei tahtnud, et leitnant talle midagi pahaks paneks, ja pealegi tundis ta lausa emalikku härdust, kui Avdeitš ütles, et Sintsov ei maga nii nagu muidu, vaid kummuli.

«Ei maksa äratada. Ma olen ise ka väsinud ja tahan magada. Hea meelega viskaks siia kusagile pikali. Kui te lubate.»

«Me ajaksime ta muidu üles küll,» läks Iljin seda kuuldes leebemaks, olles nüüd lahkelt valmis seletama, miks ta kaptenit äratada ei tahtnud, «aga ta on väga väsinud. Eile öösel ei maganud üldse: käis luurel, võttis Saksa kahekümne seitsmenda jalaväediviisi komandöri kindralmajor Insfeldi vangi.»

«Ma kuulsin, jah. Tahtsin talle just sel puhul õnne soovida.»

«Õige mõte. Sel puhul on tõesti asja õnne soovida... Pärast viis veel kindrali polgu staapi ja sealt armee staapi. Ja kui tagasi tuli, pidas luurajatega väikese peo maha. Kaks ööd pole silma kinni saanud. Aga magama peab ju ikka ka.» Iljin muigas. «Kas tuleb veel kunagi niisugust aega, kus me saame jälle niimoodi magada nagu enne sõda? Üleeile öösel jäin telefonivalves magama, ja teate, mis ma unes nägin? Et ma magan, ja mitte keegi ei ärata mind . . .»

Tanja naeris.

«Noh, varsti teeme ehk selle kõik korraga tasa.»

«Arvata on,» ütles Iljin. «Seni pole homseks pealetungiks käsku antud.» Siis küsis ta Avdeitšilt: «Kuhu me arsti puhkama paneme?»

«Paneks kapteni juurde? Zavališin kutsuti polgu staapi, vaevalt et ta niipea tagasi tuleb.»

«Nojah, pange siis sinna. Kapten magab vaikselt, ta ei sega teid.» Iljin muigas. «Muidu pole mind küll suurt ollagi, aga magades norskan ma nii, et aknaklaasid klirisevad. Võib-olla tahate süüa?»

«Ei, aitäh.»

Ainult rutemini Sintsovi näha — muud ei tahtnud Tanja praegu midagi. Isegi magada ei tahtnud, nagu talle tundus.

Ta läks Avdeitši järel laigulise saksa telkmantli taha, kust Avdeitš oli enne välja ilmunud. Jõudis sinna ja

imestas: see osa keldrist oli kohe nagu päris tuba. Keskel vaheklappidega suur söögilaud, mitu pehmet tooli, peaaegu samasugused, nagu ta oli Nadja korteris näinud. Põrandal vaip, küll väga mustaks tallatud, ja nurgas puhvetkapi kõrval lohkuvajunud lai nahkdiivan. Sintsovi polnud kusagil. Aga vaevalt oli ta jõudnud seda üllatusega märgata, kui ta nägi, et osa ruumist on eraldatud veel ühe saksa telkmantliga, mis on riputatud lakke, murdunud põiktala külge; arvatavasti magas Sintsov selle telkmantli taga.

«Siin elas see nende kindralmajor, kes vangi võeti,» seletas Avdeitš. «Kapten magab tema voodis. Aga voodi pole suurem asi, käib nagu lõõtsmoorik kokku ja kõigest üks sõduritekk ongi peal. Teie heitke siia.» Ta võttis naela otsast kasuka ja viskas diivanile. «Võtke see peale.»

Ta läks välja.

Tanja heitis diivanile, viskas vildid jalast ära ja keeras jalad kasuka sisse. Ta oleks väga tahtnud vildid uuesti jalga panna, üle toa minna, laigulise saksa telkmantli kõrvale lükata ja vaadata, kuidas Sintsov magab. Ta kuulatas korraks, võideldes ise selle tahtmise vastu. Sintsov magas tõepoolest väga vaikselt. Ja ometi kuulis Tanja oma teada mehe väsinud hingamist. Teda takistas üle toa minemast ainult piinlikkus inimeste ees, kes olid ta siia magama pannud, olid teda usaldanud: neil ei tulnud mõttessegi, et ta võiks nende pataljonikomandöri üles äratada. Milline häbi, kui keegi sisse tuleks ja näeks teda Sintsovi voodi juures seismas! Ja ta ei tahtnud, et ta peaks nüüd, või ka edaspidi kellegi ees häbi tundma...

Võpatades ärkas ta terava metalliklõpsatuse peale. Sintsov seisis seljaga tema poole, ja Sintsovi kõrval, samuti selg tema poole, seisis üks teine pikk mees. Sintsov hoidis käes laskevalmis saksa automaati ja sihtis millegipärast seina, nagu Tanjale näis.

«Sellepärast ma sind öösel kaasa ei võtnudki, et sa ei oska veel relvaga ümber käia, nagu näha,» pahandas Sintsov surutud häälel. «Himustad trofeed, aga lasta ei oska. Sa ei tea, mis viga on saksa automaadil? Magasini vedru on nõrk. Kui püss seisab paar päeva täis magasiniga ja sa enne üle ei vaata, võib ta laskmisel

ait vedada — ei anna järgmist padrunit ette. Nagu sinul täna juhtus. Täielik lohakus!»

«Esimest korda, seltsimees kapten!»

«Surmasaamiseks pole kahte korda vaja. Kui Avdeitšit poleks juures olnud, kirjutaksin ma praegu sinu emale surmateadet. Oleks lõbus, mis?»

«Ma ei teadnud, et teile ette räägitakse.»

«Mitte ette räägitakse, vaid ette kantakse. Korrake!»

«Ette kantakse.»

«Nii. Mine nüüd! Ja ütle aitäh, et sa sõdurite ees sõimata ei saanud. Teine kord ma küll ei pühitse. Võta oma automaat. Mulle pole seda vaja, must on ta sul pealegi.»

Pikk mees võttis Sintsovi käest automaadi ja läks, kehitades ise solvunult õlgu.

Sintsov keeras ümber ja nägi, et Tanjal on silmad lahti.

«Ammu üleval?»

«Ei, praegu ärkasin.» Tanja tõusis istuma. «Keda te siin noomisite?»

«Meie Rõbotškini, adjutanti. Vahva poiss, aga teda tuleb veel kasvatada.»

Tanja naeratas.

«Te räägite nii, nagu te ise oleksite viiekümneaastane.»

«Mõnikord tunnedki ennast sõjas palju vanemana, kui sa oled,» ütles Sintsov tõsiselt, haaras käsikaudu selja tagant tooli, tõmbas selle lähemale ja istus diivani ette. «Sa ei tea, kui rõõmus ma olen sind nähes!» Ta surus kõvasti Tanja kätt, tahtis seda nagu veel peos hoida, kuid laskis siiski lahti.

Esimest korda ütles ta Tanjale «sina». Varem polnud ta seda kunagi öelnud. Kuigi oleks juba ammu võinud öelda. Isegi siis, kui nad piiramisrõngast tulid ja ta pärast Zolotarjoviga koos teda seljas tassis, olid nad «teie» peal. Sintsov ütles «teie» ja Tanja — «Ivan Petrovitš». Zolotarjoviga oli ta «sina» peal, Sintsoviga aga mitte.

Tanja vaatas mehele otsa ja vaikis.

«Kas jääd kauaks?»

«Luba on igatahes homme hommikuni.»

«Nii et öö magad igal juhul meil. Ja hommikul saadame su teele.»

Jah, igal juhul... mõtles Tanja. Asi on iseenesest lihtne — võtsin kätte ja tulin sinu juurde, ja ma ei taha su juurest kuhugi minna... See oli tema pilgustki nii selgelt lugeda, nagu oleks ta seda sõnadega öelnud.

«Ma tõin teie polgukaaslaste kohta teateid. Mõlemad on elus ja paranevad.»

«Suur, suur aitäh! Kas te nägite neid?» läks Sintsov jälle «teie» peale üle.

«Ei, kuulsin teiste käest. Ma istusin ju siiamaani oma sakslaste juures. Alles täna kell kuusteist lõpetasin nende evakueerimise ja tulin otse siia.»

«Väga tubli!» Sintsov pigistas tal veel kord kõvasti kätt ja laskis jälle lahti.

Muidugi väga tubli! muheles Tanja mõttes. Nüüd ma näen, et me mõlemad seda tahtsime. Aga teoks tegin mina.

«Ütle, mis kell on.» Nüüd ütles Tanjagi lõpuks mehele esmakordselt «sina».

Sintsov vaatas kella.

«Täpselt kakskümmend üks.»

«Ma tahaksin silmi pesta.» Tanja tõusis üles, kahetsedes endamisi, et kell on juba nii palju.

«Võib-olla sa tahad üldse end pesta pärast seda saksa hospidali?» küsis Sintsov. «Erilisi mugavusi meil muidugi ei ole. Aga üks nurgakene telkmantli taga on, me anname sulle pesukausi ja teekatlaga kuuma vett — see on kõik, mis me saame anda.»

Tanja ei vastanud midagi, noogutas ainult rõõmsalt; Sintsov tõmbas telkmantli natuke kõrvale, võttis voodipeatsist padja alt käteräti ja ulatas selle Tanjale.

«Puhas.»

«Mis teil siin tulemas on?» Tanja näitas laua poole.

Alles nüüd, püsti tõustes, oli ta märganud, et laual on taldrikud ja kruusid ja keset lauda ajalehtede all veel midagi.

«Tahtsime väikselt Paulúse vangivõtmist tähistada, ja pataljonis oli meil täna ka üks sündmus...»

Tanja oli seda juba Levašovi ja Iljini käest kuulnud, ta ootas nüüd, et Sintsov ise ka talle sellest räägib, kuid Sintsov ei rääkinud.

«Lappisime siis väikselt oma normist ja trofeedest. Me pidime sind just äratama hakkama, et lauda kutsuda.»

«Ja nüüd peate minu järel ootama?» küsis Tanja käterätiga laua poole viibates.

«Pole midagi, küll me ootame.»

«Ma teen kähku.»

Nad läksid koos kõrvalkeldrisse. Nüüd polnud laua taga telefoni juures enam Iljin, vaid see pikk, kellele Sintsov oli peapesu teinud.

Rõbotškin tõusis laua tagant püsti ja silmitses Tanjat varjamatu huviga.

«Mis sa seisad, saa tuttavaks,» ütles Sintsov, ja kui Rõbotškin teretama tuli, küsis ta: «Kus Ivan Avdeitš on?»

«Läks kuhugi.»

«Ma lähen näitan, kus pesta saab. Sa kutsu seni Iljin ja Zavališin siia. Hakkame õhtust sööma.»

Sintsov hakkas koos Tanjaga minema, kuid samal ajal prigises telefon ja Rõbotškin hüüdis neile järele:

«Seltsimees kapten, telefon!»

Sintsov tuli tagasi ja ütles toru võttes Rõbotškinile: «Mine näita sina!»

«Üheksas kuuleb,» kuulis Tanja koos Rõbotškiniga väljudes Sintsovi valju ja — nagu talle tundus — ärevat häält. Kas teda tõesti nüüd ära kutsutakse? mõtles ta seda kuuldes.

Sintsovi ei kutsutud kuhugi. Kui Tanja tagasi tuli, istusid kõik juba lauas ja ootasid teda.

«Tere, saunaline!» ütles Zavališin, pakkudes talle Sintsovi vastas enda ja Iljini vahel istet.

Tanja noogutas ja naeratas Zavališinile. See mees oli jälle sama heasüdamliku unise näoga nagu eelmisel korral, ja prillidki olid samad, üks klaas keskelt pragunenud.

«Saun on teil tõesti päris ehtne. Ma pesin isegi pead.»

«Ehtsa sauna teeme kõigile siis, kui fritsudega valmis saame,» ütles Iljin, «praegu katsub igaüks nii läbi ajada, nagu olukord või iseloom lubab. Ivan Petrovitš näiteks,» noogutas ta Sintsovi poole, «hõõrub end igal hommikul poolest kehast lumega, aga Rõbotškini puhul on isegi hästi, kui ta üle päeva kõrvataguseid peseb.»

«Jäta nüüd! Ma ajasin tal täna niikuinii tuju pahaks.» Sintsov võttis välipudeli ja valas kõigepealt Rõbotškinile.

Kõige enne joodi päeva kõige tähtsama sündmuse — Pauluse vangivõtmise auks, siis tähistati «meie pataljoni trofeed», nagu ütles Zavališin. Rõbotškin püüdis Tanjale kõrgelennuliselt rääkida pataljonikomandöri osast selle puhul, aga Sintsov ei lasknud, vaid tegi keelava käeliigutuse, nii et Rõbotškin poole sõna pealt vait jäi. Tanjal hakkas temast koguni kahju — nüüd, kus Sintsov tema kuuldes oli seda meest noominud, tundus talle, et Rõbotškin tahtis solvumust alla neelates olla printsipiaalne ja hinnata vääriliselt kapteni vägitegu, milles ta ise osaline ei olnud, aga tal ei lastud seda teha ja solvati teda seega veel kord. Tanja suhtus üldse soojalt nendesse inimestesse, sest talle tundus, et igaüks neist armastab omamoodi seda meest, kellele ta külla oli tulnud.

«Ja nüüd joome Tanja terviseks,» ütles äkki Sintsov, vaadates talle otse silma. «Jooge kõik tema terviseks, poisid, sest ma armastan teda väga.»

Keegi rääkis midagi, samal ajal kui Sintsov Tanjale silma vaatas, ja kõik jõid vist kruusid tühjaks, Tanja jõi ise ka, ilma kruusile pilku heitmata, võttis siis käsikaudu laualt kuiviku ja hammustas seda, ja kuivik ragises väga kõvasti tema hammaste all.

Sintsov vaatas ikka Tanjale otsa. Ta nägu oli sel hetkel noor ja rõõmus. Tanja ei mäletanud, et ta oleks tookord, neljakümne esimesel aastal piiramisrõngas kunagi tema juuresolekul «poisid» öelnud. Ja korraga valgusid Tanjale pisarad silma: miks nad ometi varem ei kohtunud, enne Nikolaid, enne sõda, enne kõike seda, mis oli tema elus olnud?

«Mis sul on?» küsis Sintsov, sirutas käe üle laua ja pühkis õrnalt ühe sõrmega pisara Tanja põselt.

Tanja ei vastanud midagi. Ta ei teadnud, et see mõte, mis talle praegu pähe oli tulnud, oli rumal ja väär. Ta uskus tõemeeli, et ta oli seitse aastat tagasi, kui ta polnud veel kedagi kohanud ega kellegi peale tundeid raisanud, rikkam kui praegu. Iial poleks ta selle peale tulnud, et enne sõda, üheksateistkümneaastaselt, oli ta

just palju vaesem kui praegu siin rindel Sintsovi vastas istudes, kahekümne kuue aastaselt.

«Mis te sellest kuivikust närite?» küsis Iljin. «Võtke šokolaadi! Ümberringi nälg, aga kindralil oli voodi all ikkagi oma salanoos.»

«Ma võtan parem kartuleid,» naeratas Tanja. «Ma ei mäletagi enam, millal ma viimati praekartuleid sõin!»

«Ah kartuleid, võtke siis kartuleid!» Iljin ulatas talle panni lähemale. «Aga võtke kasukas maha, soe on!»

«Jah, seda küll.» Tanja viskas kasuka toolileenile.

«Täna on meil vedanud küll,» ütles Iljin. «Saksa kroonuahi ja selle täis koksi ka. Elame kord ka nagu härrad, põletame kõik ära. Nagu siis, kui sa esimest ööd meie pataljonis olid,» meenutas ta Sintsovile.

«Sa armastad üldse sooja,» ütles Zavališin.

«Kes seda ei armasta, karjakrantski tahab soojas olla. Ja milleks kokku hoida, kui homme aetakse meid siit niikuinii minema.»

«Kes ajab?» imestas Tanja, arvates, et Iljin räägib sakslastest.

«Ei tea veel. Mõni kõrgem mees. Näiteks Tumanjan — ta juba sihtis siiapoole, küsis, kuidas me end ära oleme paigutanud. Või diviisi staap. Või mine tea kes. Meile, vaestele patustele, seda juba ei jäeta. Liiga väiksed vennad. Ja kui niikuinii on minek, siis pole muud, kui kütame!»

«Kulak mis kulak,» näitas Tanja Iljini peale ja naeratas Sintsovile.

«Staabiülem peabki väikselt kulak olema. Ja krabama kõike mustadeks päevadeks. Nii laskemoona kui ka sööki ja viina — seks puhuks, kui ülemustel pidu on . . .»

«Viina pole ta kuskilt krabanud,» ütles Zavališin. «See on tal oma jagu.» Ta osutas kruusidele: «Pole ise vist nädal otsa joonud.»

«Mulle ta ei maitse,» ütles Iljin. «Kange tee on palju parem. Aga teile?»

«Ma olen sõja ajal päris ära harjunud. Olen isegi puskarit proovinud. Partisanid ise ajasid. Enne opereerimist anti seda narkoosi asemel. Kõige klaarimaga puhastati haavu.»

«Kas valan veel?» küsis Iljin.

«Ei, aitäh, rohkem ei taha. Teil on siin niigi soe.»

«See on hea, et teil meie juures soe on,» ütles äkki Zavališin. Ja miski tema hääles sundis Tanjat talle otse silma vaatama.

Zavališin polnud kaasa joonud, kui teised jõid, alles nüüd tõstis ta kruusi.

«Me elame siin pataljonis koos nagu üks pere, ja see asendab nii mõndagi, mis meil puudu on. Aga mitte kõike. Teie tulite ja istute nüüd koos meiega, ja meil on teie tuleku üle väga hea meel, aga samal ajal on meil imelik tunne, nagu oleks igaüks võtnud taskust päevapildi ja vaataks seda... Nii on meiega lood. On teil meeles, millest ma alustasin?»

«Jah.»

«Selle terviseks ma joongi. Et teil oleks ikka meie juures soe ja meil teiega istudes ka!» Ta jõi ja ütles siis Rõbotškinile: «Ja lõpetuseks loe üks luuletus.»

«Miks lõpetuseks?» küsis Iljin.

«Aeg on magama heita. Loe,» kordas Zavališin.

«Mida?»

«Mida's muud kui minu kõige armsamat! Aga kui tahad midagi muud, siis loe alguses muud — ja minu oma viimaseks.»

«Ma loen siis kohe seda,» kehitas Rõbotškin veidi nagu rahulolematult õlgu.

«Noh, väga kena.»

«Paar sõna öelda tahan, vend,
veel nelja silma all.
Ma täbarasti tunnen end,
vist lõpp on lähedal...»

alustas Rõbotškin, pea kumaras, ootamatult vaikse, madala, sugugi mitte poisikesehäälega. Alustas nõnda, et Tanja koguni võpatas nende sõnade ängistavast mõjust: neil oli liiga otsene tähendus kõigile koosolijaile.

See luuletus oli Tanjale juba koolis meelde jäänud, ta teadis seda peast, kuid alles nüüd, sel hetkel mõistis ta seda.

Ta kuulas ja vaatas Sintsovi: mees oli samuti silmad maha löönud, kui Rõbotškin lugemist alustas, ja vahtis enda ette lauale. Tanja vaatas Sintsovi, ja tal oli tunne, et need värsid käivad otseselt Sintsovi kohta, ähvardavad teda, ennustavad talle surma.

Sintsov istus liikumatult ja kuulas, siis tõstis ta pea, vaatas Tanjale otsa ja ohkas, nagu oleks ta tahtnud Tanjale öelda, et kumbki neist ei saa kindel olla, et nad teineteise jaoks ellu jäävad.

«Ongi kõik, esimene ja viimane,» ütles Rõbotškin, kui ta lõpetas. Nüüd, kus ta oli lõpetanud, olid tema nägu ja hääl jälle poisikese, ja mitte mehe omad.

«Nojah, olgu's pealegi kõik,» ütles Iljin püsti tõustes. Tema järel tõusid teisedki püsti. Ka Tanja.

«Teie jääte siia. Pataljonikomandör loovutas teile oma voodi.» Iljin näitas telkmantli taga oleva nurga poole. «Kui te pesemas käisite, pandi sinna puhas pesu. Magate nagu ema süles.»

«Te olete tõesti nagu lapsehoidjad!»

«Just nimelt,» ütles Iljin. «Ja seda juba ei ole, et laps nelja lapsehoidja hoole all hoidmata jääks.»

«Aga kuidas siis...» Tanja ei pöördunud mitte Sintsovi, vaid Zavališini poole, sest nii oli momendil nagu lihtsam.

«Meie heidame Ivan Petrovitšiga siia diivanile, teine teisipidi. Ega me teid ei sega?»

«Oh ei.»

«Me arvame sedasama,» ütles Zavališin. «Ivan Petrovitš, ma lähen veel korraks Tšugunovi juurde, ära sa minu äraolekut kurjasti kasuta, ära liiga laiuta, mul on sind pärast muidu raske paigast nihutada, kui ma tulen.»

«Ega ma veel magama ei heida,» ütles Sintsov.

Need olid üldse tema esimesed sõnad pärast seda, kui ta oli öelnud «ma armastan teda väga», — nagu poleks ta pärast neid sõnu enam midagi muud rääkida tahtnud.

Tanja jättis äraminejatega hüvasti ja arvas, et Sintsov läheb ka koos teistega välja. Sintsov aga jäi sinna ja istus laua äärde tagasi. Kui Tanja tema vastu istus, naeratas ta ja ütles:

«Nii et sõda lükkas meid jälle kokku!»

«Ei lükanud sõda. Ma ise tulin,» ütles Tanja.

«Seda küll. Aga ikkagi lükkas sõda. Oleks võinud ju nii minna, et me poleks kokku saanudki. Ei seekord hospidalis ega pärast siin.»

«Ja ka täna oleks võinud nii minna.»

«Ei, täna küll enam mitte. Kõik need viis päeva mõt-

lesin ma, kuidas sinuga kokku saada. Aga seni polnud mingit võimalust.»

Ta sirutas käed üle laua, võttis Tanja käed oma pihku ja oli tükk aega vait.

«Mida sa praegu mõtled? Mõtled Mašale?» küsis Tanja kõhklemata, sest varem või hiljem oleks ta seda niikuinii pidanud küsima.

«Jah,» vastas Sintsov. «Aga mul on hea meel, et sina siin oled. Ma ei oskaks praegu oma elus midagi paremat tahta.»

Ja see oli tõsi, kuigi ta ei saanud Tanjale öelda kõike, mida ta mõtles, sest peaaegu kunagi ei saa inimesed kõike, mida nad sellisel puhul mõtlevad, oma südamelt ära rääkida. Ta mõtles Mašale, mõtles, et millegipärast pole tal praegu tema ees häbi. Ta ei häbene seda, et ta hoiab selle teise naise käsi oma peos, ega seda, et ta mõtleb kannatamatult sellele naisele — mitte ainult nüüd, kus ta ise tema juurde tuli, vaid juba varemgi, viis päeva tagasi. Maša on surnud, ja mina... katsus ta endale ette heita. Ja mina?... Jah, mina?! Ma olen vaba. Rumal on nii öelda, aga see on tõesti nii. Ja kellelegi pole vaja, et ma ei oleks vaba, kellelgi poleks sellest kergem.

«Ütle, Tanja, kas kumbki meist oleks võinud seda mõelda, kui me sind Zolotarjoviga seljas kandsime?»

Tanja ei vastanud kohe.

«Ma ei tea. Praegu tundub mulle, et ma juba siis natuke sinu peale mõtlesin, mäletad, kui see metsavaht küsis, et kas ma olen sinu naine. Aga see pole vist tõsi, ma ei mõelnud tookord midagi.»

«Pavel ütles, et Moskvas olla tema sulle nagu meeldinud.»

«See on õige,» ütles Tanja. «Ma mõtlesin pärast, kui ma ema juurde sõitsin, kogu tee tema peale. Aga praegu ei kujutaks ma seda enam ettegi.»

«Ja sa räägid ka edaspidi ainult tõtt, isegi siis, kui sinu käest ei küsita?»

«Jah, sinule küll.»

Tanja võttis tasakesi oma käed mehe peost, tõusis püsti, läks ümber laua, ja Sintsov kuulis, kuidas ta tema selja taga telkmantli kõrinal eest ära ja siis jälle ette tõmbas.

Sintsov ei vaadanud selja taha.

«Kas ta tuleb tagasi?» küsis Tanja, mõeldes Zavališinit.

«Ei,» vastas Sintsov.

Ta istus ja ootas. Tanja tuli tema selja taha ja võttis tal sõna lausumata kaela ümbert kinni. Ja enne kui Sintsov esimest korda elus Tanjat suudles, suudles ta vana puuvillase sõduripluusi käist, mis riivas ta huuli ja millel oli juures õige kerge karboolilõhn.

... «Ma ei teadnud, et sa nii metsik oled,» ütles Tanja, puudutades oma etteheite leevendamiseks õrnalt Sintsovi lauge.

Nad lamasid kõrvuti kitsal saksa välivoodil, laigulise saksa telkmantli taga.

Sintsov vaikis, tal oli häbi. Siis ütles ta:

«Ma pole enam kunagi niisugune.»

«Aga kui me aasta otsa teineteist ei näe?» küsis Tanja.

«Siis ma ei tea,» ütles Sintsov. «Sa said õigesti aru — sellepärast see oligi. Ja sellepärast ka, et ma olen viimasel ajal nii ära vintsutatud, ja ma kartsin, et ma ei saa üldse hakkama. Häbi on seda rääkida...»

«Mispärast häbi? Siin pole küll kellegi ees midagi häbeneda,» ütles Tanja.

«Kas sa oled ammu üksi?» küsis Sintsov.

«Pool aastat. Ma kunagi räägin sulle.»

«Nagu sa tahad.»

«Ma võin ka praegu rääkida.»

«Nagu sa tahad,» kordas Sintsov.

«Ei, praegu ma ei taha. Aga võib-olla on see sulle just praegu tähtis?»

«See pole mulle tähtis. Ja pole ka edaspidi tähtis. Jäägu see sulle eluksajaks meelde!»

Tanja naeratas pimedas selle pahaselt öeldud «eluksajaks» peale.

«Me räägime nii, nagu oleksime juba mees ja naine.»

«Kas me siis ei ole?» küsis Sintsov.

«Jah, võib-olla tõesti,» ütles Tanja. «Kui sul ainult minuga hea on.»

«Mul on sinuga hea.»

«Aga sa ei tea ju veel seda, ja mina ka ei tea.»

Tanja mõtles, et kui neil ka edaspidi on teineteisega niisama halb kui nüüd, esimestel hetkedel, siis ta ei lähe talle naiseks, sest mis mõtet sellel siis oleks? Kuid ta ei tahtnud uskuda, et neil ka edaspidi on halb, sest ta tundis mehe vastu niisugust õrnust, mida ei saa ju ometi tunda muust lahus, ilma teineteisega hea olemata. Ta tahtis kiiremini veel kord proovida, kuidas nüüd on. Kas neil on tõesti jälle halb? Aga talle tuli meelde, kuidas Sintsov pihtis, et ta on ära vintsutatud, ja liikumatult tema kõrval lamades küsis ta hoopis:

«On sul midagi keerata?»

Sintsov ei saanud kohe aru.

«Mida?»

«Tahaks suitsetada.»

«Mul on suitsu.»

«Kas mahorkat ei ole? Ma olen harjunud rohkem mahorkat tõmbama.»

«Mahorkat on ka.»

Sintsov otsis taskust mahorkat ja rebis ajalehe küljest paraja riba.

Tanja keeras pläru, ja kui Sintsov välgumihklist tuld lõi, nägi Tanja kerget imestust tema näol.

«Sa pole veel minuga harjunud. Sina arvad, et ma olen lihtsalt naine? Aga ma olen juba ammust aega sõdur. Ja alles siis kõike muud,» ütles Tanja ja mõtles ise: issand jumal, kui raske see kõik siiski on! Küll tahaks, et sõda rutem lõpeks! Ja milline õnn, et praegu on vaikne, homme ei tulegi vist enam lahinguid ja keegi meist ei pea sõdima enne, kui meid teisele rindele saadetakse, võib-olla tervelt kuu aega, aga võib-olla veel kauem! Praegu mõtles ta seda lausa kirgliku lootusega, mille pärast ta igas teises olukorras oleks end karmilt käsile võtnud.

«Su juuksed polegi veel ära kuivanud.»

Tanja tundis, kuidas mees hingab talle kuklasse; tal oli hea meel, et ta oli pead pesnud ja et juuksed olid pehmed ning puhtad, kuigi natuke niisked.

«Tõmbasid lõpuni?»

«Ei.»

«Ära enam suitseta.»

«Hea küll.»

«Anna mulle.»

Sintsov võttis pläru, tõmbas kaks mahvi, sirutas siis pimedas käe üle Tanja ja kustutas suitsu kusagil voodi all vastu põrandat.

«Ära karda,» ütles Sintsov, jätteski käe raskelt Tanja õlale lebama. «Ma pole enam kunagi nii metsik. Mitte kunagi. Ega sa ei karda?»

«Ei karda,» ütles Tanja ja surus hirmunult hambad kokku, kartes, et neil on jälle halb.

KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK

Nad tõusid väga vara. Tanja ütles juba öösel, et ta läheb pool seitse ära, muidu ei jõua õigeks ajaks pärale.

«Siis on veel täiesti pime,» ütles Sintsov.

«Ongi hea.»

Vastu hommikut tundis Sintsov läbi une kaks korda, kuidas Tanja võtab tema käe, pöörab seda ja tõstab silmade ette, et kella helendavat numbrilauda vaadata. Pool seitse ütles ta Sintsovile tasakesi kõrva, et ta tõuseb üles, ja kui Sintsov seepeale teda kallistas, surus Tanja end korraks tugevasti tema vastu ning tõusis siis kiiresti üles.

Tema liigutused olid kuidagi väga otsusekindlad, nii et Sintsov ei söandanud teda tagasi hoida, ja lebanud mõni minut üksinda, tõusis ka tema üles ja hakkas end riidesse panema.

«Kus su välgumihkel on? Tee valgust, ma ei leia rihma üles,» ütles Tanja pimedas ringi kobades.

Sintsov tegi valgust ja nägi, et Tanja on juba riides, kasukas seljas.

«Su rihm on tooli peal,» ütles Sintsov. «Ma panen tattnina põlema.»

«Oleks hea küll.»

Sintsov läks laua juurde ja süütas tattnina. Tanja rihm koos püstoliga oli tõepoolest tooli peal. Tanja võttis selle kätte, kuid ei pannud vööle, vaid enda ette lauale, istus tugitooli, vaatas tema ees seisvale Sintsovile otsa ja ohkas sügavalt.

«Kui sa teaksid, kui õnnelik ja kui väsinud ma olen! Jalad on kohe nõrgad.»

«Heida niisama riides natukeseks pikali,» ütles Sintsov, Zavališini tühjale diivanile näidates. «Ära häbene. Keegi ei hakka midagi ütlema.»

«Ega ma ei häbenegi. Aga ma pean minema. Ma häbeneksin siis, kui ma kella üheksaks kohal ei ole, nagu ma Rosljakovile lubasin. Aga muidu võivad nad rääkida, mis tahavad. Ja sina võid ka rääkida, mis tahad, ja mõelda, mis tahad.»

«Ma ei tea praegu isegi, mis ma sinust mõtlen,» ütles Sintsov ja lisas siis kõheldes: «Ma usun, et ma armastan sind.»

Tema kõhklust märgates pidi Tanja äärepealt küsima: «Ega sa vist sedagi ei tea, mis sa oma mälestustega peale hakkad? Või oled juba selgusele jõudnud?» Äärepealt pidi ta seda küsima, sest tema kujutlusega Sintsovist ei tahtnud kuidagi sobida mõte, et ta oma naise nii ruttu unustab.

«Noh, mis ma ikka enam istun,» ütles Tanja, jättes selle siiski küsimata, ja tõusis püsti.

«Ma tulen sind saatma.»

«Saad sa tulla?»

Tanja polnud ise tahtnud Sintsovi paluda, kartes, et ega ta kohustused nagunii ei lase.

«Praegu veel saan. Kuni suurtükiväe positsioonideni. Neilt läheb ehk mõni auto tagalasse, ma panen su peale, saad autoga kohale.»

Tagastus Tanja juurde ja suudles teda õrnalt. Tanja naeratas.

«Mis sa naerad?»

«Sul oli suudeldes niisugune süüdlasenägu peas, nagu läheksin mina tööle ja sina jääksid siia magama või lorutama.»

«Magada enam ei saa. Aga lorutada võib-olla küll. Meie fritsud annavad alla, kui valgeks läheb, ja siis võime tõesti lorutada.»

«Kas sa usud, et annavad?» Täis lootust vaatas Tanja talle otsa.

«Lorutamine on muidugi naljaks öeldud, sest tegemist on ülearugi, aga selles, et nad vangi annavad, olen ma kindel. Juba eile sõdisid nad nagu...» Ta ei leidnudki sõna, et seletada, kuidas sakslased eile olid sõdinud. «Noh, lähme siis!»

Kõrvalkeldris magas Iljin laua taga, käsi telefoni peal, nagu oleks ta oma kätt rohkem usaldanud kui kõrvu.

Nende sammude peale ärkas ta üles: liigutas kõigepealt kätt telefoni peal, siis avas silmad ja nõksatas ärkvele.

«Ma lähen saatma,» viitas Sintsov peaga Tanja poole. «Kuni suurtükiväe tulepositsioonideni. Kõige hiljem kolmekümne minuti pärast olen tagasi.»

«Selge.» Iljin tõusis püsti.

«Tere.» Tanja märkas, et Iljin vaatab teda, läks Iljini juurde ja sirutas esimesena käe. «Ja nägemiseni. Aitäh kõige eest.»

Sintsov imestas Tanja julgust ja sisemist jõudu, mida need sõnad ilmutasid. Ja jälle mõtles ta, et kuigi kõik oli toimunud nii äkki, enne kui nad ise sellest õieti arugi said, armastab ta juba seda naist. Iljin, kes vist arvas, et Tanja nüüd, hommikul, tema ees piinlikkust tunneb, tundis ise piinlikkust ja küsis kohmetult:

«Kas magasite hästi?»

«Hästi jah,» vastas Tanja lihtsalt ja tõsiselt.

Ja tagasi vaatamata läks ta Sintsovi ees keldri ukse poole. Väljas jäi ta seisma, sirutas pimedas käe selja taha ja ütles Sintsovi käest kinni võttes:

«Tõesti uskumatu, et me ikka kokku saime!»

«Mis saab edasi?» küsis Sintsov.

«Ei tea. Kuhu me lähme, kas sinnapoole?»

«Jah.»

Nad läksid edasi, Tanja vaikis ja mõtles: jah, ei tea. See ei käinud tema tunnete kohta, vaid selle kohta, kas sakslased annavad ikka alla või tuleb veel lahinguid. Kui tuleb, siis peab Sintsov jälle tulle minema. Võib-olla juba täna, mõne tunni pärast. See mõte jälitas Tanjat südaööst peale nagu needus ja ta ei saanud sellest enam kuidagi lahti. Aga selle needuse olemasolu näitas ühtlasi, et ta on õnnelik, et nüüd on tal olemas inimene, keegi, kes on tema oma, ja et ta on selle inimese pärast hirmsasti mures.

«Sa küsisid, mis edasi saab,» ütles Tanja, kiskudes end vägisi sellest ühtaegu õnnelikuks ja õnnetuks tege-

vast mõttest lahti. «Ma katsun sind iga hinna eest jälle vaatama tulla. Iga kord, kui saan.»

«Mina ka,» ütles Sintsov.

See oli öeldud rõõmsalt ja kindlalt, kuigi ta teadis, et selle nii lihtsana kõlava «iga kord, kui saan» taga on lõpmatu arv kordi, kus «ei saa» — kas teiste pärast või teenistuskohustuste pärast või omaenda sõjamehe-sisetunde pärast.

Ja ometi oli seda nii hea kuulda! Kui tore on siiski olla elus ja kohata naist, kelle puhul sa äkki rabava selgusega tunnetad, mis tähendab olla elus!

Ainult et mis sellest kõigest nüüd ikkagi saab, kui asja kainelt kaaluda? pidurdas ta end mõttes.

Kuid just kaineks kaalumiseks ja kaineks mõtlemiseks polnud ta praegu võimeline. Praegu võis ta lihtsalt uskuda, et kõik läheb hästi.

Tanja ütles öösel, et ta oli kohe algul palunud Serpilinit saata teda polgu sanitaarroodu. Ja seda võib veel kord paluda. Kui sanitaarroodu ei saa, siis vähemalt nende diviisi medsanpatti.

Sintsovi kohus oleks olnud kahtlemata mõelda, et armee staabi sanitaarosakonnas on vähem ohtu kui medsanpatis või polgu sanitaarroodus, kuid ta ei mõelnud seda. Selles väikeses naises oli midagi, mis ei lubanud kellelgi vastu tema tahtmist tema pärast karta, kui ta ise ei kartnud.

Tanja komistas pimedas, kuid Sintsov toetas teda, nii et ta ei kukkunud.

«Jah, jaanuaris on ööd veel pikad,» ütles Tanja. «Täna on küll juba veebruar.»

Ja Sintsov mõtles, et täna on tõepoolest esimene veebruar, seega juba kahekümne kolmas pealetungipäev.

«Üleeile nägin teel hobust ja rege, reel oli miinipilduja, ree taga vantsis sõdur. Jõudsid teelahkmele, hobune keeras ühele, sõdur teisele poole. Hüüdsin meest; tuli välja, et ta oli käies magama jäänud. Inimesed on surmani väsinud.»

«Ja sina ka,» ütles Tanja, kes polnud kogu öö ja hommiku muule mõelnud kui ainult Sintsovile.

Suurtükiväelaste tulepositsioonide lähedal kuulsid nad, et kuskil müriseb «polutorka». Nähtavasti oli juht

mootori külmumist kartes selle mürskude mahalaadimise ajaks käima jätnud.

Pimedas tuli neile vastu divisjonikomandör, keda Sintsov tundis.

«Tere, sõjajumal!» ütles Sintsov. «Kuule, kas sul mõni tühi auto tagasi ka läheb?»

«Praegu läheb üks,» vastas divisjonikomandör, silmitsedes imestustäratavalt tillukest kogu Sintsovi kõrval.

«Nii et said ikka laskemoona juurde?»

«Ikka sain. Mis sa autost küsid?»

«Sõjaväearsti jaoks,» viitas Sintsov peaga Tanja poole. «Ta läheb armeestaabi sanitaarosakonda.»

«Teeotsas panevad maha. Lähme vaatame,» ütles divisjonikomandör.

Nad läksid «polutorka» juurde.

«Aita peale,» ütles divisjonikomandör Sintsovile ja läks ümber auto tagasi, sinna, kust kostis sõdurite hääli.

Sintsov tõmbas auto ukse lahti.

«Mine sisse.»

Tanja ronis juhiruumi ja istus. Sintsov seisis sealsamas, õige ligidal. Siis, laskmata Tanjal kinnast ära võtta, surus ta kiiresti tema kätt ja astus eemale.

«Ma panen ukse kinni, külm on.»

Aga külm polnud Tanjale praegu tähtis, oli tähtis, et mees veel paar sekundit tema lähedal oleks. Ta pani jala astmelauale ega lasknud ust kinni panna.

«Noh!» Sintsov surus ust ja taipas alles siis, miks uks kinni ei lähe. «Ma oleksin võinud sul jalaluu murda!»

Tanja tõmbas jala ukse vahelt ära, sest juba ronis juht teiselt poolt autosse. Sintsov lõi omapoolse ukse kinni, «polutorka» nõksatas paigast ja sõitis minema. Sintsov aga jäi divisjonikomandöriga maha.

«Miks sa nii vara platsis oled?» küsis Sintsov.

«Ma magasin öö siin. Tegin õhtul isikulisele koosseisule selgitustööd.»

«Mis asjus?»

«Et tuli oleks täna väga täpne, teeks kõik maatasa, kes veel elus on . . .»

«Kas teie ülemused siis ei looda, et hommikuks on sakslastel «hände hoch»?»

«Ei paista sedamoodi,» ütles divisjonikomandör. «Laskemoonavarud pandi öö jooksul jälle täis.»

«Ma arvasin eile küll, kui ma Pauluse-lugu kuulsin, et meie fritsud annavad ka alla.»

«Seda ma näen, jah, et sul juba rahuaegsed tuurid peal: ei maga öösel, saadad hommikul naisarste . . .»

Sintsov ei vastanud. Jah, võib-olla oli see tõesti nii.

«Hea küll, ma lähen,» ütles ta pärast pausi. «Kui teil öösel laskemoonavarud täis pandi, siis lüüakse hommikul meile ka vesi peale.»

Õige pikkamööda hakkas valgeks minema. Päris valge polnud ka siis veel mitte, kui Sintsov tagasi jõudis. Ainult siin-seal ilmusid käreda talvehommiku udust nähtavale hambulised varemed. Noh, ja kellel seda päevavalgust vaja oli! Polnud õigupoolest isugi seda kõike näha.

Vaheldumisi mõtles ta sellele, kas täna tuleb lahing või ei tule, ning naisele, kellega ta oli «polutorka» uksel jumalaga jätnud, seistes nüüd jälle vastamisi sõja argieluga.

Öösel oli ta mures olnud, milliseks kujuneb hommikul nende lahkumine, aga selgus, et kõik oli lihtne. Tanja käitus nii, et kõik oli lihtne. Hommikul ei öelnud nad teineteisele midagi ülearust ega rumalat. Öösel oli ta küll Tanjale palju ülearust ja rumalat rääkinud. See pani teda ennastki imestama, sest ta oli arvanud, et ta ei saa enam ühegi naise puhul nii suurt õrnust ja tänulikkust tunda.

Sintsov rääkis ja Tanja vaikis. Lõpuks ütles ta: «Küll sa oled mu vastu õrn.» Algul oli ta öelnud: «Ma ei teadnud, et sa nii metsik oled.» Vastu hommikut aga: «Ma ei teadnud, et sa nii õrn võid olla.»

Polnud ka ime. Sintsov oli ise juba ammu unustanud, missugune ta võib olla — metsik või õrn või teab missugune veel. Ta ei teadnud seda, polnud sellele mõelnud, oli unustanud. Vahel oli ta küll naistele mõelnud, kujutlenud, missugused nad on, sest poolteist aastat polnud tal neid olnud. Aga missugune ta ise naise vastu on, seda ei osanud ta enam ette kujutada.

Kes teab, võib-olla olid mälestused Mašast kõik need poolteist aastat nii valusasti põletanud, et nad ise lõpuks tuhaks põlesid. Või tundub see alles täna nõnda?

Seda ta oligi hommikul mõelnud, kui ta Tanjale kõheldes ütles: «Ma usun, et ma armastan sind.»

Seejuures ei olnud sõnal «armastan» tema jaoks mingit erilist ega erakordset tähendust, mis seda sõna kõigist teistest oleks eraldanud või seletamatult kõrgemale tõstnud. See sõna iseendast ei tähendanud ju õieti midagi, aga ta lihtsalt ei leidnud mõnda teist sõna, mis ütleks lühidalt ära kõige olulisema — selle, et ta ei kujutlenud enam elu ilma Tanjata. Ja see oli tõsi. Olgu peale, et kõik juhtus enne, kui nad ise sellest õieti arugi said, see ei muutnud küll mitte midagi.

Jah, ime oli sündinud. Ja see ime pani teda kogu tee muhelema. Muheldes jõudis ta ka oma keldrisse, nägi Iljini laua taga teed joomas ja istus teisele poole lauda, teadmata, et ta ikka veel muheleb.

Iljin kallutas teekatelt, valas vaikides kruusi täis ja nihutas selle Sintsovi ette. Noorusest tulenevale moraalirangusele vaatamata ei mõistnud Iljin Sintsovi hukka — ei eile, kui see lugu algas, ega täna, kui see lõppes. Tema silmis oli Sintsov kogu nende ühise teenistusaja jooksul olnud alati see mees, kes katsub ikka rohkem enda kanda võtta; ja kui sellel mehel korraga vedas, kui talle õnn lihtsalt sülle langes, kas võib siis temale midagi ette heita? Iljin leidis, et ei või. Ainult kadestada võib — seda küll.

Teinud kõik, mis tema võimuses, et pataljonikomandör saaks selle naisega kahekesi olla, leidis Iljin nüüd, kus naine oli ära läinud, et tal on õigus Sintsovilt avameelsust oodata.

«Noh, kuidas sul siis läks ka?» küsis ta, kui Sintsovil oli pool kruusi teed joodud.

«Väga hästi. Paremini ei saagi minna. Aitäh, poisid!» Sintsov vaatas Iljinile otsa.

Ja kuigi ta pilk oli lahke ja koguni rõõmus, helkis selles samal ajal ometi midagi niisugust, et Iljin ei hakanud parem üksikasju pärima.

«Vala veel teed.»

«Rohkem mul küsimusi ei ole.» Iljin valas kruusi täis. «Joo. Tumanjan helistas vahepeal, kui sa ära olid. Kutsus kõik pataljonikomandörid täpselt kella üheksaks enda juurde.»

«Eile kutsuti kõik meie rahvas kokku,» ütles Zavali-

šin, kes oli Iljini jutu ajal sisse tulnud. «Tehti meile selgeks, kui kenasti tuleb sakslasi kohelda, kui nad kapituleeruvad, täna aga tuubitakse teile sisse, kui armutult neid peab tapma, kui nad vastu panevad.»

«Paistab, et panevad,» ütles Sintsov. «Ma käisin Jermakovi divisjonis, nendele on antud täis lahinguvaru.»

«Nii et hakkame jälle pihta,» ohkas Zavališin. «Ausalt öelda, öösel sai küll juba võitlusmeeleolu otsa.»

«Sinul sai, aga pataljonikomandöril...» ei suutnud Iljin ütlemata jätta.

Teda peatades pani Sintsov oma raske käe vaikselt tema randmele.

«Ma ütlesin sulle juba, Kolja, missugune minu meeleolu on, — see on väga hea. Ja ära hakka seda rikkuma. Selge?»

«Jumala selge,» ütles Iljin. «Aga sul on varsti aeg Tumanjani palge ette ilmuda. Habeme jätad ajamata?»

«Jõuab veel.» Sintsov vaatas kella. Ta jõi teekruusi tühjaks ja valas siis pool kruusi veel. «Aja kokkuhoiu mõttes peab teega ajama.»

Nõupidamisel Tumanjani juures anti pataljonikomandöridele käsk jätkata aktiivset tegevust ja valmistuda ühtlasi üldpealetungiks, mis peab algama homme hommikul. Kõigest sellest nähtus, et meie andmetel ei mõtle sakslased siin, tehaste rajoonis, veel kapituleeruda, meie aga seda kauem kui homseni ei oota.

Kui nõupidamine lõppes, jäi Sintsov õnnitlema oma endist naabrit Zõrjanovit, kelle Tumanjan oli kaks päeva tagasi edutanud oma asetäitjaks.

«Sa lähed vuhinal ülesmäge!»

«Enne läksin vuhinal allamäge, nüüd peab ka vuhinal üles minema.»

«Ma päris imestasin, ausalt öelda,» ütles Sintsov, «et ta sind just enne lõppu pataljonist ära võttis.»

«Ta on kaval mees,» ütles Zõrjanov Tumanjani kohta. «Sai haisu ninna, et diviisikomandör tahab mind määrata Kolokolnikovi asetäitjaks, — ei andnud, võttis ise. Aga lõpust ei maksa küll enne rääkida, kui me pole lõpetanud. Padruneid neil veel on, miine on, varjendeid jalaga segada... Näljast hoolimata võivad nad

veel nädal aega sõdida, see on rohkem selgroo küsimus. Mina laseksin näiteks nende väejuhi asemel igaühe, kes käpad püsti tõstab, oma käega maha, ja endale teeksin viimasena otsa peale, aga alla küll ei annaks.»

«Paljud peavad elust rohkem lugu.»

«Mis elu see vangis on, olgu neil või meil!» lõi Zõrjanov käega.

«Väga hea, et nad kõik nii kanged ei ole kui sina! Paulus andis koos viieteistkümne kindraliga alla...»

«Ma kuulsin,» ütles Zõrjanov tasa, «et öösel olnud armee staabis sõjanõukogu koos, arutati, mis me nüüd fritsudega teeme, kui Paulus juba kapituleerus: kas ootame, kuni nad kõik nälja pärast käpad püsti ajavad, või lööme nad enne puruks? Ainult meie Kuzmitš olla soovitanud oodata. Ja sai ka vastu pead.»

«Kas meile tuled?» küsis Sintsov hüvasti jättes.

«Homme tulen, kui halvasti sõdid, teen sulle kiiret takka,» muigas Zõrjanov, «aga mis ma täna tulen!»

Nad said teineteisest väga hästi aru, ja Sintsov mõtles sellele kogu aeg, kui ta pataljoni tagasi minnes eesliinilt hõredat tulevahetust kuulis. Mis tähendab «jätkata aktiivset tegevust» ja valmistuda ühtlasi homseks pealetungiks? Kõik, nii ülemad kui alamad, taipavad väga hästi, et see tähendab vastava näo tegemist ja korrakohast raporteerimist, kusjuures tegelikult hoitakse end homseks. Lihtsalt on juba harjumuseks saanud iseennast petta — lasta paista, et kui algus on tehtud, siis tungime ka kogu aeg peale nagu üleskeeratud masin. Aga tegelikult ei ole see päevast päeva nii, ja kuigi me endale armu ei anna, tuleb ette ka puhkepause ja peabki tulema, sõjas ilma läbi ei saa. Ja kõik targad saavad sellest aru, aga kui lolli otsa komistad, siis on lugu muidugi paha!

Kui Sintsov pataljoni tagasi jõudis ja käsu edasi andis, aimas ta, et kõik ei suhtu sellesse ühtemoodi. Zavališin oli vist midagi muud oodanud — ta jäi norgu ja ütles, et läheb roodudesse meestega rääkima. Rõbotškinil seevastu oli hea meel. Juba kaks päeva oli ta nördinud, et Sintsov polnud teda tookord kaasa võtnud, kui kindrali kätte sai; ja nähtavasti lootis ta homme, vii-

mases lahingus, midagi korda saata. Teiste juuresolekul ütles Iljin tagasihoidlikult: «Noh, eks me siis valmistu!» Aga kui nad Sintsoviga kahekesi jäid, ütles ta vihaselt:

«Ei taha, raisad, alla anda!» Ja ta lisas ränga sõimusõna, mida tema suust polnud veel enne kuuldud.

Sintsov vaatas keldris edasi-tagasi kõndivat Iljini ja sai tema raevust täiesti aru — ta tundis ise sedasama. Koledat viha tegid viimasel kolmel nädalal need sakslased, kes istusid alla andmata paigal ja sundisid meid ikka ja jälle surmaga riskima! Omade kohta oleks niisuguses olukorras öeldud: «Kanged mehed!» Aga sakslaste kohta öeldi: «Raisad!» Ja mis sa muud ütledki, kui pead homme jälle nende raiskade pärast mehi ohverdama! Arvu ei tea veel, aga mehi langeb muidugi! Eile, kui see Pauluse-jutt lahti läks, oli korraks küll tunne, et kõik, mis sul siin Stalingradis läbi teha tuli, on nüüd seljataga. Need, kes pole veel alla andnud, annavad tunni-paari pärast kindlasti. Ja ongi lõpp! Ja vaikus. Täna aga selgus, et vaikus ei tule ise, seda tuleb alles tooma minna, sealt, kus tulistatakse. Ja kui ei lähe, vaid jääd ootama, kuni ta ise tuleb, siis on see juba sakslaste, ja mitte sinu teha. Ja kes teab, kuidas sa ise otsustaksid, kui sulle öeldaks: «Talita oma äranägemise järgi!» Kes teab, kas su närvid peaksidki paigaltammumist ja vaikuse ootamist vastu. Väga võimalik, et sa läheksid tormijooksuga: saagu mis saab, kui aga veel see tükk sõjast ometi seljataha jääks, et saaks kaelusenööbid lahti teha, selga sirutada, silida rinda pluusi all ja öelda iseendale: seks korraks aitab!

«Kas sa «Viimaseid uudiseid» nägid? Erileht juba väljas!» Iljin jäi seisma ja võttis laualt lehe, kus oli räägitud Pauluse vangivõtmisest.

«Polgu staabis nägin.»

«Võit juba ametlikult käes, aga meil tuleb ikka veel sõdida,» ohkas Iljin ja küsis: «Mis sa arvad, äkki annavad siiski alla, homseni ootamata?»

Sintsov kehitas õlgu.

«Kui nad enne teistega koos ei andnud, siis vaevalt nad seda nüüdki ilma uue tõuketa teevad.»

«Noh, tõukame siis, kui tõukama peab!» ütles Iljin. «Aga mis viga oleks tõugata, kui meid oleks sama palju, kui oli! Ilma täienduseta ei saa ju!»

«Mis see aitab, see vastastikune kurtmine? See meid edasi ei vii.»

«Aga edasi sõdida tuleb,» muigas Iljin.

«Ühest küljest on meil õigus nuriseda,» ütles Sintsov pärast pausi. «Teisest küljest aga on meil viimastes lahingutes olnud ümmarguselt iga viie mehe kohta üks suurtükk. Niisugust suurtükiväge pole meil selle sõja kestel veel olnud.»

«Seda küll,» ütles Iljin, «aga ainult tema seljas ka sõita ei saa.»

Nüüd jõudsid nad praktiliste kalkulatsioonideni, mis moel ja millega homme oma pataljoni rindelõigus sakslasi «tõugata».

Hommikupoolik kulus igasugusteks õiendamisteks, pärast lõunat aga tuli Kuzmitš luurajatele saksa kindrali vangivõtmise eest medaleid kätte andma. Luurajad olid tavakohaselt majutatud siiasamasse, pataljoni staabi kõrvale. Olid nad ju mitte koosseisulised luurajad, olid nad ju viimane reserv, olid nad ju hädakorral ka staabi kaitsesalk. Kõik ühel hoobil.

Üheksale luurajale pani kindral medali oma käega rinda, kümnenda oma jäi karpi. Luuraja Tsõbenko sai eile õhtul haavata: tuli parajasti katelokiga köögist, suur miinikild lõi kateloki käest, väikesega sai nina pihta. Verekaotus oli suur, kuid haav ise kerge — mees läks ainult medsanpatti.

«Tal oli hästi uhke rooma nina,» muigas luurejao komandör Kolessov. «Fritsul hakkas kade meel — tegi lühemaks. Nüüd pole Tsõbenkost enam peigmees-poissi.»

«Pole viga,» ütles Kuzmitš. «Kodusõjas täkkisid valged mu kolu nii ära, nagu oleks kapsarauaga kallal käidud, aga naised heidavad siiamaani silma,» ütles ta veel ja naeris ise esimesena oma nalja üle.

Luurajad arvasid juba, et kõik on läbi ja nüüd lastakse nad minema, aga Kuzmitš kutsus adjutandi veel korraks enda juurde ning võttis tema käest tunnistuse ja karbi.

«Nüüd autasustan ma teie juuresolekul teie pataljonikomandöri . . .»

Sintsov kohmetus. Esimesel pealetungipäeval oli Tumanjan küll ähvardanud kõrgendiku vallutamise eest ettepaneku teha ja Kuzmitš oli teda kaelustanud, aga

pärast unustati see asi ära või tõmmati armee staabis kriips peale. Äsja, kui ta seda Serpilinilt kuulis, oli ta uskuma jäänud, aga nii ruttu ei olnud ta seda igatahes oodanud.

Kui Kuzmitš talle Punatähe ordenit rinda pani, meenus Sintsovile, kuidas ta kindral Orlovi käest oma esimese ordeni sai, samuti Punatähe, Moskva all. Meenus isegi külm käepuudutus, kui kindral oma käe pluusi kaelusest sisse pistis. Siis oli samuti külm ilm, nad seisid samuti varemete varjus, ja poole tunni pärast sai kindral Orlov tema kõrval surma. Ta oli samuti väikest kasvu nagu Kuzmitš, pidi end sirutama, kui ordenit rinda pani, tuli Sintsovile äkki jahmatava paralleelina meelde, kuid ta tõrjus selle mõtte eemale: egas iga päev heast peast kindraleid surma saa!

Pärast autasustamist jäi Kuzmitš küll lõunale, kuid oli tujust ära. Viina maitses ainult moepärast, muidu aga istus ja vaikis; siis ütles ta korraga:

«Inimene elab, elab ja mõtleb edasigi elada. Saatus aga ütleb «ei». Noh, kui ei, siis ei...» Jäigi arusaamatuks, mis puhul ta seda ütles, aga piinlik oleks olnud pärima hakata. Siis küsis ta: «Kas teil on siin mõnest punktist näha, kuidas sakslasi üle Volga veetakse?»

Iljin vastas, et Volga ei paista siia ühestki punktist: tehase varemed jäävad ette.

«Ma käisin enne siiatulekut Tsvetkovi polgus,» ütles Kuzmitš. «Sealt on ühest punktist binokliga näha. Hommikust saadik roomavad üle Volga nagu must madu. Mitu tuhat on juba läinud. Meie vaatame pealt ja nemad vaatavad pealt.» Ta nooksas ebamääraselt peaga, ja Sintsov ning Iljin said aru, et ta mõtleb sakslasi, kes neil diviisi rindelõigus vastas on. «Näevad, ja alla ei anna. Hommikul aeti ruuporist küll südantlõhestavat juttu, aga see on nagu kirikukell kurtidele kõrvadele... Nojah, sooja suppi ma sain, muud ma enam ei taha. Tee joon ära, kui pakute, ja lähen minema.»

Kuni tee tõmbas, istus ta vaikides ja mõlgutas omi mõtteid. Kuuldus, mida Zõrjanov oli Sintsovile rääkinud, osutus õigeks. Sõjanõukogu oli öösel tõepoolest koos ja arutas, mida Saksa vägede põhjagrupiga teha. Oodata või peale tungida? Millegipärast küsis Batjuk esimesena just Kuzmitši arvamust. Kui ta poleks pidanud esimesena vastama, kui ta oleks enne teiste seisukoha ära kuulanud, oleks ta võib-olla kahtlema hakanud, kas tal on õigus, ja kõik oleks ehk teisiti läinud; aga kui Batjuk esimesena just temalt küsis, ütles ta seda, mis talle momendil pähe tuli:

«Mis me nende luukaritsate peale mehi raiskame, seltsimees armeejuhataja? Meil mehi mujalgi tarvis. Ootame veel natuke, kuni nälg neile mõistuse pähe paneb...»

Ütles sellepärast, et juba päeval, kui ta Pauluse kapituleerumisest teada sai, pidas ta seda asja lõpetatuks ja käskis anda endale kokkuvõtte lahingute ajal kantud kaotustest. Sellest selgus, et heal juhul, kui muist mehi tulebki armee hospidalidest diviisi tagasi, on väeosi vaja ikkagi kahe kolmandiku võrra täiendada.

See oli tal sõjanõukogusse minnes kogu aeg südamel, ja ta ütleski seda, mida mõtles.

Batjuk ei vastanud midagi ja andis kohe järgmisele sõna. Kõik teised diviisikomandörid tegid oma sõnavõttudes vastupidise ettepaneku: mitte oodata, teha üks ööpäev ettevalmistusi ja siis rünnata.

Algul lootis Kuzmitš, et vähemalt Serpilin toetab teda. Aga ka Serpilin ei toetanud, vaid ainult hoiatas teisi:

«Kui leitakse, et ühest ööpäevast on vähe, siis ütelge kohe. Ettevalmistumine peab olema põhjalik, nii et ühe rünnakuga oleks sakslastel lõpp!»

Nõupidamist lõpetades ei öelnud Batjuk Kuzmitši kohta ainsatki sõna, nagu poleks teda üldse olnudki. Ta ütles, et tal on hea meel nõupidamisel valitsenud üksmeele üle, ja tegi teatavaks oma otsuse: alustada pealetungi teise veebruari hommikul. Alles siis, kui ta lahkuvate diviisikomandöridega hüvasti jättis, ütles ta Kuzmitšile vaikselt ja rahulikult kõigi ees, ilmselt oli see tal juba varem valmis mõeldud: «Ma läksin teist vaikides mööda ainult sellepärast, et ei tahtnud teie hallile peale häbi teha... Seda enam, et te olete Frunzega koos sõdinud!»

Kuid ometi oli kergem taluda seda solvangut kui üksijäämist sõjanõukogus. See vaevas teda kogu tagasitee. Paaril-kolmel mehel sõjanõukogus muidugi puudus oma arvamus, need vaatasid ikka enne sõnavõtmist

Batjuki suu peale; teistest aga Kuzmitš seda ei oletanud, teised olid tõepoolest teisel arvamusel kui tema.

Mis see siis on? mõtles ta. Kas ma olen tõesti vana ja ajast maha jäänud või ei ole enam muidu hakkamist? Ka seda juhtub. Kolokolnikov on elav näide... Arvad ise, et hoiad mehi, aga jutt polegi meestest — sul endal pole enam jaksu veel üht ponnistust teha.

Täna hommiku poole käis ta polgud läbi. Kõigepealt läks Kolokolnikovi juurde ja rõõmustas, et Artemjev oli mõne päevaga suutnud polgukomandöri alandamata üle tema pea korra majja luua. Natuke rahulikuma südamega läks ta Tsvetkovi juurde, ja selle mehega nelja silma all rääkides võttis jutt sellise pöörde, mida ta oleks oodanud ennem iga teise, mitte aga Tsvetkovi puhul.

Tsvetkov raporteeris kõigepealt üksikasjaliselt, mida ta oli pealetungikäsu täitmiseks ette võtnud, ja küsis siis kuidagi kummalise tooniga:

«Seltsimees kindral, lubate pöörduda teie poole selgituse saamiseks?»

«Lase tulla!» vastas Kuzmitš, taipamata, mis lahti on.

Tsvetkov, alati käsutäitmiseks valmis Tsvetkov ütles häält alandades:

«Selgitage mulle, seltsimees kindral, miks me ei võiks veel kolm-neli päeva oodata, et mitte mehi kaotada. Ma kuulasin täna ise seitse sakslast üle — neil on toit täiesti otsas. Ma olen alati käsku täitnud, seltsimees kindral, aga nüüd palun selgitust. Miks me oma mehi ei säästa? Pärast neid lahinguid, mis meil on tulnud läbi teha, on iga vana sõdur kulda väärt. Olgu täiendus missugune tahes — nemad on tuumik! Kuidas võib niisuguseid mehi raisata? Mina arvan küll, seltsimees kindral, et vastuvõetud otsus ei ole otstarbekohane.»

Kuzmitši teada oli see esimene kord, kus Tsvetkovil käsu puhul kahtlusi tekkis. Ja tema sõnad «ei ole otstarbekohane» kõlasid nagu püssipauk. See oli tema jaoks küsimuse tuum. Niikaua kui ta pidas käsku otstarbekohaseks, oli ta valmis kas või kaks korda päevas oma elu andma, aga nüüd, leides, et see ei ole otstarbekohane, ei tahtnud ta anda ühtki elu — ei enda ega teiste oma.

«On see kõik?» küsis Kuzmitš, kui ta oli Tsvetkovi jutu lõpuni kuulanud.

«Jah.»

«Seletusi ma anda ei saa. Võin ainult käsku korrata. Kas kordan?»

«Käsku ma tean.»

«Kui tead, siis täida,» ütles Kuzmitš ja lahkus. Pidi juba ütlema: tee nii, nagu kästud, ja katsu seejuures mehi hoida! Aga mis mõte sellel oleks olnud? Tsvetkovile pole vaja meelde tuletada, et ta mehi hoiaks. Nii et ainus mõte oleks olnud mõista anda, et ma olen südames sinuga nõus, ja seepärast ära ülearu püüa, ära väga peale pressi! Aga mis tähendab: ära püüa, ära pressi? Et las püüavad ja pressivad teised? Ei, käsuga võib mitte nõus olla, aga naabri verehinnaga pole Kuzmitš veel kunagi endale elu ostnud. See keerdsõlm andis talle mõtlemist ka praegu, kui ta Sintsovi juures istus.

«Noh, ma hakkan minema, teiste pool tuleb ka ära käia.» Ta jõi oma kange tee ära, viivitas silmapilgu kartusest haigele jalale astuda, kuid sai endast jagu ja tõusis püsti. «Ma olen homme samal ajal siin, tahan isiklikult kuulda ettekannet, et olete ülesande täitnud.»

«Kanname ette, seltsimees kindral! Kui tuleb edasi sõdida, siis peame ka edasi esimesed olema!» ütles Iljin iseteadvalt.

«See on õige,» ütles Kuzmitš, vastates pigem iseendale kui Iljinile. «Kui on käsk, siis peab keegi seda esimesena täitma. Naaberpolkudes on samuti mehed, kes ei taha surra. Õigus, Sintsov?»

«Just nii, seltsimees kindral.»

«Kui nii, siis ole esimene edasi.»

Nojah, oleme siis esimesed edasi, mõtles Sintsov, tulles Kuzmitši autoni saatmast. Diviisikomandöri sõnadest oli ta südames tärganud mingi rõõmus riskimiselevus, mis polnud talle muidu omane. Tal oli tunne, et kindlasti läheb ka homme kõik nii hästi, nagu oli läinud viimastel päevadel, et suuri kaotusi ei ole, nagu neid pole kõigil nendel päevadel enam olnud. Ja väga võimalik, et homme samal ajal on kõik juba möödas. Ainult üks ööpäev veel.

Jah, eile ja täna pühitsesin ma kõik juba ette ära, mõtles ta, lugedes kõige selle hulka ka Tanja. Nüüd aga tuleb see ära teha, mis on veel tegemata. See oli nagu võlg, mida ta pidi kellelegi tasuma.

Päev läks omasoodu. Sakslaste tuli oli täna koguni aktiivsem kui eile. Nad närveerisid ja hoidsid laskmisega oma meeleolu üleval. Kunagi tegime meiegi nii.

Pärast lõunat käis Sintsov kahes roodus. Polnud erilisi sündmusi ega kaotusi. Nagu meeste jutust võis aru saada, tundsid nad umbes sedasama mis temagi: kõik nad olid suuremal või vähemal määral kärsitud, kartsid oma elu pärast ja ootasid homset päeva, tahtsid, et kõik kiiremini lõpeks, ja olid seetõttu valmis sõdima.

Tšugunov, kes sai käsu alatoonist niisama hästi aru kui teisedki ja teadis, et enne homset päeva temalt midagi ei nõuta, tegutses hommikust saadik käsukohaselt, kuid liikus natuke maad ka edasi, kaotamata seejuures ühtki meest.

Kui Sintsov õhtul roodudest tagasi jõudis, selgus, et Tumanjan oli ikkagi nende eilse kindralikorteri ära võtnud ja kupatanud nad ühte väikesesse keldrisse sellesama maja varemetes. Aga nüüd polnud sellel enam suuremat tähtsust.

Varemete sissekäigu juures kangutasid kaks luurajat kirve ja sapöörilabidaga lahti ühte neist poolteisemeetritest «sigaritest», mida sakslased igal öösel oma meeste jaoks langevarjudega alla saatsid. Viimastel päevadel oli pataljoni asukohta juba mitu niisugust «sigarit» kukkunud. Nende kere oli presspapist, aga pehme, amortisaatorina mõeldud nina alumiiniumist. Papp seevastu oli nii kõva, et seda tuli «sigarit» avades kirvega lõhkuda.

Igal niisugusel «sigaril» oli standardne sisu. Suurema osa võis ära visata: saksa väiksekaliibriliste kahurite kuulid, miinid ja padrunid. Aga oli ka üht-teist kõlblikku: küpsiseid, vorsti, šokolaadi, kontsentraate.

Päeval lennukid ei käinud ja «sigareid» ei visatud. Järelikult oli Iljin «sigarile» juba eile käpa peale pannud ja täna luurajatele andnud, et nad sellest endale autasustamise puhul normilisa välja urgitseksid.

«Ärge jalga maha raiuge,» ütles Sintsov luurajale, kes hoidis «sigari» ühel otsal jalga peal ning raius kirvega pappi.

«Ei ole plaanis, seltsimees kapten,» muheles luuraja. «Omad vändad peavad mind veel ikka vana piirini välja viima...»

Jah, vana piir... Sintsovile meenus Grodno, kus tema tolmetus enne sõda asus. Sinna, Grodnosse, jäid tema ämm ja tütar. Tütar saab varsti kolmeaastaseks, kui ta elus on. Siis oli ta aasta ja kolm kuud vana. Kui ta elus on... Sintsov arvas juba ammu, et lootust on vähe. Raske uskuda, et selles põrgus, millest ta ise neljakümne esimesel aastal läbi oli käinud, võiks eluga pääseda vanainimene koos aastase tüdrukuga, kui ta põlevast Grodnost põgenes.

Aga täna öösel oli Tanja tema tütre järele pärinud ja püüdnud teda veenda, et tüdruk on elus, et see pole sugugi võimatu. Vanainimene võis koos lapsega kuskil külas, sõja eest varjul, ulualuse leida. Selle kinnituseks tõi ta näiteid oma partisanielust.

Jah, äkki leiab ta pärast sõda kuskilt sealt Grodno lähedalt, võõraste inimeste juurest tüdruku, oma tütre. Uskumatult imelik oli sellele mõelda.

Kui ta ellu jääb ja kui meie ellu jääme, kui kõik hästi läheb, oleme pärast sõda kõik koos, mõtles ta tütrele, endale ja naisele, kes oli täna hommikul tema juurest lahkunud. Küllap mõtles ka naine sedasama — et Sintsovi tütar võib saada tema tütreks —, kui ta öösel teda nii tuliselt veenda püüdis, et tüdruk on elus.

Ta muigas oma mõtete narri ennatlikkuse üle, aga need mõtted tulid ja sinna polnud midagi parata.

Selles keldris, kus nad nüüd asusid, kui Tumanjan oli eelmise ära võtnud, polnud kindralikorteri mugavusi. Kuid majandusmehe kalduvustega Iljin oli siiski ühtteist ette võtnud: seina äärde põrandale laotatud õlgedel oli tuttav present, mille Iljin oli juba pealetungi teisel päeval saksa auto pealt ära rebinud.

Tuttaval presendil, tuttaval moel — käed kõrvade peal, nagu oleks ta palunud teisi tasa olla, — magas Zavališin, kasukas seljas ja vildid jalas.

«Vanempoliitjuht käskis äratada, kui vaja,» ütles telefonist vaikselt keldrinurgast.

«Kas ta on kaua maganud?» küsis Sintsov.

«Umbes viisteist minutit.»

«Ma tukun ka natuke,» ütles Sintsov. «Kui midagi on, äratage üles...»

Ta heitis Zavališini kõrvale selili ja pani käed pea alla nagu alati. Igaühel on magades oma lemmikasend. Rõbotškin joonistas korra karikatuurigi — kõik mehed ühel lehel, kuidas keegi magab, iseenda ka.

Hea oleks, kui kõik jääkski nii, mõlgutas Sintsov, mõeldes kõigile neljale — Zavališinile, Iljinile, Rõbotškinile ja endale, mitte üksnes homse lahinguga seoses, vaid üldse edaspidigi. Et keegi surma ega haavata ei saaks, et neist kedagi kuhugi ära ei viidaks ega ümber ei paigutataks, et kõik jääks nii nagu siiani.

Ta sulges silmad. Aga vaevalt oli ta jõudnud seda teha, kui ta kuulis pea kohal valju mürinat, mida keldrimüürid natuke summutasid, — niisiis pommitavad meie lennukid enne pimedat veel kord sakslasi. Hommikul juba üks kord pommitati. Pärast tulistas kahel korral raskesuurtükiväge vasakult kaldalt tund aega järjest, nüüd pommitame jälle — püüame teha kõik, et kaotused oleksid homme võimalikult väikesed.

Selle mõttega uinus Sintsov ja ärkas selle peale, et kuskilt ilmunud Levašov kummardus tema kohale. Sintsov heitis pilgu vasakule — Zavališinit ei olnud enam tema kõrval — ja ajas end istukile, et üles tõusta.

«Ole aga pikali,» ütles Levašov. «Ma sain oma asjad juba Zavališiniga joonde. Tulin sind niisama vaatama, tahtsin näha.»

«Istu siis.» Unine Sintsov püüdis meenutada, kui kaua ta oli maganud.

«Ma heidan ka pikali. Tervis pole suurt kiita.»

Nurgas telefoni juures põleva viletsa tattnina valgel oli Sintsov märganud juba siis, kui Levašov püsti seisis, et ta on kuidagi iseäralik, nüüd aga, kui ta Sintsovi kõrvale heitis, nägi Sintsov, et teise pluusi kaks ülemist nööpi on lahti ja kael kuni lõuani marlisidemes, mille vahelt tolkneb vatt.

«Mis sul viga on? Paised või?»

«Angiin piinab hommikust saati,» sosistas Levašov

kähinal. «Palusin Feoktistovit viinakompressi teha, tema aga läks hasarti ja mähkis kõrvuni kinni.»

«Mis sest kompressist kasu on, kui sa ringi lased? Külmetad veel hullemini. Oleks võinud parem soojalt siduda, ilma kompressita.»

«Mis sina sellest tead,» kähistas Levašov ikka sama vööra häälega. «Aga äkki teadki...» Ta muigas endamisi ja küsis: «Mis sellest su tohtriloost nüüd siis tuleb?»

Šintsov vaatas talle pahaselt otsa.

«Mis sa vaatad?»

«Vaatan seda, et ma pole ju sulle rääkinud...»

«Ega ei ole küll, aga ma olen kursis.»

«Kelle kaudu?»

«Zavališini kaudu.»

«Poleks temast küll arvanud.»

«Tema ei olegi süüdi. Lihtsalt juhus. Kui see naine eile teile tulema hakkas, sain ma temaga kokku, ma andsin talle veel Feoktistovi saatjaks kaasa. Kas ta sulle ei rääkinud?»

«Ei.»

«Ju ta siis ei pidanud seda oluliseks,» ütles Levašov. «Ja kuna ma teadsin, et ta teile tuli, siis ma küsisin Zavališini käest. Tema on ju selle koha pealt just nagu Jeesus Kristus... Tead isegi.»

«Oleksid võinud minult küsida,» ütles Sintsov ikka veel pahaselt.

«Sa magasid, ja ma tahtsin kangesti teada,» muheles Levašov. «Aga nüüd, kus sa üleval oled, ma küsingi: mis sellest tuleb?»

«Mis sellest tuleb?» kordas Sintsov. «Kui ma temaga veel kord kokku saan, küsin, kas ta tahab minuga abielluda.»

«Nüüdsel ajal juhtub harva, et mõni naine lükkab abieluettepaneku tagasi. Aga praegu, konkreetselt?»

«Konkreetselt ei oska ma praegu midagi ette võtta. Tema rääkis, et katsub üle tulla meie polgu sanitaarroodu või diviisi medsanpatti.»

«Kas sa liiga ülepeakaela ei otsusta? Üksainuke öö?»

«Ega ma ei ole temaga ainult üks öö koos olnud; ma olen enne seda temaga väga palju öid ja päevi koos olnud... Ainult mitte selles mõttes.»

«Noh, kui lugu nii on,» ütles Levašov, «siis võib juhtuda, et asjast saab asja. Kui homme lahing läbi on, hakkab kohe paiskamine ja puistamine, siia-sinna saatmine... Ühed üles, teised alla. Ühe arsti jaoks leiab diviisis ikka vaba koha. See pole probleem. Probleem on hoopis see, et ei tehtaks viga, et pärast äkki ei selguks, et on lipakas...»

«See on võimatu,» ütles Sintsov.

«Kui ma enne sõda naise võtsin, arvasin ka, et see on võimatu,» ütles Levašov. «Hiljem aga tuli välja, et see pole teps mitte võimatu. Mina olin ainult see viimane narr, ise veel poliittöötaja, kasvatasin teisi... Jah, paiskamine ja puistamine,» kordas ta. «Võimalik, et see paiskamine ja puistamine mindki puudutab ja ma olen polgust kadunud, kui uus auaste antakse.»

«Sellest oleks kahju!» ütles Sintsov.

«Mõnes mõttes oleks mul endalgi kahju,» ütles Levašov, «aga mõnes mõttes mitte. Ütlesin eile diviisikomandörile, et tahan rivimeheks minna. Tema andis mulle mõista, et kui ümberatesteerimisel majori aukraad antakse, siis pole tema selle vastu, kui ma Kolokolnikovi polku lähen, komandöri asetäitjaks rivi alal.»

«Aga kui polgukomandöri koht paistab?» küsis Sintsov, kellele tuli meelde vestlus Levašovi ja Gurskiga pealetungi esimesel ööl.

«Vaevalt küll. Ülespoole ronida ma enam suurt ei looda, vaata, et allapoole ei veere. Muidu poleks ju midagi, aga teinekord hammusta või keele otsast tükk ära. Poliittöötajal võetakse iga väike prohmakas arvesse. Kui rivimehe suust kuuldakse, lastakse kõrvust mööda, aga kui oled poliittöötaja — kargavad kohe natti... Mul on rivitöö peale soont, mul on juba sõja algusest peale niisugune tunne. Suur himu oleks ausalt öelda polku kamandada! Ma ise usun, et kui ma rivimeheks lähen, saan ma ennast tõeliselt näidata. Vaata, et kamandan lõpuks veel diviisigi... On ju vahel nii, et oled juba üht teed läinud, aga kisub vägisi teisele teele!»

Levašov vaikis natuke ja küsis äkki:

«Mis sa Zõrjanovist arvad?»

«Ainult head. Miks sa seda küsid?»

«Kirjutasin talle eile soovituse, astub uuesti parteisse. Kas ta sinult pole soovitust palunud?»

«Ma olen ju alles kandidaat. Oktoobris astusin uuesti.»

«Õige küll. Mul läks meelest ära. Noh, pikuta veel, kui tahad, mina tõusen üles.»

«Ma tõusen ka, tegemist on palju.» Sintsov ajas end istukile. «Fjodor Vassiljevitš...»

«Noh?»

«Kas mäletad seda meie juttu?»

«Missugust juttu?»

«Sellest sinu Krimmi sõbrast...»

«Miks see sulle meelde tuli? Kas seltsimees Bastrjukov on siis jälle silmapiirile ilmunud?»

«Ei ole,» ütles Sintsov, «aga meeles on ta kogu aeg. Ja siis ikka ei teatagi, mis tegelane ta on?»

«Esialgu vist mitte.»

«Mis tähendab esialgu?»

«Niikaua ei teata, kui mu iseloom pole muutunud.»

«See pole küll õige tegu!»

«Mina pole üldse üks õige mees.» Levašov hakkas kähinal naerma ja haaras endal kõrist kinni. «Valutab, pagan...»

Sintsov saatis Levašovi keldrist välja. Kui Levašov oli läinud, seisis ta veel mõnda aega paigal, enne kui ta keldrisse tagasi läks. Öö oli haruldaselt selge, taevas tähine.

Kas homme tuleb tõesti ilus ilm? mõtles ta imestunult, just nagu ei saaks ega tohiks ilusat ilma niikaua olla, kuni lahingud kestavad.

SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK

Meie vaikisime, sakslased aga tulistasid öö otsa kuni hommikuni, hookaupa nagu nõdrameelsed — küllap neil olid närvid läbi ning lõpuaimus kasvas. See tegi rõõmu, laskis arvata, et täna on tõesti viimane lahing ja seegi lühike.

Kui meie suurtükkide ettevalmistustuli oli alanud, tuli pataljoni Levašov. Tuli Sintsovi juurde, kes mürskude plahvatamist jälgis, võttis tal õlgadest kinni ja ütles talle kähinal kõrva sisse:

«Täna jään ma teie juurde.»

Kael oli tal nagu eilegi kinni mähitud, silmad olid rõõmsad ja imeliku läikega: oli näha, et tal on palavik.

«Teist ei saagi enam lahti, seltsimees pataljonikomissar,» ütles Sintsov plahvatuste vaheajal. Tal oli hea meel, et Levašov on selle viimase lahingu ajal nende pataljonis, nii nagu ta oli esimesegi ajal olnud.

«Jõuad veel saada,» naeratas Levašov, vihjates nähtavasti sellele, millest ta eile oli rääkinud — et ta läheb varsti polgu staabist ära, rivimeheks.

Ettevalmistustuli hakkas lõppema. Täna olid mängus peamiselt keskmisekaliibrilised otsesihtimisega suurtükid; öö jooksul olid nad toodud igal pool nii lähedale, kui agá sai. Seda kõmisevat maa vappumist, mida tekitavad suured kaliibrid läheda maa pealt, ei olnud, kuid kõik mürises ja paukus ümberringi; üks patarei põrutas sakslaste pihta lausa sealtsamast, nii et tundus, nagu oleks keegi kogu aeg su kõrva ääres tohutuid pähkleid katki hammustanud.

Lahingumüra on mitmesugust: vahel on ta rusuv, tüütu nagu vee tilkumine tühja ämbrisse, vahel kõrvulukustav, täielikus disproportsioonis selle rauatükikese hääletusega, millest piisab inimese tapmiseks. Praegu, selle viimase ettevalmistustule ajal oli lahingumüras midagi jäiselt kõlisevat, võib-olla sellepärast, et oli käre talveilm ja külmkahvatust taevast paistis päike.

Maja varemed, kus nad eelmisel ööl olid viibinud ja kust nad öö enne seda olid kindrali vangi võtnud, polnud kaugemal selja taga kui kakssada meetrit, ja siin, kus Sintsov koos Iljini, Rõbotškini ja sidemeestega rünnakukäsku ootas, oligi see päris eesliin. Nende lõigus jooksis see piki sakslaste käest äravõetud töölisasula kolme äärmise maja varemeid. Ees laius umbes kaheksakümmend meetrit lagedat maad, selle tagant paistis madal, ligi kahe meetri kõrgune auklikuks lastud betoonmüür, mis piiras tehase territooriumi. Mürsud lõhkusid seda praegugi.

Eile õhtuni varjasid sakslased end otse selle müüri taga ja tulistasid sealt kuulipildujaist ja automaatidest.

Võib-olla on nad taandunud müüd juba kaugemale, tsehhide juurde, aga see selgub alles mõne minuti pärast, kui roodud on rünnakule läinud. Kõik ootavad

seda. Ootab Tšugunov siinsamas kõrval, temast vasakul. Ta oli äsja pea välja pistnud ja andnud mingi käskluse, ning Sintsov nägi teda. Ootab teine rood, kes lamab teistes varemetes, paremal. Ootavad kuulipildurid, kes peavad katma rünnakuleminekut. Juba eile päeval olid nad ära märkinud kõik punktid, kust sakslased tulistasid, ja tegid öösel täiendava vaatluse tulesähvatuste järgi. Teisel roodul oli müürini joosta üsna lühike maa, aga siin, Tšugunovi juures, oli vahe suurem. Lage paik, lund peaaegu ei olegi, sõiduteed katab püssirohust must jääsodi. Siin-seal on mürsuauke ja plahvatustest laialipaisatud munakive. Otse jää sees seisab püsti kõver trammiröopa jupp nagu küsimärk. Põlenud trammivaguni kere vedeleb küljeli maas. See on kõik. Vaateväljal on veel lähestikku hulk sakslaste laipu, paar-kolmkümmend tükki. Ilmselt on siin kunagi teinud oma töö «katjuša» kogupauk.

Kui roodud rünnakule tormavad, ei lähe Sintsov pataljonistaabiga mitte kohe neile järele, vaid jääb siia, rünnakut katvate kuulipildurite juurde. Kui rünnak õnnestub, võtab ta sidemehed kaasa ja läheb roodude kannul edasi, sinna müüri varju. Aga kui pidama jääb, siis — oleneb olukorrast. Suurtükiväelased tulevad appi, võtavad lõigu veel kord otsesihtimisega läbi, ja proovime uuesti. Võib-olla tuleb veel endal etteotsa asuda ja mehed rünnakule viia. Kõik võib olla. Täna siiski pidamajäämist ei usu, tundub, et kõik läheb libedasti, mõne minutiga; võib koguni loota, et niipea kui ettevalmistustuli lõpeb, veel enne, kui me välja tormame, kerkib müüri tagant valge lipp, nii nagu see olla kaks päeva tagasi Stalingradi südalinnas juhtunud.

Kuid esialgu pole oma lootusi kellegagi jagada, ja nii mehed kui ka tema ise ei pea mitte selleks valmis olema, vaid lahinguks.

Kui kõrva ääres praksatasid teineteise järel kaks viimast pähklit ja tekkis hetkeline paus, millesse lõikus vile ja veel kord vile ning seepeale hüüded, ja kui mehed vasakult ning paremalt üle lageda maa müüri poole sööstsid, ei kostnud sealt ainsatki lasku. Mehed jooksid üle lageda maa, kuid sakslased ei tulistanud. Siis äkki kukkus keegi Sintsovi vaateväljal. Ikkagi tulistavad, mõtles Sintsov, kuid taipas kohe, et sõdur lihtsalt

libises. Üks libises veel, kukkus, tõusis püsti ja jooksis edasi.

Valgeid lippe ei olnud, kuid sakslased ei tulistanud. Kolme-nelja minuti pärast olid kõik, kes pidid esimese rünnaku kaasa tegema, müüri ääres; mõned heitsid sinna maha, mõned tungisid läbi lõhede ja aukude juba teisele poole. Ja kui sealt, müüri tagant, lõpuks laskmist kostma hakkas, lahkusid kuulipildurid käsklust ootamata oma positsioonidelt ja jooksid edasi.

Eemalt vasakult oli kuulda üksikuid «vanjušade» kärgatusi. «Vanjušadele» on nad viimse minutini miine hoidnud, mõtles Sintsov ja pöördus sidemehe poole:

«Vea edasi, lähme!»

Varemete vahelt lagedale jõudes märkas Sintsov, et umbes viisteist sammu vasakul tulid välja ja läksid edasi ka Iljin ja Rõbotškin. Käigu peal vaatas ta tagasi, kus on Levašov. Levašov jäi maha: ta tegi kabuuri rihma lahti. Tegi lahti ja pani siis palja nagaani kasuka põue.

Müüri taga jätkus laskmine.

Vasakule vaadates nägi Sintsov, et kuulipildurid olid «maksimiga» müüri äärde jõudnud ja tirisid seda ühest august läbi teisele poole. Kuivõrd paljud tema mehed olid juba teispool müüri, oletas ta, et seal on kindlasti mingi varje — võib-olla endised saksa kaevikud. Seda mõeldes vaatas ta paremale, trammikere poole, ja nägi platvormil vasest kontrollerivänta. Ta mõtles, et trammijuht võtab trammist lahkudes selle muidu alati kaasa, nüüd aga vedeleb see siin juba mitu kuud. Ta mõtles veel, et müürini pole enam kolmekümmend meetritki. Ja siis ei jõudnud ta enam midagi mõelda. Vasak käsi sai nii hirmsa hoobi, et Sintsov kaotas tasakaalu, libises ja kukkus paremale küljele, ja kui ta automaadipära vastu jääd toetades üles tõusis ning vasakut kätt vaatas, polnud see enam tema käsi. Kasuka varrukas oli, aga polnud sõrmi ega valget rebendhaavaarmi pöidla ja nimetissõrme vahel, polnud mitte midagi peale teravate kondiotste, mis paistsid verisest käeköndist.

Vasakut kätt eemal hoides, nagu oleks ta kartnud seda enda vastu lasta, paremas ikka veel automaat, jooksis ta edasi müüri poole ning jäi seisma alles siis,

kui oli päral. Jäi seisma, nägi enda kõrval Avdeitšit, kes hammastega esmaabipaki nööri lahti tõmbas, ja ütles vihaselt, pisarad kurgus:

«Käe panid nahka, raiped!»

Nõjatudes seljaga vastu müüri ja tundes, et Avdeitš võttis haavatud käe õlavarrest kinni, pures ta huult ja pööras pea kõrvale. Ta teadis, kui kole valu nüüd tuleb, kuid lootis veel, et ta ei hakka karjuma. Pead kõrvale pöörates täheldas ta endamisi, et müüri taga lasti ikka veel, ja läbijoostud lagedat maad silmitsedes nägi ta, et seal ei lamanud kedagi. Järelikult polnud peale tema keegi pihta saanud. Aga hetk hiljem, ilma et ta oleks sel silmapilgul taibanudki, mida see tähendab, nägi ta Levašovi ilmatu pikka käskjalga Feoktistovit, kes tuli otse tema poole, kandes Levašovi kätel. Ei saanud olla mingit kahtlust, et see oli Levašov, keda Feoktistov kätel kandis, sest sellel, keda ta kandis, oli seljas Levašovi kollane kasukas ja jalas Levašovi mustad vildid. Mütsi ei olnud, katmata pea kõlkus alaspidi.

Sintsov seisis seljaga vastu müüri, vaatas, kuidas Feoktistov tuleb Levašovi kandes ikka ligemale, ja tundes, kuidas Avdeitš teeb tema käele väljakannatamatut valu, mõmises ta huult puredes kinnise suuga. Feoktistov aina tuli ja tuli, Levašov kätel, tema poole, jõudis siis kohale ja pani Levašovi lume peale, mitte pikali, vaid vastu müüri istuma. Kuid Levašov ei jäänud istuma, ta vajus kohe küljeli, sest suur mürsukild oli purustanud ta kõri. Lahtihargnenud marlisideme ja vati vahelt paistis midagi roosat ja halli ning kogu kasukas oli eest allääreni verine.

Feoktistov aga ei saanud ikka veel aru, et Levašov on surnud, sest ta ei vaadanud tema kaela, vaid nägu, ja nägu oli tal vigastamata ning silmad lahti. Laskmata Levašovil küljeli kukkuda, istus Feoktistov tema kõrvale lume peale, võttis tal kahe käega peast kinni ja hakkas tema silmalauge vaatama, nii nagu vaatavad arstid, kui nad tahavad kindlaks teha, kas inimene on surnud.

Sintsov seisis paigal, vaatas Levašovi ja Feoktistovit ning teadis juba, et Levašov on surnud, sest midagi muud ei saanud see olla, kuid ometi ei suutnud ta uskuda, et see kõik on üldse juhtunud.

Tal oli nüüd nii valus, et ta mõtles: ta ei jaksa enam kannatada ja hakkab uluma nagu koer. Aga ta ei lasknud kuuldavale ainustki häält, avas vaid korraks suu, surus uuesti hambad huulde ja pigistas silmad kinni, tundes, et silmis on valupisarad. Silmad kinni, mõtles ta, miks see Avdeitš ometi nii kaua tema käele valu teeb — seob vist juba teist esmaabipakki —, ja tajus korraga vaikust ümberringi. Seal, tema selja taga, teispool müüri, ei tulistatudki enam. Mitte kuskil ei tulistatud enam. Siis veel tulistati, kui Avdeitš esimest pakki sidus, nüüd aga enam ei tulistatud. Temal seoti alles kätt, aga ta kuulis juba vaikust. Sõda Stalingradis oli lõppenud. Tema oli ilma käeta ja Levašov oli surnud.

Ta seisis ikka veel, silmad kinni, kui Avdeitš ta käe lõpuks rahule jättis ja millegipärast tema peast kinni haaras. Silmi avades sai ta aru, et Avdeitš paneb sidemes kätt talle kaela.

Sel hetkel, kui ta silmad lahti tegi, nägi ta otse silmade ees oma kätt; see oli lühem kui enne, paksult sidemes, üldse mitte käe, vaid hobusekabja moodi.

Pööritust tundes ütles ta: «Ma istun natuke,» ja istus lume peale Levašovi kõrvale, keda Feoktistov ikka veel õlgadest istukil hoidis.

«Ta on ju surnud, kas sa ei näe?» ütles Avdeitš.

Feoktistov vaatas talle niisuguse näoga otsa, nagu ei saaks ta aru, mis talle räägitakse, ja palus:

«Hoia teda, ma lähen toon mütsi ära.»

See «hoia teda» oli öeldud nii kindlas usus, et Avdeitš ei hakanud vastu vaidlema, vaid põlvitas müüri äärde maha ja hoidis Levašovi pead. Feoktistov läks tagasi vaatamata trammikere juurde, mille kõrval jääl vedeles Levašovi müts.

«Tuiksoon puhta puru. Ja tema otsib veel mütsi,» ütles Avdeitš.

Kuigi see kõik oli selge ja kuigi Sintsov seda isegi nägi, tõrkus ta mõttes ikka veel selle vastu, et Levašovi ei ole enam, et korraga, üheainsa silmapilgu jooksul oli tulnud surm, ehkki ümberringi oli juba vaikus.

Paari-kolme minuti pärast jooksis Iljin ummisjalu sinna. Talle oli sõna viidud, et põlgu poliitasetäitja sai surma ja pataljonikomandör haavata; seda kuuldes jätti ta kõik sinnapaika ja tuli teiselt poolt müüri tagasi. Ta polnud kiiruga näinudki, mis juhtus, sest ta oli jooksnud teises suunas, põiki üle lageda, ja tormanud kohe, kui ta müüri juurde jõudis, koos Rõbotškiniga selle taha.

Selle seletuse tõi ta nagu vabanduseks, et ta polnud juures, kui see juhtus. Ja ta seletas seda Sintsovile, ise vaatas aga Levašovi poole, suutmata temalt silmi pöörata.

Feoktistov tõi mütsi ära, kuid ei hakanud enam Levašovi istukil hoidma: sai aru. Ta pani surnu Avdeitši abiga müüri äärde pikali. Müts oli Levašovil nüüd peas ja kasukapõuest paistis nagaanipära. Levašovi ennast polnud enam, aga nagaan oli alles.

«Näe, käe panid nahka,» ütles Sintsov Iljinile, nii nagu ta oli Avdeitšilegi öelnud.

Tegi viha, et nüüd oli nahka pandud just sama käsi, mille pärast tal oli olnud nii palju muret ja riidu, et ta üldse rivisse jääda saaks, ja mis andis end tükk aega tunda, enne kui paranes.

«Seltsimees kapten, võtke oma kell,» ütles Avdeitš.

Sintsov ei saanud kohe aru, nägi siis väljasirutatud kätt, mis ulatas tema poole musta numbrilaua ja helendavate osutitega kella, ja taipas, et Avdeitš polnud tema kätt sidudes unustanud kella ära võtta. Ja ühtlasi taipas ta samal hetkel, et kella kohese, viivitamatu üleandmisega meenutab Avdeitš talle võib-olla täiesti tahtmatult, et tal tuleb pataljoniga hüvasti jätta. Ja pataljonil temaga. Ta peab ära, hospidali minema, ja seal, kus ta on üksi, on tal kella vaja.

«Ikka käib?» küsis Sintsov.

«Käib.»

Sintsov võttis kella vastu, tõstis kasukahõlma üles ja pistis kella püksitasku; saamata enam teda vallanud mõttest lahti, ütles ta Iljinile:

«Jääb siis nii, et olen pataljoni sulle üle andnud.»

«Selge,» ütles Iljin.

«Mis seal ees sünnib?»

«Annavad alla. Ronivad välja, linad ja käterätid käes. Nüüd tulevad juba kolonnide kaupa. Ma jätsin Rõbotškini sinna. Zavališin on ka seal, ta läks sakslastega rääkima.»

«Mine sa ka tagasi,» ütles Sintsov. «Otsige nad korralikult läbi, et neile relvi kätte ei jääks.»

«Neid on palju. Ei jõua läbi otsida.»

Sintsov tõusis püsti; tundes, et ta jõud pole veel otsas ja et ta saab käia, läks ta koos Iljiniga mööda müüri äärt esimese purustatud kohani. Eemal, kõige ligema tsehhi varemete juures seisis tõepoolest valget palakat ees hoides sakslaste kolonn; põiki üle õue tuli teine kolonn, mis venis välja teisest tsehhist.

«Kae, kui palju neid on!» imestas Sintsov. «Noh, mine siis. Teil tuleb siin veel tublisti tegemist. Ma lähen medsanpatti.»

«Sanitaarrühm peaks oma kanderaamidega olema õiguse järgi otse meie selja taga, kolmesaja sammu kaugusel,» ütles Iljin.

«Pole vaja kanderaami. Me lähme Ivan Avdeitšiga ise.»

«Ma saadan Rõbotškini appi.»

«Pole vaja,» ütles Sintsov. «Küll me lähme ise.»

Iljin vaatas talle otsa ja pöördus juba nagu otsene ülemus ametlikult Avdeitši poole:

«Te saadate kaptenit veel medsanpatist edasi, hospidalini. Kui tagasi jõuate, kannate mulle täpselt ette, nii et me teaksime teda vaatama minna. Selge?»

«Selge, seltsimees leitnant. Miks ta's selge ei ole?»

Iljin vaatas veel kord müüri ääres lebava Levašovi poole ja laksas vihaselt vastu oma kasuka külgi.

«Kuuetoruline, saadananahk!... Ja niisugune mees pidi otsa saama!»

«Mis siin enam kiruda!» ütles Sintsov. «Parem kirjuta koos Zavališiniga raport, et ta oli viimse hingetõmbeni meiega. Ehk annavad pärast surmagi midagi.»

«Jah. Aga mis mõttega? Et saaks ordeni haua peale panna?»

«Noh, ikkagi. Omaste pärast,» ütles Sintsov, kuid samas meenus talle midagi: «Ta ütles küll mulle, et tal ei ole kedagi.»

«Me raporteerime polgu ja diviisi staapi,» ütles Iljin. «Kohe jooksevad kõik siia kokku. Hoolitse sa nüüd enda eest.»

«Hea küll, kamanda siis edasi, me lähme ära!» Sintsov kaisutas Iljini terve käega. Kümne sammu järel vaatas ta tagasi.

Iljin, kes ikka veel Levašovi juures seisis, tõstis pead ja hüüdis:

«Homme tuleme sind kindlasti vaatama!»

Nii andis Sintsov teist korda pataljoni Iljinile üle. Seekord jäädavalt.

Teel sanitaarrühma lohutas Avdeitš teda, et peaaegu kogu käelaba on alles, ainult sõrmi pole, ja põidla alumine jätk on ka terve.

Sintsov vaikis — tal polnud jaksu ega tahtmist rääkida. Alles keldri juurde jõudes, kus nad täna olid ööbinud, käskis ta Avdeitšil sealt tema seljakoti ära tuua. Avdeitš läks, ja Sintsov jäi välja, kartes alla minna, et lööb veel pimedas käe millegi vastu ära.

Ta seisis ja ootas. Taevas oli selge nagu siis, kui lahing algas. Ümberringi oli vaikus, päike paistis, tema sõdimised aga olid sõditud. Kas tõesti? Nähtavasti küll. Tema sõdimised said sõdituks just siis, kui lahing oli juba tegelikult lõppenud...

Avdeitš tuli keldrist seljakotiga ja nad läksid edasi. Läksid, ja päike paistis neile otse näkku. Ja Sintsovil oli nii kahju, et see kõik juhtus mõni minut enne lõppu, et ta ei võinud sellele lihtsalt mõeldagi.

Päris sanitaarrühma lähedal kohtasid nad Pikinit.

Pikini kõrval kõndis seesama valge kasukaga polgukomissar, kes oli tookord pataljonist lipu ära viinud. Ta käis kärmesti, jõudis vahepeal pika sammuga Pikinist koguni ette — tahtis vist kangesti kapituleerunud sakslasi näha. Nüüd on kõigil valu eesliinile minna, nüüd lähevad sinna needki, kes seal enne kordagi pole käinud.

Kolme sammu kaugusel Pikinist tõstis Sintsov käe kõrva äärde. Pikin tervitas vastu ja jäi seisma.

«Saite haavata, pataljonikomandör? Kustkohast?»

«Sõrmed lasti ära.»

Pikin kortsutas kulmu ja tegi pahaselt «hm-hm».

«Me pidime polgukomissariga just teie pataljoni tulema. Kanti ette, et te võtsite hulga ohvitsere vangi. Aga et te ise haavata saite, seda ei teatatud. Teiste polkude ees tõsteti üldse ilma laskmiseta käed üles, niipea kui ettevalmistustuli lõppes.»

Sintsov kehitas õlgu.

Mine sa tea, mispärast seal tõsteti ja siin mitte. Ja seda ka ei tea, mispärast temast ette ei kantud. Hea uudis kantakse üldse rutemini ette kui halb... Siis pole vist ka Levašovi surmast raporteeritud...

«Kellele te pataljoni üle andsite?»

«Iljinile.»

«Ja missugused on pataljoni kaotused?»

«Peale minu haavatuid ei ole, niipalju kui ma tean.»

Tema kohus oleks olnud nüüd rääkida ka Levašovist, kuid ta ei rääkinud: ei tahtnud rääkida selle valge kasukaga kuunäo ees, keda Levašov südamest vihkas. Viie minuti pärast saavad niikuinii teada.

«Jah,» ütles Pikin, «viimane moment, aga ei vedanud. Tunnen kaasa.» Ta ulatas hüvastijätuks käe. «Ma kannan diviisikomandörile ette, et ma nägin teid. Tuleme teid vaatama. Katsuge arstidega rääkida, et nad teid ikka armee piirkonda jätaksid.»

«Ma katsun.» Sintsov ei saanud aru, kas Pikin ütles seda tõsiselt või ainult lohutuseks, sest kui sõrmed on ära, siis on selge ots, ja see on üsna ükskõik, kas arstid jätavad sind armee piirkonda või ei jäta.

Käsi valutas, nagu oleks sellesse vahetpidamata ja ükshaaval naelu taotud. Viimast jõudu kokku võttes kiirendas Sintsov sammu.

Medsanpatis anti talle enne haava puhastamist sada viiskümmend grammi viina, ja kui ta pärast seda sanitaarbussis istus, millega tänaseid väheseid haavatuid hospidali viidi, jäi ta kohe magama, niipea kui valu natuke vaibus.

Ta ärkas, kui buss seisma jäi. Mootor ei mürisenud, ja see vaikus oli kuidagi ärevaks tegev, nii et sundis ärkama. Mootor ei mürisenud, kuid miski kahises ja müdises, päris ligidal bussi juures toimus midagi.

Sintsov avas silmad, vaatas aknast välja ja nägi sakslaste kolonni neljakaupa rivis bussist mööda minevat, nii et õlad riivasid bussi keret.

Miks buss seisis? Juhti ei olnud. Nähtavasti oli tekkinud ummik: eespool oli näha veel teisi autosid. Sakslased aga muudkui läksid tee äärt mööda ja nende õlad nühkisid bussi külge.

Sintsov nägi neid aknast — nende õlgu, nägusid, mütse, sinelite ülestõstetud kraesid, päid, üle mütsi seotud rätte ja räbalaid ning habetunud lohkus põski, vahel ka silmi, mis vaatasid tema poole, aknast sisse.

Vangivõetud, relvadeta sakslased. Palju, väga palju sakslasi. Alles mõni tund tagasi saabus vaikus, nemad aga olid juba kolonnidesse rivistatud ja teel tagalasse. Ja nad läksid, komistades ja kukkudes. Sintsov nägi, kuidas üks mees kukkus, teised võtsid tal kaenla alt kinni ja viisid edasi. Siis tuli vahe, paistis, et kõik sakslased on mööda läinud. Aga see ainult paistis nii: mõne minuti pärast riivasid bussi külge juba uue kolonni õlad. Kolonni eesotsas tuli käputäis ohvitsere: samuti kurnatud, habetunud, kõhnad, pilotkad või allalastud kõrvadega karusnahksed talvemütsid peas. Siis tulid jälle sõdurid, sõdurid...

Juht ronis kähku bussi, lõi ukse kinni ja pani mootori käima. Nüüd ei möödunud enam sakslased bussist, vaid buss sakslastest — tükk aega, kilomeeter või poolteist, ja Sintsov muudkui vaatas, suutmata neilt pilku ära pöörata.

Ta vaatas neid praegu bussiaknast ja ei tundnud selle vaatepildi puhul ei viha ega kahjurõõmu, vaid ainult imestas: kas me neid tõesti nii palju vangi võtsime?

Kui nad lõpuks kolonnist mööda said ja vabale teele jõudsid, ütles juht:

«Sõdimised on sõditud, seltsimees kapten.»

Sintsov pööras pead, arvates, et juht ütleb seda tema kohta, kuid nägi siis sõduri näost, et see ei räägi temast, vaid sakslastest, kellest buss oli praegu mööda sõitnud.

«Jah, nende sõdimised on sõditud,» ütles Sintsov ja mõtles endamisi: aga minul? Jah, ka minu sõdimised on sõditud. Kõik on juba möödas: määramine pataljonikomandöriks, Pikini küsimus: «Kas tulete toime?» ja minu vastus: «Jah tulen.» Esimene tutvumine kõigi nendega, kellega tuli hiljem koos sõdida, morn Tumanjan, Levašov, kes on nüüd surnud, Rõbotškin oma luuletuste lugemisega, «dekabrist» Zavališin ja Iljin, kes minult nüüd pataljoni üle võttis. Kõik on seljataga: esimene ja viimane lahing, ja kõik, mis oli nende vahel. Ees on ainult hospidal number sada viiskümmend kolm.

Ta oli selle numbri üles kirjutanud ja andnud Ivan Avdeitšile, keda ta tema vastuväiteist hoolimata med-

sanpatist kaugemale tulla ei lasknud — kaelustas ja suudles, aga saata ei lasknud. Ivan Avdeitš on nüüd samuti seljataga, vististi teel pataljoni, aga võib-olla ka juba päral. Seljakott koos kogu varanatukese ja mõne salaja varuks pandud konservikarbiga on kenasti bussis, tema jalgade juures maas — viimane asi, mida Avdeitš veel tema heaks teha sai.

Ei, mitte viimane! Ta saab teha veel midagi ja teebki. Kui nad hüvasti jätsid, palus Sintsov, et kui sõjaväearst Ovsjannikova peaks jälle pataljoni tulema, rääkigu siis Avdeitš talle see haavatasaamise lugu ära, ilma liialdamata ja ilma ilustamata, ning andku talle hospidali number. Korraks käis tal mõte peast läbi: oleks Tanja ometi tema kõrval olnud, kui ta haavata sai! Aga kohe peletas ta selle minema: jumal hoidku!

Nüüd, kus nad olid sakslaste kolonnist möödas ja ta ei vaadanud enam aknast välja, valutas käsi jälle lakkamatult. Ta võttis vatipükste taskust kella ja kuulis samas nagu läbi une Tanjat ütlemas: «Ma pean minema.»

Kas see tõesti oli eelmisel ööl vastu hommikut ja sellest pole veel kahte päevagi möödas? Tanja oli tema kõrval, võttis ta käe, pööras seda ja vaatas musta numbrilaua ja helendavate osutitega kella, mida ta mõtles nüüd äkki Tanjale mälestuseks kinkida. Ainult et millal ta Tanjat näeb? Ja üldse, mis neist nüüd edasi saab? Sintsov ei mõelnud praegu, et ta peaks nüüd nagu iga teinegi, kes on käe kaotanud, kaaluma oma vahekorda armastatud naisega uuest aspektist. Küllap oli Tanjas midagi, mis ei lasknud üldse niiviisi mõelda. Ta mõtles ainult, et nüüd on see asi neil päris keerus: mis temaga tehakse ja kuhu ta pärast paranemist saadetakse? Mis on tema olukorras võimalik ja mis ei ole, kuhu satub tema ja kus on sel ajal Tanja?

Teda valdas jälle viha: viis minutit enne vaikuse saabumist! Ja kogu pataljonist ainult tema! Jah, nüüd löödi ta rivist välja. Kuuel korral haavata saada — kas sellest juba küll ei olnud! Aga sõja heldusel pole piiri!

Ta püüdis sellele mõelda rahulikult, külmavereliselt, kainet mõistust kaotamata, kuid sellest ei tulnud midagi välja. Millegipärast ei saanud ta ennast kujutleda

sõjast lahus või sõda temast lahus, ja kainel mõistusel polnud siin midagi peale hakata.

Praegugi seisis tal selgesti silma ees see koht, kus tema jaoks kõik lõppes, — musta jääsodiga kaetud plats, vasakul küsimärgi moodi kõver trammiröö bas, paremal trammikere ja ees betoonmüür.

Ei tea, kuhu Levašov maetakse? Levašov lubas kunagi selle eest hoolitseda, et Nõukogude Liidu kangelane pataljonikomandör Polivanov maetaks Stalingradi, Langenud Sõjameeste väljakule. Aga kuhu teda ennast nüüd maetakse? Muidugi, temasugust meest püütakse ikka auavaldustega matta. Matustel tuleb saluut, igast pataljonist on esindajad kohal ja täna-homme pannakse hauale ajutine mälestusmärk. Võib-olla tehakse kunagi sinnasamasse müüri äärde tehase haljasala või muidu sobiv plats? Aga võib-olla ei tehta sellele kohale ei haljasala ega tehast? Lõhutakse pärast sõda kõik varemed maatasa ja hakatakse uues kohas uut linna ehitama!

Ta oli hommikul Levašovile öelnud: «Teist ei saagi enam lahti!» Ja nüüd on kogu aeg tunne, et milleks ta seda ütles, justkui manas õnnetust! See jääb vististi eluksajaks kummitama. Ja see eluaeg on küllalt pikk, kui ta nüüd lõplikult hundipassi saab.

Selle polgukomissariga, kes Krimmis põgenes, jäidki arved klaarimata, Levašov viis need hauda kaasa. Teine aga on elus ja terve, ja nüüd pole enam kedagi, kes tõestaks, et ta siga on!

«Mitte midagi ei tohi elus edasi lükata, veel vähem sõjas! Mitte midagi!»

Seda ütles ta valjusti, nii et juht koguni pead pööras. Ütles nii, nagu oleks veel võimalik Levašoviga vaielda.

Levašov oli öelnud, et tal ei ole kedagi. Ja kui kedagi ei ole, kes teda siis mäletab? Noh, mina mäletan. Jah, mina mäletan, niikaua kui ma elan. Kas Iljin ei mäleta? Kindlasti mäletab. Küllap mäletab ka Rõbotškin, ja Tumanjan, kellega ta tülli läks, mäletab ka. Ja Feoktistov mäletab. Levašov ütles, et tal ei ole kedagi, aga teda mäletab rohkem inimesi kui mõnda teist, kellel jäävad järele naine-lapsed ning muud lähemad ja kaugemad sugulased...

«Näh, jälle jõudsime sakslastele järele!» imestas bussijuht.

Nad jõudsid tõepoolest veel ühele pikale vangide kolonnile järele. Kolonn venis aegamööda, roomas paremasse teeserva, sumades lumes; sakslased kukkusid, tõusid püsti, haarasid üksteisest kinni, kukkusid jälle. Ja see, kuidas nad sumasid ja kukkusid ja üles tõusid, ja see, kuidas nad enam ringi ei vaadanud ja neid teelt kõrvale tõrjuvaid autosid tähele ei pannud, andis tunnistust meeleheitest ja äärmisest väsimusest.

Jah, seal nad siis nüüd on, need sakslased, mõtles Sintsov. Vaatamata sellele, et igaüks neist omaette äratas haledust, tundis Sintsov veel üht lõpmatut sakslaste kolonni nähes jälle ebamäärast võidurõõmu, mis summutas korraks valu ja masenduse oma hüvitamatu õnnetuse pärast.

Ummik, kuhu sanitaarbuss toppama oli jäänud, tekkis Serpilini süü läbi. Kui ta umbes samal ajal sama teed Stalingradi tehaserajoonist armee staapi tagasi sõites pikast vangide kolonnist mööda jõudis, peatas ta oma «Willyse» kolonni ees ja pidas sellega kinni taga sõitvad veoautod. Küsinud leitnandi auastmes konvoiülemalt, mis suund neile on määratud, istus ta jälle autosse ja andis adjutandile käsu hoolitseda valvepostide väljapanemise eest teedele, et vangide kolonnid ei satuks vastu ööd mitmesuguste tagalaväeosade asukohta ja et ei tuleks laskmist ega muid veriseid arusaamatusi.

See, et vangid aega viitmata kiiresti Stalingradi varemeist minema viidi, oli muidugi õige tegu, kuid oli alles lahtine, kuhu iga kolonn pidi viidama, kus nad pidid ööbima ning kus täna ja homme hommikul süüa saama.

Kogu sõja kestel polnud veel kunagi nii palju vange võetud. Ja üldse polnud vist lahingu lõpuni täit selgust sakslaste üle saavutatud võidu ulatusest. Ega ei ole praegugi, mõtles Serpilin, silmitsedes veel üht, juba kuuendat vangide kolonni, millele tema «Willys» oli järele jõudnud.

Täna polnud ta erakorraliselt üldse staabis olnud,

vaid koos Batjuki ja Zahharoviga ajutises, etteviidud komandopunktis. Kuigi ta oli püüdnud oma komandöriihinge staabitöösse matta, andis see endast ikka veel elumärki: viimane lahing, inimene pole ju puujumal — kipub vähemalt selle lähistelegi!

Zahharov oli kohe komandopunktist eesliinile sõitnud, niipea kui natuke valgemaks läks. Batjuk pidas senikaua vastu, kui helistati, et «annavad alla!», ja läks siis ka sinna. Serpilin jäi üksinda kõigi asemele. Kui aga 83. diviisi komandör polkovnik Kortunov helistas, et tema rindelõigus nõustub saksa korpusekomandör alla andma ainult kindralile, tuli ka Serpilinil välja sõita. Ta käskis tekkinud olukorrast teatada Batjukile ja Zahharovile sinna, kus nad asuvad, ja sõitis juba poole tunni pärast oma «Willysega» üle meie endise eesliini ja üle sakslaste endise eesliini.

Riskile vaatamata — niikuinii ei teadnud keegi, kus on selles segapudrus meie või saksa miinid, kes neid kus ja kunas on maasse torganud, — jõudis ta õnnelikult suure tehasetsehhi varemeteni, mille keldris asus saksa korpuse staap.

Ta sattus võrdlemisi iselaadse situatsiooni tunnistajaks. Saksa sõdureid eesotsas pataljonide ja kompaniide komandöridega, kes olid kõik juba relvad maha pannud, viidi parajasti tehase territooriumilt ära. Tsehhi juures tahmunud lumel tammus paarkümmend saksa ohvitseri, samuti relvitud: korpuse staap. Kuid korpusekomandör ja veel kaks kindralit koos adjutantide ja valvemeeskonnaga istusid alles keldris.

«Nad on seal muidugi meie valve all, seltsimees kindral,» ütles Serpilinit vastu võtma tulnud diviisikomandör polkovnik Kortunov, väsinud näoga ja ajamata habemega keskealine mees, kes oli sakslaste peale väga vihane, et need ei tahtnud end temale vangi anda. «Ma poleks nendega üldse pikka juttu teinud, ma oleksin nad . . .» Ta jäi vait, leidmata õigeid sõnu selle kohta, mida ta sisimas tundis. Serpilinile oli see niigi arusaadav. Saksa korpusekomandöri upsakus, kes ühele suvatses end vangi anda, aga teisele mitte, poleks polkovnik Kortunovi ega tema mehi heidutanud. Nad oleksid võinud visata paar granaati, ja komandörist ning tema kaaslastest poleks midagi järele jäänud. Aga targu oli

olemas vastav käskkiri, nii vali pealegi, et polkovnik Kortunov solvangule vaatamata sellest üle astuda ei julgenud.

Ta oleks võinud ju muidugi appi kutsuda naaberdiviisi komandöri, kes oli ka kindral ja oleks hea meelega tulnud, kuid see käis polkovnik Kortunovi au pihta, ta pidas paremaks helistada pigem ülemustele kui naabrile: ikkagi vähem solvav.

«Kus nad teil on?» küsis Serpilin.

«Päris all. Sõja alguses tehti siin kiivreid. Keldri all, veel sügavamal on betoonist lasketiir, kus neid prooviti. Seal nad praegu istuvadki. Lähete sinna?»

«Milleks ma sinna lähen,» ütles Serpilin. «Kas teil tõlk on?»

«Jah on.»

«Minge alla ja laske tõlgil öelda, et armee staabiülem sõitis siia kapitulante vastu võtma. Las tulevad aga lagedale.»

Seni kuni Kortunov ja tõlk läksid keldrisse tema käsku täitma, seisis ta «Willyse» kõrval ja jälgis silmanurgast saksa ohvitsere. Ilmselt olid need, kes kolonnides lahkusid, näinud piiramisrõngas koos sõduritega näguripäevi, kui nende kasimatu ja kurnatud välimuse järgi otsustada; seevastu olid siin kahes reas seisvad staabimehed oma endisest rühist hoopis rohkem säilitanud; nad olid puhtamalt riides ja eemalt vaadates paistsid nad ka näost veidi priskemad kui need teised.

Saksa korpusekomandör tuli välja kahe kindrali ja mõne ohvitseri saatel, tema taga hakkasid keldrist karjas tulema nüüd juba relvitud sõdurid, kes olid viimse minutini staapi kaitsnud.

Korpusekomandör, lüheldane rangjalgne kindralleitnant, oli täies mundris — sineli, säärikute ja kindrali kõrge nokkmütsiga. Nägu oli tal haiglaselt kahvatu, nähtavasti kauasest maa all viibimisest, nina kongus ja põsenukid üllatavalt kõrged nagu tatarlasel. Kui tal poleks olnud saksa mundrit, poleks Serpilin teda iialgi sakslaseks pidanud.

Kahel teisel kindralil oli seljas karusnahkse kraega kasukas ja peas läkiläki. Korpusekomandöril oli habe aetud, ta seisis külma käes, pea püsti ja kael paljas, kahel teisel, kes tammusid tema taga, oli lõug karvane

ja pea õlgade vahel — neil oli kas külm või hirm või mõlemad korraga.

Serpilin tegi tõlgi kaudu teatavaks oma auastme ja ameti ning kuulas ära kõigi kolme kindrali nime, auastme ja ameti. Sakslane ütles, et ta on valmis vastama härra kindrali küsimustele, kui tal neid on. Serpilin ütles, et tal pole küsimusi ning et korpusekomandör ja teised kaks kindralit viiakse kohe polkovniku saatel autoga armee staapi. Ta näitas tema järel kohalesaabunud armee vastuluure ülema Nikitini poole.

«Teine auto tuleb teilt laenata,» pöördus Serpilin diviisikomandöri poole.

«Kuulen.» Kortunovi rõhutatud valmisolek ei olnud eneseirooniast päris vaba: mina võtsin nad vangi, sina tulid siia, et nad saaksid sulle kapituleeruda, ja nüüd pean mina oma auto andma, et nad viidaks sinna, kuhu sina heaks arvad. Noh, ma kuulan sõna, sõduri asi.

«Kas minu ohvitserid sõidavad minuga koos?» küsis sakslane.

«Ei, nad viiakse eraldi,» ütles Serpilin.

«Kui nii, siis palun luba enne ärasõitu staabi ohvitseridega jumalaga jätta.» Sakslane lõi kannad kokku ja tõstis käe kõrva äärde, rõhutades sellega oma palve tähtsust ja ametlikkust.

Tõlk tõlkis ta palve ära ja jäi Serpilinile küsivalt otsa vaatama. Tema kõrval seisev Nikitin teritas samuti kõrvu. Serpilin märkas seda, kuid ei hakanud oma silmapilkselt tehtud otsust muutma. Kui lahingud oleksid edasi kestnud, oleks ta kahtlemata kaalunud, kuidas niisugusele palvele reageerida, aga nüüd, kus kõik on lõppenud, las jätab jumalaga!

«Tõlkige, et ma luban.»

Sakslane tõstis jälle käe kõrva äärde, pööras ümber ja läks kaugemal seisvate ohvitseride juurde. Teised kindralid ei liikunud paigast.

Saksa ohvitserid, kes olid seni kogu aeg vabalt lumes tammunud, joondusid ja võtsid valveseisangu.

«Härrad ohvitserid,» ütles sakslane murduval häälel. «Te talusite mehiselt Stalingradi põrgut, te talusite mehiselt Vene talve. Ma loodan, et te talute niisama mehiselt Vene vangipõlve. Jumalaga!» Ta tõstis käe

fašistlikuks tervituseks, pööras ümber ja tuli «Emka» juurde tagasi. Autol olid mõlemad uksed juba lahti ja auto kõrval ootas Nikitin.

Sakslase samm oli rahulik, aga ta silmis olid pisarad. Jah, tema käitumine ja tema kõne võisid äratada lugupidamist, ning pisarad sellisel hetkel ei rääkinud nõrkusest, vaid pigem just tugevusest. Aga kuigi see Serpilini peast läbi vilksatas, polnud ei see ega teine peamine, millele ta sakslast vaadates mõtles, vaid kolmas — mõte, et sõda nendega kestab veel kaua, võib-olla koguni väga kaua. Nüüd, pärast võitu, ei tahaks niiviisi mõelda, aga sellele kiusatusele ei tohi järele anda.

Koos kolme kindraliga sõitis Nikitin kahel «Emkal» ära, enda ja Kortunovi omal, ja Serpilin andis diviisikomandörile käsu saata korpuse staabi ohvitserid nelja veoautoga samuti armee staapi.

«Miks te nii norus olete, polkovnik? Süda on täis, et sakslane keeldus teile alla andmast? Mõni asi! Niikuinii on tema ja kõigi ta vägede vangivõtmine teie ja teie diviisi, aga mitte minu või mõne teise teene. Kuna meil on tarvis elusaid saksa kindraleid, ja mitte surnuid, siis tuleb etiketist kinni pidada.»

«Kõik on selge, seltsimees kindral,» ütles Kortunov. «Ausalt öelda, mul oli oma meeste ees häbi: meie võtame ta vangi, aga tema keeldub mulle, nende diviisikomandörile, alla andmast!»

«See pole küll asi, mida häbeneda,» ütles Serpilin. «Sakslane peab häbenema, et tema on kindralleitnant ja korpusekomandör, aga teie, polkovnik, võtsite ta vangi koos tema staabiga, kus on ometi julgelt kümme oberstit. Kui palju neid teile täna vangi langes?»

«Umbkaudse arvestuse järgi üle nelja tuhande.»

«Ja kui palju diviisis praegu mehi on?»

«Alla kahe tuhande . . .»

«Näete, iga sõduri peale tuleb juba kaks vangi, ja teie veel häbenete!»

«See on täiesti arusaadav, seltsimees kindral. Muidugi, võit on ju võit!» ütles Kortunov.

Kuid tema solvunud nägu näitas, et tema meeleolu on ikka veel rikutud, sellepärast et saksa kindral keeldus isiklikult temale, polkovnik Kortunovile, alla andmast; juba kahel korral on tal ammu ärateenitud kindrali auaste nina alt ära napsatud — ja nüüd siis see lops ka veel!

Serpilin luges tema silmadest seda vaikivat etteheidet, kuid ei öelnud midagi, surus tal kätt ja sõitis armee komandopunkti tagasi.

Teel meenutas Serpilin muiates, et pärast jumalagajätmist oma ohvitseridega, pärast seda tasakaalukat ja tahes-tahtmata lugupidamist äratavat käitumist oli saksa kindral enne autosse ronimist ümber pöördunud ja küsinud, endal silmad alles märjad:

«Härra kindral, ma loodan, et kapitulatsioonitingimuste kohaselt jääb kogu meie isiklik vara . . .»

Serpilin peatas teda käeliigutusega, enne kui tõlk jõudis tõlkimiseks suudki lahti teha, näitas Nikitini poole ja vastas saksa keeles:

«Oma isikliku vara muredega pöörduge polkovniku poole.»

Piirdudes selle äraütlemise lõbuga, ei lausunud ta enam sõnagi, pööras ümber ja läks ära, kuid soovitas Kortunovil pärast nende ärasõitu igaks juhuks kindrali kohvrid erilise valve alla võtta.

«Täpsed mehed, nõuavad muudkui kõik kätte, mis on kapitulatsioonitingimustes ette nähtud. Seiske selle eest hea, et slaavlased jumala pärast midagi pihta ei paneks!»

Armee staabil polnud mahti võitu pühitseda. Igaüks muidugi juubeldas omas südames, aga tegemist oli koledal kombel. Batjuk, kes tuli enne Serpilinit staapi tagasi, võttis kõigepealt telefonitoru ja nõudis, et kõikidest diviisidest antaks õhtuks täielikud andmed vangide ja trofeede arvu kohta ning et tehtaks täpselt kindlaks armee väeosade poolt hõivatud territooriumi piirid. Batjuk tahtis oma teened täies hiilguses ette tuua, loovutamata midagi naabritele, ja kui mõni saagiks saadud tank või õhutõrjekahur on just piiri peal, siis tehku naaber, mis tema teeb, — meil peab ta kirjas olema. Pärast katku või juuksed peast, aga enam siit aruannet ei lähe, see on viimane!

Kõik see nõudis kuni südaööni palehigis töötamist.

Batjuk helistas veel mitu korda; alguses andis käsu,

et Serpilin täidaks viivitamatult armee staabi ohvitseride autasustamislehed. «Muidu on sul pärast vesi ahjus.» Siis helistas ühe arusaamatuse selgitamiseks: diviisidest saadud andmetest ilmnes, et armee on täna vangi võtnud viis kindralit, rinde väejuhatus aga teatas, et neile on toodud neli, üks on kaduma läinud. Serpilin oli õnneks juba asjaga kursis ja rahustas Batjukki, seletas ära: raportid on õiged, armee võttis vangi ikka viis kindralit, ja see viies, kahtlane, pole tegelikult üldse kahtlane; Hitler andis talle alles kolm päeva tagasi raadio teel kindralikraadi, tema aga käis veel ooberstivormis, mida ta end vangi andes ka teatas.

«On see kõik, seltsimees väejuhataja?»

«Jah,» vastas Batjuk. «Ei, ei ole veel kõik. Õhtul, kui me oleme aruandele alla kirjutanud, peame väikse peo maha. Me oleme ju ka lõpuks inimesed.»

Aruande andmiseni, kella kahekümne kolmeni, oli veel palju aega, ja vahepeal jõudis helistada Batjuk, jõuti helistada ka diviisist, ja lõpuks hilisõhtul kutsuti teda Zahharovi juurde, arutama temaga ja armeejuhataja asetäitjaga tagala alal armee varustamise ja ülalpidamisega seotud probleemiderägastikku.

Arutamiseks kulus tükk aega. Küll kerkib palju probleeme, kui terve armee tuleb ühtedelt rööbastelt teistele viia! Lahingute ajal, jah, siis elati päevast päeva lootusega, et kohe tuleb lõpp, vaikuse ajal aga on teine lugu; inimesed on selle saavutamiseks viimase välja pannud ja tahavad nüüd sooja saada, end pesta ja inimese kombel magada. Kui palju see vaeva võtab, et kõik mehed saaksid korraliku sauna ja uued mundrid selga, kui palju sõdurite pesu tahab pesta, ja vilte parandada, ja saapaid paigata! Ja need ruumid tuleb desinfitseerida, kus sakslased sees on olnud! Tüüfus pole naljaasi, nendel aga on täid. Kui sõidad vangide kolonnidest mööda, näed kohe, kuidas nad end kratsivad... Ja laibad tuleb ära koristada, alguses kas või ainult teedelt, rääkimata nendest virnadest, mida on igal pool, igas keldris. Kellelgi pole selleks tahtmist, aga see töö tuleb teha.

Egoistlikult unistati isegi sellest, et nende armee rutemini Stalingradist ära viidaks. Olgu uues paigas kui raske tahes — ikka vähem õiendamist kui siin varemetes. Muidugi, osa jäetakse siia, ja need mehed saavad siis kurja vaeva näha: desinfitseerida, demineerida, laipu koristada. Peaks ainult meid mitte jäetama! Lõpuks lepiti kõigis küsimustes kokku ja armeejuhataja asetäitja läks tagasi teise ešeloni. Serpilin tahtis ka minna oma mehi takka kihutama, et need annaksid operatiivteate varem ära — tahtis endale aega varuda, et saaks selle ise korralikult üle vaadata. Aga Zahharov pidas teda kinni:

«On sul veerand tundi aega?»

Mida vastata? Mitte ainult veerand tundi, vaid kohe tund või paar kuluks mugavalt istuda, selga sirutada, võtta karbist pabeross, koputada vastu karbikaant ja panna ruttamata põlema. Aga seda kõike ei saa veel. Veerand tundi leiab nüüd muidugi. Ülesanded on kätte antud ja töö käima pandud.

«Fjodor Fjodorovitš, ütle ausalt, kas sul hakkab juba koitma, mis on toimunud? Minul küll veel ei koida.»

Serpilin rääkis, mida ta tundis. Kui kaua ta seda oodanud oli, ja ometi kahtles ta praegugi veel: kas see on tõesti tõsi? Kas see kõik on nüüd tõepoolest lõppenud?

Ta vaatas Zahharovile küsivalt otsa, taibates, et see jutt on ainult asja alustuseks, et selle pärast poleks teda nii kibekiirel ajal kinni peetud.

«Ma tahtsin küsida, kuidas su meeleolu on, Fjodor Fjodorovitš.» Zahharov vaikis natuke ja lisas: «Ma ei küsi omal algatusel, rindejuhataja tundis huvi. Ja võibolla mitte tema üksi.»

«Mille vastu siis õieti?» küsis Serpilin valvsaks muutudes.

«Sinu enesetunde vastu. Ma kuulsin alles täna nende käest sinu õnnetusest. Sa pole ju mulle rääkinud.»

Zahharovi hääl kõlas solvunult. Nende hea läbisaamise puhul oli ka põhjust. Serpilin polnud talle rääkinud sellepärast, et tõesti avameelne jutt oleks nõudnud liiga palju lisaseletusi. Ah siis sellest ta tahtiski praegu rääkida! Alguses paistis, et tahab küsida hoopis midagi muud...

«Mis mul selle peale öelda on, Konstantin Prokofjevitš? Anna andeks, et ma varem ei rääkinud. Kui ma üldse kellelegi oleksin rääkinud, siis sulle.» Serpilin tegi pluusitasku nööbi lahti ja võttis kirja välja. «Loe

läbi. Ära imesta, et nimi on teine, ta ei kandnud minu perekonnanime.» Seda öeldes sai ta Zahharovi pilgust aru, et too ei imesta ja teab juba nime asja.

Zahharov luges kirja pikkamisi läbi, pani kokku ja andis Serpilinile tagasi.

«Miks sa siis mulle ei öelnud, Fjodor Fjodorovitš? Kas sul on tõesti seda üksinda kergem kanda?»

«See on nii-öelda erandlik juhtum.» Serpilin muigas kibedalt. «Kõigepealt ütle, mida sa tead ja mida sa ei tea.»

«Ma tean vist kõike,» ütles Zahharov.

«Kelle käest?»

«Su sõber Ivan Alekseitš rääkis mulle, kui ta siin käis.»

«Misjaoks, mis häda pärast?» küsis Serpilin vihaselt, leides, et Ivan Aleksejevitš lubas endale seekord rohkem, kui ta oleks tohtinud.

«Tahtsime su poja edaspidi meie armeesse vastavale kohale tuua.»

«Minu teadmata või?» küsis Serpilin ikka vihaselt.

«Ei, mitte sinu teadmata, vaid sinu kaasteadmisel. Mõtlesime, et kui lahingud läbi saavad ja me hakkame väeosi täiendama, siis räägime sinuga üks tõsine jutt maha . . .»

«Ja mis mõttega?»

«Tahtsime, et sa oma pojaga ära lepiksid. Arvasime, et sul oleks siis kergem ja temal ka.»

«Sõda on meid juba lepitanud.» Serpilin tõusis püsti ja hakkas toas edasi-tagasi kõndima.

«Istu ja katsu rahuneda.» Zahharov teadis ette, et jutuajamine tuleb raske, aga seda vältida ta ei saanud. Telefonikõnet rindestaabist niisugusel päeval, äkki. keset kõike seda, mis täna aset leidis, ei võetud niisama heast peast ette. Zahharov oli küllalt kogenud, et seda teada, selle kõne algtõuget tuli otsida kaugemalt kui rindestaabist, selle taga oli midagi, ei tea, kas halba või head Serpilinile, kõne järgi otsustades küll pigem head, aga tont sellest niisugustel puhkudel aru saab.

Zahharov istus ja ootas, mida toas edasi-tagasi kõndiv Serpilin ütleb. Serpilin aga kõndis veel tükk aega ja vaikis, jäi siis seisma ja ütles kähiseval häälel:

«Igal juhul oli mul õigus, kui ma ta sõtta saatsin, ja kõik muu ei olnud minu teha. Kui ta oleks olnudki siin armees, kas see oleks . . .» Ta tahtis öelda, et ka siin armees on igaüks, kes eesliinile satub, surmasuus, kuid jättis ütlemata ja hakkas jälle edasi-tagasi kõndima.

Ta kõndis ja mõtles poja peale. Mida see ütleb — et sa armastasid või ei armastanud, armastasid rohkem või vähem? Need sõnad on kõik liiga nõrgad andma ettekujutust sellest, mida see tähendab, kui sa oled inimese kahekümne ühe aastaseks kasvatanud ja rääkinud kõike, mida sa mõtled, ja arvanud, et su kõrval on sinu poeg, ja siis tuleb päev, kus selgub, et ei, ta ei ole sinu poeg. Mis mõtet on siin rääkida armastusest või vaenust? Siin on jutt rohkemast — kogu elust.

Ta istus, pani suitsu põlema ja küsis:

«Kas ma pean sulle pihtima?»

«Kui sa tahad,» ütles Zahharov.

«Ma näen, et sa pead oma kohuseks ära kuulata. Arvad, et mul on kerge?»

«Seda küll, osalt on see kohustus,» ütles Zahharov. «Kes ma sisuliselt olen? Poliitjuht kõrgemal tasemel: kui pihitakse, siis on minu kohus kuulata.» Ta muigas, andes mõista, et öeldu on osalt kibe nali, osalt aga puhas tõde.

«Väga raske on,» ütles Serpilin. «Rääkimata sellest, et tal on naine ja tütar, keda ma pole veel oma silmaga näinudki. Ja peale selle: ükskõik kui veendunud ma ka oleksin, et mul oli õigus — ja oligi õigus —, aga ma tean ka, et mina ajasin ta surma. Olgu õigusega või mitte, aga mina ajasin.»

«Jah,» ütles Zahharov. «Kui Ivan Alekseitš mulle sellest loost rääkis, mõtlesin ma kohe: mis määral võime meie tema kohtumõistjad olla?»

«Ja miks me ei võiks seda olla?»

«Ma ei ütle, et me ei või, aga ma küsin: mis määral? On juba kord pihtimiseks läinud: kolmekümne seitsmendal aastal, pärast seda, kui mu parim sõber Voronežis arreteeriti ja tema korter kinni pitseeriti, ei võtnud ma tema naist enda juurde elama. Pärastpoole aitasin teda küll oma naise vahendusel, aga korterisse ei võtnud. Mõtlesin, et päästa ma teda ju ei saa, aga kui võtan, olen ise vahel. Eile pitseeriti tema korter kinni,

homme pitseeritakse minu oma. Ja kui minult nüüd küsitaks, kas mul oli õigus tol ajal asja niimoodi otsustada, siis vastan ma, et küllap oli. Oli õigus, ja häbi oli ometi. Kui sõber kolmekümne üheksandal aastal tagasi tuli, tuli ta kõigepealt minu juurde. Ta teadis, mis oli, aga tuli ütlema, et ta saab aru: kui ma oleksin ta naise kõrterisse võtnud, oleks see olnud enesetapmine. Tema saab aru, aga ega minul sellest kergem ei ole. Ja nüüd saame vahel kokku, mitte minu, vaid tema algatusel. Temale on see kerge, aga minule raske. Tol ajal oleks võinud muidugi juhtuda ka vastupidi: nii et minu korter oleks kinni pitseeritud, siis oleks minu naine käinud tema ukse taga, ja mitte tema naine minu ukse taga. Kaebekirju kirjutati ju ka minu peale.»

Serpilin suitsetas vaikides.

«Miks sa vaikid?»

«Ma kuulan,» vastas Serpilin. «Nii see on. Ma olen samal arvamisel.» Ta kustutas paberossi, tõusis püsti ja ütles püsti seistes: «Õigust öelda, mõtlesin ma algul, kui sa rääkima hakkasid, et sa räägid hoopis millestki muust.»

«Mida sa arvasid?»

«Arvasin, et ehk on Nikitin minu peale kaevanud.»

«Miks Nikitin?»

«Minu enda lolluse pärast,» ütles Serpilin. «Kaks päeva tagasi, kui adjutant oli välja läinud, tõmbasin ma tema lauasahtli lahti — otsisin kaarti — ja nägin juhuslikult vihikut, ja seal oli minu kohta kirjutatud: «Täna ütles S. minu juuresolekul...» — «Täna ütles S. minu juuresolekul...» Rohkem ma ei vaadanud, lükkasin sahtli kinni, ja kui ma päeval Nikitinit nägin, põrutasin talle kohe: «Soovitage minu adjutandile, et ta paluks end hommepäev kohalt vabastada, sest kui ta ei palu, siis kihutan ta ise minema: ma arvasin, et ta on minu adjutant, aga tuleb välja, et hoopis teie oma!» Nikitin jõllitas mulle otsa: «Ma ei saa aru, mida te tahate sellega öelda.» Mina olin niisuguses meeleolus, et seletasin talle: «Armees on muidugi vastuluure, ja peabki olema, aga lolle seal pidada ei maksa!» Ütlesin, keerasin ringi ja läksin minema, et ma midagi veel hullemat ei ütleks. Läksin staapi tagasi — adjutant tuli vastu. Ma ütlesin talle kohe sealsamas: «Kas sa kirjutad iga päev üles,

mida ma sinu kuuldes räägin?» — «Jah, olen süüdi, saan aru, enam ei tee.» — «Millest sa aru saad?» — «Saan aru, et päeviku pidamine on keelatud, ma tean.» Jutt läks edasi, ta tõi oma narri päeviku minu kätte: selgus, et ta tahab kirjanikuks saada! Näed siis, kuidas asjad käivad! Kui mõni teine sihukese asjaga hakkama saab, lähed püha viha täis, aga kui sind ennast kärbes hammustab, oled kohe valmis valesüüdistusega välja tulema! Ma mõtlesin, et Nikitin on nüüd minu peale vihane ja teatas sulle, et sa mind natuke kasvataksid.»

«Ta pole sõnagi rääkinud.»

«Seda piinlikum.»

«Adjutanti sa siis minema ei kihutanud?» küsis Zahharov.

«Kuhu ma ta nüüd enam kihutan? Adjutandina jätab ta küll soovida, aga mine hullu tea — äkki saabki kirjanikuks! Lubate lahkuda?»

«Kas kaotused on juba kokku võetud?» küsis Zahharov Serpilinit välja saates.

«Umbkaudu küll. Kõikides diviisides eilse ja tänase päeva jooksul kokku üle kolmesaja, neist umbes viiskümmend surnut.»

«Hea, et täna tuli lõpp, et see pikale ei veninud,» ütles Zahharov. «Kui oleks veninud, oleksid kaotused võib-olla suuremad olnud.»

«Võib-olla küll. Aga võib-olla ka mitte.» Serpilin läks mööda võimalusest end tagantjärele õigustada. Ta oli juba üleeile sõjanõukogus selle asja iseenda jaoks ära otsustanud, kui ta hääletas viivitamatu tegutsemise poolt, leides, et ohvrid ei saa olla eriti suured ja vajadus käed võimalikult kiiresti vabaks teha õigustab neid.

«Kas Batjuk kutsus sind enda juurde?» küsis Zahharov.

«Kutsus küll.»

«Nii et me näeme, kui aruanne on valmis.»

Staapi tagasi jõudes küsis Serpilin veel enne, kui ta oli kasuka seljast ära võtnud:

«Kui kaugel aruanne on?»

Talle vastati, et seda trükitakse, mõne minuti pärast on see tema laual.

«Kandke ette, kui valmis on, ma lähen välja, hingan värsket õhku.»

Ta läks õue, pani käed selja taha ja vaatas taevasse. Taevas oli must ja tähitu.

Ilm on pilve läinud, ma ei pannud suure sagimisega tähelegi, mõtles ta. Äkki kuulis ta kõrgel lendavate lennukite undamist. Õhutõrjet pettes tulid «Junkersid» põhjast Stalingradi peale, et heita öösel oma sissepiiratud vägedele kaupa: nad ei uskunud veel, et kõik on juba lõppenud.

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

Hommikust peale polnud õiget lennuilma. Kord paistis maa, kord mitte, ja vahepeal lennati tükk aega nii, et üldse polnud midagi näha. Kui maa jälle korraks nähtavale ilmus, tuli lendur kabiinist välja ja kummardus Serpilini kõrva juurde:

«Me vist ikka Saraatovis ei maandu. Ilm on nii seal kui Moskvas ühtemoodi halb. Mis teie arvate, seltsimees kindral?»

«Mis te minult küsite?» ütles Serpilin. «Mina olen ainult reisija.»

«Selge, seltsimees kindral. Pealegi tuleks haavatu kiiresti kohale viia. Ma lähen vaatan, kuidas ta olukord on.» Lendur läks lennuki sappa, Serpilinist mööda.

Las nad ise otsustavad, mõtles Serpilin. Ja üldse, tulgu mis tuleb. Selle «üldsega» ei mõelnud ta enam ilma, vaid ootamatut väljakutset Moskvasse.

Eile öösel, kui ta oli juba voodi valmis teinud ja saapad jalast ära võtnud, helistas Zahharov ja kutsus enda juurde. Tuli riidesse panna ja minna, teadmata õieti, mis siis nüüd lahti on. Lahingud olid juba kahe päeva eest lõppenud, homme pidi Langenud Sõjameeste väljakul olema miiting, enne seda oleks tahtnud välja magada, minna sinna nagu piduline kunagi, värske peaga. Võib-olla oli miitingu puhul uusi korraldusi? Selle oletusega ta teel Zahharovi juurde leppiski, midagi muud ei osanud ta mõelda.

«Fjodor Fjodorovitš, homme kell üheksa tuleb sul Moskvasse lennata,» ütles Zahharov. «Rinde sõjanõukogu liige helistas. Vassiljev kutsub sind välja.»

«Jah.» Hingemattev ärevus sundis Serpilinit tahtmatult ohkama: «Vassiljev» oli viimastel kuudel Stalini leppenimetus.

«Ja kelle juurde ma pean minema? Otse tema juurde või?»

«Ei tea,» ütles Zahharov. «See pole enam meie vald. Kui kutsuti, küll siis vastu ka võetakse.»

«Kellele ma staabi üle annan?»

«Pole seni midagi öeldud.»

Zahharov vaatas Serpilinile pinevalt otsa, kuid Serpilin ei lasknud end tema pilgust mõjutada. Stalinile saadetud kirja sisu oli niisugune, et mõeldamatu oli sellest kellelegi rääkida, olgu see kes tahes. Omapead ta selle otsuse tegi, omapead kirjutas ja saatis ära. Ja kui tulemus on teine, kui ta lootis, siis vastutab ka ainult tema — kellegagi pole nõu peetud, kedagi pole asjasse pühendatud.

Niisiis jäi ta Zahharovile seletuse võlgu: parem juba vaikimisega solvata kui rääkimisega raskesse olukorda panna.

«Kas armeejuhataja teab?»

«Jah. Palus sulle öelda, et sa oleksid homme punkt kell seitse tema juures. Heitis magama. Kuigi ma kahtlen selles,» muigas Zahharov. «Ta ei taha lihtsalt enne sinuga rääkida, kui viha on üle läinud. Vandus telefonis kohe tulist kurja. Et tema saanud just alles staabiülemaga asjad klappima, kui juba on keegi leidnud paraja aja talle jalga taha panna — krabab ära! Kas sa kuuled, või te olete siis nii kenasti klappima hakanud! Ma ei teadnudki.»

«Või tema ei teadnud!» ütles Serpilin. «Kes selle heaks veel rohkem vaeva on näinud kui sina! Ja olukord aitas ka tublisti kaasa, kui tõele au anda. Mõnel kehvemal ajal oleks meil vist teineteise mõistmisega raskusi olnud, ma kardan. Luba nüüd siis lahkuda!»

«Oota!» Zahharov võttis kaustast kaks šifreeritud telegrammi, mis ta oli täna Moskva tagalavalitsuselt saanud, ja näitas neid Serpilinile. Ühes oli korraldus

kehtestada Stalingradis asuva armee väeosades teise järgu varustusnorm, kuivõrd nad on nüüd, pärast sakslaste likvideerimist üle kolmesaja kilomeetri rindejoonest eemal. Teises telegrammis nõuti sama põhjendusega, et lõpetataks välirahade maksmine.

«Kas see on kellegi tegu?» Zahharov haaras Serpilini käest telegrammid ja raputas neid vihaselt tema nina all. «Kuidas sa selle asja sõduritele ja ohvitseridele selgeks teed, kui ainult kaks päeva on viimasest lahingust möödas?! Kas nii, et süüdistagu nüüd iseennast — miks nad võtsid sakslased vangi?!»

«Selge, selge, Konstantin Prokofjevitš, ma saan aru,» ütles Serpilin, kes jagas täielikult Zahharovi nördimust ja taipas pealegi väga hästi, et sellel telegrammidega vehkimisel oli oma alltekst: kui Stalini jutule pääsed, on sinu kohus sellest rääkida — kas või nui neljaks! Ja kui sa ei räägi, pole sa see, kelleks ma sind pidasin!

Kui lennuk õhku tõustes sõidusuunda pöördus, libises tiiva alt veel kord läbi varemeis Stalingrad, sõja käigus peaaegu maatasa tehtud kvartaalide hallikas ruudustik.

Serpilinile meenus, kuidas ta Turkestanis õppustel olles kord madallennul üle kõrbe lendas ja nägi liival vedelemas kullide rapitud inimeste ja kaamelite luukeresid... Stalingradi varemed tuletasid neid luukeresid meelde.

Nüüd, kus lennati juba teist tundi, oli see kõik kaugel seljataga.

Oleks hea küll, kui otse Moskvasse saaks, mõtles Serpilin. Magaks natuke — ja ärkaks juba seal, kui rattad vastu maad põrkavad! Eelmine kord, kui Moskvasse lendasin, mõtlesin kogu tee: kas naine elab veel või ei ela? Nüüd aga pole enam kedagi, kellest mõelda, et kas ta on veel elus või ei ole!

Ta võttis pluusi taskust kirja — poja surmateate, pani prillid ette ja luges selle veel kord läbi. Siis pistis ta kirja taskusse tagasi, kuid prille ära ei võtnud ja jäigi tükiks ajaks niiviisi, prillid ninal, istuma. Istus ja mõtles: kas pojanaine on Tšitaast Moskvasse kolinud või ei ole? Kui ta jäi Tšitaasse, siis on kõik lihtsam — tuleb ainult aadress välja uurida ja atestaat sinna saata. Aga

kui ta on Moskvas, siis tuleb temaga rääkida. Ja seegi on veel teadmata, mida sa pead rääkima, sest sa ei tea ju, mida tema teab ja mida mitte.

Lendur läks kabiini tagasi. Oli nähtavasti haavatuga läbi rääkinud.

Lennuk oli kohandatud inimeste veoks. Eesotsas oli kuus pehmet tooli, taga olid kahel pool piki seina raudpingid, nende vahele aga oli juba enne Serpilini pealelaskmist seotud kanderaam, millel lamas haavatud lendur. Pingul köied hoidsid raami lennu ajal kõikumast.

Haavatu oli naislendurite polgust. Kogu sügise ja talve oli ta sakslasi pommitanud ja lahingutes terveks jäänud. Eile aga oli ta pidanud oma «käruga» hädamaanduma ja murdnud selgroo. Noor, ilus kahekümne ühe aastane neiu lamas liikumatult vahekäigus kanderaamil ja naeratas, kui keegi tema juurde tuli.

Enne, kui Serpilin lennukisse pääsemist ootas, kuni seal sees kanderaami kohale kinnitati, seisis ta trepi juures koos pommitajate polgu komandöriga: naismajor oli tulnud oma lendurit saatma.

Oli kummaline, et ta nüüd nii äkki, seal lennuki juures seistes, selle naismajoriga tutvus. Viis aastat tagasi, kolmekümne kaheksandal aastal, kui ta esimest korda selle naise nime kuulis, oleks ta seda võimatuks, lausa mõeldamatuks pidanud, et nad võiksid kunagi sõjaolukorras kohtuda.

Kolme naise vahemaandumisteta lennust Moskvast Kaug-Itta kuulis ta tol korral ühelt endiselt kaubanduslikult esindajalt, kes tuli vastu ööd laagri kantselei põrandat pesemast.

Lennutrass polnud nende laagrist kuigi kaugel, ainult kolmsada kilomeetrit lõuna pool, aga see oli teine maailm ja teine elu, nende elust igaveseks ära lõigatud. Ja ometi, kui endine kaubanduslik esindaja neile rääkis, mida ta oli põrandat küürides sellest lennust kuulnud, suutsid nad siiski veel rõõmu tunda, et selles teises, äralõigatud maailmas asjad ikka edenevad. Niisiis ei hoita seal käsi rüpes, vaid katsetatakse suure tegevusraadiusega lennukeid, valmistutakse sõjaks fašistide vastu. «Vahvad naised on meil!» ütles Grinko, kellega ta tookord ühes barakis elas. Ja kui keegi talle nähvas:

«Sinu naised nad nüüd küll ei ole!» vastas Grinko: «Minu ikka. Kui mind poleks olnud, poleks ka neid naisi. Kui ma poleks Denikinit Orjoli alt Rostovi peksnud, sitta nad oleksid sul praegu lennanud!»

See kõik meenus Serpilinile, kui naismajor sellest tütarlapsest rääkis. Ja kui ta pärast lennuki etteotsa oma kohale läks ning kanderaamil lamavast lendurist möödus, jäi ta seisma ja tõstis käe kõrva äärde, pärast aga, kui ta juba oma kohal istus, vaevas teda pidevalt teadmine, et tema selja taga lebaval neiul on selgroog murtud ja ta jääb eluksajaks vigaseks.

Vahel pani teda raevutsema mõte, mida sõda inimeste kehaga teeb. See meenus talle harva, kuid seda masendavamalt. Sõjas olles ei saa kogu aeg silme ees hoida seda inimeste tapmise ja vigastamise veretööd, mis on eos peaaegu igas saadud või antud käsus. Peaaegu kõik, mis sõjas toimus, oli tema meelest täiesti loomulik: igapäevane haavatasaamine ja surm, mahalaskmine arguse või vastuhakkamise pärast, oma suurtükkide ja miinipildujate tule alla jäämise paratamatud ohvrid ning igasugused muud suuremad ja väiksemad verevalamised, millega sõda on iga päev nii või teisiti seotud. Ainult vahel harva, just nii, nagu astutakse üle hulga aja tuttavasse tuppa ja nähakse seda äkki hoopis teise pilguga, raevutses ta sellepärast, et sõda üldse olemas on ja et ta iga päev ja iga tund, hommikust õhtuni, elavaid inimesi tükkideks kisub, neid moonutab ja hävitab. Ka selle elu, kes seal tema selja taga lamab, on sõda hävitanud. Ta naeratab veel, ise aga on juba vööni surnud...

Saraatovis ei maandutud, kuid Moskva ei võtnud vastu, ja nii tuli siis maanduda Rjazanis. Peatus ei olnud pikk, kuid naislendur viidi siiski niikauaks operatiivkorrapidaja tuppa, et ta ei külmetaks, ja pärast jälle lennukisse tagasi, kui ilm lubas edasi lennata. Nüüd ta enam ei naeratanud, nähtavasti oli teekonnaks varutud jõud otsas: ta ei teadnud ette arvestada, et teda veel kord välja ja sisse tassitakse...

Kui uuesti lennukisse mindi, mõtles Serpilin neiust möödudes jälle Grinko peale — kuidas ta tookord, kolmekümne kaheksandal aastal naismajori ja tema kaaslaste kohta uhkusega ütles «meie naised». Peaks

nüüd ometi nii minema, nagu ta loodab — et Grinko pole hukatud ega surnud, vaid saab vabaks ja jõuab veel sõdidagi?

Jaanuaris, kui Serpilin sõitis Moskvast tagasi rindele, uuele ametikohale, mõtles ta, et kirjutab Stalinile Grinkost pärast operatsiooni lõppu, selle kirja lugemiseks kõige sobivamal momendil. Aga juhus tahtis teisiti. Üheksateistkümnendal jaanuaril, kui sakslaste teine kaitseliin läbi murti, kolis armee staap uude kohta, sügavasse orgu Gremutši küla külje all. Serpilinile aga polnud see koht uus, see oli vana tuttav koht kaheksateistkümnendast aastast, hoolimata ajalisest kaugusest oli võimatu eksida.

Tol korral oli selles orus asunud punaste kasakate eskadron, laskurbrigaadi komandöri, endise tsaariaegse staabikapteni Pravduhhini reserv; hiljem, pärast Stalini sealkäimist tuli selle mehe asemele Grinko. Kui Stalin nende positsioonidel käis, oli Grinko veel polgukomandör. Nende vaatluspunkt oli umbes kakssada sülda sellest orust edela pool, kaevikute rõngas, mis ümbritses väikest kõrgendikku. Veel natuke paremal oli teine kõrgendik — patarei vaatluspunkt.

Juba esimesel päeval, kui armee staap sinna asus, võttis Serpilin käskjalg Ptitsõni kaasa ja läks seda kõrgendikku vaatama, kus ta kaheksateistkümnendal aastal oli olnud. Lund oli vähe: kohati oli tuul selle minema pühkinud, nii et paistis jäässe külmanud rohulaike. Tee peal oli kolm meie raskesuurtükkide mürsulehtrit, nende ümber lamasid surnud sakslased.

Kõrgendikku polnud nähtavasti kunagi segi küntud, ümberringi oli küntud, aga seal mitte. Tollest jooksukraavist, mis üles vaatluspunkti viis, polnud jälgegi järel, kuid kunagi kõrgendiku jalamile kaevatud kaevik oli imelikul kombel veel praegugi näha — vaevalt märgatav ussina looklev nõgu. Sinna oli kokku tuisanud natuke lund, ja seetõttu paistis ta ümbrusest silma, oli märksa valgem. Kunagi oli see olnud täisprofiiliga kaevik. Ivan Aleksejevitš — tolleaegne polgu staabiülem — jälgis ise, et kaevikud oleksid korralikult kaevatud. Mis korralikku kaevamisse puutub, siis oli see oskus polgu sõduritel rohkem kui käes: nad olid kolm aastat maailmasõjas vintsunud ja sellest surmani tüdinud —

ei viitsinud enam korralikult teha, sõimasid Ivan Aleksejevitši norimise pärast «tema kõrgeaususeks» ja lasksid kuulujutu lahti, et ta on tsaariaegne ohvitser. Kord öösel tulistati teda koguni selja tagant.

Stalin tuli tookord jala nende juurde, oli auto jätnud kuhugi kaugemale, ja kiitis neid just nimelt täisprofiiliga kaevikute eest, lubades neid Revolutsioonilises Sõjanõukogus teistele kaitseliinil asuvatele väeosadele eeskujuks seada.

Kui ta oli kaevikud üle vaadanud, läks ta jooksukraavi mööda künkast üles vaatluspunkti, vahtis binokliga natuke aega steppi ja tuli kaevikusse tagasi. Oli vaikne päev, valged kasakad ei tulistanud kuni õhtuni. Keedeti lõkketulel katelokiga teed ja joodi viiekesi: Stalin, Grinko, Ivan Aleksejevitš, Serpilin ja tummalt vaikiv mees, kes oli Staliniga kaasas, kas adjutant või mõni kaitsekomando mees. Kui hakati teed jooma, andis Stalin talle sõrme tõstmisega märku, mispeale mees võttis puusal rippuvast välitaskust ajalehepaberituutu ja kallas kateloki kaanele väikese kuhila peasuhkru killukesi. Stalin hakkas naerma ja ütles:

«Tee teie, suhkur meie poolt.»

Ta ei istunud seal nende juures kuigi kaua, küsis, kuidas väeosa lahinguvõime ja meeleolu on, vastas paarile küsimusele ja ütles, et ta peab edasi minema.

Seistes nüüd, kahekümne viie aasta pärast, tolleaegsest Tsaritsõni kaevikust säilinud valge lumeviiru ääres, tuletas Serpilin meelde, kuidas see kõik oli olnud: kus oli lõke ja kus neist keegi teejoomise ajal istus. Ääre poolt esimene oli see vaikiv nahkkuuega mees, siis Stalin ja tema kõrval Grinko; tema ja Ivan Aleksejevitš istusid teisel pool, Stalini vastas. Suhkur oli tambitud hästi pisikesteks raasukesteks, ja kui tee oli joodud ning Stalin püsti tõusis ja minema läks, võttis too vaikiv nahkkuuega mees kateloki kaane ja kallas järelejäänud suhkru ajalehetuutusse tagasi.

Serpilin ja Ivan Aleksejevitš jäid kaevikusse, Grinko aga läks Stalinit autoni saatma. Kui ta tagasi tuli, kiitis ta Stalinit avameelsuse eest, millega too toitlustamist ja vabariigi rinnete olukorda puudutavatele küsimustele oli vastanud, salgamata situatsiooni tõsidust.

Jah, nii see tookord, kaheksateistkümnendal aastal oli...

Serpilini selja taga tammus kärsitult tema käskjalg Ptitsõn, kes ei saanud aru, mis huvi see lage künkakülg kindralile pakub, Serpilin aga seisis ja mõtles, et kui ta kohe täna Stalinile Grinko pärast ei kirjuta — nüüd, kus saatus teda siia paika tõi, ja piltlikult öeldes, lausa tõukas teda tagant, et ta kirjutaks, siis jääb see kiri temast igavesti kirjutamata!

Samal öösel kirjutas ta selle kirja valmis, mille pärast ta nüüd arvatavasti välja kutsutigi. Ta alustas sellest, kuidas ta nüüd, neljakümne kolmandal aastal, jälle samasse paika sattus, kus ta oli kaheksateistkümnendal aastal seltsimees Staliniga kohtunud, ja palus lõpuks Grinko süüasja uuesti läbi vaadata. Ta kirjutas, et pärast üheskoos sõjaväes teenitud aastaid tunneb ta Grinkod ja võib peale selle kinnitada, et Grinko on ka laagris jäänud täiesti ustavaks nõukogude võimule ja isiklikult seltsimees Stalinile. Kiri lõppes nii: «Kallis seltsimees Stalin! Pean oma kohuseks Teile teatada, et korpusekomandör Grinko on kodumaale niisama ustav nagu mina ja kaitseks teda fašistlike anastajate vastu nii nagu minagi. Kui Teie mind usaldate, siis on korpusekomandör Grinko koht siin, kus mina olen, meie mõlema koht on siis rindel, aga kui Teie mind ei usalda, siis on meie mõlema koht seal, kus tema on.»

Kui ta kirja veel kord läbi luges, võpatas ta nende sõnade juures ja tahtis nad maha tõmmata, kuid surus siis selle tahtmise maha ja saatis kirja ära. Aga kui kiri oli läinud, ei saanud ta väsimusele vaatamata mitu ööd magada; alles nädala pärast õnnestus tal ennast kätte võtta ja lakata sellele mõtlemast. Ta otsustas nagu lahingus, et enne algust võid sa kõhelda ja kaaluda, nii palju kui tahad, aga pärast, kui edasi minnakse, on juba hilja mõtlema hakata, kas oleks maksnud alustada või ei.

Kui lennuk Moskvas sõjaväe kesklennuväljal maandus ja Serpilin esimesena trepile astus, ronis otse lennuki juurde sõitnud «Emkast» välja pikakasvuline major, siniste vöötidega kuldpagunid õlal, tõstis käe kõrva äärde ja küsis:

«Kas kindralmajor Serpilin?»

«Jah.»

«Ma ootan teid.»

«Mul on asjad lennukis,» ütles Serpilin. «Kohver ja seljakott.»

«Autojuht toob ära,» ütles major. «Me läheme vahepeal helistama. Telefon on siinsamas.»

Major näitas käega laiguliseks värvitud kahekorruselise hoone poole, mis oli paarikümne sammu kaugusel. Serpilin mäletas seda maja. Seal olid nad jaanuarikuus koos Artemjeviga operatiivkorrapidaja soojas ruumis väljalendu oodanud.

«Lähme siis.» Ta surus maha soovi teada saada, kellele nad otse lennuväljalt helistavad. Selle asemel küsis ta, silmanurgast majori paguneid vaadates: «Kas Moskvas kantakse juba ammu uut vormi?»

«Teist nädalat.»

Nad läksid teisele korrusele, kuid mitte operatiivkorrapidaja tuppa, kus nad olid kunagi soojas olnud, vaid teise, mille uksel oli silt: «Väeosa komandör».

«Kas Seleznjov on siin?» küsis major leitnandilt, kes adjutandi laua tagant püsti tõusis.

«Lennuväljal.»

«Me lähme helistama.»

Major osutas vastasseinas olevale uksele ja avas selle luba ootamata, nagu oleks ta omas kodus, lastes peremehelikult Serpilinil ees sisse astuda.

«Ma kannan ette.» Major läks laua juurde, millel oli neli telefoni, võttis toru, valis numbri, hoidis toru minut aega vastu kõrva ja ütles siis pinguldatud häälel Stalini abi nime, mida Serpilin oli ennegi kuulnud.

«... Raporteerib Rudakov. Kindralmajor Serpilin saabus. Praegu on lennuväljal. Just nii! Annan toru üle...»

Serpilin võttis toru, ja vaevalt oli ta jõudnud öelda: «Serpilin kuuleb,» kui torust kostis kähe vihane hääl:

«Kuhu te jäite? Seltsimees Stalin juba küsis, ja teid ei ole!»

«Ootasime Rjazanis lennuilma,» vastas Serpilin.

«Jah, ja lasksite õige aja mööda,» ütles ikka veel pahane hääl. «Kas teil Moskvas korter on?»

«Jah on.»

«Sõitke sinna, olge kodus ja oodake. Kuhugi minna ei tohi. Selge?»

«Selge.»

«Andke toru saatjale üle.»

Serpilin, kellel jäigi kuulmata nii «tere» kui ka «nägemiseni», ulatas toru majorile.

«Kuulen,» ütles major. «Selge. Just nii! Selge. Just nii!» Ta pani toru ära ja vaatas Serpilinile otsa. «Kus teie korter on?»

«Frunze akadeemia kandis.»

«Kas teil telefon on?»

«On küll.»

«Hästi. Mulle anti käsk viia teid «Moskva» võõrastemajja, kui korter on kaugel või kui pole telefoni. Lähme!»

«Lähme,» ütles Serpilin, «ainult et peab veel kontrollima. Missugune neist neljast on linnatelefon?» küsis ta siis, valis numbri ja mõtles: võib-olla on paremgi, kui keegi ei vasta. Lähen ootan võõrastemajas.

Tükk aega ei tulnud keegi vastama, ja Serpilin pidi juba toru ära panema, kui äkki tundmatu naisehääl ütles:

«Ma kuulen...»

«Palun Maria Aleksandrovna,» ütles Serpilin.

«Teda pole kodus, ta on tööl.»

«Siis tema poeg.»

«Teda ei ole ka.»

«Kes seal räägib?» küsis Serpilin, aimates juba, kes see on.

«Nende naaber,» ütles noore naise hääl. «Kas ma võin neile midagi edasi öelda?»

Kuid Serpilin ei vastanud midagi, pani toru ära ja pöördus majori poole:

«Lähme.»

Auto ootas juba ukse ees, kui nad välja jõudsid, ja Serpilini asjad olid pandud tagaistmele. Major avas Serpilinile eesukse ja istus ise taha kohvri ja koti kõrvale. Serpilin ütles aadressi ja auto hakkas liikuma.

«Seltsimees kindral, soovite lehte vaadata?» küsis major.

«Jah...»

Serpilin võttis värske «Pravda», tegi lahti, vaatas pealkirjugi, kuid ei suutnud end enne lugema sundida kui alles poolel teel: ta pidi ikka mõtlema sellele telefonikõnele otse lennuväljalt ja vihasele häälele: «Seltsimees Stalin juba küsis, ja teid ei ole...»

Esimesel leheküljel, ei Informatsioonibüroo eileõhtuses ega tänahommikuses teates polnud Doni rinnet enam nimetatudki. Edela-, Lõuna-, Põhja- ja Taga-Kaukaasia, Voroneži, Leningradi ja Volhovi rindel kestsid endise suunaga pealetungilahingud, Doni rinnet aga teadetes enam ei olnud. Ei olnud ja ei tulegi enam! Rinde staap, kellel on nii suured lahingukogemused, jäetakse muidugi alles ja suunatakse uuele rindele. Aga missugused armeed temaga kaasa lähevad ja missugused Peakorteri reservi jäetakse või teistele rinnetele saadetakse — see on omaette probleem. Ja sinu enda saatus on hoopiski lahtine, mõtles ta, meenutades jälle Stalinit, kes oli küsinud tema järele ilmselt alles paari-kolme tunni eest.

Ta murdis lehe kokku ja ulatas selle üle õla majorile: «Tänan!» Siis pöördus ta autojuhi poole: «Siit paremale!»

Auto jõudis maja ette.

«Ega te pole kuulnud, seltsimees kindral, millal Paulus Moskvasse tuuakse? Eile räägiti, et täna. Ja täna lennuväljal arvasid mõned, et tuuakse sama lennukiga, millega teie tulite,» ütles major kiirustades. Küsitlemine polnud lubatud, kuid uudishimu oli ametialasest drillist tugevam.

«Ei teagi, ma pole uurinud,» ütles Serpilin.

«Kas teie olete teda näinud, seltsimees kindral?»

«Teisi olen, aga teda mitte.»

«Ma saadan teid korteri ukseni,» ütles major, kui «Emka» ukse ette seisma jäi.

Serpilin ei öelnud selle peale midagi, läks autost välja, noogutas juhile ja hakkas trepist üles minema, mõeldes ise, kuidas teda küll pojanaine vastu võtab, kes võib-olla ei teagi, mis on juhtunud. Major trampis kohvri ja seljakotiga tema kannul.

Nagu varemgi polnud uksel kella — tuli koputada. Kui uks avanes, astus Serpilin sammu ettepoole ja nägi enda ees noort naist, kes hoidis ukselingist kinni; tal

olid vildid jalas, lillelisest parhist kleit seljas ja sõjaväekasukas õlgadel. Naise selja taga, Serpilini tuppa viiva paokil ukse juures seisis samuti lingist kinni hoides umbes kolmeaastane tüdruk, samast riidest kleit seljas.

Ikka veel ukse vahel seistes ja naise liikumatusse näkku vaadates sirutas Serpilin käe:

«Ma olen Serpilin.»

«Anja,» ütles naine täiesti automaatselt, ja kasukat õlgadelt kukkuda lastes surus ta näo vastu Serpilini rinda, nii et karmid juuksekiharad Serpilinile suhu tükkisid. Laps puhkes nutma, jooksis ema juurde ja hakkas teda kleidisabast tirima.

Jah, ta teab juba, aga ega see asja kergemaks ei tee! mõtles Serpilin.

Ta tundis, kuidas major koos asjadega tema kõrvalt uksest sisse trügis. Trügis sisse ja jäi esikus seisma, kohver ja seljakott käes, vaadates üle naise pea küsivalt Serpilinile otsa.

«Tänan. Pange siia maha,» ütles Serpilin.

Major pani kohvri ja seljakoti maha. Kott vajus küljeli. Major tõstis selle üles ja pani kohvri najale püsti; siis vaatas ta veel kord küsivalt Serpilinile otsa, tõstis käe kõrva äärde ja puges, külg ees, jälle uksest välja. Klobinal jooksis ta trepist alla.

«Rahustage last,» ütles Serpilin ja lükkas ukse kinni.

Naine laskis ta lahti, pühkis nutetud silmi, nuuksatas, pühkis veel kord silmi ja ütles siis võrdlemisi rahulikult:

«Tema ei saa midagi aru. Nutab siis, kui mina nutan...»

Tüdruk hoidis ikka veel ema kleidisabast kinni, nuuksatas ka viimast korda, jättis nutu järele ja vaatas Serpilinile otsa.

«Kas saite ammu teada?» küsis Serpilin.

«Viie päeva eest... Siia sõites veel ei teadnud...»

Naine avas suu, ja Serpilin arvas, et ta hakkab kohe jälle nutma. Aga ta ei hakanud, vaid ainult neelatas raskelt, nagu oleks ta midagi väga suurt pidanud alla neelama, nii et nüüd on rinde all kole valu. Neelatas ja krimpsutas valu pärast nägu.

«Me kolisime teie tuppa.»

«Väga hea,» ütles Serpilin. «Ma sõidan kohe jälle ära.»

Ta tõstis naise mahakukkunud kasuka üles ega teadnud, kas ta peaks selle naise kätte andma või varna panema. Talle tundus, et siin on soojem kui eelmisel korral. Kuid naine võttis ta käest kasuka ja pani selle õlgadele.

«Köetakse küll, aga mul on ikka külm.»

Kasukas oli vana ja lapitud, ettenähtud ajast kaks või koguni kolm korda kauem kantud. Ei andnud Kaug-Idas ära, kui sealt tulema hakkas. Jättis naisele... mõtles Serpilin poja kohta, silmitses veel kord tema ees seisvat naist ja märkas alles nüüd, kui pikk ta on. Kõrvuti kõndides pidid poeg ja tema naine olema ühepikkused. Serpilinile meenus poliitasetäitja kiri: «Toodi tankist välja... suri meelemärkusele tulemata...» Öeldakse, et «toodi välja», aga mida sealt õieti välja toodi? On hea, kui sa sellest midagi ei tea, kuidas kõik tegelikult sõjas välja näeb!

«Lähme tuppa,» ütles naine. Ja sel ajal, kui Serpilin sinelit ära võttis, viis naine tema selja tagant kohvri ja seljakoti tasakesi tuppa.

Kui Serpilin tuppa astus, seisis tüdruk kohvri juures ja klõpsutas innukalt kohvri lukku.

«Ära tee,» ütles ema.

«Oh, las ta mängib.» Serpilin istus laua äärde. Naine istus tema vastu.

Samamoodi olid nad tol ööl istunud pojaga vastamisi. Tema siin, kus praegugi, ja poeg seal, kus istub praegu naine. Nüüd, kus naine istus laua taga, kühmus nagu vana eit, üks käsi põsele toeks, teine kasuka hõlma all hoidmas õlast kinni, nagu oleks tal kole külm, oli ta nägu tavaline, ilus ja noor, nina punetas nutust, täidlased huuled olid ohatanud ja katki puretud, väljakasvanud ja ülekõrvetatud lokid olid lohakalt kuklasse kokku kammitud. Ühtaegu ilus ja silmapaistmatu nägu, nagu neid Venemaal külluses leidub.

Serpilin oli kujutlenud hoopis teistsugust miniat — väikest, korralikku, oma välimuse eest hoolitsevat naist. Niisuguse mulje jättis ta päevapildil, mida Serpilin oli tol ööl põgusalt silmitsenud.

«Mulle tuli teade rindele kolmekümne esimesel jaanuaril,» ütles ta. «Ja teile?»

«Siis, kui ma Moskvasse jõudsin... Tema sõber oli mul jaamas vastas, ta oli palunud. Tõi mu autoga siia ja siis ütles... Siia sõites ei teadnud ma veel midagi, niisugust mõtetki ei tulnud. Ma ei teadnud ju, et ta üldse rindel on, arvasin, et ta on Moskvas. Kui ta mulle väljakutse saatis, siis ta sellest ei kirjutanud, kartis vist, et siis ma ehk ei sõidagi Tšitaast ära. Arvasin, et ta on mul jaamas vastas. See tema sõber Filimonov ütles alles jaamas, et ta on rindel. Aga kui siia jõudsime, siis ütles, et Vadim on langenud...»

Ta ohkas jälle, neelas seda kivist ja rasket klompi, mis teda nüüd pisarate asemel piinas, ja krimpsutas uuesti valu pärast nägu.

«Järgmisel päeval andis Maria Aleksandrovna mulle tema kirja. Ta oli kirja siia saatnud, seks puhuks, kui ma pärale jõuan. Siis, kui ta veel elas. Ma annan teile lugeda...»

Ta tõusis püsti, läks raamaturiiuli juurde, võttis tikitud liniku alt kirja ja pani selle Serpilini ette lauale.

Laps klõpsutas nurgas kohvri lukku.

«Ma unustasin küsida, te vist tahate reisilt tulles süüa?»

«Jah, kõht on tühi küll,» ütles Serpilin, kuigi ta ei teadnud õieti, kas ta kõht on tühi või ei ole, — ta polnud sellele üldse mõelnud. Ta lisas, et seljakotis on kõige peal toidumoon — tervelt pool kotti, vaadaku, mis seal on.

«Meil on endal,» ütles naine. «Ma keetsin suppi kaheks päevaks valmis ja muud on ka. Ta jättis meile siia terve oma kuunormi. Meil on kõike küllalt...»

Seda lauset saatis pigem karje kui nuuksatus, valukarjatus. Siis läks ta tüdruku juurde ja tõmbas selle kättpidi kohvri juurest ära.

«Lähme, tütreke, lähme kööki...»

Poja kiri oli täiesti tavaline kiri. Poeg kirjutas naisele, et nende väeosa peksab fašiste, et ta on elus ja terve ja et kõik on korras. Ta õnnitles naist juba ette Moskvasse saabumise puhul. Kirjutas, et naine räägiks töökoha asjus Filimonoviga, see on asjaga kursis. Lõpuks kaelustas ja suudles naist ning oli tütre jaoks

joonistanud paar pika sabaga hiirt. Täiesti tavaline kiri! Ainult et inimest, kes selle päris tavalise kirja kirjutas, polnud enam olemas, ja seepärast oli seda raske lugeda. Kirja lõpus oli paar sõna ka Serpilini kohta. Poeg palus, et naine ema järelt midagi ümber ei seaks, jäägu kõik nii, nagu oli. Isale ei meeldiks võib-olla, kui ta peaks juhuslikult koju tulema, et toas on midagi teisiti kui ema ajal.

Mida see naine teab ja mida ta ei tea sellest kõigest, mis siin tema mehe ja meie, ema ja minu vahel juhtus? Kõike ta vaevalt teab, aga üht-teist ehk siiski, mõtles Serpilin. Mitu aastat koos elatud — võimatu, et ta midagi ei tea. Tuli ju kindlasti mingil moel seletada, miks ema tema kirjadele ei vasta.

Ta vaatas kortsunud päevatekiga voodi poole, võpatas ja lõi mälestuste kibeduses rusikaga vastu lauda: kodu! Mis kodu see enam on, see on surnukamber!

Kui ta rusikaga lauale lõi, tilises miski. Telefon? Ta kargas püsti ja kuulatas — ei, ta oli valesti kuulnud.

Ütleks õige Stalinile, kui ta mind enda juurde kutsub, mõtles ta, mida see kolmekümne seitsmes aasta on juba üksi meie perekonnale maksma läinud... Ega ma muidugi ei ütle, ma ei julge. Ja kui julgeksingi — poleks praegu, sõja ajal, ikkagi õige aeg sellest rääkida.

Isegi nüüd, kus poeg oli surnud, ei mõelnud ta kordagi, et ta oleks pidanud poega tookord teisiti kohtlema. Sest vaatamata kõigele, mis oli, ei tõmmanud ta tol õhtul poega inimeste nimekirjast maha, vaid pidas teda inimeseks: nõudis talt seda, mida ta oleks iseendalt nõudnud. Ja poeg täitis talle pandud lootused. Ja sai surma. Aga kui poeg poleks tol ööl ise seda juttu alustanud, kui ta oleks piirdunud sellega, mille pärast ta oli tulnud, — palvega, et isa lubaks oma korteri tema perekonnale, siis oleks ta vististi praegugi elus ja teeniks autotranspordivalitsuses, oleks läinud ise oma naisele jaama vastu ja maganud temaga siinsamas voodis, elus ja terve...

Mis ta seal köögis nii kaua teeb? Serpilin võttis laualt kirja, läks raamaturiiuli juurde ja pani kirja sinna tagasi, kus ta oli olnud, — tikitud liniku alla. Jäägu kõik nii, nagu oli ema ajal... Mis tähendab «ema ajal»? Mis saab olla nii nagu ema ajal, kui ema ei ole?

Pööraku kas või kõik pahupidi — ongi parem! Kodu pole enam niikuinii. On olemas vaid tema — vana üksik mees; on Stalingradi jäänud käskjalg Ptitsõn, samuti vana ja ajutiselt, kuni sõda kestab, samuti üksi. Ja nüüd on see naine Anja oma tütrega, tema pojatütrega, ja tal tuleb nüüd midagi ette võtta, et nendega kontakti leida. Tahes-tahtmata on see kõik nüüd osa temagi elust!

Ta oleks tahtnud Ivan Aleksejevitšile helistada, helistada talle ja öelda: «Vanja, ma olen siin!» — kuid ta ei andnud sellele tahtmisele järele. Niikaua kui pole veel selge, millega see kirjalugu lõpeb, ei maksa Ivan Aleksejevitšile helistada ega temaga kokku saada, et mitte teist ilma enese tahtmata sisse vedada.

Pojanaine tõi köögist kahvli, lusika, noa ja taldrikuga suppi. Tüdruk tõi tema järel väikese taldrikuga leiba. Tuli, pani taldriku lauale ning jooksis jälle toa nurka kohvri juurde.

Pojanaine läks uuesti kööki ja tuli puhta taldriku ja kastruliga tagasi. Ta ütles, et nad hoiavad kõiki nõusid köögis ja söövad seal.

«Ma võiksin ju ka...» alustas Serpilin, kuid minia ei lasknud tal lauset lõpetada.

«Minge ikka!» Ja istus tema vastu. «Kas teed joote?»

«Hea meelega. Ja teie?»

«Meie ka. Te tahate vist pärast teejoomist reisiväsimusest puhata?»

«Praegu küll ei taha.»

«Ma panen teile voodisse puhtad linad, kapis on,» noogutas minia voodi poole, «ja teen meile aseme diivani peale.»

«Mispärast?...» ütles Serpilin. «Magage aga seal, kus te siiamaani magasite, ma heidan ise diivanile. Ma pean tõenäoliselt veel täna väljakutse peale ära minema, ma ei võtagi riidest lahti.»

«Aga mul on piinlik,» ütles pojanaine. Ja tema näost oli näha, et tal on tõepoolest piinlik, see polnud niisama suusoojaks öeldud.

Serpilin sõi supi ära ega lasknud tal teist rooga puhtale taldrikule panna.

«Pange siiasamasse supitaldrikule, milleks ilmaaegu nõusid mustaks teha? Ja ärge nii palju tõstke! Ma arva-

sin, et kõht on väga tühi, aga näed — ei olegi. Ja üldse lepime nüüd niiviisi kokku, et minu oma pole siin enam midagi — ei voodi ega linad ega üldse mitte midagi. Kõik on nüüd teie ja tema oma.» Ta noogutas tüdruku poole. «Ja see tuba on ka teie oma, tehke temaga, mis tahate... Noh, ütleme, et minu oma on see diivan selleks puhuks, kui ma veel kunagi Moskvasse tulen. Vadim kirjutas töökohast, mis koht see on?»

«Tema tahtis, et ma selle Filimonovi juurde autotranspordivalitsusse masinakirjutajaks läheksin, ma oskan masinakirja. Aga sinna ma ei taha.»

«Miks?»

«Ei taha.»

Ta ei öelnud, miks. Kas ei meeldinud talle masinakirjutaja töö või ei meeldinud see Filimonov. Ta ei öelnud midagi, kuid kehitas niiviisi õlgu, et Serpilinile oli selge: sinna ta ei lähe.

«Ma lähen vist õmblusvabrikusse. Ma sain rongis ühe naisega tuttavaks, see ütles, et tema ema on õmblustsehhis meistriks. Nad õmblevad seal sõjaväemundreid. Ma helistasin talle täna...»

«Õmblusvabrikus peab ikka tõesti õmmelda oskama, mitte niisama, koduseks tarbeks.»

«Ma oskangi. Meil õpetati lastekodus juba viiendas klassis juurdelõikamist ja õmblemist. Ja pärast töötasin ma kaks aastat õmblustöökojas.»

«Te olete lastekodust?» ütles Serpilin. «Kas isa-ema on mõlemad surnud?»

«Ema suri juba ammu,» vastas pojanaine. «Isa sõitis siis varsti minema, jättis mind tädi juurde. Ja tädi andis lastekodusse...»

«Kus isa nüüd on?»

Minia kehitas õlgu:

«Ma ei tea.»

«Millal te vabrikusse lähete?»

«Esmaspäeval. Nii raske on siin temaga kahekesi tühjas toas istuda,» näitas ta tüdruku poole.

«Kuhu te lapse panete?»

«Seal pidi lasteaed olema. Homme lähen kuulan täpsemalt järele. Kui teda ei oleks, läheksin sõjaväkke.»

«Sõduriks?»

«Kas või sõduriks. Ma lasksin enne sõda vintpüssist

ja nagaanist igas asendis «viie» peale. Teate ju, kuidas need Kaug-Ida komandöride naised...»

Ta neelatas «naised» öeldes, kuid võttis end kokku ja ei hakanud nutma.

«Tean,» ütles Serpilin.

«Aga lapse pärast ei saa minna. Ma ei raatsi teda lastekodusse anda, aitab sellestki, et mina ise seal olin. Meil oli küll lastekodus väga hea elu, aga ikkagi, niikaua kui ma elus olen, ma teda ära ei anna. Lugesite kirja läbi?»

«Jah. Ma panin tagasi riiuli peale.»

«Kas ta teile ei kirjutanud?»

«Ei. Kuu aja eest nägime siin toas viimati teineteist, pärast ema matuseid. Pärast seda pole ta kirjutanud...»

«Teie nägite teda kuu aja eest, aga minul saab varsti aasta... Kui ta Tšitaast ära sõitis. Ta saatis mulle telegrammi, et ema suri ja et ta nägi teid ja teie lubasite meil Moskvasse kolida. Saatis koos väljakutsega, ja selle saatis ta kinnitatud telegrammiga...»

Nii et sellest, millest me siin tol ööl rääkisime, ei kirjutanud ta midagi, mõtles Serpilin.

«Ma toon teed...» ütles minia ja korjas taldrikud kokku. «Olja, tee uks lahti.»

Tüdruk läks talle järele ja tegi ukse tasakesi lahti, ja Serpilin nägi kohkumusega lapse väikesi sõrmi ukse servast kinni hoidmas, nägi ja kartis, et need jäävad ukse vahele.

Ta tegi seljakoti lahti, soris seal ja võttis välja paksu kamaka trofeešokolaadi, millel polnud muud paberit ümber kui ainult ajaleht. Ta võttis šokolaadi ajalehepaberist välja ja pani lauale.

Pojanaine tõi teekatla koos alusega ja kange tee kannu. Seejärel kaks tassi ning lõpuks veel ühe tassi ja kondenseeritud piima purgi. Nüüd, kui ta mitu korda järjest edasi-tagasi käis, märkas Serpilin, et ta lonkab.

«Miks te lonkate?»

Minia pani tassi ja kondenseeritud piima lauale, kergitas kleidiserva ja näitas seotud põlve.

«Seoti nii paksult kinni, et ei saa sukkagi üle tõmmata. Vildis on mul jalarätt.»

«Kuidas te siis viga saite?»

«Barabinski jaamas. Läksin perroonile tema jaoks,» pojanaine näitas peaga tütre poole, «piima ostma, aga sel ajal, kui ma eidele raha maksin, hakkas rong liikuma. Andsin klaasi vagunisaatja kätte, haarasin ise käsipuudest kinni ja hüppasin peale, aga lõin põlve vastu trepiserva ära... Õnneks seisis rong Omskis tükk aega, raudteehaiglas olid kenad inimesed, puhastasid haava ära, panid salvi peale ja sidusid kinni. Laps pidi veel sel ajal, kui mul põlve seoti, äärepealt rongist maha hüppama, et: «Kus ema on?» Ta on ju minuga nii harjunud, oleme ilmast ilma ainult kahekesi. Nägite, kuidas ta minu järel käib, ei jää sammugi maha...»

Samal ajal valas ta tee tassidesse, siis määris kondenseeritud piima leivatüki peale ja andis tüdrukule.

«Söö. See on tema kõige armsam toit.»

«Aga šokolaadi!» hüüatas Serpilin.

Ta võttis tahvli ja murdis paar tükki lahti.

«Sihukest pole veel näha saanud,» ütles pojanaine.

«Trofee, saksa oma. Nad viskasid seda just enne lõppu langevarjudega alla, ja langevarjud sattusid meie kätte.»

«Seal oli vist kole küll,» ütles minia, ja Serpilin taipas, et pojanaine on pärast mehe kaotust veel võimetu sõjale mõeldes muud mõtlema kui ainult ühte ja sedasama: kui kole seal on! Kole sellepärast, et inimene, kes oli elus, on nüüd korraga surnud... «Ütle vanaisale aitäh...»

Harjumatusest ei saanud Serpilin algul arugi, keda vanaisa all mõeldi. Kui ta aga kuulis heledat häälekest kuulekalt «aitäh» ütlemas ja nägi šokolaadist pruuni ninanõpsi, naeratas ta ja ütles:

«Söö aga söö. Mul on kotis veel ja mulle see ei maitsegi.»

Niipea kui ta seda ütles, nägi ta väikese inimese umbusklikku pilku, laps pidas seda ilmselt rumalaks valeks. «Söö, söö, mulle see ei maitse! Joo, joo, mulle see ei maitse!» Küllap ta oli seda ühtelugu kuulnud, ja kuigi ta oli alles kolmeaastane, ei uskunud ta seda enam...

«Päris tõesti ei maitse, jumala eest!»

«Lähme, tütreke, peseme nõud ära.» Minia tõusis

püsti, andis ühe tassi tüdruku kätte, võttis kõik teised nõud ise ja hakkas ukse poole minema.

Serpilin mõtles talle järele vaadates, et kuigi minia käib praegu viltidega ja lonkab, on natuke vimmas ja ei mõtle sugugi oma välimuse peale, on ta siiski üsna ilus, sihvakas ja pealegi veel õige noor naine. Ja olgu ta kurvastus praegu kui suur tahes — elu on tal alles ees.

Kui Serpilin kahekümne esimesel aastal kodusõjast oma tulevase naise, Vasja Tolstikovi lese juurde läks, täites Vasjale antud lubadust, leidis ta naise eest nii üksikuna ja nii valmis tema armastusele vastama, et ta ei uskunud kohe algul oma õnne — tema ise polnud selleks valmis, sest Tolstikovi surmast oli siis möödas ainult kaks ja pool aastat ning Valentina Jegorovna oli juba noores põlves rangete põhimõtetega naine. Aga kui ta nutmast lakkas, siis lakkas ta tõesti, ja kui ta armastama hakkas, siis armastas ta ka tõesti. Ja ta ei olnud naine, kes oleks ainult naabrite ja sugulaste meeleheaks hakanud surnule truuks jääma. Vadim oli siis neljaaastane, ainult natuke vanem kui ta tütar praegu...

Pojanaine tuli üksinda tuppa. Serpilin vaatas talle küsivalt otsa. Ta oli juba ära harjunud, et tüdruk kogu aeg ema sabas käib.

«Peseb end pärast šokolaadi söömist. Ma panen ta kohe magama. Te tahate siis ikka diivanile heita?»

«Ma juba ütlesin, mis me hakkame jälle otsast peale!»

Minia noogutas:

«Vadim rääkis mulle teist, et kui teie midagi ütlete, siis nii see ka jääb.»

Mis ta sulle minust veel rääkis? mõtles Serpilin, vaadates, kuidas minia, selg tema poole, voodilt võetud päevatekki kokku paneb.

«Filimonov ütles mulle, et Vadim on maetud ühe raudteejaama ligidale kooliõue, ta kirjutas mulle jaama nime ka. Mis te arvate, kas saaks sinna sõita?»

Serpilin vaatas talle otsa, oli natuke aega kahevahel, ja ütles siis seda, mida mõtles:

«Vaevalt küll... Rinne on pealegi väga lähedal.»

«Inimestel on seal ilma meietagi raske küllalt, eks ole?» küsis pojanaine.

Serpilin noogutas ja tal oli hea meel, et naine on nii

tark, aga mitte mingi viripill, suudab oma leinas mõelda ka teiste, ja mitte ainult iseenda peale. Omas südames mõtles ta, et naisel ei maksaks sinna sõita ei nüüd ega edaspidi. Pealetungi ajal, liiatigi talvel, maetakse, kuhu juhtub, paremal juhul pannakse lauake kepi otsa püsti, aga juba nädala pärast pole mingit märki, kus keegi on, kõik on ühteviisi lume all.

Minia läks kööki ja tuli koos tüdrukuga tagasi.

Serpilin tõusis püsti:

«Pange laps magama, ma lähen teen suitsu . . .»

«Suitsetage siinsamas, te olete vist harjunud toas suitsetama. Valentina Jegorovna suitsetas ju ka. Vadim rääkis mulle.»

«Jah, vanaema oli tal suitsetaja,» ütles Serpilin, püüdes seda kõigest väest hariliku häälega öelda. «Aga ma lähen siiski välja . . .»

Vanaema, vanaisa . . . mõtles ta kitsas esikus edasitagasi kõndides. Need olid alles harjumata sõnad. Mõlemad vanaemad on juba surnud, ja see teine vanaisa, emapoolne, kakskümmend aastat redus . . . Väga võimalik, et ta on praegu kuskil rindel . . . Kui palju on nüüd mobilisatsiooniga sõtta võetud vanaisasid! Käskjalg Ptitsõn sai ka detsembris vanaisaks — talle tuli kiri.

Miks poeg siiski enne rindeleminekut perekonna Moskvasse kutsus? On siinne tuba parem, kui neil seal oli, või lootis ta, et siin on toiduga lahedam? Või arvas, et sinna, Tšitaasse, vaevalt enne sõja lõppu pääseb, siia aga ehk kuidagi ikka saab? Võib-olla mõtles ta juba ette surmasaamise võimalusele ja oletas, et kui nad on Moskvas, isa korteris, siis on kindlam, et isa nende eest hoolitseb? Nojah, täiesti loomulik mõttekäik.

Serpilin läks telefonist mööda ja riivas küünarnukiga toru, nii et see korraks liikus. Ja jälle mõtles ta seda, mida ta oli juba mitu korda mõelnud: millal see telefon heliseb, kas varsti või läheb veel aega?

Pojanaine vaatas ukse vahelt ja tuli siis esikusse.

«Panid magama?» Serpilin hakkas endalegi märkamatult miniat sinatama, nagu see ikka juhtus, kui mõni inimene talle sümpaatseks osutus.

Minia ohkas. Ta nägi väga väsinud välja, küllap ta oleks tahtnud ka ise magada.

«Ma teile aset ei teinud, te ju ei tahtnud, panin ainult padja diivanile, muud asjad on kõik tooli peal valmis . . . Heidate ehk praegu niisama pikali?»

«Küll ma heidan,» ütles Serpilin. «Sa mine magama, ma näen, sa oled niisama unine kui su tütar. Kui voodis oled, siis hüüa, ma tulen siis tuppa.»

Naine noogutas ja läks tuppa. Niipea kui ta oli läinud, helises telefon.

Serpilin võttis toru ja kuulis Ivan Aleksejevitši häält.

«Miks sa end minu eest peidad? Oled Moskvas, ja . . .»

Siis ei kuulnud Serpilin enam midagi. Telefonitorus klõpsatas miski ja ühendus katkes. Ta hüüdis: «Hallo, hallo!», pani toru ära, ootas natuke, et ehk helistatakse veel kord, ja otsustas nüüd, kus teine nagunii helistas, omakorda talle helistada; ta valis kindralstaabi numbri.

Vastuseks palvele ühendada teda kindralleitnandiga vastas Serpilinile tundmatu nimega major, et Ivan Aleksejevitši ei ole, ja küsis:

«Kas kannan ette kindralleitnant Martõnovile?»

«Ei ole vaja,» ütles Serpilin ja pani toru ära, ta sai aru, et kindralstaabis on olnud vahepeal muudatusi. Adjutandi asemel on teine adjutant ja Ivan Aleksejevitši kohal nähtavasti see Martõnov.

Suure vaevaga tuletas ta meelde Ivan Aleksejevitši kunagise, õige ammuse kodu telefoninumbri ja valis selle. Lihtsalt niisama, igaks juhuks, lootmata teda õieti kätte saada, aga juba esimese väljakutse signaali peale vastas tuttav hääl:

«Ma kuulen!»

«Ivan Aleksejevitš! Serpilin räägib.»

«Ma helistasin sulle, aga kus sina, ei taha rääkidagi, paned toru ära!» ütles Ivan Aleksejevitš naerdes. «Tule minu juurde, kui sa vaba oled ja aadress ikka meeles on! Ma saadan auto järele, või on sul endal?»

«Tead, asi on nii, et . . .» ütles Serpilin.

Jälle klõpsatas miski torus, ühendus katkes, ja võõras hääl, mitte Ivan Aleksejevitši oma, küsis nagu õige ligidalt:

«Serpilin?»

«Ma kuulen,» vastas Serpilin.

«Minge alla, auto ootab teid.»

ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

Kui Serpilinile öeldi: «Minge sisse!» ja ta seepeale algul esimese, siis teise ukse avas ja Stalini kabinetti astus, tundus talle, et tuba on täiesti tühi. Ta astus veel paar sammu edasi, jäi seisma ja nägi Stalinit, kes oli korraga toa teise otsa ilmunud, vist mõnest teisest uksest. Serpilin seisis seal, kus ta oli seisma jäänud, ja Stalin tuli, käed selja taga, talle vastu.

Stalinil oli seljas Serpilini jaoks uudne laiade kuldpagunitega marssalikuub ja jalas punaste lampassidega pikad püksid. Ta kõndis veidi vaarudes, just nagu kergelt longateski, kuid astus sealjuures nii pehmelt, nagu poleks tal jalas kingad, vaid pehmed kaukaasia saapad.

See oli kõik, mis kinnitus Serpilini mällu veel enne, kui ta jõudis raporteerida, oma käe Stalini väljasirutatud käele vastu sirutada ning tunda lähedalt tema nägu nähes kummalist, lausa ebareaalset kohtumistunnet enda ees seisva, elavaks saanud portreega.

«Te olete natuke muutunud, sestsaadik kui ma teid viimati nägin.» Stalin naeratas põgusalt; Serpilin ei saanudki aru, mille puhul.

«Aga teie olete vähe muutunud, seltsimees Stalin,» ütles Serpilin.

Stalin vaatas talle otsa ja ta vasak käsi, mis piipu hoidis, tegi tõrjuva liigutuse, millega minnakse tavaliselt üle paljukuuldud valest, parem aga näitas pikkamisi, justkui vastu tahtmist, seina ääres seisva pika laua poole:

«Istuge.»

Siis keeras ta ringi ja läks laua teise otsa, kus seisis ruumi ainus tugitool — tema oma.

Serpilin ei valetanud: Stalin oli tõepoolest vähe muutunud sellest ajast peale, kui Serpilin teda viimati ligidalt nägi, nimelt kolmekümne seitsmenda aasta mais akadeemia lõpuaktusel. Ainult selg oli vanaks jäänud, seda aga märkas ta alles nüüd, kui Stalin selja pööras ja laua juurde läks.

Seitsmekümne üheksandal aastal sündinud, minust kuusteist aastat vanem, mõtles Serpilin tema järel laua äärde minnes, kusjuures ta polnud seni veel kunagi mõelnud, kui palju Stalin temast vanem on.

Ta läks laua juurde ja istus laua otsast neljandale toolile. Nii pika laua ääres lähemale istuda oleks olnud tema meelest piinlik.

Stalin vaatas talle otsa, urgitsedes samal ajal tikuga piipu, ja muigas:

«Poliitbürood siin ei ole, istuge tema kohale.» Ja kui Serpilin oli ümber istunud, küsis ta äkki, ilma mingi sissejuhatuseta: «Te kirjutasite mulle, et me oleme teise järgu armeekomandöri seltsimees Grinko asjata arreteerinud?»

Grinko oli korpusekomandör, mitte teise järgu armeekomandör, Stalin ajas segi, kuid Serpilin ei julgenud teda parandada.

«Ma olin temaga koos, kui meid silm silma vastu seati, ja ka laagris. Ta oli teile täiesti ustav, seltsimees Stalin.»

«Seda ma juba lugesin. Ma küsin teilt: kas te olete täiesti kindel, et me ta asjata arreteerisime?» Stalin vaatas Serpilinile silma. Serpilinil hakkas kõhe selle terava pilgu ees, mis hoolimatu enesestmõistetavusega väe- ja võimuteadlikkust demonstreeris. Tundes, et tal on hirm, ja teades, et kui ta seda hirmu nüüd kohe maha ei suru, siis ei saagi seda enam maha suruda, vastas Serpilin järsult ja tühja toa kohta liiga valjusti, nii et pinguldatud toon kõlas ehk koguni väljakutsuvalt:

«Täiesti kindel. Nagu iseendas.»

Stalini ilme oli kuidagi kummaline, kui ta nüüd Serpilinile otsa vaatas, nagu paneks teda imestama, et mõni inimene temaga veel sel toonil rääkida võib, ja ta tõusis püsti. Ka Serpilin tõusis, teadmata, mida see tähendab — võib-olla jutuajamise lõppu? Kuid Stalin peatas teda leebelt käskiva käeliigutusega. Seejärel hakkas ta ise piki laua äärt kõndima. Serpilin, kelle ta oli jätnud laua taha istuma, keeras end näoga tema poole.

Stalin kõndis vaikides laua teise otsa, pööras tagasi, siis läks jälle laua otsa poole ja vaatas Serpilinist mööda minnes talle veel kord teraselt silma. Vaatas, läks edasi ja pomises seal, laua teises otsas, selg alles Serpilini poole, midagi endale nina alla, nii tasa, et Serpilin seda ainult tänu oma äärmiselt suurele sisemisele pinevusele taipas, mida Stalin oma nina alla pomises:

«Me vaatame uuesti läbi, kui leiame . . .»

Stalin tuli tagasi, istus laua äärde ja küsis Serpilinile otsagi vaatamata, nagu poleks tal vähematki kahtlust, et iga tema sõna kuuldakse:

«On teil veel mõni küsimus?»

«Üks küsimus on, seltsimees Stalin,» vastas Serpilin, kes alles nüüd hakkas aru saama, mida tähendasid õieti need, selg ees, pomisetud sõnad: «Me vaatame uuesti läbi.»

«Ma kuulan teid.»

Serpilin rääkis, mida ta oli eelmisel ööl Zahharovilt kuulnud — tagalavalitsuse liigsest kiirustamisest vällrahade kaotamisel ja vägedele teise järgu varustusnormi määramisel.

«Pakkusid üle,» ütles Stalin. «Me kutsusime nad juba korrale. Nüüd aga on mul teile paar küsimust. Esimene: miks te vanas vormis käite?»

Iga teist küsimust oleks Serpilin Stalinilt ennemini oodanud kui seda.

«Meil pole seal veel uusi, seltsimees Stalin,» vastas Serpilin. «Täna Moskvas nägin esimest korda.»

«Tähendab, siin on, aga seal ei ole,» ütles Stalin. «Ei kiirustata. Arvavad, et siin on see tähtis, aga seal pole tähtis. Meile antakse siin uued mundrid kätte, aga teile andmisega ei kiirustata. Teiste asjadega seevastu kiirustatakse ülearu!»

Ta vaikis natuke aega, nagu oleks ta unustanud, mida ta veel tahtis Serpilinilt küsida, ja muigas siis:

«Teine küsimus ei puuduta enam vormi, vaid sisu. Kuidas te sellesse suhtute, kui teil tuleks hakata armeed juhatama?»

«Nagu käsite, seltsimees Stalin.»

«Te saatsite mulle neljakümne esimese aasta novembris kirja, palusite end tervislikule seisukorrale vaatamata rindele saata. Kuidas teie tervis praegu on?»

«Palju parem kui siis, seltsimees Stalin.»

«Noh, siis kinnitame. Kui teil midagi selle vastu ei ole,» muigas Stalin jälle, ja nähes Serpilini silmis küsimust, andis vaikides loa selle esitamiseks.

«Kuhu ma sõidan ja millal, seltsimees Stalin?»

«Sinna, kus te olite,» ütles Stalin. «Seltsimees Batjuk istub juba liiga kaua ühe koha peal. Sõja algusest saadik armeejuhataja. Ei arene. On tulnud ettepanek edu-

tada. Anda avaramad võimalused võimete väljaarendamiseks.»

Stalini sõnade taga peitus iroonia, selles polnud kahtlust, kuid selgusetuks jäi, mille kohta see käis, kuivõrd kõne all oli edutamine, ja mitte tagandamine.

«Kolmas küsimus,» ütles Stalin. «Mida on teie isiklike muljete põhjal õppida lõppenud operatsiooni kogemustest, milline on praegu vägede seisukord ja lahinguvalmidus?»

Serpilin rääkis seda, mida ta mõtles: lõppenud operatsiooni käigus tegutsesid väed hästi. Mõned äpardused olid tingitud sellest, et enamikule vägedest oli see esimene kord suuri pealetungilahinguid kaasa teha, ja ilmaaegsed kaotused on suurelt osalt seletatavad ikka veel esineva trafaretse püüdega frontaalselt edasi liikuda. Taotlus minna iga päev igal pool kas või üks samm edasi läks nii mõnigi kord kalliks maksma. Oli juhtumeid, kus hulk mehi sai ilmaasjata surma paarisaja meetrise maariba pärast, millel polnud mingit tähtsust ja mis oleks ühe või teise võtmepositsiooni vallutamise korral niikuinii meie kätte langenud. Ta rääkis ka suurtükiväest: selle kasutamine vägede juhatuse poolt jätab siiani soovida. Ikka veel ei saada aru, et tänapäeva sõjas tuleb jalaväe edasiliikumist nõudes ka tulepositsioone edasi viia.

Kõigest sellest rääkides rõõmustas ta, et Stalin kuulab ja ei katkesta teda. Rääkides oli ta väliselt rahulik, kuid seesmiselt väga pinevil, teades, et see on õieti kõige tähtsam, millest ta peab rääkima. Tema enda saatus, olgu ta staabiülem või armeejuhataja, on ikkagi vaid ühe inimese saatus, ja isegi Grinko saatus on ainult ühe inimese saatus. See aga, millest ta praegu räägib ja mida Stalin vahele segamata kuulab, puudutab iga päev ja iga tund tuhandete inimeste saatust. See puudutab sõja juhtimise stiili, seda tagakihutamist, mis — nagu kompetentsed inimesed teavad väita — tuleb kõige kõrgemalt poolt ning sunnib sageli neid, kes on allpool, näilisi edusamme taga ajama ja ilmaaegu verd valama.

Serpilin teadis, et sel teemal rääkida on ohtlik, kuid ta rääkis siiski, ehk küll ettevaatlikult, hoolikalt sõnu valides.

Stalin kuulas, Serpilinile pilku pööramata. Kui Serpilin vait jäi, ütles ta:

«Minevikust on räägitud. Nüüd räägime tulevikust. Milline on praegu teie arvates armee seisukord?»

Kuigi Serpilin pidas järgnenud küsimust loomulikuks, torkasid Stalini sõnad teda valusasti. Kas see, mida ta rääkis, käis mineviku kohta? Minevikust oli ta kõige vähem rääkinud. Ta ei näidanud kellelegi näpuga, rääkis vigadest nagu omaenda kogemustest — mitte ainult sellepärast, et ta teadis, kui kalliks siin, selles kabinetis, kellegi kohta antud negatiivne hinnang võib maksma minna, vaid ka sellepärast, et ta pidas seda tõepoolest ebaoluliseks. Asi ei seisnud minevikus, seda enam, et operatsioon lõppes võiduga, vaid selles, et vigu ei korrataks ja et edaspidi ei oleks mõttetuid kaotusi. Kas Stalin tõesti ei olnud sellest kõige tähtsamast aru saanud? See on ju võimatu!

Segaste tunnetega hakkas Serpilin oma armee praegusest seisukorrast rääkima. Ja nüüd kadus korraga Stalini ükskõikne mõtlikkus, märksa elavama huviga asus ta ilmselt kuulama seda, mis teda tõesti huvitas. Kohe algul katkestas ta mitmel korral Serpilinit ja esitas küsimusi: kui suured on täpselt kaotused relvastuse osas, mis seisukorras on transport, millised on isikulise koosseisu kaotusandmed, kui palju võtab aega täiendusvägede vastuvõtmine ja väljaõpe. Ja nendest paljudest küsimustest võis välja lugeda ainult üht huvi: millal võib armeed jälle täielikult võitlusvõimelisena lahingusse paisata?

Vastates tema küsimustele, rääkis Serpilin muuseas ka sellest, millele ta oli sõja kestel korduvalt mõelnud, nimelt et medsanpatist edasisaadetud haavatud ei saa enamasti oma väeossa tagasi, ja see on viga, sest võitlusvõime tõus nendes väeosades, kuhu haavatasaanud sõdurid pärast tagasi lähevad, teeb kuhjaga tasa sellega seotud transpordikoormamise.

Stalin kuulas tema jutu ära, kuid Serpilinile tundus, et nüüdki jättis ta kõrvale selle olulise, milles Serpilin teda veenda tahtis, ja esitas küsimuse, mis lähtus ainult käesolevast momendist: kui palju see võiks lähema kolme nädala jooksul anda armee ulatuses eesliinile täiendusväge, kellel on Stalingradis saadud lahingukogemused? Serpilin nimetas umbkaudse arvu. Kolme nädala kohta polnud see arv muidugi suur, aga täiendus polnud teda antud juhul huvitanudki, vaid kogu süsteemi muutmine, nii et haavatud saaksid tagasi oma väeossa!

«Jah,» ütles Stalin äkki. «Hakkame suveks ette valmistuma.» Ta vaatas Serpilinist mööda, seinal rippuvale kaardile ja küsis: «Millisest küljest on end lahingus näidanud meie tankid «T-34»?»

Serpilin ütles, et tankid «T-34» on tema arvates head, kuid et ta pole selles küsimuses küllalt kompetentne: seni pole tal nendega ulatuslikumat koostööd olnud, kuigi ta nägi neid esmakordselt neljakümne esimese aasta talvel.

«Esimesed tankipataljonid said uue relvastuse juba neljakümnendal aastal,» ütles Stalin.

Ta oli nagu natuke imestunud selle üle, et Serpilin nii hilja neid tanke tundma õppis. Ja Serpilin pillas endalegi ootamatult lause, mis oleks vabalt võinud ütlemata jääda:

«Neljakümnendal aastal, seltsimees Stalin, olin ma veel Nikolai Ivanovitšil külas.»

«Missugusel Nikolai Ivanovitšil?» küsis Stalin peaaegu muheda huviga, mida äratas ootamatu vastus.

«Sõjaväelased, kes kinni istusid, nimetasid Ježovi omavahel nii,» vastas Serpilin: taganeda oli hilja; kui keel juba vääratas, siis tuli suu puhtaks rääkida.

Stalin hakkas naerma. Siis muutus ta nägu jälle tõsiseks, ta puudutas tasakesi Serpilini õlga ja ütles pilkliku etteheitega:

«Leidis ka aja, millal kinni istuda!» Ennast koos tooliga lauast eemale lükates vaatas ta Serpilinist mööda ja keeras piibukaha, nii et see naksus. «Ježovi me karistasime.»

Ta ütles seda nii, et Serpilinil tõusid ihukarvad püsti, tuli laua tagant välja ja kõndis kabineti teise otsa. Serpilin saatis pilguga tema kaugenevat selga ja mõtles: nüüd võtan kätte ja ütlen talle kõik ära, mis ma omas südames sellest ajast mõtlen! Ütlen, et mitte ainult mina ja Grinko, vaid peaaegu kõik, keda ma neis laagrites kohtasin, nii sõjaväelased kui ka eraisikud, —

kõik istuvad ilmaasjata, ilma mingi süüta, laimu ja pealekaebamise ja mingisuguste teab kust võetud mustade nimekirjade alusel. Ja kõigi nendega, kelle puhul see pole hiljaks jäänud, tuleb midagi ette võtta: uuesti vaadata, järele uurida — mitte ülekuulamisprotokolle lugeda, vaid küsida, kuidas asi tegelikult oli, saata komisjonid kohale ja selgitada kogu tõde, kellele ja milleks seda kõike vaja oli, egas seda ju ainult Ježovile vaja polnud, olgu ta kui suur siga tahes!

«Tehke seda, seltsimees Stalin! Tehke seda, kuni pole veel hilja, kuni inimesed on veel elus ja teie peale loodavad!» tahtis ta hüüda.

Stalin oli nüüd jälle näoga tema poole pöördunud ja hakkas tagasi tulema; Serpilinile tuli hetkeks meelde tema nägu kolmekümne seitsmenda aasta mais, akadeemia lõpuaktusel. See nägu oli niisama rahulik kui praegu, kuigi nädal aega hiljem arreteeriti Tuhhatševski ja Jakir, Gamarnik laskis end maha — ja läkski kogu lugu lahti!

Alguses, pärast esimest kinnist sõjaväelaste protsessi, uskus ta masendusega, et vandenõu oli olemas. Pidigi uskuma: mis muu kui tõesti olemasolev koletu, avantüristlik, viimsel hetkel paljastatud vandenõu oleks võinud seina äärde saata kõiki neid, keda veel kuu aja eest peeti armee uhkuseks? Ja alles pärast, kui tema enda saatus viis teda kokku inimestega, keda oli süüdistatud absurdsetes ja koledates kuritegudes, mida need inimesed, kellele neid süüks pandi, polnud uneski näinud, — alles siis, isegi mitte veel vanglas, vaid alles laagris hakkas teda vaevama mõte: võib-olla juhtus ka nendega, kes olid esimesed, sama lugu nagu hiljem temaga ja teistega.

Ta vaatas lähemale tulevat Stalinit ja mõtles: nüüd ma ütlen: «Seltsimees Stalin, selgitage kõik välja, andke käsk! Kõik algusest peale, just algusest peale!»

Stalin astus laua juurde, istus ja hakkas end ettepoole kallutades tuhatoosi kohal piipu urgitsema, ja Serpilin, kes oli oma tundepuhangu mõjul juba valmis seda ütlema, mida ta oli kavatsenud, nägi äkki enda vastas, õige ligidal, Stalini kalke rahulikke silmi, mis seirasid mingit oma, võib-olla Ježoviga ühenduses tekkinud käsitamatut, julma mõtet. Neid silmi nähes taipas

Serpilin äkki seda, mida ta seni oli lihtsalt kartnud mõelda: kaevata pole ju kellelegi!

«Te tahtsite midagi öelda?» küsis Stalin, ja hetkeks tundus Serpilinile, et Stalin loeb praegu kõiki tema mõtteid. Kuid see hetk möödus ja ta sai aru, et Stalin lihtsalt vaatab talle otsa, sest nähtavasti pole tal enam küsimusi, ta ootab, et Serpilin paluks luba lahkuda.

«Lubate lahkuda, seltsimees Stalin?» küsis Serpilin püsti tõustes.

Hoides paremas käes piipu, mida ta polnud kogu selle aja jooksul üldse põlema pannud, tegi Stalin sellesama käega vaevalt märgatava liigutuse, mis pidi tähendama, et «nojah, minugipoolest, kui teil on vaja minna . . .»

See liigutus oli ühtaegu kuidagi suureline ja piduperemehelik, nagu ei saaks Stalin hoolimata nendevahelisest distantsist päriselt lahti majaisa tundest, kellele on tulnud külaline. Ta käsi kivineski natukeseks ajaks selle žestiga paigale ja ta tõusis pikkamööda püsti.

«Nägemiseni, seltsimees Serpilin. On teil mõni isiklik palve?»

«Ma võin viivitamatult tagasi sõita, seltsimees Stalin. Aga kui võimalik, palun ühe päeva siiski Moskvas isiklike asjade korraldamiseks.»

Stalin tõstis pilgu, nagu tahaks ta küsida, mis isiklikud asjad need on. Aga ta ei küsinud, ütles ainult:

«Ma luban . . .» Ja viipas kergelt ukse poole: «Ütelge seal neile . . .»

Serpilin lõi kannad kokku, pöördus ukse poole ja tundis veel ust kinni panneski oma seljal Stalini pilku.

Stalin saatis teda pika pilguga, astudes ise tema järel samuti ukse poole.

Lahkudes arvas Serpilin, et tema saatust määrav otsus langes juba jutuajamisel Staliniga. Tegelikult aga ei langenud see lõplikult jutuajamisel, vaid hoopis nüüd, kui Stalin talle vaikides järele vaatas. Ta langetas sageli lõpliku otsuse inimese kohta mitte silma, vaid selga vaadates, siis, kui inimene lahkus.

Stalin kõndis Serpilini järel ukseni, pööras pikkamisi ümber ja läks niisama pikkamisi jälle tagasi.

Ah siis sõjaväelased nimetasid seda Ježovi laagrites ees- ja isanime järgi — Nikolai Ivanovitš, mõtles ta.

Pidasid seda nii väikest meest nii tähtsaks! Poliitilisest seisukohast pole see ju halb, aga naeruväärne igal juhul!

Stalinile meenus Ježovi näoilme nende viimasel jutuajamisel siinsamas, selle laua taga, ta jäi keset kabinetti seisma ja hakkas ihuüksinda tasakesi naerma. Siis läks ta laua juurde, tahtis võtta telefonitoru, kuid tõmbas käe tagasi ja hakkas jälle mööda tuba kõndima. Serpilini juuresolekul ta helistada ei tahtnud, kuid nüüd, üksi olles, tahtis ta oma mälu kontrollimiseks siiski helistada selle mehe asjus, kelle kohta ta Serpilinile oli öelnud: «Me vaatame uuesti läbi, kui leiame...» Aga samal ajal, kui ta kätt toru poole sirutas, mõtles ta pingeliselt, ja talle meenus...

Helistada polnud vaja. Tol korral, oktoobrikuus, kriitilistel päevadel pärast Možaiski langemist, tegi ta korralduse likvideerida paljud neist, kes veel kinni istusid ja keda ta, põhjusega või põhjuseta, sõjalise katastroofi korral endale ohtlikuks pidas. Selles nimekirjas seda meest ei olnud. Aga hiljem, neljakümne teise aasta juulis, kui olukord jälle tema arvates meeleheitlik oli, helistas ta Beriale ja käskis koostada veel ühe nimekirja, ja selles teises nimekirjas oli see mees sees...

Kui ta praegu eksib ja seda meest tol korral siiski maha ei lastud, tuleks seda asja nüüd kontrollida, mees vabastada ja rindele saata. Aga talle ei meeldinud kontrollida oma mälu, mille üle ta põhjusega uhke oli. Mitte kartusest, et mõni võiks talle mäluviga nina alla hõõruda — vaevalt et seda keegi oleks julgenud —, vaid sellepärast, et ta juba ammu inimesi halastamatult enda ümber maha trampides ise üksi selles enda poolt loodud tühjuses iseendaga arveid pidas ja iseendale etteheiteid tegi nii mäluvigade puhul kui ka üldse vigade puhul, või õieti nende tegude puhul, mida ta üksi olles tunnistas vahel oma vigadeks.

Endine teise järgu armeekomandör Grinko lasti maha neljakümne teise aasta juulis tema kinnipidamiskohas... Stalini mälu haaras kinni ühest vastuolust, mis oli olemas, kuid mida ta algul polnud märganud. See Serpilin kirjutab: «Korpusekomandör...» Selles nimekirjas aga seisis: endine teise järgu armeekomandör. Jah, nii see oligi!

Kolmekümne seitsmendal aastal tahtis ta seda meest määrata Valgevenemaale Belovi asemele ja ütles juba, et talle antaks armeekomandöri auaste ja kutsutaks Kaug-Idast Moskvasse, kuid järgmisel päeval mõtles ta ümber... Ta oli tookord hakanud selles Grinkos kahtlema...

Nüüd tuli Stalinile meelde, kuidas see lugu täpselt oli, ja kui ta Serpilinile mõtles, muigas ta tema kirja viimaste ridade kategoorilisuse üle: et kui seltsimees Stalin teda usaldab, siis peab see Grinko olema seal, kus temagi, see tähendab rindel. Aga kui seltsimees Stalin teda ei usalda, siis peab tema olema seal, kus on Grinko, nimelt laagris!

Kui Serpilin oli kirja ära saatnud, oli tal sellele mõeldes pärast sageli hirm, et see lause võib kõik ära rikkuda. Aga asi oli just vastupidi. Alguses sundis see harjumatult terav lause neid, kellest see olenes, kohe Stalinile kirjast teatama, ilma kirja sisusse tungimatagi. Niisugust lauset ette kandmata jätta oli ohtlik. Siis aga, kui kirjast oli teatatud ja Stalin selle läbi luges, äratas see lause märksa rohkem tema tähelepanu kui mälestused kohtumisest kaheksateistkümnendal aastal Tsaritsõni all, millega Serpilin oli nähtavasti lootnud tema südant liigutada. Nendesse mälestustesse suhtus Stalin niisama ükskõikselt kui paljudesse teistesse. Tema pikal elueal oli olnud liiga palju mälestusi, mis tavaliselt millekski kohustavad, kuid millest tema oli ilma vaevata üle astunud. Suurem osa neist oli ju nüüd juba seotud inimestega, kellest ta oli pidanud vajalikuks jäädavalt vabaneda. Kui ta poleks neist mälestustest üle astunud, vaid taandunud nende ees, siis ei oleks ta saanud ennast pidada selleks, kelleks ta oli end harjunud pidama, — poliitikuks, kes on võimeline revolutsiooni saatust otsustama, taandumata millegi ees, sealhulgas ka omaenda mälestuste ees.

Serpilini mälestused ei liigutanud Stalinit vähimalgi määral. Küll aga äratas tema huvi kirja kategoorilisus. Despootlik täieliku kuulekuse nõudmine oli talle etalooniks, kuid selle kõrval, sama etalooni teise poolena, tundis tema julm loomus vajadust kohata erandeid. Aeg-ajalt süttis temas midagi huvitaolist inimeste vastu, kes olid võimelised riskima ja avaldama oma arvamust,

mis käis risti vastu tema arvamusele, olgu siis tegelikule või oletatavale. Ennast tundes teadis ta selle riisiko suurust ja oli seda enam valmis riskimist hindama. Mõnikord. Sest palju sagedamini oli asi vastupidi, selles see riisiko seisiski.

Kui Serpilin kirjutas, ei mõelnud ta kõigele sellele, kuid kirja järsk toon ei äratanud Stalinis mitte üksnes tõsisemat huvi — tema tõsisem huvi inimeste vastu lõppes nendele inimestele tihti kurvalt —, vaid ka teatavat austust. Nendel juhtudel edutas ta inimesi vahel nii kähku, nagu oleks ta kiirustanud nende saatuse otsustamisega, enne kui ta oma tujuka ja püsimatu usalduse nende vastu kaotab.

Kirja viimases lauses, mis Stalinile silma hakkas, ei seadnud Serpilin oma saatust otsesesse sõltuvusse sellest, kas temal on õigus või ei ole, vaid sellest, millisel määral seltsimees Stalin teda usaldab. Kui ta mind täielikult usaldab, siis peab ta uskuma ka seda, kelle eest ma vastutan. Aga kui ta mind ei usalda, siis ei taha ma elada . . .

Nii tõlgendas seda Stalin, tõmbas viimased read sinise pliiatsiga alla ja andis kirja abi kätte, öeldes, et talle seda meelde tuletataks, kui Stalingradis lahingud lõpevad. Eile aga tuli see talle endale meelde, enne kui talle meelde tuletati. Talle tuli see meelde, ta võttis otseühenduse rindejuhatajaga ja küsis talt, mis ta Serpilinist kui armee staabiülemast arvab. Rindejuhataja vastas, et ainult head.

«Kas ta väärib armeejuhatajaks edutamist?» küsis Stalin.

«Põhimõtteliselt kindlasti,» vastas rindejuhataja parasjagu diplomaatlikult, kuivõrd ta seda antud juhul oma kohuseks pidas. Olgu tema arvamine ühest või teisest oma alluvast milline tahes — otsekohe pärast võitu väejuhatajaid ei vahetata.

«Aga konkreetselt, mitte ainult põhimõtteliselt?» küsis Stalin, tegi pika pausi ja lisas: «Me mõtleme teie seltsimees Batjukki kõrgemale kohale panna. Rindejuhataja asetäitjaks.» Olles ette kindel jaatava vastuse saamises, ei tahtnud ta seda siiski saada enne, kui ta ise Serpilinit näeb, ja ütles: «Mõtelge järele. Me tuleme veel selle küsimuse juurde tagasi.»

Nüüd oli küsimus otsustatud. Mees, kes talle kirja põhjal meeldis, meeldis ka kohtumisel, ja Stalin oli sellega rahul: talle meeldis olla läbinägelik, olgu siis tõeliselt või ettekujutuslikult.

Hetkeks tundus talle koguni, et ta mäletab Serpilinit niisugusena, nagu ta oli kaheksateistkümnendal aastal, kuigi ta seda tegelikult ei mäletanud. Ta mäletas küll hästi oma sõitu Tsaritsõnisse vägesid vaatama, kas või sellepärast, et see oli peaaegu ainus kord. Juba siis ei armastanud ta vägesid külastada, kartes südamepõhjas inimesi, keda ei lahutanud temast küllaldane vahemaa. Kunagi, omal ajal, õigustas ta oma vastumeelsust tavaliselt vajaduse puudumisega, nüüd aga ei vaevunud ta seda enam iseendalegi põhjendama. Ta mäletas hästi nii ennast kui ka oma tookordseid mõtteid, kuid inimesi, keda ta rindel kohtas, ta suurt ei mäletanud. Mitte sellepärast, et ta mälu oleks olnud halvem kui neil, vaid sellepärast, et neil oli palju rohkem põhjust mäletada kohtumist seltsimees Staliniga kui temal kohtumist nendega.

Ta muigas, meenutades Serpilini imestunud nägu, kui see kuulis, et tal tuleb Batjuki kohale asuda. Talle tegi selle imestuse absurdsus nalja, sest kuigi ta oli eile rindejuhatajale öelnud, et mõtelgu järele, oli Batjuki saatus otsustatud tegelikult juba üleeile, kui vastavatelt meestelt, kelle ülesandeks oli sellega tegelda, tulid tema lauale agentuurandmed Batjuki sõnavõtust ühel võidu puhul toimunud viinavõtmisel. Kui kindralleitnant Batjuk oli ülevoolavalt tunnustanud seltsimees Stalini poolt rindele saadetud suurtükiväe võimsust, rääkis ta, nagu selgus, sinna juurde, kuidas ta koos seltsimees Staliniga Esimeses Ratsaarmees sõdis ja kuidas seltsimees Stalinile, kes on nüüd saanud nii-öelda sõjajumalaks, tuli tookord, kodusõja ajal, seletada, kummast otsast suurtükki laetakse, kas eest või tagant.

Muidugi ei olnud Stalin kunagi sellele lollile niisuguseid lolle küsimusi esitanud; see kõik polnud muud kui rumala inimese räägitud rumal anekdoot, ja sellest oleks võinud niisama mööda minna. Vahel läkski ta esialgu niisugustest asjadest muiates mööda, mis aga edaspidiseks ei tõotanud midagi head. Kuid seekord torkas miski teda kohe, ja see miski oli solvumine — vastu-

pidi tema enda turgutatud arvamusele, et ta on niisugustest asjadest üle, polnud ta neist üle. Vaatamata ebainimlikule inimestepõlgusele, polnud ta ikka veel kaotanud sellist inimlikku joont, nagu on võime nende juttudest solvuda. Ta teadis juba ammu, mis Batjuk väärt on, ja kui ta teda elus mitmel korral edutas, siis ei teinud ta seda mitte sellepärast, et ta oleks Batjuki võimeid üle hinnanud, vaid osalt vanast kiindumusest või õigemini harjumusest, osalt aga sellepärast, et Batjuk paistis talle kõigil neil pikkadel kahtlustamise aastatel küllalt ustava käsutäitjana, ükskõik, mis tal ka teha kästi. Temas oli midagi, mis kompenseeris Stalini silmis mõni aeg tema võimete ja teadmiste puudulikkust, ja seepärast ronis Batjuk enne sõda visalt ikka ülespoole, asudes üksteise järel vabanevatele kohtadele. Ja kui tema, seltsimees Stalin, poleks Batjukki edasi viinud ega talle teed puhastanud, poleks Batjuk küll sõja alguseks sõjaväeringkonna ülema kohale jõudnud.

Ainult loll ei taipa seda ega veel teistki asjaolu, nimelt et sõja ajal pärast suuri kaotusi oli neid, kes tahtsid Batjukki armeejuhataja kohalt tagandada. Nähtavasti ei saa ta sellest aru, muidu poleks ta nalja teinud. Kahtepidi loll: ei mõtle, kelle üle ta nalja heidab, ja ei mõtle, kelle juuresolekul ta nalja heidab. Las see kange suurtükiväe spetsialist saab nüüd pealegi oma «Kutuzovi» Stalingradi eest kätte ja läheb siis Põhja, sohu, asetäitjaks mehe juurde, kes oli kunagi tema sõjaväeringkonnas polgukomandör — mees, keda seltsimees Stalin pole aidanud, keda seltsimees Stalin pole edutanud, kes on ise esile kerkinud, ja mitte enne sõda, vaid sõja ajal.

Stalin vaatas kella, läks laua juurde, vajutas nupule ja unustas samal hetkel niihästi Batjuki kui ka Serpilini.

«Kas meremehed on siin?» küsis ta kellahelina peale sissetulnud abilt.

«Lennuväljalt tuli raport, et on juba välja sõitnud.»

«Kutsuge siis kohe sisse,» ütles Stalin ja läks laua juurde, mille peal oli kaart hommikuse rindeseisuga.

Armeed on Stalingradi alt vabanenud, kuid kindralstaabi, rindejuhataja ja sõjateadete ülema ettekannete

põhjal tuleb välja, et täiendamiseks ja ümberpaigutamiseks paluvad nad kõik ühest suust rohkem aega, kui tema arvas minevat. Kui nad seal rindel oleksid kümnendal jaanuaril alanud pealetungi lõpetanud ühe nädalaga, nagu tema ette nägi, siis oleks ka see aeg, mis algul planeeriti vabanenud armeedele ettevalmistusteks enne uusi operatsioone, tegelikkusega kokku langenud. Nüüd aga ei lange, sest nemad seal ei pidanud ettenähtud tähtaegadest kinni.

Stalingradi katla sõjaline tähtsus on väga suur, poliitiline kaal aga lihtsalt äraarvamatu! Ainult lähem tulevik teeb mitmes suhtes muret. Kaukaasias ei suudetud sakslasi rõngasse sulgeda ja lastakse neil nüüd oma vägedegruppi «Süd» ilusti osakaupa Rostovi kaudu Ukrainasse viia. Hiljutised vähese eduga lahingud Läänerindel näitasid, et Moskva all seisab endiselt tugev vägedegrupp, et ka seda pole suudetud purustada! Ja nagu alati õigustatakse oma saamatust sellega, et tema on neile vähe sõjamasinaid andnud!

Ühest tankitehasest raporteeritakse, et toodangu suurendamise osas on tagasilangusi, ja virisetakse selle asemel, et ise oma lünki likvideerida. Mängitakse telegrammides heategijaid, palutakse toitlustusolukorda parandada. Oleksid nad vähemalt midagi uut välja mõelnud! Talviste operatsioonide ajal olid tankikorpuste kaotused ettenägematult suured. Need seal rindel ei näe ka ükski oma ninast kaugemale, mõtlevad ainult tänasele ja muudkui paluvad täiendada materiaalosa! Ja tulebki üht-teist anda, isegi seda, mis on planeeritud suveks.

Missugune see tuleb, see kolmas suvi?

Liitlased ei lähe ikka veel kaugemale õnnitlustest võitude puhul ja udustest lubadustest kasutada esimest võimalust Saksamaa purustamiseks, millest on juba selge, et teist rinnet Euroopas ei tule ka sel suvel.

Ta mõtles vihaga Roosevelti ja Churchilli viimasele, eriti põiklevale ühisläkitusele. Praegu on ta veel võimetu sundima neid oma tahtmist arvestama. Vahel tegi see jõuetus ja üksindus lihtsalt külma viha. Ta on selles keerulises ja väsitavas mängus üksinda nende kahe vastu, üksinda kahe vastu praegu, selles kirjavahetuses, ja ta on üksinda kahe vastu siis, kui nad lõpuks kohtu-

vad. Niisugune on faktide loogika, olgugi et ta ei kavatse sellega leppida.

Intellektide omavahelise võistluse momendil oli tema jaoks kogu selles diplomaatilises mängus väga tähtis koht, ja lüüasaamiste pärast selles valdkonnas kannatas tema taltsutamatu, kuigi harva väljapahvatav auahnus. Kuid väsimus ja külm viha, mida ta praegu liitlastele mõeldes tundis, oli veel märksa komplitseeritum tunne.

Ta ei sallinud inimesi, kellest ta oli pärast pikka ja halastamatut võitlust end kindlalt kõrgemale seadnud. Kuid maa, kus need inimesed elasid, oli tema maa: juba hulk aastaid samastas ta rahuliku ülbusega ennast selle maaga ja tundis nüüd isikliku koormana selle maa paratamatut üksiolekut praegu veel kapitalistlikus maailmas, mis oli küll sõja tõttu kahes leeris, kuid meie vaenamises ometi ühine.

Seekord mõtles ta just nimelt «meie», kuigi tema harjumuslikult öeldud «meie» ei tähendanud enamasti muud kui võõraste kõrvade jaoks määratud sünonüümi sõnale «mina».

Uks avanes ja Stalin astus sissetulnud meremeestele vastu, keerutades piipu sõrmede vahel ja vahtides põrandale, et tulijad ei näeks tema silmis veel lõplikult kustumata raevu. Kui ta pilgu tõstis, oli tal jälle see pika aja vältel eluksajaks hoolikalt kätteharjutatud näoilme, mis nende inimeste juuresolekul pidi seltsimees Stalinil olema, nagu ta ennast ise juba ammu mõttes, vahel aga ka valjusti nimetas — kolmandas isikus.

Meremehed olid tema käsul lennukiga Kaug-Idas käinud ja pidid nüüd ette kandma abinõudest, mis on tarvitusele võetud rannakaitse ja Vaikse ookeani laevastiku tugevdamiseks, kui peaks puhkema sõda Jaapaniga.

Aga ükskõik, mis nad ka praegu ette kannaksid ja missuguseid abinõusid tarvitusele võtaksid, igal juhul on neil õigus, kui nad ütlevad, et meie laevastik on seal niikaua lihtsalt püünises, kuni me pole võtnud tagasi Lõuna-Sahhalini ja Kuriile, ja praeguses olukorras pole suurt midagi ära teha, mõtles ta, surudes sisseastunud meremeestel kätt ja küsides, kuidas lend Vladivostokist Moskvasse oli läinud.

Vapustusest, millega Serpilin Stalini juurest lahkus, ei toibunud ta veel koduteelgi. Ta tegi automaatselt kõike, mida ta pidi tegema: ütles talle ooteruumis vastutulnud Stalini abile head aega, võttis märgitud loa ja näitas seda mitmes kohas, kokku neli korda, viimast korda Kremli väravast väljasõidul, istudes autos oma saatja majori kõrval.

Kõik peaks nüüd olema hästi: Grinkod hakatakse juba homme laagritest otsima, ja kui ta leitakse, lastakse ta vabaks. Ja see, mis Serpilini endaga täna juhtus, on tema kõige suurema soovi täitumine, seda enam, et ta uskus kindlalt endasse, uskus, et ta on armeejuhatajana Batjukist parem ja toob rohkem kasu kui tema. Seda tunnet ei saanud talt keegi ära võtta ja see polnud ainult tema veendumus, see oli osake nendest üldistest muudatustest, mis sõja ajal üha ilmsemalt ja paratamatumalt sõjaväes toimusid. Ikka rohkem tuli mitmesugustele ametikohtadele inimesi, kes sõjas tõepoolest oma ülesandeid täita suutsid, ja paljud neist, kelle kohta ainult arvati, et nad seda suudavad, jäid auga või ka ilma auta peaülesannetest kõrvale.

Kõik peaks nagu hästi olema. Aga süda on hirmus raske! Nagu iga normaalne inimene, püüdis Serpilin läbielatud vapustusest üle saada sellega, et ta seadis mõttes esiplaanile äsjase kohtumise head küljed. Aga tal ei läinud korda oma tasakaalu lõplikult taastada: see, mida ta luges Stalini silmist, oli liiga kohutav isegi tema tugevale loomusele.

See kõik oli nagu pikk koridor, kus seisid ridamisi küsimus, kas Serpilin usub Grinkosse nagu iseendasse, tema armeejuhatajaks nimetamine ja naer, kui Serpilin rääkis «Nikolai Ivanovitšist», kerge õlapuudutus: «Leidis ka aja, millal kinni istuda!» ja sõnad: «Ježovi me karistasime!» Selle mõttelise umbkoridori lõpus olid silmad, mis ütlesid: kaevata pole kellelegi! Kuigi see oli kestnud kõigest ühe silmapilgu, oli see vististi kõige hirmsam avastus, mida Serpilin oma elus oli teinud. Seda luges ta inimese silmist, kes juhtis teist aastat elu ja surma peale võitlevat maad ja — selles ei kahelnud Serpilin mingil juhul — tegi praegu ilmselt võidu heaks kõik, mida ta suutis. Stalin oli ka nüüd, vaatamata tema silmist loetud hirmsale tõele, Serpilini jaoks inimene,

keda tuleks juhul, kui teda tulistatakse, kõhklematult oma kehaga kaitsta. Võpatades sellest mõttest, mõtles Serpilin äkki: aga võib-olla taheti teda tookord, kolmekümne seitsmendal aastal, tõepoolest tulistada, ja sellest kõik algaski? Jah, Serpilin varjaks teda oma kehaga mitte üksnes sõduri kohusetundest, vaid veendumusest, et Stalini surm oleks sõdivale maale õnnetuseks, et sellel oleksid äraarvamatud tagajärjed.

Ta mõtles vihaga sakslastele, mõtles, kuidas tema surm neid rõõmustaks, ja talle meenus, kuidas ta polguga Mogiljovi kaitsepositsioonidele minnes kuulis puhkepeatuses raadiost Stalini kõnet. Peale selle, mida nad kuulda said, vapustas neid ka see, kuidas Stalin korraga rääkima hakkas — teisiti kui muidu, nagu inimene, keda seob kõigiga ühine mure, millest tuleb üheskoos jagu saada.

Kes teab, millest olid tookord tegelikult tingitud need ootamatud sõnad: «Vennad ja õed, ma pöördun teie poole, mu sõbrad!» — kas lihtsalt erutusest või tuli tal raskuste koorma all hetkeks tagasi tunne, et ta on rahvast sõltuv?

Serpilin ei juurelnud selle üle pikemalt, kuid mälestus ise oli talle väga tähtis, ja selle tähtsus oli püsinud siiamaani.

Alguses ei taibanud ta ise, miks ta sellest mälestusest kinni haaras. Haaras sellepärast, et siis oli kergem meenutada silmi, mida ta täna oli näinud, oli hõlpsam mõelda, et see kohutavus, mida ta neis silmades nägi, kuulub nüüd juba minevikku, jäädavalt. Väljakutse tema kirja põhjal, lubadus otsida Grinkod ja sõnad Ježovist — kõik paistis seda kinnitavat.

Ta veenis ennast, et nii see on ja teisiti see ei saagi olla; tundus juba, et ta suutiski end veenda, kuid miski segas ikka seda mõnusat, suure vaevaga saavutatud rahunemistunnet. Miski segas, häiris ja hõõrus, nagu oleks ta kogemata särgi pahupidi selga pannud. Ja siis ta mõistis: segas see, kuidas Stalin kuulas tema juttu asjatutest inimohvritest, kuulas täiesti ükskõikselt, nagu oleks see midagi, mis on tema poolt juba ammu otsustatud ja ei puutu seega enam asjasse.

Kõike seda mõeldes ei pannud Serpilin tähelegi, et auto oli tema kodu ukse ette jõudnud. Ta oleks tahtnud

paluda, et ta viidaks otse Ivan Aleksejevitši poole, kuid lõi siis käega ja ronis autost välja.

Käin korraks üleval ära, helistan talle ja siis lähen kohe tema juurde, mõtles ta. Ongi parem jala minna.

Kui Serpilin ukse lukust lahti keeras ja esikusse astus, jooksis talle oma toa ukselt vastu Griša Privalov.

«Tervist,» ütles Serpilin ja surus tal kätt. «Miks sa ei maga? Või tulid alles, hulkusid ringi?»

«Ma olen juba tund aega kodus. Ootasin teid. Anja ütles mulle,» näitas Griša peaga Serpilini toa paokil ukse poole. Ta nimetas poja leske eesnime pidi, nagu oleks see tema klassi tüdruk. «Tulite kauemaks?»

«Homme olen ka siin, küll me siis räägime,» ütles Serpilin, tahtis juba telefonitoru võtta, kuid peatus hetkeks ja küsis: «Kus ema on?»

«Valves.»

«Kuidas tal läheb?»

«Kannatab väga.» Griša vangutas nukralt pead, ja Serpilin sai aru, et tal on emast väga kahju.

«Hea küll, homme räägime,» kordas Serpilin ja hakkas numbrit valima. Poiss noogutas, kuid ära ei läinud. «Ivan Alekseitš?»

«Kuhu sa kadusid?»

«Kutsuti välja.»

«Seda ma arvasin, kui kõne katkestati,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Kas tuled? Või on sul muud plaanid?»

«Kohe hakkan astuma.»

«Miks astuma?»

«Tahaksin end natuke tuulutada. Võib-olla jään ööseks sinu juurde, kui sul ruumi on.»

«Ruumi on, aga und ei ole,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Ei saa enam magada. Teist ööd harjutan magamist. Ma ootan, tule siis.» Ta pani toru ära.

Serpilin pani ka toru ära ja nägi Griša näost, et poisile see asi ei meeldi. Oli vist lootnud jutule saada ikka täna, ja mitte homme.

«Lähete ära?»

«Jah.»

«Kas teil ööluba on?»

«Küll nad läbi lasevad.»

«Aga ma praadisin teile kartuleid.» Poiss näitas ukse poole. «Anja ütles, et te tulete varsti.»

«Hea küll. Sööme siis veel enne su kartuleid, kui sa juba praadisid. Lähme kööki.»

«Miks kööki?»

Serpilin pöördus ümber ja nägi, et pojanaine seisab ukse vahel, ikka seesama parhkleit seljas ja vildid jalas. Nähtavasti polnud ta magama heitnud, vaid ootas tema tagasitulekut.

«Tulge sööge toas,» ütles minia. «Ma soojendan teed, ta on tekkide sees praegugi leige.»

«Miks sa ei maga? Kes sind palus oodata?»

Naine ei vastanud midagi, lükkas toa ukse rohkem lahti ja ütles:

«Astuge sisse.»

«Kas me tüdrukut üles ei ärata?»

«Ei. Kui ta juba magab, siis . . .» Minia lõi käega.

Serpilin läks tuppa ja heitis pilgu diivani poole, mille peatsis oli padi ja jalutsis laialilaotatud ajaleht — juhuks, kui ta riides pikali heidab; selle kõrval olid tooli peal kokkupandud linad ja tekk — juhuks, kui ta riidest lahti võtab; siis vaatas ta voodit. Tüdruk magas seal, kuhu ema oli ta pannud, voodinurgas keras. Pool voodit oli puutumata. Ema polnudki siis magama heitnud, oli muudkui ringi kõndinud. Alles viie päeva eest sai teada. Teised nutavad veel sel ajal suure häälega.

Serpilin istus laua äärde, pojanaine võttis üle lambi laotatud ajalehed ära.

«Miks te ööseks siia ei jää? Nagu oleksime meie teid nüüd välja söönud.»

Serpilin vaatas tagasi, ei tahtnud Griša juuresolekul sellest rääkida, kuid poissi ei olnud: ta oli läinud kööki kartuleid tooma.

«Ära ole narr. Ma lähen sõbra juurde. Tahan talle tööalaseid uudiseid rääkida. Ma ei hakka teda ometi siia kutsuma, et siin teie peaotsis istuda.»

«Te võite istuda, ma lähen koridori,» vaidles pojanaine vastu.

Jah, pojal oli silma, kui ta selle naise valis. Aga võibolla ei olnudki poeg valija, vaid naine? Teab mis vana pruuk see on niiviisi mõelda, tegelikult valib see, kes on hingelt tugevam.

«Ära pahanda. Mõtle parem järele: kas külalisel saab olla mugav, kui sina koridoris istud? Meil aga on nelja

silma jutt. Sa tahtsid teed soojendada, mine soojenda, ma pean kohe minema hakkama.»

Pojanaine läks vaikides välja, Griša tuli talle ukse peal oma kartulitega vastu.

«Kas sa ise sõid?»

«Sõin.»

«Uue perenaisega oled juba tutvunud?» küsis Serpilin kartuleid sööma hakates.

«Olen,» ütles Griša, ja nagu taibates, et Serpilin tahab tema arvamust kuulda, lisas: «Pole viga, tubli inimene.»

«Aga mis ema temast arvab?» küsis Serpilin.

«Ema ei arva midagi,» ütles Griša. «Emal pole muud kui ainult isa ja isa.»

«Ei rahune?»

«Vastupidi.»

Poiss vangutas jälle kurvalt pead.

«Kuidas koolis läheb?» küsis Serpilin.

«Ma kirjutasin teile esimesel kuupäeval kirja. Kõik jaanuari uudised.»

«Ei ole veel kätte tulnud. Sa pead suusõnal ette kandma.»

«Kõik «viied», ainult saksa keel on «kolm».»

«Miks saksa keel «kolm» on?»

«Ma ei taha seda keelt õppida.»

«Nooh, mine ikka, see ei lähe minu juures läbi. Mulle ka ei meeldi nendega seal jagelda, aga peab.»

«Ega ma seda ei ütlegi,» ütles Griša. «Ma parandan selle «kolme» ära.»

«Istu, mis sa seisad!»

Poiss istus ja pani käed lauale. Serpilin märkas, et kuigi käed on pestud, on nad kriime täis ja nahka on sööbinud söetolmu nagu eelmiselgi korral.

«Käid jälle sütt laadimas?»

«Mh-hõh.»

«Sel puhul ma vabandan, et ma sind hulkumises kahtlustasin.»

«Pole aega hulkuda,» ütles poiss. «Jaanuarikuus käisin üheksa korda laadimas. Hakatakse siiski rohkem kütma.»

See oli öeldud nii väärikalt, nagu oleks see just nimelt temast olenenud. Muide, sisuliselt võttes see oligi nii.

«Nad said eile selle eest kartuleid,» ütles pojanaine, kes oli teekannuga tuppa tulnud. «Neid ta teile praadiski. Eile pakkus meile ka.»

«Mis see siia puutub?» ütles Griša rahulolematult, nii nagu vanem inimene räägib nooremaga. «Ole parem vait.»

Serpilinil olid kartulid juba söödud; enne väljakutset oli ta küll söönud õieti märkamatagi, et ta üldse sööb, nüüd aga oli tal kõht tõesti tühi. Pojanaine valas talle teed, ta jõi kiiresti ühe sõõmu teise järel ja küsis:

«Millal sa homme vabrikusse lähed, kas kohe hommikul?»

«Ei, mul kästi lõuna ajal tulla,» vastas minia ja juba teist korda tänase päeva jooksul mõtles Serpilin: õige, las läheb; raha hakkan ma talle saatma, aga minna võiks ta sellegipoolest.

«Kui ma hommikul tulen, oled sa siis kodus?»

«Olen küll. Ma keedan teile teed. Võib-olla heidate päeval magama, kui te öösel und täis ei saa. Ma lähen seniks Oljaga puiesteele jalutama, kui te magate.»

«Kas te sõidate tagasi rindele?» küsis Griša, kui Serpilin oli tee ära joonud ja püsti tõusnud.

«Jah.»

«Ja olete kogu aeg seal?»

«Jah, esialgu paistab küll nii, et mind tagalasse ei saadeta. Nii et kirjuta ikka sinna, kuhu sa siiamaani kirjutasid, väliposti number on sama,» ütles Serpilin, ja teda ajas muigama äkki tekkinud poisikeselik soov kiidelda, et nüüd läheb ta rindele armeejuhatajana.

«Selge,» ütles Griša.

Selle «selge» taga oli varjul mõte, et tal on meeles Serpilini lubadus, millele ta loodab, nii et ta ei hakka rindeleminekust enam ilmaaegu rääkima. Jutuajamine tuleb suvel, kui tal on seitsmes klass läbi, aga seniks on kõik selge.

Jah, sa oled üks tõsine mees, mõtles Serpilin. Ja ta oleks tahtnud teha seda, mis oleks olnud võimatu ja ka valesamm: viia see tõsine mees juba nüüd, ülehomme, ema juurest ära ja võtta endaga kaasa.

Jah, raske on üksinda elada, isegi siis, kui sa juhatad armeed ning sul on adjutant, käskjalg, kroonu toit ja

riided. Väga raske on üksi jääda, ja on siiski hea, et elu pole tühi kõrb.

«Ma näitan välgumihkliga tuld,» ütles Griša, kui Serpilin, sinel juba seljas, ukse avas.

«Sa suitsetad?» küsis Serpilin.

«Kui koni jäetakse, siis suitsetan.»

Serpilin ei ütelnud selle peale midagi. Muul ajal ja mõnele teisele poisile oleks ütelnud, sellele töömehele aga ei hakanud midagi ütlema.

Üks trepivahe allpool vaatas ta tagasi, nägi välgumihkli valgel Griša õige lapselikku nõbininalist nägu ja ütles:

«Tuleta meelde, et ma sulle homme saksa trofeelambi kingiksin. See on mul seljakotis. Ära unusta!»

«Ei unusta!» hüüdis Griša rõõmsalt, kallutas end kaugele üle trepikäsipuu ja sirutas käe välgumihkliga pikalt välja, et Serpilin näeks valges välisukseni minna.

KAHEKÜMNES PEATÜKK

Ivan Aleksejevitš avas ise ukse. Ta elas üksinda.

«Kord jätab sul küll mõnevõrra soovida, nagu ma näen,» ütles Serpilin, kui nad pärast kaelustamist esikust söögituppa astusid.

See söögituba oli Serpilinile tükike minevikust. Kolmekümnendail aastail käisid tema ja ta naine sageli Ivan Aleksejevitšil külas. Selle laua taga sai istutud küll neljakesi, küll suuremas seltskonnas — koos nendega, kes on praegu elus, ja nendega, keda enam ammu ei ole. Nüüd oli siin paljugi muutunud. Laud, millel seisis lamp, oli seina äärde lükatud, kõik toolid peale kahe olid kadunud, laiale tuttavale diivanile oli tehtud magamisase, mida kattis tuttav vana burka, ja puhvetkapi kõrval seisis välivoodi.

«Minu jaoks või?» küsis Serpilin.

«Sinu jaoks jah. Varem magas siin vahel adjutant,» ütles Ivan Aleksejevitš.

Serpilinile torkas see «varem» kõrva ja ta muigas:

«Nii et hulguste öömaja.»

«Neljakümne esimesel aastal lõhkesid magamistoas ja

kabinetis keskküttetorud, kolisin siis siia, torud parandati küll suvel ära, aga ma olen siin juba harjunud.»

«Sa pole Maria Ignatjevnat veel tagasi kutsunud?» küsis Serpilin.

«Nüüd kutsun. Enne ei kutsunud pommirünnakute pärast, aga sügisest peale, kui ma hakkasin juba logisema nagu haige hammas, otsustasin veel oodata. Ta oleks mu kõrval istunud ja hädaldanud — on's seda vaja? Nüüd lähen rindele ja kutsun ta siia. Las elab ja teeb remonti. Talle jätkub siin võidupäevani tegemist. Sa ju tead, missugune ta on.»

Ivan Aleksejevitš hakkas naerma. Serpilin ei saanud ka muigamata jätta, kuigi naerda polnud siin õieti midagi. Maria Ignatjevna oli hea perenaine, ta kodu oli tipp-topp korras, tema pirukad olid kuulsad, käterätid särasid puhtusest ja linadki, mis sulle anti, kui ööbima jäid — mitte küll siin, vaid siis, kui nad alles Turkestani sõjaväeringkonnas teenisid, — olid ikka tärgeldatud. Mida nad aga Ivan Aleksejevitšiga kahekesi olles räägivad ja kui palju mees temaga oma muresid jagab — kui ta üldse jagab —, sellest polnud Serpilin pika tutvuse kestel aru saanud. Ja kuna ta sellest aru ei saanud, siis ei saanud ta aru ka paljust muust. Õigupoolest ei saanud ta aru sellest, miks nad üldse koos elavad, kuigi mõlemad on head inimesed, — milleks on Ivan Aleksejevitšile niisugust perekonnaelu vaja? Ta ei küsinud talt seda ega rääkinud sellest, pidas pealetükkivaks. Aga seetõttu ei imestanud ta eelmisel korral, kui kuulis, et mees elab Moskvas üksinda ja ei kutsu naist enda juurde.

«Kui ma sulle kindralstaapi helistasin, sain aru, et on muudatusi olnud. Kuhu ja kellena sa rindele lähed?»

«Oota,» ütles Ivan Aleksejevitš, «kõigepealt räägime sinust. Käisid t e m a juures?»

Serpilin noogutas.

«Seda ma arvasingi,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Kaks korda lahutati kõne ära, niipea kui rääkima hakkasin. Mul on kogemusi. Ja ma juba kuulsin eile õhtul, et sind olla välja kutsutud põhjusi seletamata — nii kutsutakse tavaliselt tema juurde. Kuidas läks?»

«Hästi. Aga ma tahaksin enne . . .»

«Lase aga julgesti,» muigas Ivan Aleksejevitš. «Kui sul hästi läks, siis võib nüüd vabalt rääkida ka sellest, mis on halvasti. Ta laskis mind üleeile lahti, ette hoiatamata. Kutsus välja ja ütles: «Andke asjaajamine üle.» — «Just nii, annan üle.» — «Te avaldasite soovi rindele minna: me otsustasime teile vastu tulla. Seni aga puhake.» — «Just nii!» Temale polnud ma niisugust soovi avaldanud, aga üldiselt olin andnud mõista, et ega ma seda ei karda. Koer on küll minu arvates mujale maetud.»

«Ja nimelt?»

«Mõned minu prognoosid osutusid õigeks, needsamad, millest meil oli sinuga juba eelmisel korral juttu, kui sa Moskvas olid.»

«Millised?» küsis Serpilin.

«Kõigepealt see, et sakslased ei hakka pärast Kotelnikovot läbi murdma. Teiseks see, et esialgselt planeeritud ajaga — ühe nädalaga — ei saa me nendest Stalingradis kõige parema tahtmisegi juures jagu. Muide, ma olen teie sõdimisoskusest väga heal arvamusel, ega ma tookord nädalaga toimetulekus sellepärast ei kahelnud, et meie väed kehvasti sõdivad. Aga seda oli ju olukorrast näha: meie kuuekümne teine armee istus kaks kuud viimastel kaldaraasukestel ja teda ei löödud sealt välja, sakslastel aga oli ju tegelikult käes suur kindlustatud rajoon — tuhat viissada ruutkilomeetrit! Ja ma ei uskunud, et seda saab ühe nädalaga likvideerida.»

«Nende arvuga me eksisime üsna kõvasti,» ütles Serpilin.

«Selles asjas, pean tunnistama, ei olnud minagi selgeltnägija. Ei näinud rohkem kui teised. Ja eksisin nagu teised. Tähtaja suhtes aga oli mul õigus. Kui me oleksime otsustanud Stalingradi näljaga võtta, oleksime juba kuu aega tagasi võinud kolm armeed saata Voroneži ja Edelarindele appi — ja ta taipab nüüd ise ka, kui suur pluss see meie kontos oleks olnud. Sündmuste soodsa arengu korral oleksime võinud põhja poolt otse Rostovi peale põrutada ja kõik sakslased Kaukaasias kotti ajada! Noh, ja milleks ma nüüd enam siin kõnnin ja halba varju heidan? Tuletan ainult siinolekuga oma ettepanekuid meelde!»

«Ja mis sust edasi saab?» küsis Serpilin, kes ei olnud

küll päris veendunud, et Ivan Aleksejevitšil on õigus, kuid tundis igal juhul tema pärast muret.

«Edasi polegi asi nii hull, kui õigust rääkida,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Mu nimekaim,» — ta nimetas ühe rindejuhataja nime — «ei hooli sellest, et mind lahti lasti, palus mind kohe endale staabiülemaks. Ja olevat ka nõusoleku saanud. Ainult et mina seda veel ei tea.» Ivan Aleksejevitš pani pilkavalt sõrme suule.

«Sa näikse kõigest hoolimata heas tujus olevat.»

«No muidugi,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Arvan, et olen kergelt pääsenud. Ta on minu peale juba detsembrikuust saadik vihane, ma ju teadsin seda kogu aeg ja ootasin suuremat katastroofi. Paistab, et teist oli abi — võit tõstis ta meeleolu. Ordenit ma operatsiooni ettevalmistamise kaasosalisena muidugi ei saa ja järjekordne aukõrgendus jäi ka tulemata, aga muidu pole häda midagi.»

«Kui su oletus on õige, et ta sinu peale vihane on, siis pääsesid tõesti kergelt,» ütles Serpilin, meenutades Stalini silmi.

«Ta ei kipu enam eriti meiesuguseid tuuseldama, kui sa teada tahad,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Meid on hädasti tarvis. Kes on, see on, uusi pole kuskilt mujalt võtta kui sõjast — aga need kuluvad koha pealgi marjaks ära. Ja niikaua kui sõda kestab, pole ülejääki olemas ega tulegi. Viimast kui ühte, kes sõdida oskab, on praegu vaja! Nii on need minu asjad. Ja nüüd siis — sinu omad?» Ivan Aleksejevitš, kes oli siiani toas ringi kõndinud, jäi Serpilini ette seisma ja hakkas varvastelt kandadele kiikuma, käed püksitaskus ja lai rind kummis, nii et selle lihaseid võis aimata isegi läbi pruuni kaamelikarvadest kõrge kaelusega kampsuni, mida ta kodus frentši asemel kandis.

Ikka veel noor, kurat, mõtles Serpilin teda silmitsedes. Kõhtu pole, kortse pole, nägu sile, nagu oleks praegu, vastu ööd, habet ajanud. Võib-olla ajaski. Kannatab kõvasti, aga alla ei anna — kange iseloom.

«Istume, mu jutt tuleb vist päris pikk. Ega ma sinuks pole, et ma teda iga päev näen!»

«Ei maksa mind kadestada,» muigas Ivan Aleksejevitš. «Kas sa teed tahad?»

«Ma jõin juba.»

«Kes pakkus?»

«Pärast räägin seda ka, kes pakkus, see on veel eraldi jutt. Istu ja mina istun ka,» ütles Serpilin.

Ta rääkis oma jutuajamisest Staliniga pikalt ja põhjalikult. Rääkis kõik ära, algusest lõpuni, jättes enda teada ainult selle kõige rängema ja hirmsama — mida ta silmades nägi.

«Jah, meie kohtume ikka sinuga nii-öelda elu põnevamatel silmapilkudel,» muigas Ivan Aleksejevitš, kui Serpilin oli lõpetanud. «Sa siis ikka riskisid talle Grinkost kirjutada? Kas värisesid ka, kui vastust ootasid?»

«Püüdsin sellele vähem mõelda. Lahingutest oli ses mõttes kasu.»

«Kui oled talle kirjutanud, siis püüa, mis sa püüad — ega seda ikka ära unustada ei saa,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Tol ajal oleks niisuguse kirja eest, mis sa nüüd kirjutasid, iga mees olnud juba järgmisel päeval «rahvavaenlane». Isegi kui need, kes alles jäid, oleksid kõik korraga ühel ilusal päeval kinnivõetutest kirjutanud... Jah, ka siis ei oleks ma positiivses tulemuses kindel olnud.»

«Mida me küll räägime, Ivan, jätame parem selle jutu...»

«Hea küll, jätame. Räägime siis sellest, et kui ta meie juures rindel käis, oli meid kolm meest — üks jäi alles, teine pidi surnud olema, kuid ärkas uuesti ellu, ja kolmas — ütleme, et on esialgu teadmata kadunud... Ja ometi tuleb välja, et see kõik oleks võinud olemata olla. Sina tulid tagasi, Grinko lastakse samuti vabaks, kui ta elus on. Tuleb välja, et kõik on süütud. Tuleb välja, et sina oleksid võinud alustada sõda korpuse, ja mitte polgu eesotsas... Jah, seltsimees Stalin ütles õigesti: leidsid tõesti aja, millal kinni istuda! Sa pead tema sõnade üle hästi järele mõtlema! Näed, mis seisukohast tema seda asja vaatab! Meie poleks ise selle peale tulnud. Aga nojah, jätame siis pealegi selle jutu, seda enam, et on teisigi teemasid. Sa ütlesid, et sind pani imestama, et tema esimene küsimus käis mundri kohta?»

«Jah, ausalt öelda, ma poleks küll oodanud, jäin kohe päris kohmetuks!»

«Pole midagi, see küsimus oli sinu puhul võib-olla

koguni hea, vaata et annab sulle ühtejutti ka kindralleitnandi aukraadi kätte! Aga kus sa võisidki seda oodata — mina poleks ka arvanud, et ta selle asja vastu nii suurt huvi ilmutab. Juba sügisel, kõige palavamate sündmuste ajal, jooksin ma öösel, keel vestil, operatiivteatega sinna ja ei tahtnud oma silmi uskuda, kui nägin tema ooteruumis kolme meest epolettidega ja ühte akselbantidega — proovieksemplarid sõjaväe rätsepatöökojast! Hiljem selgus, et epolettide peale läheb liiga palju hõbedat ja teab mis kulda-karda veel, aga oht oli juba täitsa olemas!»

Ivan Aleksejevitš naeris tigedalt, läks puhvetkapi juurde, võttis sealt pooliku konjakipudeli ja kaks napsiklaasi ning pani lauale.

«Sinu ametissemääramise puhul tuleks ikka nagu liigud teha.»

«Pole ju veel määratud.»

«See on sama hea kui määratud. Konjakit on seks puhuks kahele mehele küll vähevõitu. Ma jõin üleeile öösel poole üksi ära, kohe, kui koju tulin. Osalt kurvastusest, osalt rõõmust, et hing ikka sisse jäi. Ja peaasi, et magaks ilusti kuni hommikuni, kui mind juba kord puhkama saadeti. Eile aga ei võtnud suu sissegi ja täna pole ka eriti isu.»

Ta valas klaasid täis ja lõi Serpiliniga kokku.

«Sinu armee terviseks. Võib-olla saate veel kaardiväelasteks... Mõnele pidi see nimetus antama.»

«Meile küll vaevalt. Ennem siis juba Tšuikovile ja Šumilovile, neile, kes otseselt Stalingradi sees kõige rohkem vatti said...»

«Üldiselt on see ka õige,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Aga teiselt poolt, kui hakata suvest peale meelde tuletama — eks igaüks sai oma jao. Kõikidel armeedel oli oma kriitiline moment: oli Tolbuhhinil ja Batovil, oli Žadovil, Galaninil ja Tšistjakovil. Ja teiegi oma sai kaitsel päevi näha ja paistis ka pealetungil silma. Batjukil ei vedanud seekord. Neljakümne esimesel aastal kukkus Lõunarindel läbi — siis ei võetud maha; mineval suvel tõi piiramisrõngast ainult käputäie mehi välja — siis ka ei võetud maha; aga nüüd, kus mehel oli tõesti edu — nüüd võeti maha!»

«Miks sa ütled, et võeti maha?» küsis Serpilin, meenutades seda imelikku tooni, millega Stalin Batjukist rääkis.

«Maha võtta võib mitut moodi. Nii alandamise kui ka ülendamise korras,» muigas Ivan Aleksejevitš. «Kui sa seda enne ei teadnud, siis nüüd tead. Esialgu on mul veel vana tutvuse põhjal informatsioon olemas. Ühest jutuajamisest paistis nagu läbi, kuhu teda edutada kavatsetakse. Väejuhataja asetäitjaks niisugusele rindele, kus vägesid on ainult natuke rohkem kui teie rindel ühes armees ja toetusrelvi hoopis vähe. Niisugune ametikõrgendus käib hea keretäie ette.»

«Ja miks seda tehti, kas sa tead?»

«Miks?! Sa ju tead, mis ma Batjukist arvan — sellepärast, et ammu oli aeg seda teha! Aga seda ma ei oska öelda ja ei hakkagi oma pead murdma, miks seda ei tehtud mitte aasta või poolteise eest, kui see kõigile selge oli, vaid just nüüd, kus ta sinu õlul päris kenakest profiiti lõi ja asi väliselt korras oli. Loen «Sõja ja rahu» läbi, ehk saan siis targemaks! Siin on igasuguseid huvitavaid asju sees!»

Ivan Aleksejevitš võttis laualt raamatu, millel oli prillitoos järjeks vahel, ja viibutas seda käes.

«Mitu korda olen tahtnud läbi lugeda, aga mitte ei saanud mahti, enne kui maha võeti!»

Ta pani raamatu lauale tagasi, jõi konjakiklaasi tühjaks ja hakkas jälle toas edasi-tagasi kõndima, rind kummis ja käed püksitaskus.

«Kella kolmeni lugesin, hommikul kell seitse — sel ajal, kui ma harilikult magama heitsin, — tõusin üles ja sõitsin enne valget Dmitrovi maanteed mööda oma suvilasse...»

«See on uudis,» naeratas Serpilin. «Ma ei teadnudki, et sul suvila on.»

Ivan Aleksejevitš muheles süüdlaslikult.

«Ega see pole minu idee. Maria Ignatjevna pressis välja — kaks tuba ja suveköök. Neljakümne esimese aasta kevadel. Oskas ka õige aja valida! Kaevas ja kõblis, istutas lilli, tegi mu hoiukassaraamatu päris kõhnaks... Arvas, et ma juulis puhkuseaja seal olen. Aga puhkus tuli veeta hoopis kasarmuolukorras. Nii et ma polnud seda suvilat valmis kujul näinudki. Alles täna sain niikaugele — mõtlesin, et lähen käin ära, tuulutan

end värskes õhus... Autoteelt tampisime kaks kilomeetrit jala, siis kaevasime autojuhiga kordamööda teed, et suvilale ligi pääseda. Kõndisin aias, rookisin teid, rahustasin närve. Maja on terve, aga seest tühi nagu kell; teab kes sealt kõik läbi on käinud! Naaberkülas olid korra saksa tankidki sees. Jah, sõda oli päris Moskva lähedal ja ega ta praegugi kaugel ole! Sakslane hoiab siin Moskva külje all veel suurt vägedegruppi. Püüti talle küll hiljuti pähe põrutada, aga rusikas oli nõrgavõitu — läks luhta!»

«Kuidas sinu meelest üldse lähemad perspektiivid on?» küsis Serpilin.

«Kui me enne teede lagunemist Donbassi kätte saame, siis on see praegu meie võimete piir. Soovidel muidugi piiri ei ole. Sakslaste lüüasaamine oli küll enneolematu, aga tuleb arvestada, et nad koondavad rinnet ja nende reservid ei ole ammugi veel otsas, varem või hiljem alustavad nad visa vastupanu. Me teame väga hästi oma seniste kogemuste varal, mis see tähendab. Aga meie luureteadetes on juba märgata tendentsi seda mitte väga tõsiselt võtta. See on ohtlik! Ma ei ütleks, et luurajad meelega moonutavad, aga meeleolu surutakse ülevaltpoolt peale, ja nad ei hakka siis kibedat tõtt taga ajama — kuigi seda tuleks taga ajada. Muidu võime veel liialt hoogu sattuda ja vastu habet saada. Mis sina arvad? On ju õige?»

«Mina arvan, et me oleme nüüd lõpuks tõestanud, et me suudame võrdsete jõudude korral sakslastega sõdida ja jõudude ülekaalu korral neid lüüa.»

«Tagasihoidlik järeldus ühe Stalingradi kindrali kohta,» muigas Ivan Aleksejevitš. «Ma ei soovita sul seda eriti laialt levitada!»

«Ega ma ei levitagi. Stalingradi eest olgu meile muidugi au ja kiitus igavesti! Aga et ta Volga ääres seisab, ja mitte Bugi ääres, ja et meie enne seda au ja kiitust poolteist aastat taganesime — oli ju nii? —, seda ei tohi mina kui sõjaväelane unustada. Kui ma pärast esimest võitu arvaksin, et kõik raskused on ületatud, siis ei kõlbaks ma armeed juhatama!»

«Kas «esimene suur võit» pole väike ületähtsustamine? Sakslaste purustamist Moskva all sa ei mäletagi?»

«Miks ei mäleta? Mäletan küll. Juhatasin diviisi, annab eluaeg mäletada... Aga ma mäletan veel üht asja: kuidas me pärast seda võitu Volgani taganesime. Nüüd, pärast Stalingradi, pole meil selleks enam õigust.»

«Kas siis oli?»

Serpilin ohkas: Ivan Aleksejevitši ootamatu närimine tema kallal pahandas teda.

«Mineval suvel jätsime liiga paksult inimeste luid maha, et selle üle nalja heita... Tegime, mis oskasime, ja oskasime veel liiga vähe. Oleme jälle sealmaal, kust me alustasime.»

«Ma ei heidagi selle üle nalja,» ütles Ivan Aleksejevitš, «ei maksa seda arvata. Ma lihtsalt täpsustan: tegelikult pole meile keegi iialgi selleks õigust andnud. Ma vaatan minevikku: millal see vahe õigupoolest tekkis? Ma mõtlen, sa leiad samuti, et me kolmekümne viiendal ja kolmekümne kuuendal aastal ei olnud sakslastest taga, mõnes asjas olime isegi ees. Aga neljakümne esimeseks aastaks olime taga.»

«Jah, vusserdamist oli palju,» nõustus Serpilin.

«Ma ei ole kindel, kas sul on asjast täielikku ettekujutust, kui sa räägid «vusserdamisest». Enamasti meenutame ainult üksikuid nimesid: seda meest ei ole, seda meest oleks praegu vaja läinud. Et mitte kaugelt otsida, võtame Grinko. Ta oleks võinud armeed juhatada, aga me alustasime ju ilma temata. See'p see ongi. Aga asi on veel palju sügavam. Neljakümnenda aasta sügisel, pärast Soome sõda, kontrollis jalaväe peainspektor polgukomandöre ja minu ülesandeks oli ankeediandmetega tutvuda. Mul olid käes andmed kahesaja kahekümne viie laskurpolgu komandöri kohta. Mis sa arvad, kui paljud neist olid Frunze akadeemia lõpetanud?»

«Mis seal arvata,» ütles Serpilin. «Eelnenud sündmusi arvestades ei saanud neid palju olla.»

«Aga kui ma sulle ütlen, et mitte ühtki?»

«Ei või olla...»

«Ära usu, kui see sulle asja kergemaks teeb. Aga mis sa arvad, kui paljud neist kahesaja kahekümne viiest olid lõpetanud tavalisegi sõjakooli? Kakskümmend viis meest. Kakssada olid lõpetanud ainult nooremleitnantide kursuse või polgukooli.»

«Lihtsalt ei suuda uskuda,» ütles Serpilin.

«Ega sa mõni preili pole, et tahad keelitamist. Ka mina ei uskunud oma silmi. Arvasin, et kõikide polkude statistika on ehk teistsugune. Aga kakssada kakskümmend viis polku on seitsekümmend viis diviisi — pool rahuaja armeest; igal juhul on pilt õudne!»

«Ma ei suuda uskuda, lihtsalt ei suuda uskuda, et armees nii puhas töö tehti,» kordas Serpilin kähinal. Ta hakkas toas edasi-tagasi kõndima. Ja kui ta Ivan Aleksejevitši poole tuli, nägi too esimest korda elus, et Serpilinil on pisarad silmis.

«Aga sakslastel,» ütles Ivan Aleksejevitš, ja temagi hääl värises, kui ta Serpilini palgel ootamatult pisaraid nägi, «sakslastel ei leidnud ma poolteise aasta jooksul ühegi vangilangenud või surmasaanud rügemendiülema paberitest, et tal poleks olnud Esimese maailmasõja ohvitseri lahingukogemusi. Näed siis, kuidas nemad alustasid ja kuidas meie alustasime — kui polgukomandöride taset aluseks võtta! Noh, miks sa vaikid?»

«Mis mul ütelda on?»

Serpilin läks akna juurde. Tema silme ees oli kogu akent varjav pimenduskate, ühegi pilu ja praota justkui taevas kõige pilkasemal sügisööl. Ta seisis ja vaatas vaikides seda kottmusta paberit ning mõtles, millist ülejõukäivat koormat on inimesed sõja algusest peale oma õlgadel kandnud. Ja kõigepealt just need, kellest rääkis Ivan Aleksejevitš. Sina, brigaadikomandör, rahuaegne diviisikomandör, olid uhke, et sa sõja esimestel päevadel polgu juhtimisega hästi toime tulid, paremini kui paljud teised. Ja nüüd, kus sa seda kõike Ivan Aleksejevitšilt kuulsid, on sul tagantjärele häbi! Miks sa polekski pidanud polguga toime tulema! Tsvetkov võttis polgu sõja esimesel päeval kaptenina vastu, kuigi ta polnud ei akadeemiat ega normaalset sõjakooligi lõpetanud — pidi lahingusse minema ilma selleta. Ja nüüd on ta diviisi parim polgukomandör. Aga mis see talle maksma läks! Millist vaeva! Tsvetkovi-taoliste meeste ees tuleks müts maha võtta. Pole ju nende süü, et nad neil aastail said rühmakomandörist pataljonikomandöriks või roodukomandörist polgukomandöriks... Tuli sõda — ja mine aga sõtta! Ei olnud enam mahti küsida, et miks ma nii vara juba polku pean

juhatama. Kas õpid selgeks või hukutad polgu! Olen näinud, kuidas neid hukutati, ja olen ka näinud, kuidas amet ära õpiti, olen kõike näinud. Aga ometi ei kujutanud ma siiani üldpilti ette, kuidas see kõik sõja eel välja nägi. Mõistus tõrgub uskumast... Ei, inimesed pole süüdi, et me nõnda sõda alustasime. Ja kui ma ütlen, et me sõdime praegu sakslastega võrdsel tasemel, ärgu siis hakatagu mulle külge, et ma alahindan ja nii edasi. Ma räägin seda uhkusega. Ma usun, et me veel näitame neile, kuidas Luukas õlut teeb, nii et nad seda viimsepäeva laupäevani ei unusta! Sõda on ukse ees, ja kahesaja kahekümne viiest polgukomandörist pole ükski akadeemiat lõpetanud! «Tere, härra Hitler, ootasime teid kaheksa aastat, valmistusime selleks ette!...» «Noh, miks sa vaikid?»»

Serpilin ei öelnud midagi; ta seisis vaikides akna juures ja tuli sealt ka vaikides ära. Sa küsid, miks ma vaikin? Vaikin sellepärast, et ütleksin hea meelega kõige rängemate sõnadega, mis ma sellest asjast arvan, aga nii ränki sõnu pole lihtsalt olemas!

«Üks asi teeb mulle muret,» ütles ta tuba mööda kõndima hakates. «Nii mõnigi meist on sõja algusest peale suurte kaotustega leppinud; mitte alati pole oldud täie innuga selle eest väljas, et neid vältida.»

«Niipalju kui ma su jutust aru sain, arendasid sa juba täna seda teemat.»

«Tegin katset.»

«Ja tõsisemat huvi sa selle vastu ei märganud?»

«Ma ei tea,» ütles Serpilin. «Võib-olla ei osanud ma õieti rääkida.»

Ivan Aleksejevitš kehitas õlgu. Nojah, võib ju ka nii võtta, pidi see žest tähendama. Ta kehitas õlgu, kõndis natuke mööda tuba ja ütles:

«Detsembri lõpus, kui ma tegin ettepaneku blokeerida Stalingradi väiksemate jõududega, oli üks mu kaalutlusi just ülearuste kaotuste vältimine...»

«Aga selles punktis pole ma sinuga ühel nõul.»

«Huvitav,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Seda, et mul õigus ei olnud, sain ma juba käskkirjast teada. Aga vana sõpruse pärast oleks sinu käest siiski erandina huvitav kuulda, miks!»

Need sõnad võtsid Serpilinilt isu rääkida; niisugust

ägestumist polnud ta oodanud, kuigi selle taga oli tõenäoliselt siiski rohkem kui ainult solvumine. Aga kui ta kord rääkima oli hakanud, ei võinud ta taganeda.

«Võib-olla pole ma asjaosalisena objektiivne, aga ma ei suuda ette kujutada, et mehed oleksid pidanud lihtsalt sakslaste ümber seisma ja ootama. Pärast kõike seda, mis on sõja algusest peale läbi elatud, oli tung neid kiiremini hävitada liiga suur. Ja moraalne efekt, mis sellega saavutati, et fašistide kolmesajatuhandelisele armeele lõpp tehti, oli rindel, tagalas ja vist ka kogu maailmas nii suur, et selle pärast, arvan ma, oli mõtet neid kolme armeed, millest sa räägid, nii lahinguis vintsutada kui ka kuu aega hiljem uuteks ülesanneteks vabastada.»

«Nagu ma sulle juba ütlesin, pole mul võimalust vaielda,» ütles Ivan Aleksejevitš, «aga ma kaldun ikkagi arvama, et moraalne efekt oleks ka kuu aega hiljem olnud üsna tõhus. Puhtsõjalisest seisukohast igatahes — vana sõpruse nimel ütlen ka selle sulle otse ära — kipub su loogika lonkama!»

«Küsimus on nii ulatuslik, et poleks õige ainult sõjalist seisukohta arvestada.»

«Ka seda olen ma kuulnud. Nii et sa tabasid just naelapea pihta. Hea küll, nuhtle siis edasi!» muigas Ivan Aleksejevitš kibedalt.

«Ma ei nuhtle. Ma lihtsalt räägin, mis ma arvan, kõik muu jäta mängust välja. Või ei tohi nüüd enam rääkida, kui sind on maha võetud? Ma ei tunnista niisugust suhtumist.»

«Siin on sul vist õigus, kuigi eriti osavõtlik see sinust ei ole.»

«Oh, Vanja, Vanja!» ohkas Serpilin. «Vaatan sind ja mõtlen: ma poleks elus ega vaba, kui sind poleks olnud. Millega ma seda tasuda saaksin? Oma eluga? Selleks pole praegu vajadust. Aga niikaua kui selleks vajadust pole, saan ma tasuda tõega. Muud võimalust mul pole.»

«Sa arvad ilmaaegu, et ma solvusin. Sa ei veennud mind, aga ei solvanud ka.»

«Ma ei arva, ma näen su näost.»

«Ooh,» lõi Ivan Aleksejevitš käega, «solvumine on ammu sügaval põhjas, pinna peal on veel ainult mullid. Millal sa pead ära sõitma?»

«Üks ööpäev anti isiklike asjade korraldamiseks.»

«Kas surnuaiale lähed?»

«Mõtlen minna.»

«Lähme siis koos, kui sul midagi selle vastu pole.»

«Lähme.»

«Miks sa nii kõhklevalt vastad? Võib-olla tahad üksi minna?»

«Ei, sinuga koos on just kergem. Ma ainult imestasin. Pole nagu harjunud, et sul on aega.»

«Ma ise pole ka harjunud,» ohkas Ivan Aleksejevitš. «Ja ei tahagi harjuda. Kas joome teed, või joodeti sind nii, et enam ei tahagi?»

«Ei, joome pealegi.»

«Kes sulle siis teed pakkus?» Ivan Aleksejevitš võttis puhvetkapist elektriteekannu. «Sa lubasid rääkida.»

«Kodus pakuti. Pojanaine keetis. Aga poeg sai mul surma.»

«Sai surma?! On see võimalik?!» Ivan Aleksejevitši käsi vajus koos teekannuga alla.

«Jah on. Sama võimalik nagu kõigi teistegi surm,» ütles Serpilin, kuid kramp, mis sel hetkel ta kõri nööris, kinnitas talle, et see polnud tõsi: on suur vahe, kas saavad surma teised, seda tunnet ta teadis, või saab surma oma poeg — mis sa sel puhul tunned, seda saad sa teada alles siis, kui ta on surnud.

Vastu hommikut lamasid nad kumbki oma asemel. Serpilin magas, Ivan Aleksejevitš aga lamas ja mõtles oma mõtteid. Ta oli pannud laualambi toolile, nõjatunud seljaga vastu padjavirna, sest õhtust peale tegi süda vaeva, ja luges, prillid ninal, veel kord üht kohta «Sõjast ja rahust», mis talle varem polnud silma torganud, täna aga äkki torkas — ta oli juba kolmkümmend lehekülge edasi lugenud, kui ta uuesti selle juurde tagasi tuli. See oli koht, kus Tolstoi räägib inimese suurusest, headusest ja halbusest. «Suurus justkui välistab võimaluse mõõta head ja halba,» kirjutab Tolstoi. «Suure jaoks pole halba olemas. Ei ole olemas õudust, mida pandaks süüks sellele, kes on suur.» Edasi aga vaidleb ta sellele vastu: «Ja kellelgi ei tule pähe, et tunnistada suurust, mis pole mõõdetav hea ja halva

mõõdupuuga, tähendab ainult oma tühisuse ja mõõtmatu väiksuse tunnistamist...» Ja edasi — jälle sellestsamast: «Mingit suurust pole seal, kus pole lihtsust, headust ega tõde.»

Ivan Aleksejevitš pani raamatu käest ja võttis prillid ninalt ära.

Tolstoi on muidugi idealist, mõtles välja mingi üldise mõõdupuu ja tahab sellega kõike mõõta! Aga miski puudutab nendes sõnades siiski nagu su hella kohta, nii et hakkad äkki iseendalt küsima: kas sa pole oma elus nii mõnigi kord liiga palju vaeva näinud sellega, et mõista ja õigustada niisuguseid asju, kus suurus ja headus on teineteisest liiga kaugel? Jah, Staliniga pole mitte ainult raske rääkida, temast on mõteldagi raske — nii palju asju on elus temaga seotud. Kuigi viimasel ajal muidugi mõtled temast kõige rohkem seoses sõjaga. Ja ka siis on nii palju mõelda. Kuidas peavad talitama inimesed, kelle käes on niisugune piiramatu võim, ja veel sõja ajal? Me võitleme kõigest väest tema juba ette valmis otsustega, tema juba ette valmis arvamustega, ja lohutame ennast, et küll ta võtab nõu kuulda, aga ise teame, et ta ei võta seda küllaldaselt kuulda. Jah. Nõuandeid tuleb mitmelt poolt ja nad on mõnigi kord omavahel vastuolus. Ja kunagi saabub hetk, kus ei saa enam kuulda võtta, kus tuleb otsustada. Seda juhtub igaühega, kes käsutab sõjas, nii suure kui väikesega. Aga et inimesed mitte kellelegi — ükskõik kui kõrgel kohal ta ka oleks — ei kardaks nõu anda, et nad poleks sunnitud püüdma ette aimata tema seisukohta, et see sundus ei kujuneks pikapeale sisemiseks vajaduseks, mis teeb kõige paremateskti inimestest närukaelad, — see on see nõndanimetatud probleemide probleem. Muidugi, see oleneb ka neist, kes nõu annavad, aga palju rohkem sellest, kellele nõu antakse. Sest just temast oleneb, kas talle kardetakse nõu anda või ei kardeta. Ja võib-olla on Tolstoil ikkagi õigus, kui ta ütleb, et ei ole tõelist suurust ilma lihtsuse, headuse ja tõeta? See paistab olevat naiivne aabitsatõde, aga sellele aabitsatõele vastuväiteid leida on raske, ole sa kas või kaks akadeemiat lõpetanud...

KAHEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

Tanja istus hospidalis Sintsovi voodi äärel ja rääkis talle, kuidas Stalingrad praegu välja näeb; ta oli tulnud Volga teiselt kaldalt ja äsja Stalingradist läbi sõitnud.

«Kogu aeg käib demineerimine... Üks meie «sanitarka» läks eile miini otsa: mootor plahvatas, juht ja arst, kes tema kõrval istus, said kohe surma. Aga need, kes kastis olid, ei saanud kriimustadagi. Ja siis on mõned jäänud veel varisevate müüride alla. Seisab sein kogu aeg ilusti püsti, aga äkki kukub ümber... Nüüd anti käsk, et tuleb hakata neid müüre õhku laskma. Tänavatelt on laibad ära koristatud, aga varemetes olla neid veel tuhandete kaupa... Ega ei jõutagi kõiki enne kevadet välja kaevata. Aga kui soojaks läheb, on nakkushaigused ka kohe käes. Nii et tööd on kole palju! Ja elanikke on alles üsna vähe. Kui seal platsil miiting oli, siis paistis, et päris palju rahvast on koos, aga nüüd sõidad läbi linna — ja ei näe peaaegu ühtki hinge... Lumi on paksult rauakilde täis; autojuhid muud ei saa, kui vahetavad kumme...»

Tanja jutustas, mis ta Stalingradis oli näinud, Sintsov aga istus voodiäärel tema kõrval, kuulas ja mõtles sellele autojuhile ja arstile, kes eile miini otsa läksid. Täna on nad siis juba maetud Stalingradi mulda või Volga teisele kaldale... Juhi kõrval oleks aga võinud tolle arsti asemel istuda hoopis see, kes praegu tema kõrval istub...

Jah, Tanja jutu järgi pakub Stalingrad praegu kurba pilti. Ja linna varemete vahel varitseb inimesi roostetama jäänud surm! Eile alles toodi nende hospidali kolm niisugust surijat, kuigi sõda on juba kuussada kilomeetrit eemal — üleeile võeti Rostov ja täna teatati raadios, et ka Harkov...

«Sa võiksid parem seal Volga taga paigal istuda, mis sa sõidad edasi-tagasi...» ütles Sintsov.

Tanja solvus algul. Ta töötas ikka evakueerimisosakonnas ja tal tuli järjest hospidalides käia, aga et selle lühikese aja jooksul sattuda Volga tagant, kus armee staabi sanitaarosakond praegu asus, kolmel korral just siia, Sintsovi juurde, pidi ta iga kord isiklikku vastu-

tulekut paluma, mis polnud talle sugugi kerge. Kas Sintsov tõesti selle peale ei mõtle? Kas seda peab talle ütlema? Aga samas sai ta aru, et Sintsov polnud seda nii mõelnud, ta oli mõelnud hoopis surmasaanud autojuhile ja arstile, kellest ta oli kogemata rääkinud. Ta ütles:

«Selle peale ei maksa sul mõtelda. Kui juba praegu sellele mõtlema hakata, mis me siis veel rindel teeme? Nii ei tule meie elust küll midagi head...»

«Tuleb. Haiglas hakkad tahes-tahtmata hulle asju mõtlema. Kui rindele lähen, siis olen jälle normaalne.»

«Kas mõni on sind vahepeal vaatamas ka käinud?»

«Ei ole. Zavališin käis samal hommikul kui sinagi, pärast pole keegi käinud. Kõigil on vist palju tegemist.»

«Ülearu,» ütles Tanja. «Ja pealegi on sinu diviis nüüd juba nelikümmend kilomeetrit sealtkaldast eemal.»

«Seda ma ei teadnudki. Siis on arusaadav.»

«Eile oli kuulda, et varsti hakkame oma majapidamist ešelonidesse laadima,» ütles Tanja. «Kolme hospidali haavatud on kõik juba evakueeritud, nii et võime kas või hommepäev pihta hakata.»

«Ja meie hospidal?» küsis Sintsov ärevalt.

«Teiega on asi veel lahtine, kas pannakse haavatuid mujalt juurde või likvideeritakse ja saadetakse tagalasse nagu teisedki.»

«Kui likvideeritakse, siis on lugu halb,» ütles Sintsov. «Siis on mul minek. Ma juba kirjutasin armeejuhatajale raporti, et nad jätaksid mind ikka meie armeesse.»

«Millal?»

«Sel päeval, kui sa siin käisid. Et mind pandaks pärast tervekssaamist ükskõik mis kohale, kuhu ma ainult kõlban.» Ta liigutas korraks kaelaseotud kätt. «Pataljonile ei maksa küll mõeldagi.»

Tanja ei suutnud ikka veel harjuda selle halativarrukast paistva pooliku tõmbi kämblaga. Ta oli näinud küll niisuguseid ja teistsuguseidki käsi, mis olid amputeeritud küünarnukist või õlast saadik, aga ometi kartis ta seda kätt vaadatagi — Sintsov saab äkki aru, et ta pole veel ära harjunud. Tanjal oli meeles, kuidas need suured, rasked, head käed olid puhanud tema õlgadel,

kui nad seal hospidalis ootamatult kohtusid, kuhu Sintsov tuli oma roodukomandöri otsima. Tal oli see meeles ja ta ei suutnud harjuda. Ta oli juba valmis armastamagi seda köndistunud, korraga kuidagi lapselikult abitut kätt, nii nagu ta armastas mehe silmi, juukseid või tugevaid vimmas õlgu. Oli valmis armastama, kuid ära harjuda veel ei suutnud.

«Ma ei tea,» ütles Sintsov, «võib-olla leitakse mulle polgu või diviisi staabis mingi koht. Kaugemale minna küll ei tahaks. Aga eks näe, mis öeldakse. Kui öeldakse, et hakaku ma selle hospidali poliitasetäitjaks — olen kohe nõus. Kogemusi mul ju on, neljandat korda juba haiglas.» Ta muigas ja Tanja sai aru, et ta teeb nalja: hospidali poliitasetäitja kohaga ta muidugi ei lepi, katsub ikka oma alale saada.

«Ma ootasin sind eile...»

«Eile ma ei saanud tulla,» ütles Tanja vahele. «Kohe kuidagi ei saanud.»

«Kas ma siis ütlesin, et sa oleksid pidanud saama? Ma ütlesin, et ma ootasin sind. Ja üleeile ootasin. Ja üleüleeile. Ja sel päeval, kui sa käisid, hakkasin õhtul jälle ootama.»

«See on ju lihtsalt rumal.»

«Muidugi rumal,» naeratas Sintsov. «Aga mis mul siin muud teha on? Eile ootasin sind ja ajasin üle hulga aja isegi habeme maha.»

«Ja oled kõvasti sisse lõiganud. Oli sul tarvis seda ajama hakata?»

Niisugune ta on, mõtles Sintsov. Teised ütleksid tema asemel hoopis midagi muud. Kiidaksid, et näe, kui tubli, said ühe käega ilusti maha aetud, — aga tema hakkab riidlema.

«No ütle, oli seda tarvis?» kordas Tanja pahaselt. «Tahtsid tõestada, et saad selle käega juba kõike teha? Milleks? Oleksid võinud ju lasta ajada. Näe, kui jubedalt sa oled sisse lõiganud! Ma ei tahtnud alguses öeldagi.»

«Ei saanud teise käega nahka pingule tõmmata, sellepärast lõikasin.»

«Mis sa kiirustad? Mis mõttega? Sa jõuad selle käega veel kõike teha, kui haav paraneb.»

Tanja rääkis temaga nagu iseendaga, ilma et ta oleks

üldse mõtelnud, mida talle võib öelda ja mida mitte, tal oli tunne, et talle võib öelda kõike nagu iseendale.

«Liiga aeglaselt paraneb, tüütab ära,» ütles Sintsov.

«Valejutt, ma küsisin teie peakirurgi käest. Tema ütles, et paraneb hästi. Kas sa tead, kui kaua niisugune haav aega võtab? Ta valutab veel tükk aega ja annab ennast kaua tunda, nii et ole selleks valmis. Ja ära pahanda, ma räägin sulle meelega kõik ära, et sa teaksid seda arvestada, kui hakkad hospidalist väljalaskmist nõudma või endale ametit küsima. Vähemalt esialgu valutab kindlasti.»

Tanja ei kavatsenud teda lohutada, ta tahtis koos temaga mõelda tema edaspidisest elust ja see ütles rohkem kui kõik armastussõnad kokku. Neid ei olnud Tanja rääkinud ei eelmine kord ega täna, ta lihtsalt käitus nii, nagu võiks ta endast ja temast mõelda nüüd juba ainult koos.

«Noh, mida sa oled otsustanud?» küsis Sintsov. «Ma uurisin juba seda asja.»

Ta rääkis sellest, millest oli rääkinud juba eelmine kord: ta oli uurinud, kus ja kuidas saab rindel olles abielu vormistada, nii et neid loetaks meheks ja naiseks. Kui Sintsov küsis: «Noh, mida sa oled otsustanud?» mõtles Tanja, et siin pole midagi otsustada. Tuleb lihtsalt läbi arutada, kuidas seda teha saab. Kui Sintsov nädal aega tagasi sellest rääkima hakkas, ei vastanud Tanja sellepärast, et ta mõtles muule — muretses Sintsovi pärast. Sintsov ise ei teadnudki, et teda ähvardas seekord väga tõsiselt veelkordne amputeerimine.

Täna nägi ta juba hoopis parem välja, tal polnud palavikku ja ta oli juba üleval, istus voodi peal, oli, nagu selgus, jõudnud habetki ajada ja viiest kohast sisse lõigata. Võib-olla rahuldatakse tema raport tõepoolest ja ta jäetakse armeesse? Seda enam, et raport saadeti Serpilinile. Serpilin on küll niisugune mees, et ta mingil juhul oma südametunnistuse vastu ei talita, aga kas see oleks siis südametunnistuse vastu? See ei ole ju kellegi südametunnistuse vastu!

«Ma olen ka sellele mõelnud,» ütles Tanja. «Kui see aitab meil kokku jääda, siis teeme nii, nagu sa tahad. Aga ma pean enne saatma emale Taškenti lahutusavalduse, et ta läheks perekonnaseisuametisse ja saadaks

mulle õiendi. Minu isiklikus toimikus on ju märgitud, et ma olen abielus.»

«Ma arvasin, et sa oled seda juba teinud.»

«Ei ole ma midagi teinud.»

Praegu oli Tanja tagantjärele enda peale pahane; tal oli piinlik seda emalt paluda. Ja kes teab, kas ema hakkabki seda kohe tegema. Võib-olla saadab veel enne pika manitsuskirja. Ema ei saa ju tema puhul paljudest asjadest aru ega hakkagi vist saama.

Tema aga kannatab selle all, kui see asi venib, mõtles ta Sintsovile otsa vaadates. Ta leidis, et ta on nüüd Sintsovi ees süüdi — käitus Taškendis nii rumalasti ja jättis selle lihtsa asja ajamata.

«Kirjuta kohe täna,» ütles Sintsov, kes oli vahepeal tükk aega vaikinud.

«Hea küll,» ütles Tanja ja puudutas käega oma otsaesist, jõudmata seda tahtmatut liigutust enam peatada.

«Mis sul on?»

«Ei midagi.» Tanja tegi näo, nagu oleks ta lihtsalt sõrmedega laupa hõõrunud. «Tuli äkki meelde, et ma pean minema.»

Kuigi tal oli tõepoolest aeg minna, oli asi õieti selles, et tal oli paaril viimasel päeval olnud hirm, et ta jääb haigeks, ja nüüd, kui ta Sintsovi juures istus, tundis ta korraga, et tal on tõepoolest palavik.

Nädala eest, kui ta tuli Sintsovi vaatamast, kuulis ta, et viis sauna- ja pesugrupi tüdrukut olid korraga ühel päeval plekilisse soetõppe jäänud — needsamad, kes koos temaga sakslaste vangilaagrist vabastatud mehi pesid. Järgmisel päeval jäi haigeks see vanamees, pataljonikomissar Stepan Nikanorovitš. Siis jäid korraga haigeks neli tüdrukut ja veel kaks sanitari ja juukselõikaja. Nii et tookord ei oldud siis ikkagi küllalt hoolikad, algul mõeldi nagu selle peale, aga pärast unustati ära. Rosljakov käis sünge näoga ringi, ei rääkinud kellegagi, valutas oma südant vastutuse pärast, eriti eilsest peale, kui kaks tüdrukut ja Stepan Nikanorovitš surid. Kõik valutasid südant, Tanja ka. Aga teha polnud enam midagi — jäi üle ainult oodata, millal peiteaeg lõpeb: kas jääb haigeks või ei jää? Eile oli viimane päev, kahekümnes, keegi ei jäänud haigeks, ja Tanja ei muretsenud enam ei teiste ega enda pärast, kuid nüüd tundis

ta äkki külmavärinaid. Võib-olla enesetunne pettis teda, võib-olla polnud see tüüfus, vaid ta lihtsalt külmetas eile, kui ta saunas käis. Ta püüdis ennast rahustada, kuid see ei läinud tal korda, sest ta kartis väga haigeks jääda. Sintsov kartis tema pärast, kui ta sõitis läbi demineerimata linna, tema ise ei kartnud seda sugugi, ei osanud lihtsalt karta. Kuid tüüfust ta kartis. Vist sellepärast, et kõik oli alguses nii hästi, ja siis juhtus korraga see lugu Sintsovi käega. Ja nüüd, kus ta Sintsovi käe pärast enam nii väga ei karda, jääb tema ise tüüfusesse!

Kui Tanja täna Sintsovi vaatama tuli, märkas see kohe, et tal on uus munder seljas, ja naeris tema liiga suure vormipluusi üle: kuidas sul selle uue mundri selgapanemisega nii kiire oli, et ei läbenud vähegi parajat valida! Tanja ei hakanud talle asja seletama, lõõpis niisama vastu, aga tegelikult polnud tal aega valida ja polnud ka, mida valida: niipea kui avastati tüüfus, lasti kõigil, kellel oli olnud haigetega vähegi tegemist, uuesti desinfektsioonist läbi käia, ja kogu riietus mütsist kuni jalarättideni läks puhastusse.

Hea, et siia pole mingeid kuuldusi jõudnud — see veel puuduks! Tead küll, et sul on seljas kõik puhas ja sa ise oled puhas, tead kui arst, et sa ei saa teda nakatada, aga algul, kui sa tema voodi peale istusid, oli kole hirm teda puudutada ja end tema vastu suruda. Alles hiljem läks see rumal kartus mööda. Issand jumal, olgu parem kas või kopsupõletik, ükskõik mis, ainult mitte tüüfus!

«Ma pean minema,» kordas ta, vaadates musta numbrilauaga kella, mille Sintsov oli talle eelmine kord kinkinud ja käskinud käe peale panna. «Rosljakov ütles, et ma pean täpselt kell neliteist auto juures olema. Ta saab selleks ajaks siin hospidalis omadega valmis.»

«Sa mine vaata. Äkki ei saanud.»

«Kindlasti sai, ta on täpne mees.»

Sintsov taipas, et edasine keelitamine oleks Tanjale ainult piinaks, ja kui Tanja püsti tõusis, tõusis ka tema vaikides püsti.

«Ei tohi nii palju üleval olla ja käia,» manitses teda Tanja. «Sul oli ju alles hiljuti palavik.»

«Hea küll, võtan teatavaks.»

«Ja kuula, muuseas, arstide sõna!»

«Mis arst sa oled! Ütle ise, mis arst sa oled!» Sintsov võttis terve käega Tanja ümbert kinni ja surus teda enda vastu, nii et Tanjal jäi õnnest hing kinni ja ta sai vaevalt öelda:

«Ettevaatust, sa teed oma käele haiget!»

Nad läksid palatist välja ja jäid koridori ukse juures seisma.

«Tuul tõmbab,» ütles Tanja.

«Mis siis!»

Nad rääkisid nüüd valjusti, palatis aga olid nad rääkinud tasakesi, kuigi Sintsovi kaks voodinaabrit — mõlemad ülevalkäijad haiged — hulkusid kuskil teistes palatites ja kolmas magas, tekk üle pea. Neil mõlemal aga, kord ühel, kord teisel, oli olnud tunne, et ta ei maga.

«Ja kuhu te nüüd lähete?» küsis Sintsov.

Tanja ütles, et nad sõidavad Rosljakoviga veel edasi, raudtee äärde, evakueeritute vastuvõtupunkti kontrollima.

«Ja siis?»

«Siis tuleme vist siitkaudu tagasi.»

«Tuleks ometi lumetuisk!» ütles Sintsov. «Jõuaksite vastu õhtut siia ja jääksite kogu ööks.»

«Ära piina mind ilmaaegu.» Tanja vaatas talle silma. «Kui sa ainult teaksid, kuidas ma seda tahan!» Nii ta sel hetkel ka tundis ja tal oli hea meel selle tunde üle: pole ma haige midagi, lihtsalt enesepete. Palavik võib sellestki tulla, et ma kogu aeg haigusele mõtlen.

«Hea küll, palun andeks,» ütles Sintsov.

«Kui ma oleksin saanud midagi välja mõelda, ma oleksin mõelnud. Said aru?»

«Sain, seltsimees doktor.»

«Ära ütle mulle «seltsimees doktor», muidu ma löön sind. Ja üldse pole aus niisugust juttu rääkida, kui ma pean ära minema.»

«No mine siis, kui sa pead.» Mees võttis parema käega Tanja ümbert kinni, tõstis ta õhku ja suudles teda suule. Siis laskis ta Tanja lahti ja naeratas.

Tanja aga tundis kohkumusega, kui külmad on Sintsovi huuled, ja sai aru, et see polnud enesepete — tal

endal oli tõepoolest palavik. Ta pööras sõna lausumata minekule ja lahkus.

Sintsov läks palatisse tagasi, heitis halatti seljast võtmata voodisse ja tõmbas teki üle pea.

Jah, ta armastab Tanjat, ja see liiga rutuline ja tuline armastus on tugevam kõigest, mida ta seni oma elus on tundnud, tugevam isegi sellest suurest ja aastaid kestnud armastusest, mida ta oli Maša vastu tundnud. Südames tundis ta ikka veel, et on patt neid kahte võrrelda, ja ometi oli ta neid juba mitu korda mõttes võrrelnud. Ja ikka sagedamini tundus talle, et see uus armastus on endisest tugevam. Aga võib-olla oli lihtsalt tema enda vajadus teise inimese järele nüüd, sõja keskel, tugevam kui siis, ja seetõttu tundus, et ka armastus on tugevam.

Kui Tanja täna tema juurde tuli, tunnistas ta kohe, enne kui nad millestki rääkima jõudsid hakata:

«Ma olen nii õnnelik, et ei tea kohe, mida endaga peale hakata!»

Ütles nii, nagu peaks ta tingimata midagi ette võtma, et mitte nii õnnelik olla. Aga miks peaks midagi tegema, kui inimene tunneb end õnnelikuna? Kas on siis midagi vaja teha? Vastupidi, siis ei ole ju vaja midagi teha!

Kui hospidalis lamad, lähed ikka päris rumalaks kätte! Hakkad tahtmatult mõtlema iseendale palju rohkem kui rindel — ja sellest just lähedki rumalaks. Ja kuna pole kõike seda, millega sa pataljonis olid harjunud, hakkad tundma end liivaterakesena. Just hospidalis, ja mitte sõjas tunneb inimene end tõepoolest liivaterakesena, kuigi ta siin kõige rohkem enda peale mõtleb ja enda eest hoolitseb.

Seekord sai sõda, mis ta tahtis, — kärpis käe lühemaks ja kandis arvelt maha! Ja sinu enda asi on, kas sa sellega lepid või ei lepi. Arvad, et sõda ilma sinuta toime ei tule? Tuleb küll, kui tarvis. Iseasi, kas sina ilma temata toime tuled!

Selle tigeda mõttekäiguga soovis ta nagu ennast alandada: mis sa siis nii ära ei ole! Kuid seejuures tundis ta, et see tige enesealandamine on kuidagi ülekohtune. Mis tähendab õieti toime tulla või mitte toime tulla? See ei puutu ju asjasse! Kas ma palun mind mitte

demobiliseerida sellepärast, et ma ilma sõjata toime ei tule? Taevas küll, muud ma ei tahakski, kui ilma temata toime tulla! Ma olen valmis kas või hommepäev ilma temata toime tulema, kui homme korraga kõik lõpeks. Mitte selles ei seisa asi ja mingit sõjaharjumust mul ei ole. See on üldse absurd — sõjaharjumus. Ma olen ainult harjunud olema sõjas, niikaua kui sõda kestab. Hospidalides on igasuguseid inimesi. Ühed ahastavad, et nad ei saa enam rivisse tagasi, teised seevastu kannatavad selle all, et nad peavad jälle sõtta minema, kahetsevad, et haav pole nii raske, et täiesti vabaks saaks. Ja kui saaks haavu vahetada, küllap siis nii mõnigi vahetaks. Kuid haavu vahetada ei saa ja haiglast lahkudes ootab igaüht see tulevik, mis talle just parajasti osaks on langenud. Kas see langeb ka sinu soovidega kokku või ei, seda elu ei küsi. Ja elule risti vastu astuda pole sugugi lihtne.

Hommikul ja õhtul kähiseb ja käriseb hospidali koridoris valjuhääldaja must taldrik, ja kõik, kes on võimelised liikuma, tulevad kas või komberdades selle juurde. Iga päev võtame Kaukaasias, Doni ääres ja Ukrainas ühe linna teise järel tagasi.

Armeejuhataja võib kindlasti sinu raporti peale sind armeesse jätta ja sulle sobiva koha leida. Kui ta tahab. Kui aga sinu hospidal lähematel päevadel likvideeritakse ja haavatud laiali veetakse, siis võid ühe päevaga sattuda nii armee kui ka rinde piirkonnast välja. Ja hakata ennast meelde tuletama, kui sa siit ära oled, kirjutada kusagilt mujalt korduvaid raporteid — see on juba peaaegu ette nurjunud asi. Võib juhtuda, et sa saad küll lõpuks oma tahtmise, aga satud mõnda teise armeesse. Läheks ometi kõik nii, nagu sa tahad! Käel pole ju vigagi, niisuguse käega võib veel sõjas üht-teist teha.

Talle tuli meelde eile haiglast väljalastud suurtükiväe major, polgu staabiülem. Ta oli nende palatisse toodud kerge peahaavaga, aga varem, neljakümne esimese aasta talvel oli ta Moskva all kaotanud käe — käelaba oli nüüd «kroonu käsi», musta nahaga üle tõmmatud.

«Näe, mis ma temaga kõik teha saan,» kiitles ta eile enne äraminekut rõõmsalt Sintsovi ees, musta «kroonu käega» osavalt mitmesuguseid esemeid — leivatükki,

käterätikut, paberosse ja tikke — pihku haarates. Süütas tikke, andis suitsu peale tuld ja ajas ise noaga habet, tõmmates «kroonu käega» puhtakskaabitavat nahka pingule . . .

Ühekäelist majorit meenutades naeratas Sintsov pimedas teki all — kui toredaid inimesi on siiski olemas! — ja tundis äkki, et keegi seisab tema voodi ees. Algul mõtles ta, et see on õde, kes tahab kraadiklaasi panna, aga kui ta tekiserva kergitas, nägi ta oma voodi ees hospidali poliitasetäitjat, vanempoliitjuhti, sedasama vanameest, kelle kohta ta täna Tanjale naljatades oli öelnud, et kui muud üle ei jää, siis on ta valmis isegi tema kohale minema.

«Tõuse üles, kapten! Ajame lõua puhtaks!»

«Mul on puhas.»

«Siis on korras! Armeejuhataja tuli siia. Käib palatid läbi ja annab lamajatele ordeneid kätte. Küsis sinu järele ka, varsti on siin!»

Sintsov tõusis istukile ja tõmbas terve käega puuvillased haiglasokid aluspükste peale.

«Vist sinu raporti pärast,» ütles poliitasetäitja, kelle kaudu Sintsov oli oma raporti ära saatnud, ja jäi koridorist kostvaid hääli kuulama. «Tulevad! Tee voodi korda!»

Serpilin tuli sisse, haiglakittel mundrikuue peal. Tema selja taha jäid seisma hospidali ülem ja adjutant.

Sintsov tõusis püsti ja võttis valveseisangu.

«Mul on hea meel, et sa oled elus ja terve ja pole meie armeest ära läinud,» ütles Serpilin.

«Mitte veel päris terve, seltsimees väejuhataja,» ütles hospidali ülem tema selja tagant.

«Raportis kirjutas ta mulle, et on päris terve,» vaatas Serpilin selja taha.

Adjutant arvas, et ta tahab istuda, ja nihutas taburetí voodi juurde. Kuid Serpilin ei istunud.

«Kui kaua ta peab veel siin olema?» küsis ta hospidali ülemalt ja nooksas peaga Sintsovi poole.

«Vähemalt kaks nädalat, kui haav hästi paraneb.»

«Selge! Te olete nüüd vaba,» ütles Serpilin hospidali ülemale. «Ja teie ka,» noogutas ta poliitasetäitjale. «Ma ei pea teid rohkem kinni, tehke oma tööd edasi.» Ta nihutas kitli varrukasuud käeseljal, vaatas kella ja

pöördus adjutandi poole: «Kahekümne minuti pärast sõidame ära. Ristteeni olgu igaks juhuks nende «Studebaker» kaasas, et me jälle teel hange ei jääks nagu siia tulles.»

«Lund tuleb nagu kotist, kõik, mis siiani tulemata jäi. Teeb meile tööd ja vaeva juurde, et muidu läheb meie elu äkki liiga kergeks!» See oli esimene lause, mida Serpilin Sintsovile ütles, kui teised oli palatist lahkunud. «Heida pikali. Ära tee minu ees nägu, et sa terve oled.»

«Te ise just ütlesite, et ma olen terve, seltsimees armeejuhataja.»

«Seda ma ütlesin arstide jaoks, et nad sind liiga kaua siin ei peaks. Aga sa näed küllalt kehv välja.»

«Kui te lubate, siis ma tõesti istun,» ütles Sintsov ja istus voodi peale, taburetile istunud Serpilini vastu.

Serpilin noogutas vastuseks.

«Sain su raporti kätte. Küsisin ka polgukomandöri ja teie diviisi uue komandöri arvamust ja see on mul ka käes.»

Nii et Kuzmitši asemele on juba uus diviisikomandör määratud, mõtles Sintsov. Huvitav, kes. Vist ikka Pikin.

«Nad on päris heal arvamisel. Sa olevat pataljonikomandörina leidnud oma osa, nagu öeldakse. Aga kui asja kainelt vaadata, siis pärast niisugust haava sinust ikkagi pataljonikomandöri ei saa. See poleks mõistlik.»

«Ma ei palugi pataljonikomandöriks, seltsimees armeejuhataja.»

«See teeb asja lihtsamaks,» ütles Serpilin. «Nii sulle kui mulle. Kartsin, et sa palud tagasi pataljoni, ja mul oleks tulnud sulle ära öelda. Nii kahju, kui mul ka poleks olnud — ikkagi sõja algusest peale tuttavad, esimesed vopsud ja vorbid koos saadud.»

«Tutvuse peale ma ei lootnud, seltsimees armeejuhataja.»

«Noh, siis on hästi. Pataljonikomandöri sust enam ei saa, aga teisi variante on ju ka olemas — diviisi staapi või armee staapi. Kui terveks saad, tule sinna. Siis otsustame. Kui armee staapi, siis otsustan mina, kui diviisi staapi — siis ei olene see ainult minust, vaid ka diviisikomandörist.»

«Polkovnik Pikin mind küll hästi ei tunne.»

«Pikinil ei olegi sellega tegemist,» ütles Serpilin. «Kolme päeva eest kinnitati saja üheteistkümnenda diviisi komandöriks Artemjev.»

«Ja Pikin?» küsis Sintsov tahtmatult.

«Viidi üle armee staapi,» vastas Serpilin, jättes ametikoha ütlemata.

Nii et Artemjev on nüüd siis diviisikomandör, ja trügida sugulase poolest oma ühe käega tema diviisi ei tule kõne allagi. Kohe, niipea kui Serpilin Artemjevit nimetas, teadis Sintsov, et 111. diviisi ta enam tagasi ei lähe. Mõnda teise küll, aga oma diviisi mitte.

«Kõik on selge, seltsimees armeejuhataja. Niipea kui mind välja lastakse, ilmun teie loal kohale.»

Serpilin vaatas talle otsa ja muheles.

«Mis järeldused ma pean sellest tegema, et sulle kõik selge on? Et mul on luba lahkuda? Aga kui ma tahan sinuga veel mõni sõna juttu ajada ja aega on mul ka, nii imelik kui see ka pole?»

Sintsov ainult naeratas selle peale.

«Jah,» ütles Serpilin tõsiselt. «Ei teadnud arvata, kui sa tookord Mogiljovi all kõige suurema segaduse ajal koos oma karvase fotograafiga minu juurde ilmusid, et sinust kasvab aja jooksul pataljonikomandör. Aga ega sõduriks ei sünnita. Rahuajal kulub tubli pataljonikomandöri kasvatamiseks oma kümme aastat. Aga sõjal on oma ülikool, nagu öeldakse, ja mitte kõik rahuaegsed viiemehed ei tee seda nii hästi läbi, nagu loodeti.»

Serpilin jäi vait ja tema pilk järgis mõni aeg nagu mingit teist mõtet, küllalt kauget praegu alustatud jutust.

«Hea küll, tule välja, siis otsime sulle sellise koha, kus sa ohvitseri ja sõjamehena edasi areneksid.»

Seejuures mõtles Serpilin endamisi, et niisugust meest nagu Sintsov võib vabalt panna armeestaabi operatiivosakonda. Haridust tal on, lahingukogemusi ka, teda võib julgesti saata eesliinile olukorraga tutvuma ja sellest raporteerima. Inimene, kes ise on varem teisi käsutanud ja teab, mis sõdimine on, veab harva alt. Käib tõesti eesliinil tule all ära, ei lase endale puru silma ajada, saab peaaegu alati aru, kus on tegelik piir teostamatu ja teostatava vahel, ja annab sellest ka õige pildi. Ja seegi räägib tema kasuks, et ta on pärast piiramisrõngast tulekut oma teenistusredelit otsast peale alustanud, nagu toimikust näha, ja nüüd vaikib, kasutamata juhust kaebamiseks.

«Kas sa pole vahel mõelnud,» küsis Serpilin, kellele tuli Mogiljovi aeg meelde, «selle juurde tagasi pöörduda, millega sa sõda alustasid?»

«Hoidku meid jumal, seltsimees armeejuhataja, minemast tagasi selle juurde, millest me alustasime,» ütles Sintsov. Ta sai küll aru, et Serpilin räägib tema endisest elukutsest, ajakirjanikuametist, kuid sel hetkel pinnalekerkinud mälestused sundisid teda millegipärast ütlema seda ärevat ja päris absurdset lauset.

Serpilin ei imestanud selle üle.

«Tagasiminekust selle juurde, millest me alustasime, ei ole enam juttugi,» ütles ta. «See on iseasi, kui kaua meil veel sõdida tuleb. Raske on ette ennustada — kipud ikka ennustama oma kasuks. Aga igal juhul, üksköik kui kaua me veel sõdime, on see talv nende lõpu algus. Nii et ma ei saanud nüüd õieti aru,» pöördus ta oma küsimuse juurde tagasi, «kas su huvi oma vana ameti vastu on päriselt kadunud või ei ole?»

«Ei tea,» ütles Sintsov. «Pole tükil ajal selle peale mõelnud ja polegi praegu tahtmist mõelda.»

«Ära siis mõtle, kui ei taha. Aga see karvane mees, kes sinuga kaasas oli, kus tema on, ega sa ei tea?»

«Ta sai surma. Ei pääsenud tookord läbi.»

«Nii see on,» ütles Serpilin. «Ühe kohta arvad, et pääseb, teise kohta arvad, et ei, aga ikka läheb just vastupidi. Šmakov tegi piiramisrõngas kõik meiega kaasa nagu tõeline komissar kunagi, siis pandi ta jälle lektoriks, ta sõitis Kertši loenguid pidama ja jäi pommitamisel jalast ilma. Nüüd kirjutas mulle Sverdlovskist, et komberdab karkudega ja loeb poliitökonoomiat.»

«Pataljonikomissar Levašov sai lahingu viimasel minutil surma,» ütles Sintsov. «Seda poleks ma küll oodanud, et pean veel tema surma pealt nägema!»

«Jah, temast on tõesti kahju,» ütles Serpilin. «Autasustati pärast surma Punalipu ordeniga, aga pole kedagi, kellele teatadagi. Ma pidasin temast väga lugu, kui ma diviisis olin. Suurepärane poliittöötaja, hoolimata oma suurest suupruukimisest.»

«Seltsimees armeejuhataja, on teil veel kolm minutit aega mind kuulata?»

Serpilin vaatas kella:

«Isegi viis.»

«Ma tahtsin teile Levašovist rääkida. Just enne surma tuli ta öösel minu juurde pataljoni ja puistas südant. Ja kuna ta on nüüd surnud ja kuna keegi seda lugu ei tea, siis ma arvan, et pean teile sellest rääkima. Ma arvan, et ma pean,» ütles ta veel kord.

«Mis sa venitad? Lase aga tulla.»

«Meie armees on üks mees, kelle asjad tahavad klaarida,» ütles Sintsov. «Armee poliitosakonna ülema asetäitja polgukomissar Bastrjukov.»

Seda kuuldes tõstis Serpilin pilgu ja need paar-kolm minutit, mille jooksul Sintsov kiirustades jutustas, et selle ajaga kõike ära rääkida, mis ta Bastrjukovist teadis, vaatas kindral talle ainiti ja teraselt otsa, ilma et ta nägu oleks millegagi reetnud tema suhtumist sellesse, mida ta kuulis. Siis küsis ta:

«On see kõik?»

«Jah.»

«Kui pead asja küllalt oluliseks, teata ametlikult kõigest, mis sa mulle rääkisid, armee sõjanõukogule.»

«Ma ei kavatsenud teatada,» ütles Sintsov. «Ma mõtlesin ainult teile rääkida.»

«Aga mina ütlen sulle veel kord: kui sa pead asja küllalt oluliseks, kirjuta ametlik paber,» ütles Serpilin, ja Sintsov taipas tema pilgust, et ta ei taha millegipärast sellest rääkida, ei taha enam öelda ühtki sõna lisaks sellele, mida ta kahel korral kordas.

Sintsov nägi nüüd Serpilini pilgus koguni teatavat jahedust. Võib-olla ta põlgab mind? Peab mind pealekaebajaks? mõtles ta. Ja mõte, et isegi Serpilin võib temast valesti aru saada ja teda kahtlustada, sundis teda, hambad ristis, vastu hakkama, nii nagu ta elus ikka tegi, ja tõredalt ütlema:

«Ma pean seda oluliseks ja kirjutan, ma ei taha, et ta terve nahaga pääseb.»

Ja Serpilini äkki pilukile tõmbunud silmade muigavast ja mitte enam jahedast pilgust sai Sintsov aru, et Serpilin ei põlga teda, ta ei taha lihtsalt mingil põhjusel isiklikult ja ebaametlikult selle asjaga tegemist teha ja

peab sel puhul mõistlikumaks paberliku asjaajamise teed.

Noh, vennas, see kõik pole nii lihtne, kui sina arvad! ütles see muigel pilk.

Serpilin tõusis püsti ja nägi korraga Sintsovi öökapil Tanja väikest näopilti, mis seisis kulunud raamatute virna najal. Tanja oli üles võetud otse Kremlis, kohe pärast ordeni kättesaamist, ja tal oli naljakalt kohkunud ilme. Mingit muud pilti temast polnudki, ja kui ta esimest korda hospidalis Sintsovi juures käis, võttis ta enne äraminekut äkki selle pildi pluusi taskust ja pistis vaikides Sintsovile pihku.

Serpilin seisis nüüd ja vaatas seda Tanjat, kellel oli naljakalt kohkunud nägu peas ja Punalipu orden rinnas.

«Ovsjannikova? Kohtasid teda siin?»

«Jah,» vastas Sintsov niisuguse häälega, mis sundis Serpilinit talle otsa vaatama.

Ta vaatas korraks Sintsovile otsa, siis vaatas Tanja pilti, siis jälle Sintsovi, ja küsis äkki niisugusel toonil, nagu oleks tal õigus seda küsida:

«On see armastus?»

«Jah,» vastas Sintsov.

«See on hea,» ütles Serpilin ja mõtles vist iseendale, sest Sintsovi hämmastas tema kummaline ilme, mis oli sõnadega vastuolus.

«See on hea,» kordas Serpilin niisuguse häälega, nagu oleks miski muu, millest ta ei tahtnud rääkida, olnud halb, õige halb, väga halb. «Saa siis terveks. Ja ära rutta. Sa saad veel küllalt sõda maitsta, jääb veel ülegi. Puhka, kuni on võimalust. Ma hakkan minema. Sellest ajast peale, kui ma armeed juhatan, on nii palju tegemist, et pole aega ninagi nuusata!» Äsja oli ta hääl olnud tuhm ja väsinud, seda aga ütles ta nüüd rõõmsalt ja valjusti, nagu oleks see õnn!

Serpilin läks ära, ja Sintsov tundis, et ta peab talle järele vaatama. Ta avas ukse ja vaatas koridori.

Suurte sammudega, nii et kitli valged hõlmad lehvisid, läks Serpilin kiiresti mööda hospidali pikka koridori, lai turi vimmas. Seal läks mees, kelle puhul väga harva mõeldakse, kas tal on ka omi muresid — naine surnud või poeg langenud või midagi muud, läks üks

neist meestest, kellele mõeldakse enamasti ainult seoses selle koormaga, mida sõda on nende vägevale turjale veeretanud, seoses armee või rindega, ja nende tegevust hinnates öeldakse nagu hobuse kohta: kas veab välja või ei vea?

Kuid nende pealtnäha jämedate sõnade taga on lakkamatu ärevus ja mure kümnete ja sadade tuhandete inimelude pärast, kelle eest sõda on pannud vastutuse just selle, ja mitte mõne teise mehe õlgadele. Selle lakkamatu ähvardava mure tõttu ei jää peaaegu kellelgi aega ega jaksu mõelda paarile-kolmele inimelule, mis tähendavad või tähendasid sellele mehele perekonda. Temale mõeldes ei mõelda peaaegu kunagi nendele. Ja ta ise imestaks, kui mõeldaks teisiti.

Ja nagu enamik teisi, kes oleksid praegusel hetkel olnud tema asemel, ei mõelnud ka Sintsov lahkuva Serpilini selga vaadates sellele, mida ta kuulu järgi Serpilini isiklikust elust teadis, vaid sellele, mis tundus talle olevat ja kindlasti oligi kõige tähtsam selle piki koridori eemalduva mehe puhul: kui hea, et selline mees hakkab armeed juhatama, sest selline mees veab välja, ja veab kindlalt — palju kindlamalt kui see, kes oli enne teda...

1960—1964

AUTORILT

Sellele raamatule punkti pannes tahan tänada kõiki neid Suurest Isamaasõjast osavõtnuid, kes jagasid minuga oma isiklikke mälestusi rindelt ja tagalast. Ilma nende seltsimeheliku abita poleks ma seda raamatut kirjutanud. Kahekordselt olen ma tänulik neile, kes romaani käsikirja lugedes aitasid mul sõbralike nõuannetega vältida paljusid vigu.